

ΠΑΝ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ

*Ἀπὸ τὴν Ἱστορία
στὴν Αἰωνιότητα*

ΑΘΗΝΑΙ, 1953

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ

ΠΑΝ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ

*Ἀπὸ τὴν Ἱστορία
στὴν Αἰωνιότητα*

ΑΘΗΝΑΙ, 1953

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥΤΟ τ'όγραφα σὲ σαρανταπέντε μέρες. Ἀπὸ τὰ τέλη Ἀπριλίου ὡς τὰ μέσα Ἰουνίου τοῦ 1952. Τὸ δούλεμα, ὅμως, μέσα μου ἔταν δλόκληρο χρόνο. Κι' ὡς τὰ τέλη Ἀπριλίου τοῦ 1952 βασάνιζα τὸν ἑαυτό μου καλώντας τον σὶ ἔργο. Δὲν ξέρω πόσες φορὲς ἔσκυπα ἐπάνω σὶ χαρτί — ἐπάνω σὶ ἑαυτό μου — μὲ τὴν ἀπόφαση ν' ἀρχίσω. Οἱ λέξεις, ὅμως, ἔλειπαν· δὲν ἤθελαν νὰ ὑπακούσουν σὶς σκέψεις μου. Ἴσως ἔλειπαν κ' οἱ ἴδιες οἱ σκέψεις. Κάπου - κάπου ἔγραφα δυὸ - τρεῖς φράσεις. Μιὰ μέρα ἔγραφα τρεῖς μικρὲς φράσεις σὲ τρεῖς μεγάλες καὶ ἀτέλειωτες ὥρες. Σαφρικὰ, σὶ τέλη Ἀπριλίου, ἀρχισαν ν' ἀρχοῦνται οἱ λέξεις. Ἀρχισαν, δηλαδή, ν' ἀρχοῦνται οἱ σκέψεις. Ὑπάρχει μιὰ μυστικὴ ἀντιστοιχία, ἕνας μυστικός, σχεδὸν μυστηριακός, δεσμὸς ἀνάμεσα σὶς λέξεις καὶ σὶς σκέψεις. Ὑπάρχει, τάχα, σκέψη ποὺ νάχει γεννηθεῖ χωρὶς νὰ εἰπωθεῖ, χωρὶς νὰ ψιθυρισθεῖ, ἔτσι, μέσα μας μὲ τρόπο σιγῆς; Πνέουν, ἴσως, καὶ ἀόρητοι ψίθυροι σὶ ἄν κόσμο. Αὐτοῦς, ὅμως, δὲν τοὺς πιάνει τὸ ἀπὶ μας, ὅπως δὲν πιάνει τὸ χέρι μας τὸν ἄνεμο. Τὸν αἰσθάνεται, ἀλλὰ δὲν τὸν πιάνει.

****

Ὅταν, λοιπόν, ἀρχισαν ν' ἀρχοῦνται, σὶ τέλη Ἀπριλίου, οἱ σκέψεις καὶ οἱ λέξεις, περνοῦσαν ἀπὸ τὸ νοῦ μου κι' ἀπὸ τ' αὐτιά μου μὲ τέτοια βία ποὺ λαχάνιασα προσπαθώντας νὰ τὶς ἀκο-

λουθήσω. "Όσες πρόλαβα να πιάσω, τις παραδίνω στον άναγνώστη. "Όποιος θέλει ής τις κρατήσει. "Όποιος δέ θέλει να τις κρατήσει, ής τις αφήσει να φύγουν. "Ίσως, αφού θα τις έχει διώξει, να ξαναγυρίσουν μια μέρα κοντά του.

****

Είπα ότι το βιβλίο μου τούτο το δούλεψα μέσα μου έναν δλόκληρο χρόνο. Η αλήθεια είναι άλλη. Πάλευα για να το άρχισω έναν δλόκληρο χρόνο, αλλά το δούλεψα μέσα μου, χωρίς να έχω την πρόθεση να το γράψω, μιάν δλόκληρη ζωή. Σε σαρανταπέντε μέρες, δηλαδή σε δσες χρειάστηκα για να γράψω το βιβλίο τούτο, δέν εξαντλείται, βέβαια, το χρέος μιας δλόκληρης ζωής. Υπάρχει ένα τεράστιο υπόλοιπο πού δέ μπορούσαν να το χωρέσουν οι σελίδες τού βιβλίου μου. Το τεράστιο αυτό υπόλοιπο θα χωροῦσε, ίσως, και σε μια μοιραδική σελίδα. "Ωστόσο, η μεγάλη αυτή σελίδα δέ θα μπορούσε να τη γράψω. Και δέ θα μπορούσε να τη γράψει κανένας. Δέ μπορεί να γράψει άλλος δ,τι βγαίνει από το χρέος της δικής μου ζωής. Κ' είχα από παιδί το αίσθημα ενός μεγάλου χρέους πού δέ θα μπορούσα να εκπληρώσω πέρα για πέρα. Παράλληλα, όμως, με τη μελαγχολική πρόβλεψη ότι δέ θα μπορούσα να το εκπληρώσω πέρα για πέρα, είχα και την ήδονική αίσθηση ότι το ζούσα το χρέος μου, το μεγάλο χρέος μου, προπάντων μάλιστα το τεράστιο υπόλοιπο τού χρέους μου πού θαμμενε πάντα υπόλοιπο. "Ως έφηβος είχα έντονη την αίσθηση αυτή. "Αργότερα, μειώθηκε. "Αλλά τώρα ξαναγυρίζει έντονότερη. "Αν, ως έφηβος, διαισθανόμουνα το μέγεθος της άποστολής τού ανθρώπου, τώρα το γνωρίζω βασισμένος στην πείρα μου, αλλά και στη φοβερή πείρα πού χάρισε ο αιώνας μας στην ανθρωπότητα δλόκληρη. Κ' η διαίσθηση τού έφηβου κρυώθηκε από τα πράγματα και τα γεγονότα.

****

"Έχω γράψει πολλά στη ζωή μου. Χιλιάδες είναι οι τυπωμένες σελίδες πού έχουν συνδεθεί με τ' όνομά μου. Γιατί, τάχα, αίσθάνθηκα την ανάγκη, προλογίζοντας ειδικά το βιβλίο μου

τοῦτο, νὰ μιλήσω μὲ τρόπο ἐξομολογητικό; *Ισως, γιατί κανένα βιβλίο μου δὲν εἶναι τόσο δικό μου ὅσο εἶναι αὐτό. Ὁ Ἰησοῦς, ἡ σταύρωση, ὁ θάνατος, τὸ ἄγνωστο, ὁ πόνος, ἡ πίστις — εἶναι, τάχα, ὅλα αὐτὰ «δικά μου»; Ναι, εἶναι πολὺν δικά μου, περισσότερο ἀπ' ὅλα τὰ θέματα πὸν ἔχω πραγματευθεῖ ὡς τώρα. Εἶναι δικά μου καὶ εἶναι ὀλωνῶν γι' αὐτό, ἀκριβῶς, εἶναι καὶ πολὺν δικά μου. Γιὰ πρώτη φορὰ μετράω τὴν ἐποχὴ μου — ἀλλὰ καὶ τὸ παρελθόν καὶ τὸ μέλλον — μὲ μέτρα τόσο μεγάλα ὅπως εἶναι ὁ Ἰησοῦς, ἡ σταύρωση, ὁ θάνατος, τὸ ἄγνωστο, ὁ πόνος, ἡ πίστις. Τὰ μέτρα αὐτὰ εἶναι σχεδὸν ἀσύλληπτα. Πῶς τόλμησα νὰ τὰ χρησιμοποιήσω γιὰ νὰ μετρήσω μ' αὐτὰ τὴν ἐποχὴ μου; Δὲν ἔχω τὸ αἶσθημα ὅτι χρειάστηκε τόλμη γιὰ νὰ τὸ κάμω. *Ἦταν χρέος μου, ἓνα ἀπλό καὶ αὐτονόητο χρέος, νὰ χρησιμοποιήσω τὰ πιὸ μεγάλα μέτρα πὸν ὑπάρχουν στὸν κόσμον. Μὲ τί νὰ μετροῦσα τὴ ζωὴ, ἂν δὲν τὴ μετροῦσα μὲ τὸ θάνατο; Μὲ τί νὰ μετροῦσα τὸν ἄνθρωπον, ἂν δὲν τὸν μετροῦσα μὲ τὸν Ἰησοῦ; Μὲ τί νὰ μετροῦσα τὴ γνώση καὶ τὰ γνωστά, ἂν δὲν τὰ μετροῦσα μὲ τὸ ἄγνωστο καὶ μὲ τὴν πίστις; *Ἀλλὰ καὶ ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι χρειάζεταν ἰδιαίτερη τόλμη γιὰ νὰ κάμω ὅ,τι ἔκαμα, τὴν τόλμη αὐτὴ θὰ τὴ γεννοῦσε μέσα μου ἡ ἔντονη συνείδησις τῆς παιδαγωγικῆς ἀποστολῆς μου.

****

Τὸ βιβλίο τοῦτο τὸ γράφα ὡς παιδαγωγὸς καὶ πολιτικός, ἀλλὰ καὶ ὡς ἄνθρωπος πὸν ἐξομολογεῖται τὶς ἀγωνίες του, τὰ βαρειά του προαισθήματα. Δὲ θὰ εἶχα τὸ δικαίωμα νᾶμαι πολιτικός καὶ παιδαγωγός, ἂν δὲν εἶχα ἀγωνίες. *Ἀλλὰ δὲ θὰ εἶχα καὶ τὸ δικαίωμα νὰ ἐκφράσω τὶς ἀγωνίες καὶ τὰ βαρειά μου προαισθήματα, ἂν δὲν αἰσθανόμουν τὴ δύναμη, ὡς παιδαγωγός καὶ ὡς πολιτικός, νὰ δείξω τὸ δρόμον πὸν κάνει τὶς ἀγωνίες ἠθικὰ γόνιμες καὶ τὰ βαρειά προαισθήματα σωτήρια. Ὅποιος ἔχει ἀγωνίες, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ δείξει στοὺς ἄλλους τὸ δρόμον πὸν τὶς κάνει ἠθικὰ γόνιμες, ἄς κλεισθεῖ στὸ δωμάτιό του καὶ ἄς σιωπήσει. Ὅποιος, πάλι, εἶναι πολιτικός χωρὶς νᾶχει ἀγωνίες, ἄς πάει στὸ κοινοβούλιον νὰ βγάξει λόγους. Τὸ βιβλίο τοῦτο

δὲ θὰ ἰδῶρα, ἂν δὲν ἐνωθῶ τὸν ἑαυτό μου κυριευμένο ἀπὸ μεγάλες ἀγωνίες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆ θέλησῃ νὰ τίς ἀντιμετωπίσω.

***

Δὲν ξέρω ποιὸν καὶ πόσον θὰ ὠφελῆσει τὸ βιβλίον μου. Ξέρω, ὅμως, ὅτι δὲ θὰ βλάπτει κανένα. Καὶ ξέρω, ἐπίσης, ὅτι δὲ θὰ παρασύρω συνειδήσεις στὸ δρόμον μου. Δὲν εἶναι τόσο πειστικὰ τὰ λόγια μου ὥστε νὰ παρασύρουν. Ἄκόμα καὶ στὸ δρόμον τῆς ἀλήθειας δὲν πρέπει νὰ παρασύρῃσαι, ἀλλὰ πρέπει νὰ βαδίζεις μόνος σου. Ἔτσι, καλύτερα ποὺ τὰ λόγια μου δὲν εἶναι πολὺ πειστικὰ. Ὅποιος μὲ διαβάσει, δὲ θέλω νὰ πεισθεῖ ἀπὸ μένα καὶ ν' ἀκολουθήσει τὸ δρόμον μου. Θέλω, ἀφοῦ μὲ διαβάσει, νὰ πείσει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του καὶ ν' ἀκολουθήσει τὸ δικό του δρόμον, ἓνα δρόμον ποὺ μπορεῖ νὰ τύχει — καὶ θᾶμαι εὐτυχῆς ἂν τύχει — νᾶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸ δικό μου. Ἔχει μεγάλη σημασία νὰ γίνῃ ὁ καθένας ὁδηγὸς τοῦ ἑαυτοῦ του. Δὲ θέλω νᾶμαι ὁδηγὸς τῶν ἄλλων. Θέλω νᾶμαι ἓνα ἀπλὸ παράδειγμα. Ὅπως ὁδηγήσα τὸν ἑαυτό μου, ἄς ὁδηγήσουν καὶ ἄλλοι τὸν ἑαυτό τους.

***

Τὸ βιβλίον μου τοῦτο δὲν εἶναι μόνο γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς. Ἄλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι μόνο γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς. Εἶναι γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ὅποια θρησκεία κι' ἂν εἶναι ἢ θρησκεία τους ἢ κι' ἂν θρησκεία τους δὲν εἶναι καμιά. Ὁ Ἰησοῦς δὲν ἀνήκει μόνο σὲ ὅσους ἀνήκουν στὸν Ἰησοῦ. Ἀνήκει σὲ ὅλους καὶ στεγάζει κ' ἐκείνους ἀκόμα ποὺ δὲν καταφεύγουν κοντά του.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

* Ἐὐχαριστῶ θεομότατα τὴν κυρία Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου γιὰ τὴν πολὺτιμη συνδρομὴ τῆς στὴν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου μου.

** Οἱ νέες λινοτυπικὲς μηχανὲς δὲν ἔχουν τὸ γράμμα η μὲ ψιλὴ, περισπωμένη καὶ ὑπογεγραμμένη, οὔτε μὲ δασεία, περισπωμένη καὶ ὑπογεγραμμένη. Ἔτσι, σὲ περικοπὲς ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων, χρησιμοποιοῦ ἀνωμαστικὰ τὸν τύπον χωρὶς ὑπογεγραμμένη.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α': Ἰσραὴλ καὶ Ἑλλάς . . .	Σελ. 1 — 22
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β': Ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ ἐπικρά- τησι τοῦ Χριστιανισμοῦ	Σελ. 23 — 45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ': Ἡ ἐποχὴ μας καὶ οἱ πρῶ- τοι χριστιανικοὶ αἰῶνες	Σελ. 46 — 76
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ': Ἡ γνώσι καὶ τὸ ἄγνωστο	Σελ. 77 — 96
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε': Ὁ θάνατος	Σελ. 97 — 127
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ': Ἡ εὐθύνη τῶν χριστια- νικῶν ἐκκλησιῶν	Σελ. 128 — 156
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ': Ὁ πόνος	Σελ. 156 — 178
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η': Τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας	Σελ. 179 — 209
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ': Ἡ πίστις	Σελ. 210 — 228

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Π Ρ Ω Τ Ο

Ἰσραὴλ καὶ Ἑλλάς

ΟΙ ΜΕΡΕΣ ΜΑΣ είναι δύσκολες. Ἡ ἱστορία φυλλορραεῖ. Ποτὲ δὲν εἶχαν τόσο γυμνωθεῖ τὰ δέντρα της. Κάποια πολὺ μεγάλα γεγονότα σημειώνονται ἢ πλησιάζουν. Γεγονότα τέτοια ποὺ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τους πρέπει νᾶναι οἱ ἄνθρωποι πολὺ προετοιμασμένοι. Καὶ φοβοῦμαι ὅτι ποτὲ δὲν ἦταν ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου τόσο ἀπροετοίμαστη, ὅσο εἶναι στὶς μέρες μας.

2.— Τί θὰ πεῖ: νᾶναι ἡ ψυχὴ προετοιμασμένη; Πότε ἦταν οἱ ἄνθρωποι προετοιμασμένοι γιὰ νὰ ὑποδεχθοῦν τὰ ἐρχόμενα; Σὲ ποιὲς ἱστορικὲς παραμονὲς μεγάλων ἢ κακῶν καιρῶν ἦταν οἱ ἄνθρωποι, ἔστω καὶ μὲ τὴ θαμπὴ διαίσθησή τους, γνώστες τοῦ ἄγνωστου ποὺ ἐρχόταν;

Γνώστες τοῦ ἄγνωστου μπορεῖ νὰ μὴν ἦταν οἱ ἄνθρωποι ποτέ. Προετοιμασμένοι, ὅμως, γιὰ νὰ ὑποδεχθοῦν τὰ ἐρχόμενα καὶ τ' ἄγνωστα ἦταν πολλὰς φορές. Δὲν ξέρω, βέβαια, πότε καὶ σὲ ποιὲς περιπτώσεις ἡ προετοιμασία ἔγινε μὲ καθοδήγηση συνειδητῆ. Ἴσως οἱ προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ νὰ εἶχαν ἐπιχειρήσει συνειδητὰ μιὰ τέτοια προετοιμασία. Οἱ προφῆτες δὲν προφήτευαν, γιατί οὔτε αὐτοὶ δὲ γνώριζαν τὰ ἐρχόμενα· ἢ, ἔστω, τὰ «γνώριζαν» μ' ἓναν τρόπο ποὺ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση ἢ πρόγνωση. Τὰ προαισθάνονταν. Οἱ προφῆτες παίδευαν — αὐτὸς ἦταν προπάντων ὁ σκοπὸς τους — τὶς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων, τὴν ψυχὴ τοῦ περιούσιου λαοῦ. Ποιὸς

βρέθηκε, ὕστερ' ἀπὸ τοὺς προφήτες τοῦ Ἰσραήλ, νὰ παιδέφει τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ του; Κανένας. Μόνο οἱ προφῆτες εἶχαν αὐτὴ τὴν τρυφερὴ σκληρότητα. Ὅλοι οἱ ἄλλοι ἡγέτες λαῶν κολακεύουν τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ τους ἢ τὴν ἀγνοοῦν. Ὅσοι τὴν ἀγνοοῦν (ἀλλὰ καὶ κάμποσοι ἀπ' ὅσους τὴν κολακεύουν) συμβαίνει καὶ νὰ τὴν ποδοπατοῦν. Στὶς δημοκρατίες τὴν κολακεύουν. Οἱ προφῆτες δὲν ἦταν δημοκρατικοί. Δὲν ἦταν, ὅμως, οὔτε τύραννοι, οὔτε ἀπολυταρχικοί. Τυραννοῦσαν καὶ τιμωροῦσαν προπάντων — καὶ πρὶν ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους — τὸν ἑαυτό τους. Ὅποιος θεωρεῖ πρῶτον ἔνοχο τὸν ἑαυτό του δὲν εἶναι τύραννος.

3.— Θὰ σταθῶ λίγο στοὺς προφῆτες τοῦ Ἰσραήλ. Εἶπαμε ὅτι εἶναι ἴσως οἱ μόνοι ποὺ προσπάθησαν νὰ προετοιμάσουν τὸ λαὸ τους γιὰ τὰ ἐρχόμενα, γιὰ τὶς ὥρες τὶς μεγάλες καὶ τὶς κακές. Μόνον ὁ Ἰσραήλ γέννησε πνεύματα σὰν τὸν Δαυίδ, τὸν Ἡσαΐα, τὸν Ἰερεμία, τὸν Ἰεζεκιήλ. Ὁ Ἰσραήλ ἦταν λαὸς μεγάλων παθημάτων. Λιμοί, λοιμοί, καταποντισμοί, ἐπιδρομὲς ἀλλοφύλων, πολιορκίαι καὶ ἤττες, μετοικεσίαι καὶ ἐξανδραποδισμοί — καὶ ὅλ' αὐτὰ πλάϊ στὴν ἔρημο, τὴ νεκρὴ φύση, καὶ πλάϊ στὴ νεκρὴ θάλασσα — χαρακτηρίζουν τὴ ζωὴ τοῦ Ἰσραήλ. Ἴσως γι' αὐτὸ καὶ ὁ Κύριος τῶν Δυνάμεων στάθηκε πρὸ πολὺ κοντά του. Καὶ μιλοῦσε στοὺς προφῆτες τοῦ Ἰσραήλ. Τοὺς μιλοῦσε τάχα στ' ἀλήθεια; Οἱ ἴδιοι πίστευαν ὅτι τὸν ἄκουγαν. Ναί, ἀναμφίβολο εἶναι ὅτι τὸ πίστευαν. Δὲν εἶχε, ἴσως, γεννηθεῖ ἀκόμα τότε ἡ ἀμφιβολία. Δὲν εἶχε πάντως γεννηθεῖ ὡς καθεστῶς ψυχῆς ἢ ὡς μέθοδος. Δὲν ὑπάρχουν τεχνάσματα στα λόγια ἢ στὶς κραυγὰς τῶν προφητῶν. Μονάχα ὅποιος πιστεύει ὅτι τοῦ μιλάει ὁ Θεὸς μπορεῖ νὰ μιλήσει ἢ νὰ ὀργισθεῖ ἢ νὰ θρηνήσει ὅπως μίλησαν, ὀργίσθηκαν καὶ θρήνησαν οἱ προφῆτες. Ἡ γλῶσσα τους εἶναι ταυτόχρονα σκληρὴ καὶ τρυφερή. Τὴν ὥρα ποὺ ὀργίζονται οἱ προφῆτες ἢ ποὺ μεταφέρουν τοῦ ὀργισμένου Θεοῦ τοὺς λόγους, συνδυάζουν τὴ σκληρὴ λέξη καὶ σκέψη μὲ τὶς πιὸ ἀπαλὲς παρομοιώσεις, μὲ τὴν ἀμπέλο, μὲ τοὺς ἐλαιῶνες, μὲ τοὺς κέδρους, μὲ τὰ κρίνα, μὲ τὰ χελιδόνια, μὲ τὰ περιστέρια, μὲ τὰ πρόβατα. «Εὐφράνθητι, ἔρημος διψῶσα», λέει ὁ Ἡσαΐας, «ἀγαλλιάσθω ἔρημος καὶ ἀνθήτω ὡς κρίνον». Καὶ λέει ὁ Θεὸς μὲ τὰ χεῖλη τοῦ Ἡσαΐα: «θήσω εἰς τὴν ἀνυδρον γῆν κέδρον καὶ πύξον καὶ μυρσίνην καὶ κυπάρισσον καὶ λεύκην, ἵνα ἴδωσι καὶ γνῶσι καὶ ἐννοηθῶσι καὶ ἐπιστῶνται ἅμα, ὅτι χεῖρ

Κυρίου ἐποίησε ταῦτα. . .». Καὶ μέσ' στὴν πιὸ μεγάλη ὄργη του λέει ὁ Κύριος στὸν Ἰεζεκιήλ μὲ μιὰν ἀφτασθη τρυφερότητα καὶ θλίψη: «καὶ διεσπάρη τὰ πρόβατά μου ἐν παντὶ ὄρει καὶ ἐπὶ πᾶν βουνὸν ὑψηλὸν καὶ ἐπὶ προσώπου πάσης τῆς γῆς διεσπάρη, καὶ οὐκ ἦν ὁ ἐκζητῶν οὐδὲ ὁ ἀποστρέφων». Ναί, ἡ ψυχὴ τῶν προφητῶν εἶναι γεμάτη θλίψη καὶ τρυφερότητα, κι' ὅταν ἀκόμα ὁ νοῦς τους εἶναι γεμάτος ὄργη. Ἡ θλίψη — ἡ μόνιμη, βαθειὰ καὶ ἀκατάλυτη θλίψη — εἶναι τὸ μεγάλο γεγονός μέσ' στὴν ψυχὴ τῶν προφητῶν. Ἡ θλίψη σώζει τὸν ἄνθρωπο. Ἡ θλίψη εἶναι τὸ «σωτήριον». Τὸν σώζει ἀπὸ καθετὶ ποῦ εἶναι λιγώτερο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Ταιριασμένη μὲ τὴ θλίψη, γίνεται ἡ κάθε μας σκέψη καὶ πράξις καλύτερη, ἀφθονώτερη, καθαρότερη.

4.—Ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραήλ, ἀφοῦ τὸν παιδεύσαν καὶ τὸν προετοίμασαν οἱ προφῆτες, ἀνθεξε σὲ ὅ,τι δὲ θ' ἄντεχε κανένας ἄλλος λαός. Τὸν πῆραν οἱ ἄνεμοι καὶ τὸν ἐσκόρπισαν. Οἱ βασιλεῖς του ἔγιναν ζητιάνοι καὶ οἱ παρθένες του μαράζωσαν. Θρηνεῖ ὁ Ἱερემίας: «Καὶ ἐξήρθη ἐκ θυγατρὸς Σιών πᾶσα ἡ εὐπρέπεια αὐτῆς· ἐγένοντο οἱ ἄρχοντες αὐτῆς ὡς κριοὶ οὐχ εὐρίσκοντες νομὴν καὶ ἐπορεύοντο ἐν οὐκ ἰσχυί κατὰ πρόσωπον διώκοντος. . . Ἀκούσατε δὴ, πάντες οἱ λαοί, καὶ ἴδετε τὸ ἄλγος μου· παρθένοι μου καὶ νεανίσκοι μου ἐπορεύθησαν ἐν αἰχμαλωσίᾳ». Ἄλλοι λαοὶ πέθαναν ἢ χάθηκαν μέσ' στὴν ἱστορία, ὅταν ἔλειψαν οἱ γεωγραφικὲς προϋποθέσεις καὶ οἱ πολιτικὲς ἐγγυήσεις γιὰ τὴ λαϊκὴ τους ἐνότητα. Οἱ Ἰουδαῖοι στερεώθηκαν ἀκόμα περισσότερο, ὅταν ἡ μοῖρα καὶ ἡ ὄργη τοῦ Θεοῦ τοὺς καταδίκασε νᾶναι ἀνεδαφικοί, χωρὶς δικό τους ἔδαφος. Γῆ τους ἔγινε ἡ κάθε ξενιτιά, κ' ἡ πιὸ βαρειά. Ἄνθεξαν στοὺς πιὸ σκληροὺς καὶ βίαιους διωγμούς· καὶ σὲ κάτι ἄλλο ἀκόμα ποῦ εἶναι χειρότερο κι' ἀπὸ τὸ πῦρ κι' ἀπὸ τὸν σίδηρον: στὴν περιφρόνηση. Ἡ περιφρόνηση τοὺς ἔκαμε ὑπερήφανους μέσα τους, ὅσο κι' ἂν φόρεσαν τὴ μάσκα τῆς δουλοπρέπειας καὶ τῆς κολακειᾶς. Ὅπου κι' ἂν βρέθηκαν, στὴ Δύση ἢ στὴν Ἀνατολή, σὲ χώρες τοῦ Βορρᾶ ἢ τοῦ ἡλίου, ἔμειναν οἱ ἴδιοι. Ἡ κάθε ἐβραϊκὴ οἰκογένεια ἦταν κ' ἓνας ὀλόκληρος λαός, μιὰ ὀλόκληρη φυλὴ. Εἴκοσι αἰῶνες ἱστορίας, καὶ μάλιστα περισσότεροι, ἀγνόησαν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Ἰσραήλ, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἰσραὴλ ἀγνόησε τοὺς αἰῶνες. Οἱ αἰῶνες, ἀγνοώντας τὸν Ἰσραὴλ, δὲν τὸν ἐνίκησαν. Ὁ Ἰσραὴλ, ἀγνοώντας τοὺς αἰῶνες, τοὺς ἐνίκησε. Κρατήθηκε ὀρθίος πίσω ἀπὸ τόσα κράτη ποῦ

ἔπεσαν, χωρὶς νὰ πάρει μέρος σὲ καμιὰ μάχη, χωρὶς νὰ συμ-
μερισθεῖ τὴν τύχη οὔτε νικητῶν οὔτε ἠττημένων, οὔτε τὴ δόξα
τους οὔτε τὴ ντροπὴ τους. "Αν καὶ ἦταν λαὸς γενναῖος ποὺ εἶχε
μιὰ καλὴ πολεμικὴ παράδοση, ἔπνιξε ὁ Ἰσραὴλ μέσα του τὴν
παράδοση αὐτή, καὶ δὲ θέλησε νὰ θεωρήσει ἄξιο τῆς γενναίας
καρδιάς του κανένα πόλεμο ἀπ' ὅσους ἔχουν συνδεθεῖ μὲ τὴν
πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ διαμόρφωση τῆς Εὐρώπης.

"Ἔτσι σημειώθηκε ἓνα μοναδικὸ φαινόμενο στὴν ἱστορία
τοῦ κόσμου, τὸ φαινόμενο ἑνὸς λαοῦ ποὺ πίσω ἀπὸ τὴν ἱστο-
ρικὴ ἀφάνεια τῆς διασποράς του διαπῆρσε ἔντονη, ὅσο κανένας
ἄλλος λαός, τὴ συνοχὴ του. Ἄλλὰ πῶς μπορεῖ νὰ γίνεи καν σύγ-
κριση μὲ ἄλλους λαούς; Ἡ διασπορὰ τοῦ Ἰσραὴλ εἶναι κάτι τὸ
καταπληκτικόν. Ὁ Στράβων λέει ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ Σύλλα δὲν
ἦταν πόλη ὅπου νὰ μὴν εἶχαν εἰσδύσει οἱ Ἰουδαῖοι. Τί ζητοῦ-
σαν, τάχα, φεύγοντας ἀπὸ τὴν πατρίδα τους; Ἐφευγαν οἱ Φοί-
νικες καὶ οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἰδρῦσουν ἀποικίες, γιὰ νὰ
κατακτήσουν ἀγορές, γιὰ νὰ δοξάσουν τὴ μητρόπολη, γιὰ νὰ
ἐξαπλωθοῦν στὸν κόσμον. Ἄλλο ἢ ἐξάπλωση καὶ ἄλλο ἢ δια-
σπορὰ. Ποιὸ εἶναι τὸ εἰδικὸ νόημα τῆς Ἰουδαϊκῆς διασποράς;
Κάμποσους, βέβαια, Ἰουδαίους εἶχαν ἐγκαταστήσει ὁ Μέγας
Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Πτολεμαῖος ὁ Α' στὴν Ἀλεξάνδρεια ἢ ὁ
Ἀντίοχος ὁ Γ', ὁ Μέγας, στὴ Μικρὰ Ἀσία. "Αν ἐξαιρέσουμε,
ὅμως, τὶς τέτοιες μετοικεσίεις ποὺ ἀνάγονται στὸ θέλημα τῶν
κατακτητῶν, ἡ μεγάλη διασπορὰ τοῦ Ἰσραὴλ στὸν κόσμον ὁλό-
κληρο δὲ βρίσκει τὸ νόημά της οὔτε στὴ βία καὶ οὔτε στὴν πληθυ-
σμιακὴ πολιτικὴ τῶν κατακτητῶν, οὔτε στὴν τάση τοῦ ἴδιου τοῦ
Ἰσραὴλ νὰ κατακτήσει τόπους καὶ νὰ ἰδρῦσει ἀποικίες. Κι'
αὐτό, ἀκόμα, τὸ ἐμπορικὸ ἐλατήριο γεννήθηκε ἀργότερα στὴ
σκέψη τῶν Ἰουδαίων ποὺ ἔφευγαν ἀπὸ τὴν πατρίδα τους ὡς
ξεριζωμένοι γεωργοί, κηπουροὶ καὶ χειρῶνακτες. Στενὴ ἦταν,
βέβαια, ἡ πατρίδα τους, βαρεῖα ἡ δουλεία καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀφά-
νεια στὰ ὄρια τῆς Παλαιστίνης ἢ καὶ τῆς Μεσοποταμίας. Ἄλλὰ
μήπως ἔφευγαν ἀπὸ τὴ δουλεία καὶ τὴν ἱστορικὴ ἀφάνεια γιὰ
νὰ βροῦν τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴ δόξαν; Ἐφευγαν, μόνο καὶ μόνο
γιὰ νὰ φύγουν, ἀδιάφορο ἂν θὰ ζοῦσαν χειρότερα καὶ ἂν θὰ κα-
ταντοῦσαν πιὸ ἄσημοι καὶ πιὸ φτωχοί; Ἐφευγαν γιὰ νὰ φθάσουν
παντοῦ, γιὰ νὰ εἰσδύσουν παντοῦ, γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν
τὴν πιὸ ἄδοξον, ἀλλὰ ταυτόχρονα τὴν πιὸ μόνιμον καὶ τὴν πιὸ

ἀποτελεσματική διείσδυση πού ἔχει σημειωθεί στὸν κόσμο. Καὶ ἔφθασαν παντοῦ. Στὸν Ζ΄ αἰῶνα μ. Χ. σημειώνεται ἡ παρουσία τους καὶ σ' αὐτὴ τὴν Ἀγγλία. Καὶ ὁ λαὸς αὐτὸς πού κατάφερε νὰ φθάσει καὶ νὰ εἰσδύσει παντοῦ, ἦταν λαὸς ἡττημένος, λαὸς χωρὶς κράτος, λαὸς κατατρεγμένος, λαὸς πού τῆς ψυχῆς του μόνιμος σύντροφος ἦταν ὁ φόβος. Εἶχε, ὅμως, ἡ ψυχὴ του κ' ἕναν ἄλλο μόνιμο σύντροφο: τὸ λόγο τῶν προφητῶν. Ἡ πειθαρχία καὶ ὑποταγὴ τῶν Ἰουδαίων στὸ λόγο τῶν προφητῶν ἦταν ἡ μεγάλη τους δύναμη.

Οἱ προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ, παιδεύοντας τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ τους, θαρροῦσαν ἴσως ὅτι τὴν προετοίμαζαν γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει δοκιμασίες πού θὰ κρατοῦσαν μόνο δέκα ἢ ἑκατὸ ἢ διακόσια χρόνια. Κι' ὅμως, οἱ δοκιμασίες κράτησαν ἐπάνω ἀπὸ δυὸ χιλιάδες χρόνια. Καὶ τὸ ἔργο τῶν προφητῶν κράτησε ἄλλο τόσο. Τὸ φαινόμενο εἶναι θαυμαστό. Τὰ λόγια τοῦ Ἰερεμίας, πού μνημονεύσαμε παραπάνω, εἰπώθηκαν μὲ ἀφορμὴ μιὰ ταπείνωση καὶ μετοικεσία πού, ἂν συγκριθεῖ μὲ ὅσα ἤρθαν ἀργότερα, ἦταν μιὰ παροδικὴ περιπέτεια. Κι' ὅμως, εἰπώθηκαν οὐσιαστικὰ — τὸ προαισθάνθηκε τάχα ὁ μεγάλος ποιητὴς τῶν θρήνων; — γιὰ τὴν μεγάλη διασπορὰ πού κράτησε περισσότερο ἀπὸ εἴκοσι αἰῶνες. Ἡ ἀντοχὴ τοῦ Ἰσραὴλ μαρτυρεῖ ἄμεσα γιὰ τὴν ἀντοχὴ τοῦ λόγου τῶν προφητῶν. Οἱ προφῆτες δὲν προφήτευσαν, ἀλλὰ ἔδρασαν κ' ἡ δράση τους φθάνει ὡς τὶς μέρες μας. Εἶναι πολὺ μεγάλη ἡ σημασία τοῦ λόγου, τοῦ ἀληθινοῦ καὶ τοῦ μεγάλου· εἶναι δραστικώτερη ἀπὸ τὴν μεγαλύτερη ἱστορικὴ πράξη. Καμιὰ μάχη καὶ κανένα πολίτευμα δὲν ἐξασφάλισαν τὴ ζωὴ ἑνὸς λαοῦ γιὰ χιλιάδες χρόνια· οὔτε ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνος, οὔτε ἡ *respublica*. Μόνον ὁ λόγος, ἐκεῖνος πού ἐπήγασε ἀπὸ τὴν θλίψη τῶν προφητῶν, ἀπὸ τὴν δημιουργικὴ θλίψη μεγάλων φίλων τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων, μπορούσε νὰ πλάσει τὶς ψυχικὲς δυνάμεις πού ἐξασφάλισαν στὸν Ἰσραὴλ τὴν ἐπιβίωσή του ὡς τὶς μέρες μας.

5.— Ναί, οὔτε ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνος, οὔτε αὐτὴ δὲν ἄνοιξε τὸ δρόμο ἑνὸς λαοῦ γιὰ χιλιάδες χρόνια. Κι' αὐτὴ ἀκόμα ἡ πολυθρύλητη νίκη μπορούσε ν' ἀκυρωθεῖ στὴ Σαλαμίνα ἢ στὶς Πλαταιές — κ' οἱ μεγαλύτερες πολεμικὲς νίκες χρειάζονται πάντα καινούργιες νίκες γιὰ νὰ ἐπικυρωθοῦν — ἂν δὲ νικούσαν οἱ Ἕλληνες καὶ στὴ Σαλαμίνα καὶ στὶς Πλαταιές. Ἀλλὰ καὶ

οί τρεῖς αὐτὲς νίκες, μικρότερες ἀπὸ πολλὰς νίκες τοῦ Ἀλεξάνδρου ἢ τοῦ Ἀννίβα ἢ τοῦ Βοναπάρτη, δὲν ἦταν, ὡς στρατιωτικὰ ἱστορικὰ γεγονότα, παρὰ μόνο τὰ ἐξωτερικὰ συμπτώματα ἐνὸς μεγάλου ἠθικοῦ γεγονότος ποῦ μ' αὐτὸ ἀκριβῶς χαράχθηκε ὁ δρόμος τῆς ἱστορίας. Τὸ μεγάλο ἠθικὸ γεγονὸς βρίσκεται ἀνάγλυφο σὲ μιὰ λεπτομέρεια ποῦ εἶναι σημαντικώτερη καὶ ἀπ' αὐτὲς τὶς μάχες ποῦ κερδήθηκαν: πλάι στὸν Ἀριστείδη πολεμοῦσε ὁ Αἰσχύλος, ὅπως ἀργότερα — σὲ μάχες ἄλλες, λιγώτερο ἔνδοξες — πλάι στὸν Ἀλκιβιάδην πολεμοῦσε ὁ Σωκράτης. Καὶ τί ἦταν, τάχα, ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Σωκράτης; Μήπως ἦταν ἡγεμόνες ἢ στρατηγοί; Ὁχι, δὲν ἦταν παρὰ μόνο στρατιῶτες· κι' ὅμως δὲν ἦταν ἀνώνυμοι. Γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου, ἓνας εὐπατρίδης σὰν τὸν Αἰσχύλο ἦταν ἀπλὸς πολεμιστὴς, κ' ἓνας μικροαστὸς στρατιῶτης σὰν τὸν Σωκράτη, τὸ γιὸ τῆς μαμμῆς, δὲν ἦταν ἀνώνυμος. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι τεράστιο στὴν ἠθικὴ του σημασία. Μιὰ μικρὴ λεπτομέρεια ἔγινε ὁ μεγάλος νόμος τῆς ἱστορίας. Στὴν Ἑλλάδα ἔπαψαν γιὰ πρώτη φορὰ οἱ ἄνθρωποι ν' ἀποτελοῦν μάζες. Κι' ἀπὸ τότε ἀρχίζει ὁ μεγάλος ἀγώνας ἀνάμεσα στὰ ἄτομα καὶ στὶς μάζες. Ἐνας ἀγώνας σκληρὸς, ὀδυνηρὸς, ποῦ κρατᾷ ὡς τὶς μέρες μας καὶ ποῦ μπῆκε ἴσως, στὸν αἰῶνα μας, στὴν πιὸ δραματικὴ παγκόσμια φάση του.

Καὶ πρὶν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας — ἢ παράλληλα μ' αὐτοὺς — πρόβαλαν, βέβαια, ἰσχυρὲς φυσιογνωμίες ἀνδρῶν ποῦ ξεχώρισαν ἀπὸ τὴ μάζα. Ὡστόσο, ἡ μάζα ἔμενε, ὡς φυσικὴ δύναμη, ἄθικτη καὶ ἀτόφια. Οἱ ἰσχυροὶ τὴ χρησιμοποιοῦσαν ἢ ὑπηρετοῦσαν τὶς βιολογικὲς ροπὲς τῆς, τὴν τραβοῦσαν μαζί τους σ' ἐπιδρομὲς καὶ σὲ ἀδύλες μετασταθμεύσεις, σὲ μάχες ποῦ, εἴτε κερδίζονταν εἴτε χάνονταν, δὲν εἶχαν γιὰ τὴ μάζα κανένα ἱστορικὸ νόημα. Ὁ Αἰσχύλος, ἀντίθετα, καὶ ὁ Σωκράτης ἦταν στρατιῶτες, μονάδες μέσα στὴ μάζα, σὲ μιὰ μάζα ποῦ γιὰ νὰ δεχθεῖ νὰ προβάλουν μέσα τῆς «μονάδες» εἶχε ἀπλούστατα πάψει νὰναι μάζα· ἢ εἶχε ἀρχίσει, ἔστω, νὰ σπάζει ὡς αὐτονόητη καὶ σκοτεινὴ φυσικὴ δύναμη. Αὐτὸ τὸ σπάσιμο, αὐτὸς ὁ σπασμὸς, ἔγινε ἡ πηγὴ ἐνὸς νέου κόσμου. Καὶ οἱ Ἕλληνας — αὐτὸ ἦταν, ἐπίσης, πολὺ σημαντικό — τὸ κατάλαβαν οἱ ἴδιοι. Κατάλαβαν ὅτι ξεκίνησαν ἀπ' ὅπου δὲν ξεκίνησε κανένας ἄλλος λαός. Οἱ Ἕλληνας δὲν ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου, ἀπὸ τὴ «γένεση» ξεκίνησαν ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους, ἀπὸ τὴ συνείδηση. Δὲν ξεκίνησαν ἀπὸ τὸ

«γενηθήτω» τοῦ Θεοῦ· ξεκίνησαν ἀπὸ τὸ «γνώθι σαυτόν». Δὲν ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν ἄβυσσος καὶ τὸ σκότος, ἀπὸ τὸ «ἀόρατος» καὶ «ἀκατασκεύαστος» ξεκίνησαν ἀπὸ τὸ ὄρατό, τὸ ἀπτό καὶ τὸ φωτεινό, ἀπὸ τὸ γεωγραφικὰ δεδομένο καὶ λογικὰ ἢ αἰσθητικὰ συλληπτό. Ἡ μυθολογία τους δὲν ἦταν πίστη· ἦταν ἀσκήση τοῦ νοῦ, παιδεία. Γι' αὐτὸ καὶ κανένας νομοθέτης τῶν Ἑλλήνων δὲν ἀνέβηκε στὸ ὄρος. Ποιό, ἄλλωστε, μπορούσε νάναί τὸ κατάλληλο ὄρος γιὰ ν' ἀνεβεῖ ὁ νομοθέτης καὶ νὰ παραλάβει ἀπὸ χέρια αἴϋλα τίς πλάκες τῶν ἐντολῶν; Ὁ Ὀλυμπος, δεσπόζοντας ἐπάνω σὲ θάλασσες, σὲ γραφικὰ τοπία καὶ πλούσιες πεδιάδες, δὲν ἔχει καμιὰν ὁμοιότητα μὲ τὸ ὄρος Σινᾶ. Μόνον ὁ Μίνως, στὴ μυθολογικὴ καὶ οὐσιαστικὰ προελληνικὴ Κρήτη, ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Στράβωνα «ἀναβαίνων ἐπὶ τὸ ἄντρον τοῦ Διός, καὶ παρ' ἐκείνου τὰ προστάγματα λαμβάνων, καὶ παρακομίζων εἰς τοὺς ἀνθρώπους». Κι' αὐτὸς ἀκόμα ὁ Λυκούργος ποὺ ἡ ὑπόστασή του ἐγγίζει τὰ ὄρια τοῦ μυθολογικοῦ προσώπου, δὲν ἀνέβηκε σὲ κορυφὲς βουνῶν καὶ σὲ ἄντρα, ἀλλὰ πῆγε στὴν Κρήτη καὶ στὴν Αἴγυπτο γιὰ νὰ μελετήσῃ τὰ πολιτεύματα, πῆγε στὴ Μικρὰ Ἀσία ἢ στὴ Χίο καὶ παράλαβε ἀπὸ τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου ὅσα κομμάτια ἦταν πολιτικὰ καὶ παιδαγωγικὰ χρήσιμα, καὶ προτιμώντας, ὅπως λέει ὁ Πλούταρχος, τὴ δικαιοσύνη ἀπὸ τὴ βασιλεία — γιὰτὶ ἡ ἀρετὴ κοῦτω μέγαν ἐποίησεν (αὐτὸν) ὥστε βασιλείας καταφρονῆσαι» — ἐνομοθέτησε ὡς «ιδιώτης». Ἔτσι καὶ ὁ Σόλων ὡς πολίτης ἐνομοθέτησε, ὄχι ὡς προφήτης· ὡς ἄρχων μὲ περιορισμένη θητεία, ὡς δημόσιος λειτουργὸς ποὺ ἀνῆκε μάλιστα στὴ μεσαία τάξη· «ἦν δ' ὁ Σόλων», λέει ὁ Ἀριστοτέλης, «τῆ μὲν φύσει καὶ τῆ δόξῃ τῶν πρώτων, τῆ δ' οὐσίᾳ καὶ τοῖς πράγμασι τῶν μέσων». Ὁ Σόλων δὲ χρειάστηκε κἄν νὰ χρησιμοποιοῦν τὰ τεχνάσματα τοῦ Λυκούργου ποῦ, ὅπως λέει ὁ Στράβων — καὶ ἡ φήμη αὐτὴ ἀνάγεται στὸν Ἡρόδοτο — ἐπυθάνετο παρὰ τῆς Πυθίας ἃ προσήκει παραγγέλλειν τοῖς Λακεδαιμονίοις». Ὁ Σόλων ἦταν πολιτικός, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ πολιτικοὶ τῶν ἡμερῶν μας. Οἱ Ἕλληνες καθιέρωσαν τὸν ἄνθρωπο ὡς αὐθύπαρκτη μονάδα ζωῆς, πέρα καὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀκόμα τοὺς δεσμοὺς τοῦ αἵματος ποὺ μπῆκαν σὲ δεύτερη γραμμὴ· τὸν καθιέρωσαν ὡς ἄτομο, ὡς φίλο, ὡς πολίτη. Τὸ καρμὶ τους ἀσκήθηκε γυμνὸ στὸ στίβο, καὶ τὸ πνεῦμα τους ἀκάλυπτο στὸ διάλογο καὶ στὴν ἀγορά, στὴ φιλία καὶ στὴν πολιτεία.

6.—Ἡ συνείδηση πού εἶχαν οἱ Ἕλληνες ὅτι ξεχώριζαν ἀπὸ τοὺς βαρβάρους καὶ ὅτι ἀνοίγαν στὴν ἱστορία ἕναν καινούργιο δρόμο, τὸν πρῶτο καθαυτὸ «ἱστορικὸ» δρόμο, τοὺς ἔκαμε νάβωαι αἰσιόδοξοι, θετικοί, ἔντονα ἐγκόσμιοι. Στὸ δρόμο πού ἀνοίξαν, ἀνακάλυπταν οἱ Ἕλληνες κάθε μέρα κι' ἀπὸ ἕνα νέο τοπίο τῆς ψυχῆς, κι' ἀπὸ μιὰ νέα ἰκανότητα ἢ ὁμορφιὰ τοῦ κορμιοῦ. Ἐνα θεμιτὸ αἶσθημα ἐγκόσμιας ὑπεροχῆς — καμιὰ φορά, ὅμως, καὶ ὑπεροφίας — τοὺς ἔκαμε γιὰ δυὸ - τρεῖς αἰῶνες, ὅσες κι' ἂν ἦταν οἱ ἱστορικές τους ἀντιξοότητες, νὰ μὴν ἀμφιβάλλουν γιὰ τὸ μέλλον, νὰ μὴν τρομάζουν ἀπὸ τὸ ἄγνωστο, νὰ μὴν αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη καμιᾶς παρηγοριᾶς ἢ μυστικῆς ἐπαγγελίας. Καὶ τὸ θαυμαστὸ εἶναι ὅτι, ὅπως δὲν τοὺς τρόμαζαν τὰ ἐπόμενα στάδια τῆς ἱστορίας, ἔτσι δὲν τοὺς τρόμαζαν καὶ τὰ ἐπόμενα στάδια τῆς ἀτομικῆς τους μοίρας μετὰ τὸ θάνατο, πέρ' ἀπὸ τὴν ἐγκόσμια ζωὴ. Τοὺς ἀρκοῦσε ἢ ἐγκόσμια ἀθανασία, νὰ μείνει ἀθάνατο τ' ὄνομά τους, νὰ μείνουν ἀθάνατα τὰ ἔργα τους. Ἡ μετάβαση τῶν ψυχῶν στὸν Ἄδη ἦταν γιὰ τὸν Ἕλληνα — γιὰ τὸν κλασικὸν Ἕλληνα πού εἶχε ἀσκήσει τὸ νοῦ του στὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου — μῦθος ἢ θεωρία· δὲν ἦταν πίστη, δὲν ἦταν αἶσθημα.

Ὁ «Φαίδων» τοῦ Πλάτωνος καθρεφτίζει καθαρότατα αὐτὴ τὴν ἄνετη μυθολογικὴ καὶ θεωρητικὴ στάση ἀπέναντι τοῦ θανάτου. Μ' ὅλη τὴ διαλεκτικὴ εὐκρίνεια τῶν συλλογισμῶν πού ἐπάνω τους βασίσθηκε ἡ θεωρία γιὰ τὸ ἀθάνατον καὶ ἀνώλεθρον τῆς ψυχῆς, ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης — ὁ τεχνίτης πού ἐπλασε διαλεκτικὰ τὴ θεωρία αὐτὴ — δίνει δίκιο στὸν Σιμμία πού ὁμολογεῖ ὅτι ἀναγκάζεται «ἀπίστιαν ἔτι ἔχειν» μέσα του γιὰ ὅσα εἶχαν λεχθεῖ. Στὸν «Φαίδωνα», ὅπου ὑπάρχει ἡ φράση αὐτὴ τοῦ Σιμμία, δὲ μιλάει μόνον ὁ Σωκράτης πρὶν πιεῖ τὸ κώνειο· δὲ μιλάει μόνον ὁ Πλάτων πού, σχεδιάζοντας ἄλλους διαλόγους — τὴν «Πολιτεία» καὶ τὸν «Φαῖδρο», τὸν «Τίμαιος» καὶ τοὺς «Νόμους» — κρατᾶει γιὰ τὸν ἑαυτό του τὸ δικαίωμα νὰ ἐπανεξετάσει τὸν κοσμολογικὸ μῦθο του ὡς παιδαγωγικὸ γύμνασμα. Στὸν «Φαίδωνα» μιλάει ὁ Ἕλληνας τοῦ Ε' αἰῶνα π. Χ., στὸ ἀνοιγμα ἀκριδῶς τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα (ἂν πάρουμε ὡς βάση τὸ σκηρικὸ τοῦ διαλόγου) ἢ δέκα ὡς δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα (ἂν πάρουμε ὡς βάση τὴ χρονολογία τῆς συγγραφῆς του). Καὶ χαρακτηριστικὴ — βαθύτατα χαρακτηριστικὴ — γιὰ τὸν Ἕλ-

ληνα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι ἡ λέξις «ἀπιστία» πού χρησιμο-
ποιεῖ ὁ Σιμμίας, μιὰ λέξις πού ἀναιρεῖ ὅ,τι ἀκριβῶς προϋποθέ-
τει ἡ πίστις. Ἡ λογικὴ δυσπιστία, ἡ ἀμφιβολία γιὰ τὴν τυπικὴ
ὀρθότητα λογικῶν συλλογισμῶν, εἶναι γιὰ τὸν Ἕλληνα ὁ
μόνος δρόμος πού ὀδηγεῖ στὴ βεβαιότητα. Κι' αὐτὴν ἀκόμα τὴ
βεβαιότητα γιὰ τὴν ἐπιδίωξη τῶν ψυχῶν μετὰ τὸ θάνατο, κα-
θῶς καὶ γιὰ τὴν ἐγκόσμια ἀναβίωσή τους, δὲν τὴν ἀντλοῦν οἱ
Ἕλληνες τῆς κλασικῆς περιόδου (μ' ἄλλα λόγια: οἱ καθ'αυτὸ
Ἕλληνες) οὔτε ἀπὸ τῆ μυθολογίας, οὔτε ἀπὸ τῆς μυστηριακῆς
ρήσεις, οὔτε ἀπὸ τὰ δόγματα τῶν Ὀρφικῶν καὶ τῆς διδασκαλίας
τῶν Πυθαγορείων, ἀλλὰ τὴν ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν καθαρὰ λογικὴ
ὑπερνίκηση τῆς ἀμφιβολίας, τῆς ἀπιστίας. Τὸ ψυχικὸ τους κα-
θεστῶς εἶναι ἡ ἀμφιβολία, ὄχι ἡ βεβαιότητα, κι' ἀκόμα λιγώ-
τερο ἡ πίστις. Δὲν τὸ λέει, τάχα, ὁ Κέβης στὸν Σωκράτη; Ὁ
Κέβης λέει: «...τὰ δὲ περὶ τῆς ψυχῆς πολλὴν ἀπιστίαν πα-
ρέχει τοῖς ἀνθρώποις μὴ, ἐπειδὴν ἀπαλλαγῆ τοῦ σώματος, οὐ-
δαμῶς ἔτι ἦ, ἀλλ' ἐκείνη τῇ ἡμέρᾳ διαφθείρηται τε καὶ ἀπολ-
λύηται ἢ ἂν ὁ ἄνθρωπος ἀποθνήσκῃ». Καὶ ὁ Σωκράτης, γιὰ νὰ
ὑπερνικήσῃ τὴν ἀπιστία αὐτῆ τῶν πολλῶν πού τὴ διερμηνεύει
στὸν «Φαίδωνα» ὁ Κέβης, καταφεύγει σὲ μιὰν ὀλόκληρη σειρὰ
λογικῶν συλλογισμῶν· δὲ μιλάει οὔτε αὐτὸς σὰν πιστός, ἀλλὰ
μιλάει σὰν ἄνθρωπος πού συμμερίζεται τὴ δυσπιστία καὶ πού
μονάχα προσπαθεῖ νὰ τὴν ἀντιμετωπίσῃ λογικά. Καὶ καταλή-
γει ὁ Σωκράτης νὰ θεμελιῶναι τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς σ' ἓνα
συλλογισμὸ πού σχεδὸν τυπικὰ λογικὸς — θάλεγα, μάλιστα,
«γραμματικὸς» — ἐμφανίζει τὴ σχέση μεταξύ ζωῆς καὶ θανάτου
σὰν ἀπόλυτα ἀνάλογη μὲ τὴ σχέση μεταξύ τοῦ «ἄρτιου» καὶ τοῦ
«ἀνάρτιου» ἀριθμοῦ, δηλαδὴ σὰ μιὰ σχέση πού ἡ ἀναλογικὴ τῆς
ἐφαρμογῆ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα, ὅτι, ὅπως τὸ ἄρτιο γεννᾷ
τὸ ἀνάρτιο καὶ τὸ ἀνάρτιο τὸ ἄρτιο, ἔτσι ὄχι μόνον ἡ ζωὴ γεν-
νάει τὸ θάνατο, ἀλλὰ καὶ ὁ θάνατος τὴ ζωὴ, τὴ νέα ζωὴ, μιὰ νέα
ἐπιστροφή τῆς ψυχῆς στὴν ἐγκόσμια ζωὴ.

Ἄλλὰ κ' ἑκατὸ περίπου χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Σωκράτη, ὁ
Ἡράκλειτος, παίζοντας ἓνα πρὸ μυστικὸ παιχνίδι μὲ τῆς μεγά-
λες αὐτῆς ἔννοιες, ἔλεγε: «Ἀθάνατοι θνητοί, θνητοί ἀθάνατοι,
ζῶντες τὸν ἐκείνων θάνατον, τὸν δὲ ἐκείνων βίον τεθνεώτες».
Ἀνήκει, τάχα, ἡ φράση αὐτῆ τοῦ Ἡράκλειτου σ' ἐκείνες πού
καταλάβαινε ὁ Σωκράτης ἢ σ' ἐκείνες πού δὲν καταλάβαινε καὶ

πού, ὅπως λένε ὅτι εἶπε κάποτε στὸν Εὐριπίδη, ἔχουν ἀνάγκη, γιὰ νὰ ἐξερευνηθεῖ τὸ βάθος τους, «Δηλίου κολυμβητοῦ»; Ἡ φράση τοῦ Ἡράκλειτου, ἔστω κι' ἂν δὲν τὴν κατάλαβε ὁ Σωκράτης, ἀνήκει, παρὰ τὸν κάπως «μυστικό» της τόνο, στὴν κατηγορία τῶν φράσεων καὶ τῶν συλλογισμῶν ποὺ χρησιμοποιεῖ κι' ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης. Ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο — καὶ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο — ἀρχίζει τὸ λογικὸ παιχνίδι τῶν λέξεων καὶ ἐννοιῶν ποὺ ἔχει ὡς πηγὴ τοῦ τὴν ἀμφιβολία καὶ τὴν ἀπιστία. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὸν Ἡράκλειτο ἀνάγεται ἡ φιλοσοφία τῶν Στωϊκῶν ποὺ δὲν ἔχει σχεδὸν κανένα θρησκευτικὸ καὶ μεταφυσικὸ χαρακτήρα καὶ πού, χρησιμοποιώντας τὴ λέξη «θεὸς» μονάχα συμβατικά, εἶναι προσανατολισμένη στὴν ἐγκόσμια στάση καὶ πράξη τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων εἶναι ἀπὸ τοὺς λίγους ποὺ σκέφθηκαν ν' ἀντιδράσουν στὴν ἀμφιβολία γιὰ τὰ αἰώνια καὶ γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲ θέλησε ν' ἀντιδράσει. Κι' ὁ Ἐπίκουρος ἀρνήθηκε βίαια τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Καὶ τὴν ἀρνήθηκε — ἐδῶ βρίσκεται ἡ πιὸ περίεργη στροφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος — γιὰ νὰ δώσει ἀκριβῶς ἀξία καὶ περιεχόμενον στὴν ἐφήμερη ἐγκόσμια ζωὴ. Ἀλλὰ κι' αὐτοὶ οἱ Σωκράτης καὶ Πλάτων ποὺ βεβαιώνονται καὶ μᾶς βεβαιώνουν γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, φθάνουν στὴ βεβαιότητα (στὴν «ἐπιστημονικὴ» βεβαιότητα, ὄχι στὴν πίστη), ἀντικρούοντας λογικὰ τὴν ἀπιστία, ἄρα ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀπιστία, ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία, ἀπὸ κάποια βασικὴ στὸν Ἕλληνα ἀδιαφορία γιὰ καθετὶ ποὺ δὲν εἶναι ἐγκόσμιο, ἀπτό, πεπερασμένο.

7.— Κι' ὅμως, αὐτοὶ οἱ «ἄπιστοι», οἱ δύσπιστοι, οἱ γεμάτοι ἀμφιβολίες γιὰ ὅσα δὲν εἶναι πρόσκαιρα καὶ παροδικά, αὐτοὶ οἱ λίγο ἢ πολὺ ἀδιάφοροι γιὰ τὴν τύχη τους μετὰ τὸ θάνατο, πέρ' ἀπὸ τὸν κόσμον τὸν ὄρατό, ἔδειξαν τὴν πιὸ μεγάλη αἰσιοδοξία, μιὰ πρωτόφαντη ἱστορικὴ θετικότητα, ἔχτισαν, ἔπλασαν, ὁμόρφησαν τὸν κόσμον, πολέμησαν ὄχι μόνον ὡς ἀγέλες καὶ μᾶζες, ἀλλὰ ὡς ὑπεύθυνα ἔτομα, ξεχώρισαν τὸν ἑαυτό τους ὑπερήφανα ἀπὸ τοὺς βαρβάρους, θεμέλιωσαν τὴν ἐπιστήμη, προετοίμασαν τὶς πιὸ μεγάλες ἐπιστημονικὲς διαπιστώσεις καὶ ἐφευρέσεις, προδικάζοντας μάλιστα κάμποσες ἀπ' αὐτὲς μὲ τὴν ἀπαράμιλλη διαίρησή τους ἢ μὲ τὴν προγνωστικὴ λογικὴ τους διαύγεια, στάθηκαν πρῶτοι σ' ὅλα (σ' ὅλα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πί-

στη), ἀνακάλυψαν ὡς συνειδητὸ μέσα τους βίωμα τὴν κοινω-
νία, τὴν πολιτεία, τὴ δημοκρατία, ἔκαμαν δυνατὴ τὴν ἱστορία
ὅπως τὴν ξέρουμε καὶ τὴ ζοῦμε ὡς τὰ σήμερα, δηλαδὴ τὴν ἱστο-
ρία ὡς δυναμικὴ κατὰκτηση ὄλο καὶ πιὸ πολλῶν, ὄλο πιὸ νέων
μορφῶν καὶ περιεχομένων ζωῆς. Ἴσως νᾶπρεπε νὰ ρθεῖ ἀπὸ τοὺς
δύσπιστους, ἀπ' ὅσους ἀδιαφοροῦσαν γιὰ ὅ,τι δὲν εἶναι ἐγκό-
σμιο, ἢ πρώτη μεγάλη ὠθησις πρὸς τὰ ἐγκόσμια. Δὲν εἶναι, ὅμως,
κι' αὐτὸ κάπως περίεργο; Ἡ ἀδιαφορία γιὰ ὅσα εἶναι πέρ' ἀπὸ
τὸ θάνατο, ἢ δυσπιστία πρὸς τὰ αἰώνια, ἔκαμε ἄλλους λαοὺς
— ἀσιατικούς — νὰ κυριευθοῦν ἀπὸ μιὰν ἔντονη ἀπάθεια καὶ
γιὰ τὰ ἐγκόσμια, γιὰ τὴ ζωὴ, γιὰ ὅσα εἶναι πρὶν ἀπὸ τὸ θά-
νατο. Θὰ σταθῶ λίγο στὸ πρόβλημα τοῦτο. Πρέπει νὰ δοῦμε
πῶς καὶ γιατί ἡ ἀδιαφορία γιὰ ὅσα εἶναι πέρ' ἀπὸ τὸ θάνατο
προκάλεσε ἄλλα ἀποτελέσματα στὴν Ἑλλάδα καὶ ἄλλα στὴν
Ἄνατολή.

Ἐκ κατακτητῆς Ἀλέξανδρος, ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλη,
ἀντίκρουσε τὴ σοφία τῶν Ἰνδῶν στὸ πρόσωπο τῶν δέκα «γυμνο-
σοφιστῶν». Ὁ νεαρὸς καὶ ὑπερήφανος νικητὴς πού λίγο πρὶν
εἶχε φανεῖ μεγαλόψυχος στὸν ἠττημένο γενναῖο Πῶρο, θὰ πίστεψε
ἴσως ὅτι, αἰχμαλωτίζοντας τοὺς δέκα Βραχμάνες, εἶχε αἰχμαλω-
τίσει καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀσίας. Ὡστόσο, τὸ πνεῦμα αὐτὸ δὲν
κατάφεραν ἢ δὲ θέλησαν οἱ Ἕλληνες — σωστότερα: δὲν ἔπρεπε—
νὰ τὸ συλλάβουν. Λένε ὅτι ὁ Πυθαγόρας τὸ εἶχε γνωρίσει καὶ
ἀφομοιώσει, ἀλλὰ ἡ τέτοια φήμη στηρίζεται στὸ μῦθο. Ὁ Διό-
δωρος (ὁ Σικελιώτης), ὁ Στράβων καὶ ὁ Ἀρριανὸς πού, μιλών-
τας γιὰ τοὺς Ἰνδοὺς, βασιίσθησαν στὰ «Ἰνδικὰ» τοῦ ἱστορικοῦ
Μεγασθένη, δὲν πλησιάζουν διόλου ἢ πλησιάζουν ἐλάχιστα τὸ
πνεῦμα τῶν Ἰνδῶν. Ἄν βασιισθοῦμε στὸν Στράβωνα, οἱ Βραχμά-
νες πίστευαν — σὰ νᾶχαν μαθητεύσει πλάϊ στὸν Πλάτωνα —
ὅτι ὁ θάνατος εἶναι «γένεσις εἰς τὸν ὄντως βίον καὶ τὸν εὐδαί-
μονα τοῖς φιλοσοφήσασιν». Οἱ ἀπαντήσεις τῶν γυμνοσοφιστῶν
στὸν Ἀλέξανδρο πού, στηριγμένος σὲ κάποιαν ἀπὸ τὶς χαμένες
πηγές, ἔχει διασώσει ὁ Πλούταρχος, προχωροῦν κάπως περισ-
σότερο στὸ παράξενο βάθος — ἢ στὸ μεγάλο κενὸ — τῆς ἀσια-
τικῆς ψυχῆς. «Ὁ μὲν οὖν πρῶτος ἐρωτηθεὶς, πότερον οἶεται τοὺς
ζῶντας εἶναι πλείονας ἢ τοὺς τεθνηκότας, ἔφη τοὺς ζῶντας·
οὐκέτι γὰρ εἶναι τοὺς τεθνηκότας». Ἀκούγοντας τὴν ἀπάντησι
αὐτῆ, θὰ συμφώνησε ἴσως μέσα του ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλη,

ἀλλὰ θὰ προτιμοῦσε νὰ μὴν ἀκούσει διατυπωμένα τόσο κατηγορηματικά ὅσα καὶ ὁ ἴδιος, παρὰ τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ, ἄρα ἀπὸ τὸν Δία, ὑποφιαζόταν. Ὁ γυμνοσοφιστὴς ἦταν ἀπάθης, ἐνῶ ὁ Ἀλέξανδρος ἦταν ἀνήσυχος. Καὶ ἂν οἱ γυμνοσοφιστὲς ἦταν μονάχα μιὰ βραχμανικὴ αἵρεση, ὡστόσο στὴν αἵρεση αὐτὴ καθρεφτιζόταν ἡ διάχυτη γενικὴ ἀπάθεια τῆς Ἀνατολῆς ἀπέναντι τοῦ θανάτου ποὺ ὀργανικὴ τῆς συνάρτηση ἦταν καὶ ἡ ἀπάθεια ἀπέναντι τῆς ζωῆς.

Ἡ βουδδιστικὴ ἀπάθεια καὶ τὸ «μὴ πράττειν» τοῦ Λαοτσέ εἶναι ἡ βασικὴ στάση τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Λαοτσέ ποὺ ἦταν λίγο ἀρχαιότερος ἀπὸ τὸν Κομφούκιο καὶ ἀπὸ τὸν Βούδδα (κ' οἱ τρεῖς ἔζησαν στὸν 5' αἰῶνα π. Χ.) ἀρνιέται ὄχι μόνο τὴ δράση ἀλλὰ καὶ τὴ γνώση, θεωρεῖ τὸ «μὴ πράττειν» ὡς τὴν πιὸ ἄξια διαγωγή κ' ἐκείνων ἀκόμα ποὺ διευθύνουν λαούς, καὶ λέει χαρακτηριστικώτατα γιὰ τὸ «κράτος»: «ὁ δρᾶστης τὸ καταστρέφει καὶ ὁ κατακτητὴς τὸ χάνει». Καὶ ἂν ὁ Λαοτσέ στρέφεται κάπως καὶ πρὸς τὴν αἰωνιότητα, λέγοντας ὅμως ταυτόχρονα ὅτι εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ τὴν ἀγνοοῦμε («τὸ πνεῦμα ποὺ μποροῦμε νὰ ἐκφράσουμε δὲν εἶναι τὸ αἰώνιο πνεῦμα· τὸ ὄνομα ποὺ μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε δὲν εἶναι τὸ αἰώνιο ὄνομα»), ἂν ὁ Βραχμανισμὸς στὶς Ἰνδίες μιλάει μάλιστα εἰδικώτερα γιὰ τὸ Θεό, ὁ Βούδδας ποὺ ἡ διδασκαλία του ἔγινε ἡ ἐπικρατέστερη πίστη καὶ θρησκεία τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς, φθάνει, ἀναμορφώνοντας τὴ βραχμανικὴ θρησκεία, στὴν ἄρνηση τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας, φθάνει μὲ τὴ γνώση (ποὺ ὁ Λαοτσέ μισοῦσε) στὴν πιὸ μεταφυσικὴ ἀπάθεια, ζητᾷ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο οὔτε νὰ θέλει οὔτε νὰ μὴ θέλει νὰ πεθάνει, ἀρνιέται νὰ προσδιορίσει τὸ περιεχόμενο τοῦ Νιρβάνα (ἀφίνοντας, ὡστόσο, νὰ ὑπονοηθεῖ ὅτι εἶναι τὸ μηδέν), καταδικάζει κάθε θέληση καὶ κάθε ἐπιθυμία (σ' αὐτὸ συμβαδίζει μὲ τὸν Λαοτσέ) καὶ ἀφανίζει ἔτσι τὴν ἴδια τὴ βάση τῆς ἱστορίας. Τὸ στατικὸ ἱστορικὸ καθεστῶς τῆς Ἀνατολῆς εἶναι συνάρτηση αὐτοῦ τοῦ διασποητικοῦ καὶ ψυχικοῦ καθεστώτος ποὺ ἀποκρυστάλλωσε ὁ Βουδδισμὸς, αὐτὴ ἡ πιὸ ἄθρησκη θρησκεία τοῦ κόσμου. Δὲν ἔλειψαν, βέβαια, καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ γεγονότα πολεμικὰ καὶ πολιτικά. Ὡστόσο, κανένα ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτὰ (σχεδὸν ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας) δὲ σημειώνει μιὰν «ἱστορικὴ ἐξέλιξη», στὴ δυτικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Τὰ πιὸ πολλά, ἔλλωστε, ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτὰ δὲν ὀφεί-

λονται στην πρωτοβουλία τῶν Ἰνδῶν καὶ τῶν Κινέζων, ἀλλὰ τὰ προκάλεσαν οἱ εἰσβολές τῶν Τατάρων καὶ τῶν Μογγόλων.

Ἄς θέσω, λοιπόν, τώρα τὸ ἐρώτημα: Πῶς, στὴν Ἑλλάδα, ἡ ἀμφιβολία καὶ ἡ σχετικὴ ἀδιαφορία γιὰ τὰ αἰώνια, γιὰ ὅσα βρίσκονται πέρα ἀπὸ τὴ ζωὴ, δὲν ὀδήγησε (ὅπως ὀδήγησε τοὺς Ἰνδοὺς καὶ τοὺς Κινέζους) σὲ μιὰν ἀντίστοιχὴ ἀδιαφορία γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορικὴ δράση; Ὑπάρχει κάποια ἀπόχρωση στὶς ἀμφιβολίες καὶ ἀδιαφορίες τῶν Ἑλλήνων πού, ὅσο κι' ἂν εἶναι μόνο μιὰ λεπτὴ ἀπόχρωση, ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ ξεχωρίσει ριζικὰ τοὺς Ἑλληνας ἀπὸ τοὺς Ἰνδοὺς καὶ τοὺς Κινέζους, γιὰ νὰ θεμελιώσῃ μάλιστα τελεσίδικα τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ Δύση καὶ στὴν Ἀνατολή. Στὶς λεπτὲς ἀκριβῶς ἀποχρώσεις ὑπάρχουν οἱ μεγάλες καὶ οὐσιαστικὲς διαφορές. Οἱ κλασικοὶ Ἑλληνας ἀμφιβάλλανε, δυσπιστοῦσαν, ἀδιαφοροῦσαν γιὰ ὅσα εἶναι πέρα ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια, ἀλλὰ δυσπιστοῦσαν καὶ ἀδιαφοροῦσαν μὲ «μέτρο». Ὁ πειρασμὸς τοῦ Νιρβάνα δὲ μπορούσε νὰ κυριεύσει τὸ πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων· κι' αὐτὴ ἡ ἀδιαφορία ἦταν γιὰ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα μέθοδος, ὁδός, καὶ ὄχι τέρμα. Οἱ Ἑλληνας γεννήθηκαν γιὰ νὰ βαδίσουν, ὄχι γιὰ νὰ σταθοῦν ἀκίνητοι μπροστὰ στὸ ἄγνωστο. Τὸ Μηδὲν ἢ τὸ Πᾶν δὲν τοὺς ἐμπόδισε νὰ ἰδοῦν τὸ «κάτι» καὶ νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ πλάσουν ἕναν κόσμον — ἕναν ἐφήμερον, ἔστω, κόσμον — μέσα στὸ «κάτι» πού εἶναι ἡ ζωὴ. Λένε ὅτι ὁ Λαοτσέ ἔχει πνευματικὴ συγγένεια μὲ τὸν Ἡράκλειτον. Κάνουν λάθος ὅσοι τὸ λένε. Ὁ Ἡράκλειτος, γνωρίζοντας χωρὶς ἄλλο τὸ ἀπόφθεγμα «γνώθι σαυτὸν» πού ἦταν χαραγμένο στοὺς Δελφοὺς, στὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, καὶ πού ὀφείλεται στὸν Χεῖλωνα ἢ στὸν Θαλή, εἶπε: «Ἀνθρώποισι πᾶσι μέτεστι γινώσκειν ἑαυτοὺς καὶ φρονεῖν». Ὁ Λαοτσέ ζητάει ν' ἀγνοοῦμε τὸν ἑαυτὸ μας καὶ νὰ μὴ φρονοῦμε τίποτα. Ὁ Ἡράκλειτος ὄχι μόνο δὲν ἀρνιέται τὴ δράση, ἀλλὰ θεσπίζει ὡς πηγὴ τοῦ κόσμου τὴ βιαιότερη δράση, τὸν πόλεμον πού ὁ Λαοτσέ μισοῦσε. «Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεὺς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους». Οὔτε αὐτὸς ὁ Διογένης, ὁ κυνικὸς, δὲν ἦταν ἀπαθής, ἀλλὰ μὲ τὸ σκῶμμα του καὶ τὴν προσποιητὴ του ἀπάθεια ζητοῦσε ν' ἀλλάξῃ τὴν κοινωνία. Πάθος ἀπάθειας δὲν εἶχε ποτὲ καταλάβει τοὺς Ἑλληνας, ὅπως εἶχε καταλάβει, ἀκινήτωντας τοὺς ἱστορικά, τοὺς Ἰνδοὺς καὶ τοὺς Κινέζους.

Τοὺς "Ἕλληνας τοὺς ἔσωσε τὸ μέτρο. Μετρημένοι στὶς βεβαιότητές τους, ἦσαν μετρημένοι καὶ στὶς ἀμφιβολίες τους. "Ἄν δὲν ἔφθασαν σὲ «πίστη», δὲν ἔκαμαν ὅμως καὶ τὴν ἀπιστίαν δόγμα. Τηροῦσαν καὶ τὶς «θρησκευτικὰς» παραδόσεις τους, ἀσκούσαν καὶ τὰ μυστηριακά τους καθήκοντα, ὀρκίζονταν στοὺς θεούς, ἀλλὰ καὶ ἀμφιδάλλανε γιὰ ὅλα. Ἔτσι ἡ μετρημένη δυσπιστία τους γιὰ τὰ ὑπερκόσμια, ἡ «εὐκρατὴ» ψυχῆ τους, ἔγινε κίνητρο γιὰ ἐγκόσμια δράση, κι' ὄχι ἀφορμὴ γιὰ ἀδράνεια καὶ ἀπάθεια.

8.—"Ὡς πότε, ὅμως, μπορούσαν οἱ δύσπιστοι, οἱ φορεῖς τῆς ἔστω μετρημένης δυσπιστίας, νὰ δροῦν ἱστορικά, νὰ οἰκοδομοῦν τὴν ἱστορίαν;

Στὸ ἐρώτημα ποῦ διατυπώνω ἀπαντᾷ ἡ ἴδια ἡ ἱστορία. Ἡ δημιουργικὴ δύναμη τῶν Ἑλλήνων μὲ ἠθικὸ κίνητρο ἢ ψυχικὴ προϋπόθεση τὴν ἀπιστίαν, τὴν ἀμφιβολίαν γιὰ τὰ αἰώνια, τὴν ἀδιαφορίαν (τὴ σχετικὴ, ἔστω, ἀδιαφορία) γιὰ τὰ ὑπερκόσμια, δὲ μπορούσε νὰ κρατήσει πολὺ. "Ὅσο τὸ αἶσθημα τῆς ἀμφιβολίας καὶ τῆς δυσπιστίας γιὰ ὅσα εἶναι πέρα ἀπὸ τὴν ἐπίγειαν ζωὴν ἦταν νωπὸ καὶ τὸ χαίρονταν οἱ Ἕλληνας σὰν ἄτακτα καὶ ζωηρὰ παιδιὰ, σήμαινε μιὰ δημιουργικὴ κατάφαση τῆς ἐπίγειας ζωῆς καὶ προκαλοῦσε μιὰ πρακτικὰ ὠφέλιμη αἴσθησις ὑπεροχῆς, προκαλοῦσε τὴν ἀμιλλαν σ' ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐπίγειας δραστηριότητος. "Ὅταν, ὅμως, ἄρχισε νὰ λείπει (ἀπὸ τὰ μέσα περὶ τοῦ Δ' αἰῶνα π. Χ.) τὸ αἶσθημα τοῦ νωποῦ καὶ ἡ χαρούμενη παιδικὴ διάθεση, ὅταν, μάλιστα, ἄρχισαν νὰ σημειώνονται οἱ πολεμικὰς καὶ πολιτικὰς δοκιμασίας ποῦ ἐμείωσαν καὶ τὶς δυνατότητες ἐπιτυχίας στὴ σταδιοδρομίαν τῶν πόλεων καὶ τῶν ἀτόμων, τότε ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται καὶ ἡ ἀρνητικὴ πλευρὰ τῆς ἀμφιβολίας καὶ τῆς ἀπιστίας, ἄρχισε νὰ ἐπικρατεῖ ἡ αἴσθησις τοῦ κενοῦ, ἡ ἰδέαν τοῦ μάταιου, τοῦ ἀσήμαντου: τοῦ ἀσήμαντου καὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου. Τὸ νὰ θεωρεῖς ἀσήμαντη τὴ ζωὴ ἐπειδὴ θεωρεῖς σημαντικὸ τὸ θάνατον, αὐτὸ μπορεῖ νὰ δώσει (ὅσο κι' ἂν φαίνεται ἡ στροφὴ αὐτὴ τοῦ λόγου μου παράδοξον) μεγάλη σημασίαν καὶ στὴ ζωὴν, μεγάλη ἠθικὴν σημασίαν. Ἄπὸ τὸ θάνατον μπορεῖ νὰ δεχθεῖ πολλὰ ἢ ζωὴν. Τὸ νὰ θεωρεῖς ὅμως σὰν κάτι ἀσήμαντον καὶ τὴ ζωὴν καὶ τὸ θάνατον, προεκτείνοντας τὸ μηδὲν τοῦ θανάτου καὶ στὴ ζωὴν, τὸ μηδὲν τοῦ ἀγνωστοῦ κόσμου καὶ στὸν κόσμον τὸ γνωστὸν, αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ φοβερόν. Ὡστόσο, δὲν πρόλαβε νὰ γίνῃ φοβερόν στὴν Ἑλλάδα.

Τὴ στιγμὴν, ἀκριβῶς, ποῦ ἡ ἱστορία θὰ ἔφθανε ἴσως στὸ ἀπροχώρητο, ἦρθε ὁ Χριστιανισμὸς. Σημειώθηκε, ἄλλωστε, πρὶν κἄν ἐπικρατήσῃ ὁ Χριστιανισμὸς, κάποια ἀντίδραση καὶ μέσ' ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα. Κάποια ἀντίδραση στὴν ἀπιστία καὶ στὸ κενό.

Ἡ ἀντίδραση ἦταν διττὴ. Ἄλλοι, ἄπιστοι οἱ ἴδιοι, ἀντιδράσανε στὸ κενὸ τῆς ψυχῆς, μὲ μιὰ πολιτικὴ παιδαγωγικὴ στώση ποῦ κάνει τὴ φιλοσοφικὴ τους «ἀταραξίαν» ν' ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴ βουδδιστικὴ ἀπάθεια. Τέτοιοι ἦταν οἱ ἐπικούρειοι καὶ οἱ στωϊκοί. Ἀφότου μίλησε ὁ «Ἐκκλησιαστής», συνηθίσαμε νὰ θεωροῦμε μάταια τὰ ἐγκόσμια, τὰ ἐπίγεια. Οἱ ἐπικούρειοι καὶ κάμποσοι ἀπὸ τοὺς στωϊκοὺς — ἔτσι ὁ Παναίτιος ποῦ ἐγκαινιάζει στὸν Β' αἰῶνα π. Χ. τὴ Μέση Στοά — θεωροῦν μάταια τὰ αἰώνια. Ἡ ἰδέα εἶναι τραγικὴ, ἀλλὰ δὲν τὴν πῆραν τραγικά. Ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία τῶν μεταφυσικῶν ὄντων ἢ ἀγαθῶν, ἀπὸ τὴ ματαιότητά κάθε μεταφυσικῆς ἐλπίδας, δὲν ἔβγαλαν καὶ τὸ συμπέρασμα ὅτι μάταια εἶναι καὶ τὰ ἐφήμερα, τὰ ἐπίγεια. Ὁ Ἐπίκουρος ἀντλεῖ ἀκριβῶς τὴν ἀξία τῆς ἐφήμερης ζωῆς μας ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἄρνηση τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Καὶ ὁ Λατίνος ποιητὴς Λουκρήτιος, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο, παλεῦει σ' ἑκατοντάδες στίχους ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ψυχὴ πεθαίνει μαζί μὲ τὸ σῶμα, καὶ ὅτι, ἀκριβῶς ἐπειδὴ πεθαίνει ἡ ψυχὴ, δὲν πρέπει νὰ φοβόμαστε τὸ θάνατο καὶ πρέπει νὰ ὑπερνικῶμε μὲ ἄνεση τὶς δυσκολίες τῆς ζωῆς. Κι' αὐτοὶ οἱ Στωϊκοὶ — καὶ ὅσοι ἀκόμα, πρὶν ἀπὸ τὸν Ἐπίκτητο, δὲν εἶχαν καμιὰ θρησκευτικὴ καὶ μεταφυσικὴ τάση — δὲν καταλήγουν διόλου στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι μάταιο νὰ προσπαθεῖς νᾶσαι ἠθικὸς καὶ πνευματικὰ ἤρεμος. Ἀντιδρώντας μάλιστα στὸν αἰσθησιακὸ ὕλισμό, δίδαξαν τὴ διανοητικὴ εὐδαιμονία ἢ ἡδονή. Ὁ λαμπρότερος ἐπίγονος τῶν εὐγενικῶν αὐτῶν πνευμάτων, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος ποῦ εἶχε ταχθεῖ, ὡς αὐτοκράτορας, σὲ ὑπεύθυνη ἱστορικὴ δράση καὶ ποῦ γι' αὐτὸ δὲ μπορούσε ν' ἀρκεσθεῖ σὲ μιὰν ἀπόλυτη ἀπάθεια ἀπέναντι τοῦ θανάτου, διαισθάνθηκε κάπως τὴν ἀντινομία καὶ ταλαντεύθηκε ἀνάμεσα στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ στὸ μηδέν, χρησιμοποιοῦντας καὶ τὰ δυὸ ὡς ὑποθέσεις θεμιτές. Τὸ μηδέν τοῦ ἦταν δύσκολο νὰ τὸ συμβιδάσῃ ἀπόλυτα μὲ τὸ ὁποιοδήποτε νόημα τῆς ζωῆς. Πολλὰ εἶναι τ' ἀποφθέγματα τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου — γραμμένα τὰ περισσότερα μέσ' στὴ στρατιωτικὴ

σκηνή του, όταν πολεμούσε τούς βαρβάρους — πού θεσπίζουν
ώς εξίσου παραδεκτή και την επιβίωση τής ψυχής και την από-
λυτη εξοφάνισή της. Ένώ, σε μιὰ στιγμή γαλήνιας άπαισιοδο-
ξίας, λέει πώς πρέπει πάντα νά σκεπτόμαστε «ότι μετ' ού πολύ
ούδεις ούδαμου ἔση ούδὲ τούτων τι, ἃ νῦν βλέπεις, ούδὲ τούτων
τις τῶν νῦν βιούντων», σε ἄλλες πάλι στιγμὲς ἀφίνει ἀνοιχτὲς
τὶς πόρτες καὶ γιὰ τὴν ἐλπίδα: «Τούτων οὖν μεμνησθαι, ὅτι δεή-
σει ἦτοι σκεδασθῆναι τὸ συγκριμάτιόν σου ἢ σβεσθῆναι τὸ πνευ-
μάτιον ἢ μεταστῆναι καὶ ἀλλαχοῦ καταταχθῆναι». Σ' ἓνα μικρὸ
ἀπόφθεγμά του γιὰ τὸ θάνατο λέει ὅτι, ἂν ἡ ψυχὴ δὲν ἀπαρτί-
ζεται ἀπὸ ἄτομα πού ὁ θάνατος διασκορπίζει (αὐτὴ εἶναι ἡ
ὑπόθεση τοῦ «σκεδασμοῦ»), τότε πρέπει νᾶναι κάτι τὸ ἐνιαῖο,
καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ μοῖρα της, μετὰ τὸ θάνατο, εἶναι
ἢ ἡ «σδέσις» ἢ ἡ «μετάστασις». Καὶ ὁ χριστιανομάχος αὐτο-
κράτορας ἐγγίζει, χωρὶς νά θέλει νά τὸ παραδεχθεῖ, τὴ χριστια-
νικὴ ἰδέα τῆς προσδοκίας καὶ τῆς ἐλπίδας, ὅταν μᾶς λέει ὅτι
τὸ πότε θὰ τελειώσει ἡ ζωὴ μας «ἐκεῖνος ὀρίζει ὁ τότε μὲν τῆς
συγκρίσεως, νῦν δὲ τῆς διαλύσεως αἴτιος· σὺ δὲ ἀναίτιος ἀμφο-
τέρων. Ἄπιθι οὖν ἴλεως· καὶ γὰρ ὁ ἀπολύων ἴλεως». Ἡ ψυχὴ,
λέει σ' ἓνα ἄλλο ἀπόφθεγμά του, πρέπει νᾶναι πάντα ἔτοιμη
ν' ἀποχωρισθεῖ ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ἐπειδὴ κατάλαβε ὁ Μάρκος
Αὐρήλιος ὅτι ἡ στάση αὐτὴ τῆς ψυχῆς μοιάζει μὲ τὴ χριστια-
νικὴ στάση, προσπαθεῖ μ' ἓνα σόφισμα νά διαστείλει τὴ μιὰ
στάση ἀπὸ τὴν ἄλλη: «τὸ δὲ ἔτοιμον τοῦτο, ἵνα ἀπὸ ἰδικῆς κρί-
σεως ἔρχηται, μὴ κατὰ ψιλὴν παράταξιν, ὡς οἱ Χριστιανοί, ἀλλὰ
λελογισμένως καὶ σεμνῶς. . .».

Ἄν οἱ στωϊκοὶ καὶ οἱ ἐπικούρειοι, δῦσπιστοι οἱ ἴδιοι καὶ
ἀπόλυτα ἢ σχετικὰ ἀδιάφοροι, ἀντιδράσανε μόνον ἠθικὰ ἢ λο-
γικὰ στὴν ἀπιστία καὶ στὴν ἀδιαφορία, ἄλλοι ἀντιδράσανε μὲ
μιὰ κάπως βαθύτερη, σχεδὸν θρησκευτικὴ στάση τῆς ψυχῆς. Ἡ
ἀντίδραση αὐτὴ, ὕστερ' ἀπὸ πολλὰ στάδια καὶ μὲ ὀρμητήριο
τὸν Πλάτωνα, βρῆκε τὴν πιὸ σημαντικὴ τῆς ἔκβαση στὴ διδα-
σκαλίᾳ τοῦ ἱστορικὰ καθυστερημένου Πλωτίνου πού ἔζησε στὸν
Γ' αἰῶνα μ. Χ. Οἱ «Ἐννεάδες» τοῦ Πλωτίνου, ὅπως τὶς συναρ-
μολόγησε ὁ ἐξοχώτερος μαθητὴς καὶ βιογράφος του Πορφύριος,
εἶν' ἓνα κρᾶμα διαλεκτικῆς καὶ μυστικισμοῦ, λογικῆς φιλοσο-
φίας καὶ θρησκευτικοῦ λογισμοῦ. Κι' αὐτὸς ὁ θρησκευτικὸς λο-
γισμὸς τοῦ Πλωτίνου εἶναι, ἐπίσης, ἓνα κρᾶμα μονοθεΐας καὶ

πολυθεΐας, ὡς ἓνα σημεῖο μάλιστα καὶ πανθεΐσμου. Εἶναι λιγώτερο μιὰ σύνθεση τῶν τριῶν καὶ περισσότερο μιὰ σύγχυση. Μέσα στὸ διαλεκτικὰ λαμπρὸ σύστημα τοῦ Πλωτίνου συγχέεται τὸ "Ἐν μὲ τὸ Πᾶν καὶ μὲ τοὺς πολλοὺς θεοὺς (ἀκόμα καὶ τ' ἄστρα προβάλλουν ὡς θεοὶ ὄρατοί). Τὸ «ὄντως ἓν» τοῦ Πλωτίνου εἶναι κάτι τὸ ἀβέβαιο. Στὸ ὄγδοο βιβλίον τῆς τρίτης «ἐννεάδος», προσπαθώντας ὁ Πλωτίνος νὰ προσδιορίσει τὸ «ὄντως ἓν» ποῦ εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ παντός καὶ ἡ προϋπόθεση τοῦ πλήθους τῶν φαινομένων («πλήθος ἑνὸς ὑστερον»), περνᾷ ἀπὸ διάφορα στάδια ἀβέβαιων συλλογισμῶν. Χρησιμοποιώντας τὴ μέθοδο τοῦ διαλόγου μ' ἓναν πλασματικὸ συνομιλητὴ, ρωτᾷ τὸν ἑαυτό του καὶ ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος, προχωρεῖ ἀπὸ τὴ μιὰν ὑπόθεση στὴν ἄλλη, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ φθάσει διαλεκτικὰ στὴ σύλληψη τῆς οὐσίας τοῦ «ἑνός». Δὲ μπορεῖ, ἀλλὰ καὶ δὲ θέλει νὰ φθάσει. Τὸ «ὄντως ἓν» βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ καθετὴ τὸ συγκεκριμένο, βρίσκεται ἐπάνω καὶ ἀπὸ τὸ νοῦ καὶ ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἐπάνω καὶ ἀπ' αὐτὸ τὸ πᾶν. «Καὶ οὕτως οὐδὲν τῶν πάντων, ἀλλὰ πρὸ τῶν πάντων». Καὶ προχωρεῖ ὁ Πλωτίνος: «Τί δὴ ὄν; Δύναμις τῶν πάντων ἢς μὴ οὐσης οὐδ' ἂν τὰ πάντα, οὐδ' ἂν νοῦς ζωὴ ἢ πρώτη καὶ πάσας». Τὸ «ὄντως ἓν» εἶναι τὸ «ὑπὲρ τὴν ζωὴν αἴτιον ζωῆς». Ἔτσι, πηδώντας ὁ Πλωτίνος ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ στὴ θρησκευτικὴ σκέψη, μοιάζει σὰ νὰ θεμελιώνει τὴ μονοθεΐα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίφημη εἰκόνα τῆς «πηγῆς» ποῦ χρησιμοποιεῖ: «Νόησον γὰρ πηγὴν ἀρχὴν ἄλλην οὐκ ἔχουσαν, δοῦσαν δὲ ποταμοῖς πᾶσιν αὐτὴν, οὐκ ἀναλωθεῖσαν τοῖς ποταμοῖς, ἀλλὰ μένουσαν αὐτὴν ἡσύχως...». Ἐνῶ, ὅμως, μοιάζει ὁ Πλωτίνος σὰ νὰ στρέφεται πρὸς τὴ μονοθεΐα, υἱοθετεῖ καὶ ὀλόκληρη τὴν ἑλληνικὴ παράδοση τῆς πολυθεΐας ποῦ οἱ μαθητὲς τοῦ Πορφύριου καὶ Ἰάμβλιχου προσπάθησαν μάλιστα νὰ θεμελιώσουν καὶ φιλοσοφικά, καὶ ἀνακατεύει στὸ σύστημά του καὶ πανθεΐστικὰ στοιχεῖα μὲ τὴ θεωρία του γιὰ τὸ «πᾶν», γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ παντός καὶ γιὰ τὴν ταυτότητα τῶν ἀτομικῶν ψυχῶν μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ παντός. Τόσο ἀβέβαιο εἶναι τὸ «ὄντως ἓν» τοῦ Πλωτίνου, ὥστε ὁ Ἰάμβλιχος, αἶροντας τὴ μοναδικότητα τῆς μονάδας (τοῦ Ἐνός), μιλάει καὶ γιὰ ἓνα «δεύτερον καὶ κατώτερον ἓν», καὶ ὁ Πρόκλος, στὸν Ε' αἰῶνα, γιὰ πολλὰς «αὐτοτελεῖς ἐνάδες». Τὴν ἴδια ἀβεβαιότητα — μιὰ σαγηνευτικὴ, στὸ βάθος, ἀβεβαιότητα — δείχνει ὁ Πλωτίνος καὶ ὅταν πραγματεύεται, στὸ ἔβδομο

βιβλίο τῆς τρίτης «ἐννεάδος», τὸ μεγάλο πρόβλημα τῶν σχέσεων «χρόνου» καὶ «αἰῶνος», δηλαδή αἰωνιότητος («αἰῶν γὰρ ἀπὸ τοῦ ἀεὶ ὄχτος»). Ἐκικῶντας ἀπὸ τῆς λαμπρότερης, ἀλλὰ καὶ σκοτεινότερης στὸ νόημά τους, φράσεις τοῦ Πλάτωνος ποὺ βρίσκονται στὸν «Τίμαιο» καὶ ποὺ ἐμφανίζουσι τὸ χρόνο ὡς «εἰκόνα» τῆς αἰωνιότητος, ὡς κάτι ποὺ γεννήθηκε «κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς διαιωνίας φύσεως», προχωρεῖ σὲ λεπτότατους συλλογισμούς, ὀρίζει τὴν αἰωνιότητα ὡς «ζωὴν ἀπειρον», τὴν ταυτίζει μὲ τὸ Θεὸ («ὅθεν σεμνὸν ὁ αἰὼν, καὶ ταῦτόν τῳ Θεῷ ἢ ἔννοια λέγει»), μπερδεύει τὴν αἰωνιότητα μὲ τὸ πρωταρχικὸ «Ἐν» χωρὶς καὶ νὰ τὴν ταυτίζει ἀπόλυτα μαζί του («ἐπειδὴ δὲ ἡ τοιαύτη φύσις οὕτω παγκάλῃ καὶ αἰδίοις περὶ τὸ ἔν καὶ ἀπ' ἐκείνου καὶ πρὸς ἐκεῖνο»), καὶ βασιζόμενος πάντα στὸ νοητὸ κόσμον, καὶ τὸ χρόνο μὲ τὴν ψυχὴ: «Δεῖ δὲ οὐκ ἔξωθεν τῆς ψυχῆς λαμβάνειν τὸν χρόνον, ὡσπερ οὐδὲ τὸν αἰῶνα ἐκεῖ ἔξω τοῦ ὄντος». Καὶ μὲ ποιά ψυχὴ συνδέει ὁ Πλωτῖνος τὸ χρόνο ποὺ γεννήθηκε, ὅπως ἔλεγε καὶ ὁ Πλάτων, μαζί μὲ τὸ πᾶν; Μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ παντός, ἀλλὰ καὶ μὲ τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων ποὺ ὄλεσ μαζί, ἄλλωστε, ἀπαρτίζουσι τὴ μιὰ («καὶ αἰπάσαι μίαι»). Μέσ' στὸ λαβύρινθο τῶν πιὸ λεπτῶν διαλεκτικῶν συλλογισμῶν χάνεται ἔτσι ἡ ἴδια ἢ λογικὴ, χωρὶς ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ νὰ παίρνει τὴ θέσιν τῆς ἢ πίστι, μιὰ πίστι καθαρὴ καὶ ἀπλή. Ὁ Πρόκλος, διακόσια χρόνια ἀργότερα, βάζει τὸ χρόνο ἐπάνω κι' ἀπὸ τὴν ψυχὴ, καὶ τὴν αἰωνιότητα ἐπάνω κι' ἀπὸ τὸ νοῦ, ὅπως βάζει, ἄλλωστε, καὶ τὴν «πρῶτη οὐσία» τοῦ κόσμου (δηλαδή τὸ «ὄντως ἔν» τοῦ Πλωτῖνου) «ἐπέκεινα τοῦ ἑνός», πέρα καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πρωταρχικὸ «Ἐν», ὡς «τὸ πάσης σιγῆς ἀρρητότερον». Ὁ Πρόκλος, ἂν καὶ προβάλλει ὡς σχολιαστής, ὡς αὐθεντικὸς ὑπομνηματογράφος τοῦ Πλάτωνος, σπάζει πιά ἀπόλυτα τὴν κλασικὴ ἑλληνικὴ σκέψη. Στὴν πάλῃ τοῦ πνεύματος μὲ τὸ ἄγνωστο, ὁ Πλωτῖνος ἔμεινε πιὸ πιστὸς στὴν παράδοση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, καὶ προτίμησε, χωρὶς ὅμως νὰ διαθέτει τὴν ἐφηβικὴ εὐκαμψία τῶν κλασικῶν Ἑλλήνων, τὸ διαλεκτικὸ παιχνίδι ποὺ κρύβει ἀπὸ τὰ μάτια μας τὸ χάος τοῦ ἀγνώστου. Τὸ προτίμησε, ὅπου μπορούσε ν' ἀρκεσθεῖ σ' αὐτό. Τὸ ξεπέρασε, ὅπου δὲ μπορούσε νὰ κάμει ἄλλιως. Ἀλλὰ καὶ ξεπερνώντας τὸ μπαίνει στὴ σφαῖρα τῶν θρησκευτικῶν λο-

γισμῶν μὲ βήματα ἀβέβαια πού ἀφοῦ δὲ μπόρεσαν νὰ ὀδηγήσουν τὸν ἴδιο σὲ μιὰ καινούργια πίστη, δὲ μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν καὶ τὶς συνειδήσεις τῶν πολλῶν. Ἡ Ἰδασκαλία τοῦ Πλωτίνου προκάλεσε συγκινήσεις καὶ ἐνθουσιασμοὺς (δὲν ἄφισε ἀσυγκίνητο οὔτε τὸν Λογγίνο, τὸν «κριτικώτατον», ὅπως τὸν ὀνομάζει ὁ Πορφύριος), ἀλλὰ μόνο σὲ κύκλους στενοῦς, συγκρατῶντας τὰ πνεύματα λίγων καὶ διαλεχτῶν στὸ δρόμο τῆς ἑλληνικῆς ἀποστολῆς τους, σ' ἓνα δρόμο πού μὲ κουρασμένα, ὅμως, βήματα καὶ μὲ γερασμένο ὕφος ἐξακολουθοῦσε νὰ τραβάει ὁ λαὸς πού ἦταν ἄλλοτε ὁ ὠραῖος ἔφηβος τῆς ἱστορίας. "Ἐπρεπε νὰ ἐπικρατήσῃ ὁ Χριστιανισμὸς γιὰ ν' ἀποκτήσῃ νέα ζωὴ ὁ λαὸς αὐτός, καὶ μαζί του ὁλόκληρος ὁ κόσμος πού ἐπῆγασε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

9.— Σωτήρια ἦταν, ὅμως, ἡ ἔλευση τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ γιὰ ἓναν ἄλλο λόγο. "Ἄν πάρουμε τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο ὡς ἓνιαῖο σύνολο, ἡ ἄφιξη καὶ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ σταμάτησε ἓνα ἄλλο κακὸ πού ἡ ἱστορικὴ του παγίωση θὰ εἶχε φοβερὲς συνέπειες. "Ἄν ἡ ἀπιστία, ἡ ἀμφιβολία γιὰ καθετὶ τὸ μεταφυσικὸ, ξεπερνῶντας τὰ χρονικὰ ὄρια τῆς νωπῆς ψυχικῆς ἐμπειρίας, προκάλεσε κάποιαν ἀντίδραση, ἠθικὴ καὶ φιλοσοφικὴ, σὲ στενοῦς καὶ κλειστοῦς κύκλους, τὰ μεγάλα πλήθη — τὰ πλήθη ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων — τὰ ὀδήγησε σ' ἓνα φαινόμενο ἄλλο, στὸ φαινόμενο μιᾶς φοβερᾶς δραματικῆς ἀδιαφορίας γιὰ τὸ ἠθικὸ νόημα τῆς ζωῆς. Τῆ στωϊκῆ ἢ τῆ νεοπλατωνικῆ στάση τοῦ πνεύματος δὲ μπορούσαν νὰ τὴν υἰοθετήσουν οἱ πολλοί. Ἄπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ δεισιδαιμονίες καὶ τερατολογίες πού ξεκινῶντας ἀπὸ τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ εἶχαν κατακλύσει τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο, ὄχι μόνο δὲ μπορούσαν ν' ἀνακόψουν, ἀλλὰ ἦταν, ἀντίθετα, ταγμένες νὰ ἐνισχύσουν τὴν τάση πρὸς τὴν ἀκολασία, πρὸς τὴν ἀδιαφορία γιὰ καθετὶ πού δὲν ἦταν ὑλικό, σαρκικό, ἐφήμερο. Οἱ δεισιδαιμονίες φοβίζον, χωρὶς νὰ σώζουν. Κάνουν ἀκόμα μεγαλύτερο τὸ κενὸ τῆς ψυχῆς ἐκείνης πού ἔχει χάσει κάθε μεταφυσικὸ καὶ ἠθικὸ περιεχόμενο. Συγκινοῦν τὶς αἰσθήσεις καὶ ὄχι τὸ πνεῦμα. Τὶς ἐρεθίζουν, μάλιστα, μ' ἓναν τρόπο πού τὶς κάνει νὰ χάνουν τὴ φυσικὴ καὶ ὀμαλὴ λειτουργία τους.

Τέτοιο ἦταν τὸ κενὸ τῆς ψυχῆς στοὺς πρώτους αἰῶνες μ. Χ., ὥστε καὶ ἄνθρωποι σημαντικοί, ὅπως ὁ Ἀρριανὸς καὶ ὁ Δίων,

παρασύρθηκαν από τὸ ρεύμα τῆς δεισιδαιμονίας καὶ τῆς τερατολογίας. Ὁ Ἀρριανός, ἂν καὶ ἐμαθήτευσε πλάϊ στὸν Ἐπίκτητο (στὴ Νικόπολη τῆς Ἠπείρου) καὶ ἀφιέρωσε δυὸ ἔργα του στὴ διδασκαλία τοῦ μεγάλου στωϊκοῦ ποὺ εἶχε καὶ κάποια βρησκευτική, καὶ μάλιστα μονοθεϊστική τάση, ἐμφανίζεται στὰ ἱστορικά του συγγράμματα ἐνισχύοντας τὴν κλίση τῶν πολλῶν καὶ ἀφελῶν πρὸς τὴ δεισιδαιμονία. Ὁ Ἀδριανὸς τὸν ἐτίμησε μὲ ὑψηλὰ πολιτικὰ ἀξιώματα· κ' ἔκαμε ὁ Ἀρριανὸς τὸ χρέος του, ὡς ἑπαρχὸς τῆς Καππαδοκίας καὶ ὡς καλὸς πολεμιστῆς· ὡστόσο, μ' ὅλα τὰ μεγάλα διανοητικὰ προσόντα του, δὲ μπόρεσε, ζώντας σὲ μιὰν ἐποχὴ ἠθικοῦ χάους, νὰ συλλάβει τὴν παιδαγωγικὴ του ἀποστολὴ ποὺ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ τοῦ εἶχε κάπως ἐμπνεύσει ὁ δάσκαλός του, ὁ ἀπελεύθερος Ἐπίκτητος. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸν Δίωνα Κάσσιο ποὺ ἔδρασε στὰ τέλη τοῦ Β' καὶ στὰ πρῶτα τριανταπέντε χρόνια τοῦ Γ' αἰῶνα. Ἐγγονὸς τοῦ Δίωνος τοῦ Χρυσοστόμου ποὺ στὰ τέλη τῆς πλούσιας ζωῆς του ξεπέρασε μέσα του τὸ σοφιστὴ καὶ στράφηκε στὴ στωϊκὴ φιλοσοφία, ἔκαμε κι' αὐτὸς τὸ χρέος του στὰ ὑψηλὰ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ ἀξιώματα ποὺ τοῦ ἐμπιστεύθηκαν οἱ αὐτοκράτορες· ὡστόσο, ἐνῶ ὡς σύμβουλος τοῦ Αὐρηλίου Σεβήρου θὰ ἐνίσχυσε ἴσως τὸν συνετὸ διάδοχο καὶ θετὸ γιὸ τοῦ Ἡλιογάβαλου στὴν ἐκκαθάριση τῆς Ρώμης ἀπὸ τὶς ὀργιαστικὲς λατρεῖες καὶ δεισιδαιμονίες ποὺ εἶχαν ἐπιβληθεῖ ὡς βούληση τοῦ κράτους, συγγράφοντας τὴ «Ρωμαϊκὴ ἱστορία» του, ἓνα ἔργο ποὺ ἡ λογοτεχνικὴ καὶ ἱστοριογραφικὴ ἀξία του εἶναι μεγάλη, δὲν ἀφίνει κανένα σημαντικό ἱστορικὸ γεγονός νὰ περάσει μπροστὰ ἀπὸ τὰ μάτια μας χωρὶς νὰ τὸ συνδυάσει μὲ τὰ πιὸ τερατολογικὰ προμηνύματα («ὡσπερ ποὺ καὶ τὰ τέρατα προεδήλωσεν»). Χαρακτηριστικὸ εἶναι, μάλιστα, ὅτι ἡ δεισιδαιμονία τοῦ Δίωνος συνοδεύεται καὶ μέσ' στὸ πνεῦμα τοῦ ξεχωριστοῦ αὐτοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ μιὰ σοβαρὴ δόση ἠθικῆς ἀκρίσιας, ἀπὸ κάποιαν ἀπροθυμίαν νὰ διακρίνει τὸ ἀγαθὸ ἀπὸ τὸ κακόν.

Ἄν ἄνθρωποι, ὅπως ὁ Δίων, δὲ μπόρεσαν ν' ἀντισταθοῦν στὸ ρεύμα τῆς δεισιδαιμονίας (ποὺ καὶ τὸν Χριστιανισμὸ ἐπηρέασε, ἀλλὰ ποὺ ἐξουδετερώθηκε ἀπὸ τὸ πανίσχυρο πνευματικὸ καὶ ἠθικὸ περιεχόμενον τῆς παρουσίας καὶ διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ), τί πρέπει νὰ σκεφθοῦμε γιὰ τοὺς πολλοὺς καὶ ἀφε-

λείς που ζούσαν και πέθαιναν μέσα στο χάος των χρόνων εκείνων; Και αν η δεισιδαιμονία ανθρώπων, όπως ο Δίων, προβάλλει συνδυασμένη με ήθικη άκρυσία, τί πρέπει να σκεφθούμε για το ήθικo καθεστώς των πολλών και άφελών που δεν είχαν τη διάνοια και την υπεύθυνη ήγετική βούληση του Δίωνα; Είναι γνωστό από πλήθος πηγές ότι, όταν άρχισε η κατάπτωση του έλληνορωμαϊκού κόσμου, η βασική τοποθέτηση του ανθρώπου απέναντι της ζωής, ξεγυμνωμένη από κάθε μεταφυσικό νόημα, είχε γίνει τόσο αισθησιακά ύλιστική, ώστε οι ήθικοι φραγμοί είχαν χάσει και αυτό το συμβατικό κοινωνικό κύρος τους. Η άκολασία έγινε, σε κύκλους πολλούς και μεγάλους, η νόμιμη επιφάνεια της ζωής και της κοινωνίας. Υπάρχουν επιτύμβια επιγράμματα Ρωμαίων που συνδυάζουν χαρακτηριστικώτατα — πρόκειται για ένα χτυπητό φαινόμενο στην ιστορία των τάφων — την άρνηση της άθανασίας της ψυχής με τις πιο ύλιστικές συμβουλές. Ο Μοντεσκιέ λέει ότι η διδασκαλία του Έπικούρου «βόηθησε πολύ στο να χαλάσουν η καρδιά και το πνεύμα των Ρωμαίων». Ωστόσο, η επικράτηση των δοξασιών του Έπικούρου ήταν μονάχα ένα σύμπτωμα, ένα σημείο των καιρών. Και για τη μεταποίηση των δοξασιών αυτών στα χέρια χυδαίων ύλιστών δε φταίει, βέβαια, ο Έπίκουρος, δε φταίνει — τουλάχιστον άμεσα — ούτε οι επικούρειοι εκείνοι που, σαν τον Λουκρήτιο, κράτησαν τον ύλισμό σ' έναν ύψηλο ποιητικό και ήθικo τόνο. Πώς μπορούσαν, όμως, να κρατήσουν τον ύλισμό τους σε ύψηλο τόνο οι πολλοί; Αν ο Λουκρήτιος, που η ψυχή του είχε άδειάσει από κάθε μεταφυσική έλπίδα, είχε τη δύναμη να εκφράσει ποιητικά και φιλοσοφικά το κενό της ψυχής του, οι πολλοί που δεν είχαν το χάρισμα του ύψηλου λόγου ζητούσαν καταφύγιο στη χαρά της χαμηλής ζωής. Η διαγωγή των πολλών στηριζόταν στον άκολουθο συλλογισμό που είχε φοδερά διαδοθεί: Άφού αύριο θα πεθάνουμε — και θα πεθάνουμε μπαίνοντας στο μηδέν — γιατί τάχα να μην άπολαύσουμε τα ύλικά αγαθά, όσο ζούμε, χωρίς μέτρο και φραγμό; Ένώ οι κλασικοί Έλληνες, προσανατολισμένοι στα έγκόσμια με μέτρο αισθητικό και ήθικo, έβαλψαν, πλάι στο πνεύμα, το κορμί με μια βαθειά άξιοπρέπεια και άριστοκρατική έρωτική διάθεση, στις μέρες που στη Γαλιλαία περπατούσε και συζητούσε με άγράμματους ψαράδες ένας άγνωστος άκόμα και άμελητές υίδος του ανθρώπου, το κορμί, το

έλληνικό σώμα με τις αισθητικές και έρωτικές συμμετρίες του, είχε αρχίσει να γίνεται σάρκα, πολτός ύλης, ένα άμορφο όργανο ήδονής. Τί θα γινόταν ο κόσμος αυτός, αν δεν έρχόταν και δεν κατάφερε να επικρατήσει ο Χριστιανισμός;

Είναι δύσκολο να κάνουμε υποθέσεις, λέγοντας τί ακριβώς θα γινόταν αν δε γινόταν ό,τι έγινε. Όστόσο, ό,τι έγινε, δε μπορεί να έγινε χωρίς λόγο και χωρίς ο λόγος αυτός να είναι μεγάλος. "Αν δεν έρχόταν ο Χριστιανισμός — κι' ο λόγος που τον έκαμε να ρθει ήταν πολύ μεγάλος — δεν αποκλείεται να είχε χαθεί ό,τι είχε ως τότε γίνει στη Δύση. Ίσως ολόκληρος ο έλληνορωμαϊκός κόσμος ν' άφινε πίσω του μόνο το μύθο μιάς νέας 'Ατλαντίδας.

Ήρθε, όμως, ο Χριστιανισμός. Κ' ήρθε με τα πιο άπαλά βήματα που έχρησιμοποίησε ποτέ ή ιστορία στην πορεία της προς το μέλλον.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Δ Ε Υ Τ Ε Ρ Ο

Ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ

ΣΤΗΝ ΠΙΟ ΚΑΤΑΦΡΟΝΕΜΕΝΗ ἐπαρχία τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, πού ὁ λαός της εἶχε ἀπὸ καιρὸ ἀρχίσει νὰ ἐγκαταλείπει τὴ γῆ του καὶ νὰ πραγματοποιεῖ τὴ διασπορά του, σημειώθηκαν μερικὰ ἀπλὰ γεγονότα πού δὲν ἦταν κἄν γεγονότα «ἱστορικὰ» καὶ πού κανένας ἀπὸ τοὺς σοφοὺς ἢ τοὺς ἰσχυροὺς δὲν καταδέχθηκε νὰ τὰ προσέξει. Ἄφου δὲν τὰ πρόσεξαν οἱ σοφοὶ καὶ οἱ ἰσχυροί, τὰ πρόσεξαν μερικοὶ ἀγράμματοι καὶ ἀδύνατοι, τὰ μωρὰ τοῦ κόσμου καὶ οἱ ἄρρωστοι.

Ἐνας ἄγνωστος περπάτησε ἐπάνω στὰ ὕδατα, ἐμακάρισε ὅσους οἱ ἄλλοι περιφρονοῦν, συχώρεσε μιὰν ἀμαρτωλή, κάλεσε τὰ παιδάκια νὰ πᾶνε κοντά του, διάλεξε ἕναν πῶλον ὄνου γιὰ νὰ καθίσει ἐπάνω του ὡς «βασιλεὺς» καὶ νὰ μπεῖ στὰ Ἱεροσόλυμα, ἔπλυε τὰ πόδια τῶν μαθητῶν του, καὶ βιάστηκε — ναί, βιάστηκε τόσο πού φαίνεται ἀνεξήγητη ἡ βιασύνη του — νὰ σταυρωθεῖ.

Αὐτὰ εἶναι, τάχα, ὅλα ὅσα ἔκαμε ὁ ἄγνωστος, ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου; Ὅχι ἀκριβῶς ὅλα· ἔκαμε καὶ μερικὰ ἀκόμα, λίγα ἀκόμα. Ἐθεράπευσε ἀρρώστους, ξανάφερε στὴ ζωὴ ἕνα κοριτσάκι καὶ τὸν Λάζαρο, εἶπε ν' ἀγαπᾶμε τοὺς ἐχθρούς μας καὶ νὰ μπαίνομε ἀπὸ τὴν πύλη τῆ στενῆ καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν πλατεία, πορεύθηκε (ὅπως συνήθιζε) στὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν κ' ὕστερα

σ' ένα χωριό που λεγόταν Γεθσημανή, και βιάστηκε — ναί, βιάστηκε τόσο που δεν μπορεί να μην είχε κάποιο νόημα ή βιασύνη του — να σταυρωθεί.

Γιατί βιάστηκε ο Ίησούς να σταυρωθεί; Είχε βιαστεί, άλλοτε, και ο Σωκράτης να πιεί το κώνειο. «'Αλλά μηδὲν ἐπέιγους» τοῦ ἔλεγε ὁ Κρίτων, «ἐτι γὰρ ἐγχωρεῖ». Τί ὅμως θὰ εἶχε κερδίσει ὁ Σωκράτης, ἂν εἶχε καθυστερήσει γιὰ μιὰ - δυὸ ὥρες νὰ πιεῖ τὸ κώνειο; «Οὐδὲν γὰρ οἶμαι κερδαίνειν, ὀλίγον ὕστερον πιών, ἄλλο γε ἢ γέλωτα ὀφλήσειν παρ' ἐμαυτῷ, γλιχόμενος τοῦ ζῆν καὶ φειδόμενος οὐδενὸς ἐτι ἐνότος». Ἡ ἀπάντηση τοῦ Σωκράτη, που πέθανε γιὰ νὰ προσαρμοσθεῖ στοὺς νόμους τῶν Ἀθηναίων, ἦταν ἡ φιλοσοφικὴ ἀπάντηση ἐνὸς μεγάλου πολίτη. Ὁ Ίησούς που σταυρώθηκε γιὰ νὰ προσαρμοσθεῖ στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, βιάστηκε μ' ἕναν ἄλλο τρόπο. Τὸ πρόβλημα γιὰ τὸν Ίησού δεν ἦταν, ἂν θὰ κέρδιζε ἢ ὄχι μιὰ - δυὸ ὥρες καὶ ἂν θάξιζε, «γλιχόμενος τοῦ ζῆν», νὰ δείξει τὴν τέτοια μάταιη φροντίδα. Μὲ τὴ βιασύνη του ὁ Ίησούς δεν ἤθελε, ὅπως ὁ Σωκράτης, νὰ δείξει τὴ φιλοσοφικὴ του ἀνωτερότητα ἀπέναντι τῆς ζωῆς. Τὴν ἀνωτερότητα αὐτή, που εἶχε σημασία νὰ τὴ δείξει ὁ μέγας πολίτης γιὰ τὸ παράδειγμά του θάμενε στὴν ἱστορία ὡς παράδειγμα ἠθικῆς ὑπεροχῆς, δεν ἔπρεπε καὶ δεν ἤθελε νὰ τὴ δείξει, μειώνοντας τοὺς ἄλλους υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων, τοὺς ἀπλοὺς καὶ τοὺς μικροὺς που τρέμουν τὸ θάνατο, ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ίησούς, ἀφοῦ οἰκειοποιήθηκε τὴν «ἀσθενῆ σάρκα» τῶν ἀνθρώπων, ἔπρεπε νὰ συμμερισθεῖ τοὺς φόβους καὶ τὶς ἀδυναμίες τους γιὰ νὰ τοὺς κάνει νὰ ἐλπίσουν ὅτι, μολονότι ἀδύνατοι, μπορεῖ καὶ νὰ σωθοῦν. Γι' αὐτό, ἐνῶ τὸ πνεῦμα του βιαζόταν καὶ τὰ εἶχε ὅλα προδικάσει — ἡ σκηνὴ τοῦ «μυστικοῦ δείπνου» εἶναι ἡ πιὸ ὑπέροχη σύνθεση ψυχικῆς τρυφερότητας καὶ ἠθικῆς γαλήνης τοῦ ἐτοιμοθάνατου —, ἀποτραβήχτηκε, ὡστόσο, ὕστερα γιὰ νὰ προσευχηθεῖ ὡς ἄνθρωπος ἀδύνατος, ἐνίωσε τὴν ψυχὴ του περίλυπον ἕως θανάτου, «ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ προσευχόμενος καὶ λέγων· πάτερ μου, εἰ δυνατὸν ἐστίν, παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τὸ ποτήριον τοῦτο» «καὶ ἐγένετο ὁ ἰδρῶς αὐτοῦ ὡσεὶ θρόμβοι αἵματος καταβαίνοντος ἐπὶ τὴν γῆν». Ὁ Ίησούς, τὴν ὥρα ἐκείνη, δεν ἤθελε νὰ δείξει στὸν κόσμον, ποιά εἶναι ἡ ὀρθὴ στάση, ποιὸ τὸ ἦθος, τοῦ Ἀθηναίου πολίτη· ὁ Ίησούς ἤθελε νὰ δείξει ποιά εἶναι ἡ φύση τοῦ

άνθρώπου. Κι' άφού συμμερίσθηκε τών άπλών και κοινών άνθρώπων τις άδυναμίες, τότε πιά βιάστηκε. Και πώς βιάστηκε! Ή σκηνή είναι βαθύτατα χαρακτηριστική. Ξύπνησε για τρίτη φορά τους άποκοιμισμένους μαθητές του πού, άν και οί πιό διαλεχτοί άνθρωποι του κόσμου, είχαν τή σάρκα άσθενή και τους όφθαλμούς «καταδαρυνομένους», και τους λέει: «άγωμεν' ίδου ό παραδιδούς με ήγγικεν». Και ξεκίνησε νά προύπαντήσει εκείνον πού ήταν ταγμένος νά τόν παραδώσει.

Άπό τήν ώρα αυτή ό Ίησούς, πού ως άνθρωπος — λίγες στιγμές πρωτύτερα — παραδέχθηκε ότι είναι άδύνατος, γίνεται πανίσχυρος. Και δέν τόν περίμενε τόν Ίησού μονάχα ό θάνατος, ένας θάνατος σαν τό θάνατο του Σωκράτη πού, άφού ήπια τό «φάρμακον», έκαμε μερικές βόλτες μέσ' στο δωμάτιο τής φυλακής του και, νιώθοντας ύστερα τά σκέλη του νά γίνονται βαρειά, «κατεκλίθη ύπτιος». Τόν Ίησού τόν περίμεναν έμπυτσομοί και ραπίσματα, ό στέφανος έξ άκανθών, τό όξος και ή χολή, ή σταύρωση. Ώστόσο, βιάστηκε νά βγει «πέραν του χειμάρρου τών Κέδρων», στον «κήπο» όπου θά προύπαντούσε τόν πιό μαρτυρικό θάνατο πού είχε επιφυλάξει ό Θεός σέ άνθρωπο. Και τόν είχε επιφυλάξει στον «κυión του τόν άγαπητόν».

Ό Ίησούς βιάστηκε νά σταυρωθεί για νά φανεί άξιος τής Άγάπης.

2.— Μέσ' από τήν αλήθεια αυτή — τήν αλήθεια πού συνυφαίνει τήν υπέρτατη άγάπη με τήν υπέρτατη θυσία — έπήγασε ένα νέο νόημα τής ζωής κ' ένα νέο νόημα του θανάτου. Τό νόημα αυτό πού ήταν ταγμένο νά προετοιμάσει τήν ψυχή τών ανθρώπων για τις δοκιμασίες σιώνων, δέν έγινε άμέσως αντιληπτό. Ό Παύλος, ό μεγάλος πολιτικός νοϋς του Χριστιανισμού, άπευθύνοντας τό λόγο σέ Έλληνες, σπεύδει νά θέσει με τρόπον άμεσο τό πρόβλημα: «ή γνώσις φυσιοί, ή δέ άγάπη οίκοδομεί». Και στην ίδια έπιστολή, τήν πρώτη προς Κορινθίους, θεσπίζει τήν ιεραρχία τών άξιών: ή άγάπη δέν είναι μόνο πολύ πιό επάνω από τή γνώση, αλλά είν' επάνω κι' από τήν πίστη, επάνω κι' από τήν έλπίδα.

Ώστόσο, ούτε του Παύλου ή καθαρή παιδαγωγική φωνή δέ μπορούσε νά βρει άμέσως τή σωτήρια απήχησή της στον έλληνορωμαϊκό κόσμο. Ό κόσμος αυτός, μολονότι είχε φθάσει, με χτυπητό σύμπτωμα τόν Νέρωνα, σ' ένα ήθικό και γενικό-

τερο ιστορικό αδιέξοδο, βρήκε τρόπο να ξεφύγει ακόμα από το αδιέξοδο τούτο χωρίς τη βοήθεια του Χριστιανισμού. Ὁ Νέρων, στὰ 64 μ. Χ., ἐγκαινιάζει τοὺς διωγμοὺς κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Ποιὸ νόημα εἶχαν οἱ διωγμοὶ αὐτοί; Ἀργότερα, βλέπουμε καὶ φωτισμένους αὐτοκράτορες, ακόμα καὶ τὸν Μάρκο Αὐρήλιο, ν' ἀκολουθοῦν τὸ παράδειγμα τοῦ Νέρωνος. Δὲν ξέρουμε — μολονότι ὁ Τάκιτος μᾶς ἔκαμε νὰ τὸ ὑποφιαζόμαστε — ἂν εἶναι ὁ Νέρων ὁ ἔνοχος γιὰ τὴν πυρπόληση τῆς Ρώμης· ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν εἶναι ὁ ἔνοχος γιὰ τὴν πυρπόληση, εἶναι ὁ ἔνοχος γιὰ τὴν ἐφεύρεση τῆς ἐνοχῆς τῶν Χριστιανῶν. Ἡ Ρώμη — ἡ μεγάλη, ἡ ἀήττητη, ἡ κοσμοκράτειρα ποὺ εἶχε σεβασθεῖ καὶ ἀφομοιώσει τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, καθὼς καὶ ἀμέτρητες ξένες θεότητες καὶ λατρεῖες — εἶχε ἀνάγκη τώρα ἀπὸ ἀθῶα θύματα, ἀπὸ ἄοπλους καὶ ἀνυπεράσπιστους ἐχθροὺς. Ὅπως ἐσκότωσε ὁ Νέρων τὴ μητέρα του, τὸν ἀδερφό του, τὴ γυναῖκα του, ἔτσι παράδωσε καὶ ἡ Ρώμη τοῦ Νέρωνος τοὺς Χριστιανοὺς στὸν πιὸ μαρτυρικὸ θάνατο. Ὁ Τάκιτος μᾶς περιγράφει τὶς σκηνές. Θεωρῶντας τοὺς Χριστιανοὺς ἀξιούς τῆς πιὸ αὐστηρῆς τιμωρίας, ἀναγνωρίζει ὡστόσο, ὀνομάζοντάς τους «δυστυχεῖς», ὅτι θυσιάσθηκαν λιγώτερο γιὰ τὸ δημόσιο καλὸ, καὶ περισσότερο γιὰ νὰ ἰκανοποιηθεῖ ἡ ἀπανθρωπία ἐνὸς ἐκδικητικοῦ τυράννου. Ἄλλοι Χριστιανοὶ — ὅπως μᾶς λέει ὁ Τάκιτος — σταυρώθηκαν, ἄλλων τὰ σώματα, ἀφοῦ τὰ ράψανε μέσα σὲ δέρματα ἄγριων θηρίων, παραδόθηκαν στοὺς σκύλους, καὶ ἄλλους πάλι, ἀφοῦ τοὺς περιχύσανε μὲ εὐφλεκτες ὕλες, τοὺς ἔκαμαν ἀνθρώπινους πυρσοὺς γιὰ νὰ φωτισθεῖ τὸ σκοτάδι τῆς νύχτας.

Μ' αὐτὸ ἀκριδῶς τὸ φοβερὸ γεγονός ποὺ τὶς λεπτομέρειές του τὶς ἐπικυρώνει καὶ ὁ Σουητώνιος, μπῆκε ὁ Χριστιανισμὸς στὴν ἐξωτερικὴ καὶ δημόσια ἱστορία τοῦ κόσμου. Ἡ ἐφεύρεση τῆς ἐνοχῆς τῶν ἀθῶων ἦταν μιὰ κοσμοϊστορικὴ ἐφεύρεση τοῦ Νέρωνος. Ὅπως ὁ Ἰησοῦς, ὁ μεγαλύτερος ἀθῶος τῶν αἰώνων, ἔτσι καὶ οἱ ἀθῶοι Χριστιανοὶ ἔπρεπε νὰ κηρυχθοῦν ἔνοχοι. Πῶς μπορούσε νὰ σωθεῖ ὁ κόσμος χωρὶς νὰ κηρυχθοῦν ἔνοχοι οἱ ἀθῶοι, χωρὶς τὸ σκοτάδι τῆς νύχτας νὰ τὸ φωτίσουν σὰν λαμπάδες τὰ σώματα τῶν ἀθῶων; Κι' αὐτὸς ὁ ἄγριος ὄχλος ποὺ ἀποτροπιαζόταν τοὺς Χριστιανοὺς καὶ ποὺ ἔσπευσε νὰ παρακολουθήσει στοὺς κήπους καὶ στὸν ἵππόδρομο τοῦ Νέρωνος τὸ θέαμα, αἰσθάνθηκε οἶκτο. Ἄλλὰ δὲν ἦταν ακόμα ἀρκετὸς ὁ στιγ-

μιαῖος αὐτὸς οἶκτος, ὅπως δὲν ἦταν ἀρκετὸ καὶ τὸ πρῶτο μαρτύριο τῶν Χριστιανῶν. Ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος, ἂν καὶ εἶχε φθάσει στὸ ἠθικὸ ἀπροχώρητο, ἔπρεπε ν' ἀνθέξει ἀκόμα καὶ ν' ἀναλάβει μάλιστα μερικὲς ἠθικὰς δυνάμεις, γιὰ νὰ προλάβουν οἱ ἀθῶοι — οἱ Χριστιανοὶ — ν' ἀσκηθοῦν στὶς δοκιμασίες ἐκεῖνες ποὺ θὰ τοὺς ἔκαναν ἄξιους νὰ πάρουν τὸν κόσμον αὐτὸν στὰ χέρια τους καὶ νὰ τὸν σώσουν. Ἐπρεπε δυόμισιν ἀκόμα αἰῶνες, ὕστερ' ἀπὸ τὸ φοβερὸ ἔτος 64, νὰ συνεχισθοῦν οἱ διωγμοὶ καὶ νὰ παραταθοῦν οἱ θρήνοι γιὰ ν' ἀποκτήσουν οἱ Χριστιανοὶ τὸ ἱστορικὸ δικαίωμα νὰ σηκώσουν στὸν ὦμον τους τὶς ἀμαρτίες καὶ τὴν εὐθύνη τοῦ δυτικοῦ κόσμου.

3.— Μὲ αὐτοκράτορες σὰν τὸν Καλιγούλα, τὸν Νέρωνα καὶ τὸν Δομιτιανὸ ποὺ ἡ τυφλὴ τύχη τῆς ἡγεμονικῆς καταγωγῆς εἶχε ἀνεβάσει στὸ θρόνον, ἡ Ρώμη δὲ θ' ἄντεχε· κ' ἐνῶ θάπεφτε, δὲ θὰ εἶχαν ἀκόμα ὠριμάσει καὶ ἀσκηθεῖ τὰ χέρια ἐκεῖνα ποὺ ἦταν ταγμαμένα νὰ σώσουν τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον. Σοφὲς ἱστορικὲς συμπτώσεις ἔφεραν τὰ πράγματα ἔτσι, ὥστε ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ οἱ κίνδυνοι ἀπ' ἔξω ν' ἀνασταλοῦν κάπως γιὰ δυὸ αἰῶνες, κ' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἐσωτερικὴ ἠθικὴ ἀποσύνθεση νὰ συγκαλυφθεῖ μὲ τὴν παρουσίαν ἰσχυρῶν καὶ συνετῶν αὐτοκρατόρων ποὺ κατάφεραν κ' ἀπὸ καθαρὰ πολιτικὴ ἀποψη νὰ συντηρήσουν τὴν *pacē augusta* τοῦ Ὀκταβιανοῦ. Ὁ δίκαιος καὶ φιλόανθρωπος Νέρβας, υἱοθετώντας καὶ ὀρίζοντας διάδοχόν του τὸν Τραϊανόν, ἔκαμε μιὰ πράξη ποὺ δίνει στὰ δυὸ χρόνια τῆς ἡγεμονίας του τὴν ἑκτασὴ ὀλόκληρον αἰῶνα. Ὁ Τραϊανός, ὁ Ἀδριανός, ὁ Ἀντωνίνος Πίος, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος — οἱ αὐτοκράτορες αὐτοὶ ποὺ ἡ ἔξοχη σειρά τους ὀφείλεται στὸ σύστημα τῆς υἱοθεσίας τοῦ ἀξίου διαδόχου — σώζουν, ἀπὸ τὰ 98 μ. Χ. ὡς τὰ 180, τὴν κατάστασιν. Ὁ κόσμος ποὺ εἶχε μπεῖ σὲ ἠθικὴ ἀποσύνθεσιν, βρῆκε ἔτσι τρόπο νὰ στερεώσῃ τὴν ἱστορικὴν του ἐπιφάνειαν. Ἡ ἀντινομία ἀνάμεσα στὴ στερεότηταν καὶ ὡς ἓνα σημεῖον, μάλιστα, τὴ λαμπρότητα ποὺ παρουσίασε ἡ ἐπιφάνεια αὐτὴ γιὰ ἑκατὸ χρόνια, καὶ στὴν κόπωση καὶ παρακμὴν ποὺ ἔχαρακτήριζε τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων στὰ ἴδια ἐκεῖνα χρόνια, εἶναι πολὺν διδακτικὴ. Ἡ ἀντινομία αὐτὴ μᾶς δείχνει, πόσον μεγάλη μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐπίδρασις ἰσχυρῶν καὶ σοφῶν ἡγετῶν στὶς σκοτεινὰς ὥρας τῆς ἱστορίας, ὅταν οἱ ἀντικειμενικὲς κοινωνικὲς συνθήκες καὶ οἱ ἠθικοὶ ὅροι τῆς ἱστορικῆς ζωῆς ἔχουν

ὑποχωρήσει ὡς παράγοντες σταθεροὶ καὶ ἀποφασιστικοὶ κ' ἔχουν παραχωρήσει τὴ θέση τους στὸ χάος καὶ στὴ σκοτεινὴ τύχη. Χωρὶς τοὺς αὐτοκράτορες ποὺ ἐμνημόνευσα παραπάνω, τὸ χάος θὰ εἶχε κυριεύσει καὶ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἱστορίας, ὅπως ἄρχισε νὰ τὴν κυριεύει στὸν Γ' αἰῶνα μ. Χ. καὶ μάλιστα ἀπὸ τὰ 180, δηλαδή ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου. Ὡς τὰ 284 ποὺ ἐμφανίζεται στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας ὁ Διοκλητιανός, ἡ Ρώμη οὐσιαστικὰ εἶχε πάψει νὰ ὑπάρχει ὡς συγκρότημα πολιτειακό, ὡς ἱστορικὸς κόσμος, ἀκόμα καὶ ὡς πρόσοψη τοῦ κόσμου ἐκείνου ποὺ ἦταν ἄλλοτε ὁ ἑλληνορωμαϊκός. Τυχοδιώκτες, κακοῦργοι, παιδιὰ, ἀγράμματοι στρατιῶτες ἀνακηρύσσονται αὐτοκράτορες. Ὁ Ἡλιογάβαλος, δεκατεσσάρων ἐτῶν, μεταφέρει στὴ Ρώμη ὀργιαστικὲς λατρεῖες ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ὁ Μαξιμίνος ὁ Θράξ, ἕνας βοσκὸς ἀπὸ τὴ Θράκη, περιφρονεῖ καὶ ποδοπατεῖ τὴ Ρώμη, Ἀραβες γίνονται αὐτοκράτορες, ὁ ἕνας σφετερίζεται τὰ ἔνομα δικαιώματα τοῦ ἄλλου (κανένα δικαίωμα δὲν προβάλλει πιὰ ὡς νόμιμο), καὶ ἂν ἔτυχε μερικοὶ ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες νᾶναι καλοὶ καὶ συνετοὶ δὲν προφθαίνουν νὰ κυβερνήσουν γιὰ τὸν λαόν, ἀλλὰ τὸν καταπνέει τὸ χάος. Κ' ἐνῶ τέτοια εἶναι ἡ ἀποσύνθεση ποὺ παρουσιάζει πιὰ καὶ αὐτὴ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, τὰ βήματα τῶν βαρβάρων ἤχουν παντοῦ ἀπειλητικά, οἱ Γότθοι φθάνουν ὡς τὴν Ἀθήνα, ὡς τὴν Κόρινθο καὶ ὡς τὴ Σπάρτη. Ὁ τρόμος εἶχε κυριεύσει τὰ πνεύματα καὶ τὶς ψυχές. Κάθε ἦχος, κάθε ποδοβολητό, κάθε χτύπημα στὴν πόρτα εἶχε καταστήσει μῆνυμα θανάτου.

Ἄλλὰ πλάι στὸν τρόμο εἶχε ἀναπτυχθεῖ πιὰ καὶ ἡ ἐλπίδα. Πλάι στὸ μῆνυμα τοῦ θανάτου ἀκουγόταν πιὰ καὶ τὸ μῆνυμα τῆς αἰώνιας ζωῆς. Σὲ μεγάλα στρώματα τοῦ λαοῦ — σωστότερα: τῶν λαῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους — εἶχε ἐπικρατήσῃ πιὰ ὁ Χριστιανισμός. Μέσ' ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ψυχὴ τῶν βασιανισμένων, τῶν τρομαγμένων, τῶν κατατρεγμένων, εἶχε ξεπηδήσει ἡ δύναμη ποὺ ἦταν ταγμένη ν' ἀναχαιτίσει ὀριστικὰ τὴν ἀποσύνθεση τοῦ κόσμου.

Ὁ Διοκλητιανὸς δὲ θέλησε ἢ δὲ μπόρεσε νὰ καταλάβει ὅ,τι κατάλαβε, λίγο ἀργότερα, ὁ Κωνσταντῖνος. Ἐνῶ κατάφερε ν' ἀνασυγκροτήσῃ καὶ πάλι τὴν ἐδαφικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου, δὲν κατάλαβε ὅτι μπορούσε νὰ τὴ στηρίξει στὴν καινούργια αὐτὴ δύναμη, στὴν πίστη καὶ στὴν

ἐλπίδα τῶν Χριστιανῶν. Διακόσια περίπου χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Διοκλητιανό, ὅταν οἱ χριστιανικὲς κοινότητες ἦταν ἀκόμα ἱστορικὰ ἀσήμαντες, ὁ Τραϊανός, ἀπαντώντας στὸν Πλίνιο τὸν νεώτερο ποὺ ἦταν διοικητὴς στὴ Βιθυνία καὶ στὸν Πόντο, καὶ ποὺ τὸν ρωτοῦσε τί πρέπει νὰ κάνει μὲ τοὺς Χριστιανούς, ἔδειξε μιὰ κάποια ἐπιφυλακτικότητα καὶ διατύπωσε τὴν περίφημη διαφορούμενη φράση: «*cruculendi sunt, conquirendi non sunt*». Κι' ἂν ἡ φράση αὐτὴ, παρμένη μόνη της, εἶναι διαφορούμενη, τὴν ἐπεξηγεῖ ὡστόσο ὁ συνετὸς Τραϊανὸς στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν σοφὸ του φίλο καὶ τοποτηρητὴ, ἀναλύοντας τὶς περιπτώσεις ὅπου ἓνας Χριστιανὸς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἔνοχος καὶ νὰ τιμωρηθεῖ, ἀναλύοντας μάλιστα εἰδικώτερα τὶς περιπτώσεις ὅπου πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀθῶος. Οἱ ἐπιφυλάξεις τοῦ Τραϊανοῦ ποὺ τὶς συμμαρτίσθηκαν καὶ ὁ Ἀδριανὸς καὶ ὁ Ἀντωνίνος Πῖος — εἶναι γνωστὲς οἱ αὐτοκρατορικὲς διατάξεις τους ποὺ ἀπαγορεύουν νὰ θεωρεῖται ἡ κραυγὴ τοῦ πλήθους ὡς νομικὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἐνοχὴ τῶν Χριστιανῶν — δὲν ἦταν ξένες καὶ πρὸς τὴν ἥπια ψυχὴ τοῦ ἰσχυροῦ Διοκλητιανοῦ. Ἀλλά, ἐνῶ γιὰ κάμποσον καιρὸ εἶχε ἀνεχθεῖ στὸ ἴδιο του τὸ περιβάλλον Χριστιανούς καὶ εἶχε ἀντιταχθεῖ στὶς πιέσεις ἐκείνων ποὺ τὸν ὠθοῦσαν σὲ νέους διωγμούς, ὑποχωρεῖ στὸ τέλος στὶς ἐπίμονες προτροπὲς τοῦ Γαλερίου καὶ ἐξαπολύει (στὰ 303 - 305) τὸν τελευταῖο γενικό, σ' ὀλόκληρο τὸ ρωμαϊκὸ κράτος — τὸν πρῶτο, μάλιστα, συστηματικὸ — διωγμὸ κατὰ τῶν Χριστιανῶν ποὺ τὸν συνέχισε ὁ Γαλέριος, ὡς τὰ 311, στὶς ἀνατολικὲς εἰδικώτερα ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας. Στὶς δραματικὲς συζητήσεις ποὺ εἶχε ὁ Διοκλητιανὸς μὲ τὸν Γαλέριο στὴ Νικομήδεια, ὅταν μετὰ τὶς νίκες του στὴν Περσία πέρασε ὁ τελευταῖος ἓναν ὀλόκληρο χειμῶνα μὲ τὸν κουρασμένο πιά αὐτοκράτορα, ποιὸς ξέρει ποιά ἐπιχειρήματα θὰ πρόβαλε ὁ ἓνας γιὰ ν' ἀποτρέψει καὶ ὁ ἄλλος γιὰ νὰ προκαλέσει τὸν τελευταῖο διωγμὸ. Οἱ Χριστιανοί, πληροφορημένοι γιὰ ὅσα συμβαίνανε, περίμεναν μὲ ἀγωνία τὴν ἔκβαση τῶν συσκέψεων. Εἶχε περάσει πιά ὁ καιρὸς ποῦ, κι' ὅταν ἔδειχναν οἱ Ρωμαῖοι ἐπιείκεια καὶ κατανόηση, ἀρνιόνταν οἱ Χριστιανοὶ μὲ πείσμα στοὺς Ρωμαίους τὸ δικαίωμα νᾶναι ἐπιεικεῖς, ἀρνιόνταν μὲ πείσμα στοὺς εἰδωλολάτρεις τὴν κατανόηση, κ' ἐπιζητοῦσαν τὴν καταδίκη καὶ τὸ μαρτύριο. Τώρα πιά εἶχε φθάσει ἡ ὥρα γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν

Χριστιανῶν· οἱ κατακόμβες εἶχαν ἀπὸ καιρὸ παραχωρήσει τὴ θέση τους στὸ φῶς τῆς ἡμέρας, σ' ἐκκλησίες καὶ σ' ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση, σὲ μιὰ σχεδὸν δημόσια ζωὴ καὶ δράση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ τελευταῖος μεγάλος διωγμὸς δὲν ἦταν εὐπρόσδεκτος ὡς χρήσιμη ἄσκηση καὶ ὡς σωτήρια δοκιμασία. Μεγάλος ἦταν πιά ὁ κίνδυνος νὰ καμφθοῦν κάμποσοι ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς — κι' ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικούς ἀκόμα τιτλοῦχους — καὶ νὰ δείξει ἔτσι καὶ τὶς ἀδυναμίες τῆς ἡ καρδιά τῶν πιστῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Χριστιανῶν εἶχε πιά πολὺ μεγαλώσει. Μέσ' στὸ μεγάλο πλῆθος χωροῦσαν ὅλοι πιά οἱ ἀνθρώπινοι χαρακτήρες: οἱ καλοὶ καὶ οἱ κακοί, οἱ γενναῖοι καὶ οἱ δειλοί, μ' ὅλες τὶς ἀμέτρητες διαβαθμίσεις καὶ ἀποχρώσεις μεταξύ τους. Ἡ ἔκταση, ἄλλωστε, ἀντιστρατεύεται τὴν ἔνταση· καὶ ὁ ἀριθμὸς τὴν ποιότητα. Ὁ τελευταῖος διωγμὸς δὲν εἶχε θετικὸ νόημα ὡς ἠθικὴ δοκιμασία. Ἀλλὰ ἦταν, εὐτυχῶς, ὁ τελευταῖος. Ὁ Διοκλητιανός, λίγο ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐξαπόλυση τοῦ διωγμοῦ, πετάει ἐκούσια ἀπὸ πάνω του τὴν αἰματοβαμένη πορφύρα — «καὶ αἷμα ἢ πορφύρα», ἔλεγε ὁ Μάρκος Αὐρήλιος — καὶ ἀποσύρεται στοὺς λαχανόκηπους τῆς δαλματικῆς πατρίδας του, στὸ σημερινὸ Σπαλάτο. Τὸν χριστιανομάχο Μαξιμιανὸ τὸν ἐκτοπίζει ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἀφρικὴ ὁ σκληρὸς Μαξέντιος πού, ἂν καὶ σκληρὸς καὶ τυραννικὸς, εὐνοοῦσε ὡστόσο τοὺς Χριστιανούς. Ὁ καλὸς καὶ ἠπιος Κωνσταντῖος τοὺς χαρίζει καὶ τὴν ἰδιαίτερη ἐμπιστοσύνη του. Κι' αὐτὸς πιά ὁ Γαλέριος, στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, μετανοεῖ καὶ ἀποφασίζει, βαρεῖα ἄρρωστος καὶ ἐτοιμοθάνατος, νὰ δείξει στοὺς Χριστιανούς — στοὺς «δυστυχεῖς αὐτοὺς ἀνθρώπους», ὅπως λέει ἡ σχετικὴ αὐτοκρατορικὴ διάταξη — τὴν ἐπιείκειά του. Ἡ ἱστορία ὀλόκληρη θάταν ἀλλιώτικη, ἂν ἦταν οἱ ἀνθρώποι, προπάντων οἱ ταγμένοι νὰ κυβερνοῦν, σὲ κάθε στιγμή τῆς ζωῆς τους, ἐτοιμοθάνατοι. «Τοῦτο ἔχει ἡ τελειότης τοῦ ἦθους, τὸ πάσαν ἡμέραν ὡς τελευταίαν διεξάγειν. . .», εἶχε πεί ὁ Μάρκος Αὐρήλιος. Ἀλλὰ ποῖος τὴν ἔχει τὴν τέτοια τελειότητα ἦθους; Κι' ὡς συμπληρώσω τὸ ἱστορικὸ τοῦτο ἰχνογράφημα: Ὁ Μαξιμῖνος πού διαδέχθηκε τὸν Γαλέριο στὴν Ἀνατολή καὶ πού μισοῦσε τοὺς Χριστιανούς δὲν προφθαίνει νὰ δώσει νέα μεγάλη ἔκταση στοὺς διωγμούς, γιατί τὸν συγκράτησαν οἱ δυὸ αὐτοκράτορες τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν, ὁ Λικίνιος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος, ἀλλὰ πρὸ πάντων ἡ ἦττα καὶ

ὁ θάνατος. Κ' ἔρχονται πιά καί τὰ τελεσίδικα ἱστορικά γεγνότα: στὰ 312 μπαίνει στή Ρώμη, νικητής, ὁ Κωνσταντῖνος. Καί μετὰ τὸν Μαξέντιο πού τὸν κατατρόπωσε ὁ Κωνσταντῖνος, πέφτει ὁ Μαξιμίνος χτυπημένος ἀπὸ τὸν Λικίνιο, καί στὸ τέλος (στὰ 323) κι' ὁ Λικίνιος χτυπημένος ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Κωνσταντῖνου. Ἔτσι ἔπεσαν μὲ τὴ σειρά τους ὅλοι οἱ συνάρχοντες καί μένει μόνος πραγματικὸς μονάρχης, ἐνώνοντας ὀλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία κάτω ἀπὸ τὸ κραταῖό του σκῆπτρο, ὁ Κωνσταντῖνος. Στὰ 330 καθιερώνει πανηγυρικὰ τὴν Κωνσταντινούπολη ὡς ἔδρα καί πρωτεύουσα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους. Ὁ Σταυρὸς γίνεται τὸ σύμβολο καί τῆς ἐγκόσμιας ἐξουσίας. Πεθαίνοντας, στὰ 337, βαπτίζεται ὁ Κωνσταντῖνος καί μπαίνει, μὲ ἀνάδοχο τὸν ἴδιο τὸ θάνατο, στὸ ποίμνιο τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας.

4.— Ὁ Κωνσταντῖνος ἦταν μεγάλος. Ὡστόσο, πῶς θὰ μπορούσε ὁ ἀπαλὸς Ναζωραῖος πού καί τὸ ὠτάριον τοῦ δούλου Μάλχου ἦταν γι' αὐτὸν ἀπαραβίαστο — «πάντες γὰρ οἱ λαβόντες μάχαιραν ἐν μαχαίρᾳ ἀπολοῦνται» —, πῶς θὰ μπορούσε ν' ἀναγνωρίσει τὸ Λόγο τοῦ ἐνσαρκωμένο στὸ πρόσωπο τοῦ Κωνσταντῖνου πού καί τὸν γιό του, τὸν ἄξιο Κρίσπο, σκότωσε καί τὴ γυναίκα του, τὴν ἔστω ἀνάξια Φαύστα; Ὁ Μάρκος Αὐρήλιος πού δὲ θέλησε νὰ γίνει Χριστιανός, δὲ σκότωσε τὴ γυναίκα του, τὴ Φαυστίνα, κι' ἄς τὴν ἔλεγαν ἀνάξια καί ἀκόλαστη, οὔτε τὸν Κόμμοδο, τὸν πραγματικὰ ἀνάξιο καί ἄνανδρο γιό του πού ἡ ζωὴ του στοίχισε ἀκριβὰ στή Ρώμη. Ποιός, τάχα, ἀπὸ τοὺς δυὸ ἦταν περισσότερο Χριστιανός, ὁ Κωνσταντῖνος ἢ ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὁ «ἅγιος» ἢ ὁ ἐνάρετος;

Ὡστόσο, δὲν ἀποκλείεται ν' ἀναγνώριζε ὁ ἀπαλὸς Ναζωραῖος τὸ ψυχικὸ δράμα τοῦ Κωνσταντῖνου πού ἦταν μεγάλος ὡς αὐτοκράτορας, ἀλλὰ καί ἀδύνατος ὡς ἄνθρωπος. Οἱ πολὺ ἰσχυροὶ εἶναι κ' οἱ πιὸ ἀδύνατοι. Ἐλάχιστοι ξεφεύγουν ἀπὸ τὸν κανόνα. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους ἦταν ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ· ἡ γενναιοφροσύνη του ἦταν σχεδὸν ἰσοδύναμη μὲ τὴν ἐξουσιαστικὴ του βούληση.

Ὁ Κωνσταντῖνος υἱοθέτησε τὸν Χριστιανισμὸ ὡς μεγάλος πολιτικός. Καί τὸν ἀσπασθεῖ πεθαίνοντας. Δὲν τόλμησε νὰ τὸν ἀσπασθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν τελευταία του ὥρα. Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ εἶναι σημαντικόν. Ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ αὐταρχικὸς καί ἀλαζονικὸς, εἶχε χωρὶς ἄλλο ἓνα μυστικὸ δέος μέσα του· ἔπρεπε νὰ φθάσει ἢ

τελευταία του ὥρα γιὰ νὰ θεωρήσει ὅτι εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ προσπαθῆσει νὰ γίνῃ Χριστιανός. Στὴν προσπάθεια, ἄλλωστε, μένουσιν κ' οἱ καλύτεροι ἀκόμα Χριστιανοί. Οἱ περισσότεροι, μάλιστα, λέγονται Χριστιανοί, χωρὶς νὰ προσπαθοῦν κἄν νὰ γίνωσιν. Ἦδη στὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου ἦσαν πολλοὶ ποὺ χρησιμοποιοῦσαν μόνο τ' ὄνομα, τοὺς τύπους καὶ τὰ δόγματα. Καὶ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου. Ἀφότου ἄρχισε ὁ Χριστιανισμὸς νὰ βγαίνει ἀπὸ τὶς κατακόμβες στὴν ἐπιφάνεια, ἄρχισαν κ' οἱ μεγάλοι πειρασμοὶ τῆς ἐπιφάνειας. Τὸ φῶς γνωρίζει περισσότερους πειρασμοὺς ἀπὸ τὸ σκοτάδι. Κι' ἄρχισαν ἀμέσως οἱ ἔριδες, οἱ ἐγκόσμιες ἀντιθέσεις, τὰ τυφλὰ πείσματα, τὰ συμφέροντα, οἱ μικρότητες. Κ' οἱ μικρότητες συνυφάνθησαν μὲ μεγάλες λέξεις, μὲ δογματικὰ μεγαλοστομίες. Ὅταν, ὕστερ' ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνον καὶ τοὺς γιούς του, προσπάθησε, γιὰ λίγους μῆνες, ὁ ἀνεψιὸς του Ἰουλιανός, ὁ ἀνεπίκαιρος καὶ ἀνεδαφικὸς «Ἀθηναῖος», νὰ ἀναστρίψει τὸ ρεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἢ στάση του ἀπέναντι τῶν Χριστιανῶν, βασισμένη σὲ μιὰ κλασικὴ ἀνεκτικότητα, δὲν ἔχει κἄν σύγκριση μὲ τὴν στάση ποὺ τηροῦσαν οἱ Χριστιανοὶ ἀναμεταξύ τους. Ἀπὸ καιρὸ εἶχαν ἀρχίσει οἱ αἱματηρὲς μεταξύ τους ἔριδες, οἱ γεμάτες κακία, ἐκδικητικότητά καὶ ἐγκόσμια ὑπεροψία. Τὸ μῖσος καὶ ἡ κακία ἐχρησιμοποίησαν γιὰ προσκῆνιο κι' αὐτὲς τὶς ἱερὲς οἰκουμενικὰς συνόδους.

5.— Τὸ πρόβλημα, ὅμως, βρίσκεται ἄλλου. Τὸ ὅτι καὶ οἱ Χριστιανοὶ θὰ δάγκωναν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, αὐτὸ τῷ ξερῷ ἦδη ὁ Παῦλος. Στὴν ἐπιστολὴν τοῦ «πρὸς Γαλάτας» λέει: «ὁ γὰρ πᾶς νόμος ἐν ἐνὶ λόγῳ πεπλήρωται, ἐν τῷ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν. Εἰ δὲ ἀλλήλους δάκνετε καὶ κατεσθίετε, βλέπετε μὴ ὑπ' ἀλλήλων ἀναλωθῆτε». Κι' ὅταν ἀκόμα προειδοποιούσε ὅτι, ἂν ἐξακολουθήσουν τὶς «ἔχθρες», τὶς «ἔριδες», τοὺς «θυμούς», τὶς «διχοστασίες», δὲ θὰ κληρονομήσουν τὴν «βασιλείαν Θεοῦ», ἤξερε χωρὶς ἄλλο ὁ Παῦλος, ὁ μέγας παιδαγωγός, ὅτι καμιά προειδοποίησις δὲν εἶναι γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἀρκετὴ.

Ἐπομένως, τὸ πρόβλημα βρίσκεται ἄλλου. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἦταν ταγμένος ν' ἀλλάξῃ τὴ φύσιν τῶν ἀνθρώπων. Ἴσως νὰ ἔλλαξε τοὺς καλοὺς καὶ νὰ τοὺς ἔκαμε κάπως καλύτερους. Ἴσως νὰ ἔκαμε κ' ἓναν στοὺς χίλιους κακοὺς νὰ γίνῃ λιγώτερο κακός. Ἀλλὰ οἱ ἀνθρώποι ἔμειναν ἀνθρώποι. Ἐκεῖ, ὅμως, ποὺ ἐνιωθάν τὸν ἑαυτὸν τοὺς ἀδειανὸν — καὶ τὸν ἐνιωθάν οἱ περισσότεροι

στούς πρώτους αιώνες μ. Χ.— ήρθε ή έλπίδα. Κ' ήρθε ή έλπίδα για όλους, άκόμα και για τούς κακούς που δέν ξέρουν ότι είναι κακοί. Χωρίς άλλο, μάλιστα, θά μειώθηκαν κ' οί κακές πράξεις τών κακών. Δέν ξέρουμε, άλλωστε, πόσο περισσότερες κακές πράξεις θά είχαν γίνει άν δέν έρχόταν ό Χριστιανισμός. Οί άνθρωποι συγκρατήθηκαν. Ό Παύλος έβαλε τήν αγάπη επάνω από τήν έλπίδα. Οί άνθρωποι έβαλαν τήν έλπίδα επάνω από τήν αγάπη. Αυτό τούς συνέφερε πιο πολύ. 'Η αγάπη ώφελεί τόν πλησίον τους' ή έλπίδα τόν έαυτό τους. Άλλά και αυτό ήταν κάτι. Κ' ήταν, μάλιστα, πολύ. Μέσ' στο φοβερό κενό τής ψυχής που άπειλούσε τήν Ιστορία και μπορούσε από στιγμή σέ στιγμή νά γίνει ένα φοβερό Ιστορικό κενό, πρόβαλε ή έλπίδα για μιάν αιώνια ζωή. «'Εσχατος έχθρός καταργείται ό θάνατος», δίδαξε ό Παύλος. Κ' οί άνθρωποι άρχισαν νά βρίσκουν στή ζωή ένα νόημα μεγαλύτερο από τή ζωή. Και συγκρατήθηκαν. Κι' άρχισαν νά βρίσκουν και στο θάνατο ένα νόημα μεγαλύτερο από τό θάνατο. Και παρηγορήθηκαν.

Τά εκατομμύρια τών ανθρώπων που ζούσαν μέσ' στα όρια του έλληνορωμαϊκού κόσμου — όρια που μέ τις άδιάκοπες επιδρομές τών βαρβάρων είχαν πάψει ούσιαστικά νά υπάρχουν — δέν ήξεραν, πριν ή ψυχή τους άντικρύσει τό πρόσωπο του 'Εσταυρωμένου, για ποιο λόγο ζούν και γιατί πεθαίνουν. "Όσοι είχαν βρεί διέξοδο στην άκολασία, είχαν γίνει άνάξιοι για κάθε Ιστορική άποστολή. "Αν ό έλληνορωμαϊκός κόσμος είχε συνυφανθεί τελεσίδικα μέ τή μοίρα τους, θά είχε σβύσει επάνω στον τελευταίο σπασμό μιās κούφιας ήδονής που θάταν ταυτόχρονα ήδονή και άναισθησία. Άλλά και οί άλλοι — όσοι, χωρίς τή διέξοδο τής άκολασίας, ζούσαν μιάν βασανισμένη ζωή, μιάν ζωή δίχως νόημα, δίχως έλπίδα, δίχως κομιάν ήθική ή διανοητική ίκανοποίηση — τί θάκαναν κι' αύτοί; "Αν δέν ήταν άνάξιοι, ήταν, ώστόσο, κι' αύτοί άνίκανοι για κάθε Ιστορική άποστολή. Φτωχοί, οί περισσότεροι, συφοριασμένοι, ζούσαν μέσ' στο κενό και μέσα σέ μιάν άτμόσφαιρα τρόμου και άγωνίας. Οί βάρβαροι, οί επιδημίες, ή ίδια ή έξουσία του ρωμαϊκού κράτους που κι' αυτό είχε πάψει νά «προστατεύει» και σημείωνε τήν παρουσία του μόνο πιέζοντας και καταδιώκοντας τούς ύπηκόους του, αυτές ήταν οί πραγματικότητες που μέσα τους ζούσαν και πέθαιναν οί άνθρωποι. Δέν είχαν καν πατρίδα γιατί τό κράτος δέν ήταν

πατρίδα. Ἀδύνατοι, ἀβοήθητοι, ἦταν ἀδύνατο νὰ σηκώσουν στοὺς ὤμους τοὺς τὴν ἱστορία πού ὡς ἐτοιμόρροπη ἐπιφάνεια τῆ συγκρατοῦσαν μόνο οἱ μισθοφόροι, βάρβαροι κι' αὐτοὶ ἢ τυχοδιώκτες καὶ ὄχι πολῖτες τῆς Ρώμης.

6.— Ἀλλὰ οἱ ἀδύνατοι, οἱ ἀσθενεῖς, ἄκουσαν, ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλον, τῆ φωνῆ τοῦ Παύλου πού τοὺς εἶπε : «ὅταν γὰρ ἀσθενῶ, τότε δυνατός εἰμι». Κι' ἄρχισαν λίγο-λίγο νὰ νιώθουν ὅτι ἔχουν τὴ δύναμη νὰ σηκώσουν ἐπάνω τοὺς τὸ φορτίο τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἱστορίας. Ἐπειδὴ ἦταν ἀδύνατοι, ἔπρεπε τάχα νὰ τὸ παραδώσουν στὴ μοῖρα καὶ στοὺς βαρβάρους ; «Ὑμεῖς ἐστε τὸ ἅλας τῆς γῆς. . . Ὑμεῖς ἐστε τὸ φῶς τοῦ κόσμου», εἶπε στοὺς ἀδύνατους ἕνας ἀδύνατος πού δὲ μπόρεσε κἄν νὰ σηκώσει τὸ σταυρό του καὶ πού, ὡστόσο, εἶχε τὴ μεγάλη δύναμη, ὅταν τὸν σταύρωσαν, νὰ πεῖ : «πάτερ, ἄφες αὐτοῖς· οὐ γὰρ οἶδασιν τὶ ποιούσιν». Ἔτσι, οἱ ἀδύνατοι, ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλον, ἄρχισαν νὰ γίνονται δυνατοί. Ἄρχισαν νὰ πιστεύουν, νὰ ἐλπίζουν, νὰ ἀποκοτῶν τὴ συνείδηση κάποιας μεγάλης ἀποστολῆς. Ἔτσι, ἀπὸ τὸ χάος τῶν λαῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους πού εἶχε ἀπὸ καιρὸ πάφει νᾶναι «κόσμος», ἄρχισε νὰ προβάλλει ἕνας νέος κόσμος. Ὅσες δοκιμασίες κι' ἂν ἦταν ἀκόμα ταγμένη νὰ περάσει ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἦταν πιά ἐτοιμὴ νὰ τὶς ζήσει καὶ νὰ τὶς ξεπεράσει. Εἶχε πιά ὀπλισθεῖ γιὰ δοκιμασίες αἰῶνων. Τὰ στίφη τῶν βαρβάρων, κι' ἂν δὲν ἦταν ἱκανὴ πάντοτε νὰ τ' ἀντιμετωπίσει ἀποκρούοντάς τα, ἔγινε ὡστόσο ἱκανὴ νὰ τὰ ὑποδεχθεῖ ἀφομοιώνοντάς τα. Πῶς θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ ἡ ἀφομοίωση τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ, ἂν τοὺς ὑποδέχονταν Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι πού θὰ εἶχαν πάφει νὰ πιστεύουν στὸν ἑαυτό τους; Μόνον οἱ Χριστιανοὶ μπορούσαν ν' ἀφομοιώσουν τοὺς βαρβάρους· οἱ Χριστιανοὶ πού πίστευαν τόσο στὸν ἄνθρωπο, ὥστε ἀναζητοῦσαν τὸν ἄνθρωπο καὶ μέσ' στὴν ψυχὴ τῶν βαρβάρων. Καὶ ἀφομοιώνοντας τοὺς βαρβάρους οἱ Χριστιανοί, τοὺς ἔμπασαν ὁμαλὰ — χωρὶς κἄν νᾶναι τέτοια ἢ συνειδητῆ τους πρόθεση — καὶ στὴν κληρονομιά τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου.

Στὰ 341 μεταφράζεται ἡ Βίβλος στὴ γοτθικὴ γλῶσσα. Στὰ 443, οἱ Βουργουνδοί, ἀφού ἐγκαταστάθηκαν στὴ Σαβοῖα, ἀσπάζονται τὸν Χριστιανισμὸ (τὸν Ἀρειανισμὸ). Στὰ 517 προσχωροῦν, μάλιστα, στὴν ἐπίσημὴ ὀρθόδοξη ἐκκλησία. Στὰ 496 βαφτίζεται ὁ ἰδρυτὴς τοῦ φραγκικοῦ κράτους, ὁ Κλόβις ὁ Α΄. Ὅταν

ὁ ἅγιος Βενέδικτος, ὁ ἰδρυτὴς τοῦ τάγματος τῶν Βενεδικτίνων, εἶχε καταφύγει στὸ Μόντε - Κασσίνο, βασανίζοντας τὸ ἀδύνατο κορμί του γιὰ νὰ γίνῃ ἄξιος τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὁ βασιλεὺς τῶν Ὀστρογόθων Τοτίλας (ἢ Βαδουίλας) ἄκουσε φήμες γιὰ τὸν ἅγιο, καὶ ἀνέβηκε — ὁ βάρβαρος, ὁ ἰσχυρὸς, ὁ κατακτητὴς — νὰ δεῖ καὶ νὰ συμβουλευθεῖ τὸν ἀδύνατο, τὸν ἀβοήθητο, τὸν ἄοπλο. Ἡ ἐπίσκεψή αὐτή, πού σημειώθηκε στὰ 542, εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς συμβολικώτερες σκηνές στὴν παγκόσμια ἱστορία. Κι' ὅσο γιὰ τὸν Τοτίλα, ἀφοῦ μπήκε στὴ Ρώμη καὶ πῆρε στὰ χέρια του, πολεμώντας μὲ τὸν Βελισσάριο, σχεδὸν ὀλόκληρη τὴν Ἰταλία (οἱ αὐτοκρατορικοὶ εἶχαν περιορισθεῖ στὴ Ραβέννα), στὸ τέλος νικήθηκε ἀπὸ τὸν Ναρσή, καὶ λίγο ἀργότερα χάθηκε καὶ ὁ λαὸς του, χάθηκαν οἱ Ὀστρογόθοι, ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς ἱστορίας. Ἦρθαν, ὅμως, ἄλλοι, ἀμέτρητοι βάρβαροι· ὅλο καὶ κατέβαιναν καινούργια στίφη, γεμάτα ζωὴ καὶ σφρίγος, ἀπὸ τὸ βορρᾶ στὸν ἠλιόλουστο νότο. Τί θὰ γινόταν ὁ κόσμος, τί θὰ γίνονταν οἱ ἴδιοι, ἂν δὲν ἔβρισκαν μπροστά τους πάντα καὶ κάποιον ἅγιο Βενέδικτο γιὰ νὰ τὸν σεβασθοῦν; Στὰ 589 ἀσπάζονται τὸν Χριστιανισμό καὶ προσχωροῦν στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία οἱ Βησιγόθοι· στὰ 604 οἱ Λογγοβάρδοι. Καὶ ὅσοι ἀπὸ τοὺς γερμανικοὺς λαοὺς δὲν κατέβηκαν στὸ νότο, εἴτε γιὰτὶ δὲ μπόρεσαν ν' ἀνοίξουν δρόμο, εἴτε γιὰτὶ τοὺς συγκράτησαν οἱ θρῦλοι τῶν σκοτεινῶν δρυμῶν τους, εἶδαν τοὺς μισσιονάριους τοῦ Χριστιανισμοῦ νᾶρχονται αὐτοὶ κοντά τους, νὰ εἰσδύουν ἀπαλὰ καὶ ἀθόρυβα στοὺς κόλπους καὶ στὶς καρδιές τους. Ὁ Πάπας Γρηγόριος ὁ Β' στέλνει τὸν Βονιφάτιο, πού ἦταν ἀγγλοσαξωνικῆς καταγωγῆς, στὴ Θουριγγία, καὶ ὁ ἐμπνευσμένος μισσιονάριος ἰδρύει ἐκκλησιὰς καὶ μοναστήρια, συγκαλεῖ τὴν πρώτη ἐθνικὴ γερμανικὴ σύνοδο, στὰ 742, στὴ Φραγκφούρτη, καὶ γίνεται (στὰ 748) ἀρχιεπίσκοπος στὴ Μαγεντία. Μιὰ ὀλόκληρη σειρὰ Φράγκων βασιλέων εἶχε ἤδη, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Ε' αἰῶνα, συνδεθεῖ μὲ τὸ σύμβολο τοῦ Σταυροῦ· ὁ Κάρολος Μάρτελλος σώζει μάλιστα τὸν Χριστιανισμό, ἀποκρούοντας τοὺς Ἀραβες, στὰ 732, στὸ Πουατιέ· καὶ στὸ ἔτος 800 — ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου — ὁ Κάρολος ὁ Μέγας δέχεται ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Πάπα Λέοντος τοῦ Γ' τὸ χρίσμα καὶ τὸ στέμμα τοῦ αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων. Ὁ αἰῶνας πού ἄρχισε μ' αὐτὸν τὸν τελεσίδικο πιάχωρισμὸ τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὴ Δύση, καὶ μὲ τὴν παράδοση τῆς

νάας Εὐρώπης στὰ χέρια τῶν ἐκχριστιανισμένων χθесινῶν βαρβάρων, φέρνει τὰ βήματα τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς τὶς σκανδιναυικὲς χώρες καὶ ὀδηγεῖ τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Νοτιοσλάβους στὸν Χριστιανισμό. Ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη — ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα — ξεκίνησαν ὁ Κύριλλος καὶ ὁ Μεθόδιος γιὰ νὰ μεταφέρουν στοὺς Σλαῦους τὸ Εὐαγγέλιο, τὸ ἀλφάβητο καὶ τὰ γράμματα. Στὸν 1' αἰῶνα ἐπεκτείνει τὸ Βυζάντιο τὴ μεγάλη παιδαγωγικὴ του προσπάθεια καὶ στοὺς Ρώσους. Ἐνῶ οἱ Ρῶσοι ρίχνονται στὸ Βυζάντιο μὲ τὴν τυφλὴ βιαιότητα τῶν βαρβάρων, τὸ Βυζάντιο, ἀποκρούοντάς τους — στὰ 941 ἀποκρούστηκε ἡ μεγάλη ἐπίθεση τοῦ Ἴγκορ —, τοὺς ἀναποδίδει τὰ χτυπήματα (ἀπὸ διπλωματικὴ ἔστω σκοπιμότητα) μὲ τὸν Χριστιανισμό. Στὰ 957 βαπτίζεται, στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ μεγάλη δούκισσα Ὀλγα καὶ ἂν ὁ γιὸς της ρίχεται πάλι στὸ Βυζάντιο, στὸν διάδοχό του Βλαδίμηρο προσφέρει ὁ Βασίλειος ὁ Β' τὴ φιλία του, τὴν ἀδερφή του τὴν Ἄννα ὡς σύζυγο, καὶ τὴ χριστιανικὴ θρησκεία· τὸ Κίεβο γίνεται ἀπὸ τότε — ἀπὸ τὰ 989 ποὺ βαπτίστηκε ὁ Βλαδίμηρος — τὸ κέντρο μιᾶς βυζαντινῆς καὶ χριστιανικῆς ἀκτινοβολίας.

7.— Ἄς ξαναγυρίσουμε πάλι στὴν πηγὴ τοῦ ἱεροῦ ποταμοῦ γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε ἀκόμα περισσότερο τὶς ἐκβολές του. Ποιὰ ἦταν ἡ πηγὴ; Ἐνας κύκλος φτωχῶν καὶ ἀγράμματων, σὲ μιὰ χώρα ποὺ ἦταν οὐσιαστικὰ ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορία, πάντως στὸ πιὸ τσαλακωμένο περιθώριό της. Λίγα χρόνια πρὶν γεννηθεῖ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἦταν τὸ κέντρο αὐτοῦ τοῦ κύκλου, ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ καὶ ὁ Αὐγουστος εἶχαν θαμπώσει τὰ μάτια τοῦ κόσμου. Πῶς μπορούσε νὰ σταθεῖ μπροστὰ στοὺς πανένδοξους καὶ πασίγνωστους ὁ ἄσημος καὶ ὁ ἄγνωστος; Ὁ Μωϋσῆς ἦταν ἡγέτης λαοῦ καὶ ἔσωσε τὸ λαό του· ἐπραγματοποίησε τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴ σκλαδιὰ καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀνωθυμία. Ὁ Δαυὶδ ἦταν βασιλιάς καὶ ἥρωας. Τί ἦταν ὁ Ἰησοῦς; «Ἱστορικῶς» τίποτα. Ὁ Μωάμεθ, ἀργότερα, ἀνατάρραξε τὰ λιμνάζοντα ὕδατα τῆς ἱστορίας μιᾶς ὀλόκληρης φυλῆς ὡς ὑπεύθυνος πολιτικὸς καὶ στρατιωτικὸς ἡγέτης. Τὸ Κοράνιο ἦταν ἡ νομοθεσία ἐνὸς νομοθέτη ποὺ ὡς ἡγέτης ἐνίκησε. Καὶ ὁ λαὸς ποὺ μὲ τὸ χερί του ἐνίκησε, παραδέχθηκε καὶ τὴ νομοθεσία — μιὰ νομοθεσία, ἄλλωστε, τόσο ἀνετη ποὺ ἐκολάκευε καὶ τὶς αἰσθήσεις — τοῦ νικητῆ ἡγέτη. Ὁ Ἰησοῦς, ἀντίθετα, νικήθηκε· νικήθηκε μάλιστα, χωρὶς νὰ προσέξει κανένας

λαός ούτε αὐτὴ τὴν ἡττα του, γιατί δὲν εἶχε τὴν εὐθύνη τῆς ἱστορικῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ του· ἔζησε ἀπόμερα κι' ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ λαό του, καὶ πέθανε χωρὶς κανέναν ἱστορικὰ συνειδητὸς σύγχρονός του νὰ προσέξει κὰν τὸ θάνατό του. Δὲν εἶναι διόλου παράξενο τὸ ὅτι ὁ Μωάμεθ κατὰφερε νὰ ἐπιβάλει στὸ λαό του — στὸ λαό ποὺ τὸν ὀδήγησε σὲ νίκες — ὀρισμένους κανόνες ζωῆς, τὸ πνεῦμα γιὰ ἐπίγειες κατακτήσεις, καὶ κοντὰ σ' αὐτά, ὡς ἐπικουρικὸ στοιχεῖο καὶ ἄνετο συμπλήρωμα, μιὰν ὑποτυπώδη πίστη. Ἦταν ἀπλούστατα ἓνας πολὺ εὐφυῆς καὶ μάλιστα πονηρότατος — ἴσως καὶ μεγαλοφυῆς — πολιτικός. Πέτυχε περισσότερο καὶ ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὸν Ἰούλιο Καίσαρα· εἶχε ὅμως νὰ κάνει καὶ μ' ἓνα λαό ποὺ ἦταν μονάχα μιὰ πολὺ μεγάλη ἀγέλη. Ὁ Ἰησοῦς δὲν κατὰφερε τίποτα στὴν ἐπιφάνεια τῆς ἱστορίας, καὶ τὸ γαιδουράκι ποὺ ἐπάνω του ἐκάθισε γιὰ νὰ μπεῖ στὰ Ἱεροσόλυμα θυμίζει τὸ ἄσαρκο καὶ ἀνήμπορο ἄλογο τοῦ Δὸν Κιχότη. Ἦταν πραγματικὰ ἀσύλληπτα ἀπόμερα καὶ ἱστορικὰ οὐδέτερη ἡ ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ. Πῶς μπορούσε νὰ τὸν παραδεχθεῖ ὁ λαός του ποὺ οἱ προφητεῖες τὸν ἔκαναν νὰ περιμένει ἓναν πανίσχυρο βασιλιά ποὺ ὁ Θεὸς θὰ τοῦδινε «τὸν θρόνον Δαυίδ», ἓνα δυνατὸ ἡγετικὸ χέρι ποὺ θὰ τὸν ἔσωζε καὶ θὰ τὸν ἐδόξαζε; Μόνον οἱ φτωχοὶ καὶ οἱ ἄρρωστοὶ ἀκουμποῦσαν ἐπάνω του καὶ κάτι περίμεναν· ἀλλὰ κι' αὐτὸ ἔγινε ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς ἱστορίας, γιατί ὁ Ἰησοῦς δὲν ἦταν Σπάρτακος γιὰ νὰ ξεσηκώσει τοὺς σκλάβους καὶ τοὺς ἄμοιρους, κάνοντάς τους θηρία κ' ἐγκληματίες. Ὁ Ἰησοῦς ἦταν τὸ ἀρνίον, ὁ ἀμνός. Τί θέση μπορούσε νὰχει στὴν ἱστορία ἓνας ἀμνός;

8.—Ἡ ἐπικράτηση τοῦ Ἰσλαμισμοῦ σ' ἓναν ὀρισμένο κόσμον — σ' ἓναν κόσμον, ἄλλωστε, μονοκόμματης γεωγραφικῆς, κλιματολογικῆς καὶ ψυχικῆς ὑφῆς — ἦταν ἓνα ἱστορικὸ κατόρθωμα. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦταν ἓνα θαῦμα. Ἡ μόνη περίπτωση στὴν ἱστορία ποὺ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ λέξη «θαῦμα» εἶναι αὐτή.

Ὁ Μωάμεθ ἦταν ἄνθρωπος προσανατολισμένος στὰ ἐγκόσμια· ἦταν ἔμπορος ποὺ ἀφοῦ ἔχασε τὴν περιουσία του — τὴν περιουσία μιᾶς πλούσιας χήρας ποὺ τὴν πῆρε γυναίκα του — πῆγαινε κάθε τόσο κ' ἔκανε τὸν ἐρημίτη σὲ μιὰ σπηλιά, καὶ στὰ σαράντα του χρόνια ἀποφάσισε νὰ ὀνομάσει τὸν ἑαυτό του προφήτη. Ἀφοῦ πέθανε ἡ πρώτη του γυναίκα, παντρεύτηκε κάμποσες

φορές κ' ἔκαμε πολλὰ παιδιὰ, καὶ στὰ 622 (στὰ πενήνταένα του χρόνια) φεύγει ἀπὸ τὴν ἐχθρική γι' αὐτὸν Μέκκα — ἡ φυγὴ αὐτή, ἢ κ' Ἐγίρα, θεωρήθηκε τὸ μεγάλο γεγονός τοῦ Ἰσλαμισμού — καὶ πηγαίνει στὴ Μεδίνα. Θὰ τὸν σκότωναν, τάχα, στὴ Μέκκα ; Ἴσως, ναί. Ὁ Ἰησοῦς δὲν παντρεύτηκε καὶ δὲν ἔκαμε παιδιὰ δὲν ἦταν ἔμπορος καὶ ἔδιωξε τοὺς ἔμπορους ἀπὸ τὸ ἱερό «μὴ ποιεῖτε τὸν οἶκον τοῦ πατρὸς μου οἶκον ἐμπορίου». Καὶ ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα τοῦ κινδύνου, δὲν ἔφυγε ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα, ἀλλὰ παραδόθηκε μόνος στοὺς ἐχθροὺς του καὶ σταυρώθηκε. Τὸ μεγάλο γεγονός τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν εἶναι ἡ φυγὴ καὶ ἡ σωτηρία, ἀλλὰ ἡ παράδοση καὶ ὁ μαρτυρικός θάνατος. >

Ὁ Μωάμεθ μπήκε στὴ Μεδίνα ὡς θριαμβευτὴς καὶ βασιλιάς, ὡς ἡγέτης λαοῦ. Καὶ ὅταν ἔγινε ἀρκετὰ δυνατός, πῆρε στὰ χέρια του τὸ ξίφος κ' ἔγινε ἡγέτης στρατοῦ. Ἡ μιὰ μάχη διαδέχεται τὴν ἄλλη, ὁ πόλεμος μὲ τὴ Μέκκα, τὴ γενέτειρά του, περνᾷ ἀπὸ κρίσιμες φάσεις — ἡ μιὰ ἀπὸ τὶς φάσεις αὐτὲς ἦταν γιὰ τὸν Μωάμεθ ταπεινωτική —, καὶ στὸ τέλος, ὀκτῶ χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴ φυγὴ του, μπαίνει ὁ προφήτης στὴ Μέκκα νικητής. Ἡ ἀραβικὴ χερσόνησος πέφτει ὀλόκληρη στὰ χέρια του ὁ προφήτης προβάλλει ὡς δεσπότης, πολεμᾷ ἡρωικά καὶ συντρίβει τὰ ἀτίθασσα ὑπολείμματα τῶν εἰδωλολατρῶν Βεδουϊνῶν, ἔρχεται σ' ἐπαφὴ καὶ σὲ διαπραγματεύσεις μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἡράκλειο πού τὶς διαδέχονται πολεμικὲς προστριβές, καὶ πεθαίνει στὰ 632, στὴ Μεδίνα, ἀκουμπώντας τὸ κεφάλι του στὴν ἀγκαλιὰ μιᾶς γυναίκας, τῆς πιὸ ἀγαπημένης ἀπὸ τὶς πολλὲς γυναῖκες του. Σκληρὸς πολεμιστής, ἀλλὰ καὶ μεγαλόφυχος· αὐστηρὸς στοὺς ἀνάξιους ὀπαδοὺς του, ἀλλὰ τρυφερὸς στοὺς καλοὺς καὶ γενναίους φίλους του· φανατικὸς στὴν πίστη του, ἀλλὰ καὶ ἀνεξίθρησκος ἀπέναντι τῶν Χριστιανῶν ὑπηκόων του· ἰδρυτὴς κράτους, ὀργανωτὴς ἐνὸς ὀλόκληρου λαοῦ, προφήτης μὲ τὸ ξίφος στὸ χέρι, ὁ Μωάμεθ δὲν ἔχει καμιὰν ὁμοιότητα μὲ τὸν ἀπαλὸ καὶ ἀδύνατο, μὲ τὸν ταπεινὸ καὶ ἱστορικὰ ἄσημο Ναζωραῖο. Ἔτσι καὶ ὁ Ἰσλαμισμὸς δὲν ἔχει καμιὰν ὁμοιότητα ἢ ἀναλογία μὲ τὸν Χριστιανισμὸ. Τὸ κράτος τοῦ Μωάμεθ ἄρχισε, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ προφήτη πού ἦταν περισσότερο ἐγκόσμιος ἡγεμόνας παρὰ προφήτης, τὶς κατακτητικὲς ἐπιδρομὲς του· καὶ ὅταν συμπληρώθηκαν τὰ πρῶτα ἑκατὸ χρόνια τῆς νέας χρονολογίας πού ὡς ἀρχὴ τῆς θεσπίσθηκε ἡ Ἐγίρα (τὸ ἔτος τῆς φυγῆς τοῦ Μωάμεθ ἀπὸ

τῆ Μέκκα), ἡ ἐγκόσμια ἐξουσία τῶν διαδόχων τοῦ Μωάμεθ ἔφθανε ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριά ὡς τὶς Ἰνδίες, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ὡς τὸν Ἀτλαντικὸ ὠκεανό. Οἱ Χριστιανοί, ἀντίθετα, ἦταν, μετὰ τὴ σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ, μικρὲς κατατρεγμένες κοινότητες ποῦ ὄσπλες καὶ ἀνυπεράσπιστες ὄχι μόνον ἀνθεξαν, αἰῶνες ὀλόκληρους, στοὺς διωγμοὺς καὶ στὰ μαρτύρια, ἀλλὰ νικοῦσαν ἀδιάκοπα τὸν διώκτη καὶ ἐγκόσμιο νικητὴ τους. Ὁ Ἰσλαμισμὸς ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τὸ νικητὴ στοὺς ἠττημένους· ὁ Χριστιανισμὸς, ἀντίθετα, ἀπὸ τοὺς ἠττημένους στὸ νικητὴ. Ὑστερ' ἀπὸ διωγμοὺς αἰῶνων νίκησε ὁ κατατρεγμένος — ὁ ἐγκόσμια ἠττημένος — Χριστιανισμὸς τὸ ρωμαϊκὸ κράτος καὶ τόκαμε δικό του· καὶ νίκησε, ὕστερα, μὲ τὴ σειρά τους, τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, ὅλα τὰ νικηφόρα βάρβαρα στίφη τοῦ βερρᾶ καὶ τόκαμε δικά του. Ἐδῶ βρισκόμαστε πραγματικὰ μπροστὰ σ' ἓνα θαῦμα.

9.— Τὸ θαῦμα ποῦ σήμανε ἡ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔσωσε καὶ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα. Χωρὶς τὸ πνεῦμα τῆς Ἑλλάδος, δὲ θὰ μπορούσε νὰ διαμορφωθεῖ ὁ κόσμος, ὅπως τὸν ξέρουμε· ἄς ποῦμε, ὁ δυτικὸς κόσμος. Ἀλλὰ καὶ χωρὶς τὸν Χριστιανισμὸ, τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα θὰ εἶχε ταφεῖ καὶ χαθεῖ κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου. Τὸ πρῶτο εἶναι αὐταπόδεικτο. Τὸ δεύτερο βγαίνει, νομίζω, ἀπ' ὅσα ἀναπτύχθηκαν στὸ κεφάλαιο τοῦτο.

Ποιὸ εἶναι τὸ αὐταπόδεικτο; Χωρὶς τὸν Ἕλληνα καὶ τὸ πνεῦμα του δὲ θὰ εἶχαμε στὸν κόσμο τὴ συνείδηση τῶν διανοητικῶν μας δυνατοτήτων. Θὰ εἶχαμε, βέβαια, σοφοὺς καὶ προφήτες· δὲ θὰ εἶχαμε, ὅμως, ἐπιστήμη καὶ ἔρευνα. Θὰ εἶχαμε κράτη καὶ μάζες λαῶν· δὲ θὰ εἶχαμε, ὅμως, πολιτεύματα καὶ πολῖτες. Θὰ εἶχαμε τεχνικὰ ἔργα, ὅπως εἶχαν οἱ Αἰγύπτιοι καὶ οἱ Ἀσσύριοι· δὲ θὰ εἶχαμε, ὅμως, τεχνικὴ βασισμένη στὴ συνειδητὴ κατάρκτηση τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Θὰ εἶχαμε ἔργα τέχνης καὶ ποιήματα· δὲ θὰ εἶχαμε, ὅμως, τὴν τέχνη καὶ τὴν ποίηση ὡς συνειδητὴ δημιουργικὴ ἀποστολή. Τὰ πάντα — καὶ τὰ πιὸ μεγάλα — θὰ ἦταν στατικά, ὅπως ἔμειναν στατικά στὴν Ἀσία καὶ σ' αὐτὸν ἀκόμα τὸν ἀραβικὸ κόσμο· τὸ δυναμικὸ στοιχεῖο τῆς ἱστορίας θὰ εἶχε ἀπουσιάσει. Ἀπὸ τὸν Δημόκριτο καὶ τὸν Ἀρχιμήδη πάει μιὰ ἴσια γραμμὴ ὡς τὸν Νεύτωνα, τὸν Ἀϊνσταϊν, τὸν Πλάνκ, τὸν Ράδερφορντ. Ἀπὸ ποῦ ἄλλοῦ μπορούσε ν' ἀρχίσει ἡ γραμμὴ αὐτή; Ἀπὸ τὸν Σόλωνα, τὸν Κλεισθένη καὶ τὸν Ἀρι-

στοτέλη πάει μιὰ ἴσια γραμμὴ ὡς τὴ σημερινὴ πολιτικὴ πραγματικότητα καὶ θεωρία. Πῶς μπορούσε ν' ἀρχίσει ἡ γραμμὴ αὐτὴ ἀπὸ τοὺς Φαραῶ ἢ ἀπὸ τὸν Ναβουχοδονόσορ;

Ἄς μὴν ἐπιμείνω στὸ αὐταπόδεικτο. Δὲ θὰ ἐπιμείνω οὔτε στὸ δεῦτερο ἰσχυρισμό μου, δηλαδὴ στὸν ἰσχυρισμό, ὅτι χωρὶς τὸν Χριστιανισμό τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα θὰ εἶχε χαθεῖ ἢ θὰ εἶχε, πάντως, μιὰ τύχη τόσο ἄγνωστη πού δὲν ξέρουμε ἂν θὰ φθάναμε, ὅπως φθάσαμε, στὴ συγκρότηση τοῦ νεώτερου κόσμου, τοῦ θεμελιωμένου ἐπάνω του. Ὅτι εἶχα νὰ πῶ γιὰ νὰ στηρίξω τὸν τέτοιο ἰσχυρισμό μου, τὸ εἶπα.

Ἐπάρχει, ὅμως, ἓνα σημεῖο πού μένει σκοτεινὸ. Πῶς μπορούμε νὰ ἰσχυρισθούμε ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἔσωσε τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, ἀφοῦ ἡ ἱστορία ἐμφανίζει τοὺς πρώτους μεγάλους Χριστιανοὺς νὰ τὸ πολεμοῦν καὶ ν' ἀποβλέπουν στὸν ἀφανισμό του;

Τὸ πρόβλημα δὲ βρίσκεται στὴν πρόθεση πού εἶχαν οἱ πρώτοι πατέρες τῆς ἐκκλησίας καὶ οἱ πρώτοι χριστιανοὶ αὐτοκράτορες. Κι' ὅσοι ἀπ' αὐτοὺς πολέμησαν τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, τὸ πολεμοῦσαν μὲ τὰ μέσα πού τὸ ἴδιο τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα τοὺς εἶχε διαθέσει. Τὸ πολεμοῦσαν ἐπικυρώνοντάς το. Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἦταν, ἄσχετα κι' ἀπὸ τὴν καταγωγὴ τους, Ἕλληνες — κι' ἄς μὴν τῷθελαν νὰ εἶναι —, ἦταν φορεῖς ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ δὲν ἦταν τόσο μακριὰ ἀπὸ τὸν Ἰουλιανὸ τὸν ἀποστάτη, τὸν σύγχρονό τους, ὅσο πίστευαν οἱ ἴδιοι ἢ ὅσο βγαίνει ἀπ' ὅσα ἔγραψαν καὶ εἶπαν. Ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης προσπάθησε μάλιστα νὰ συμβιβάσει τὸν Χριστιανισμό μὲ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Ὁ Ἱερώνυμος πού εἶναι γιὰ τὴ λατινικὴ ἐκκλησία ὅτι εἶναι οἱ τρεῖς μεγάλοι ἱεράρχες γιὰ τὴν ὀρθόδοξη, καὶ πού ἦταν σύγχρονός τους, πόλεψε μάταια μέσα του γιὰ ν' ἀναγκάσει τὸν ἑαυτό του νὰ μὴ διαβάξει τὸν Κικέρωνα καὶ τοὺς ἑθνικοὺς συγγραφεῖς. Καὶ ὅσο γιὰ τὸν Αὐγουστῖνο, αὐτὸς ἔγινε, χωρὶς νὰ τὸ θέλει, ὁ σημαντικώτερος καὶ ὁ πιὸ γερὸς κρῖκος πού ἔδωσε τὸ ἀρχαῖο μὲ τὸ νεώτερο εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα. Τὰ ἑλληνικὰ τοῦ Αὐγουστίνου ἦταν ἐλάχιστα, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα του — πνεῦμα πού τὸν ἐμφανίζει ὡς τὸν πρώτο νεώτερο Εὐρωπαϊὸ, ἓναν μεγάλο καὶ δραματικὸ πρόδρομο — εἶχε συνθέσει μέσα του τὰ ἑλληνικὰ καὶ κλασσικὰ στοιχεῖα τῆς διανοητικῆς ζωῆς μὲ ὅσα πολὺ ἀργότερα, στὸν προχωρημένο δυτικὸ Μεσαίωνα, πρόβαλαν ὡς ρωμαντικὸς ἀντίλογος, δη-

λαδῆ ὡς διαλεκτικὸ συμπλήρωμα τῶν ἑλληνικῶν, τῶν κλασικῶν στοιχείων. Τί σημασία εἶχε πιά γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἂν ὁ Ἰουστινιανὸς ἔκλεισε, στὰ 529, τὴ νεοπλατωνικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἀθηνῶν καὶ ὅλες τὶς ἄλλες «ἔθνικες» σχολές; Τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα δὲν κατοικοῦσε σὲ καμιὰν ἀκαδημία καὶ σὲ καμιὰ σχολή. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού με τὸν Χριστιανισμὸ ξανάζησε ὁ τύπος τοῦ ἀνθρώπου πού εἶχε προκύψει ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο, ἕνας τύπος ἀνθρώπου πού, χωρὶς τὸν Χριστιανισμὸ, θὰ εἶχε χάσει, ὅπως προσπάθησα νὰ δείξω, κάθε θέληση ἢ δύναμη ζωῆς, ἀπὸ τὴ στιγμή ἐκείνη τὸ μεγάλο γεγονός, ἄσχετα ἀπὸ τὴ συνειδητὴ πρόθεση καὶ πολιτικὴ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας ἢ τῶν αὐτοκρατόρων, εἶχε σημειωθεῖ: ἡ Ἑλλάς εἶχε διασωθεῖ. Καὶ στοὺς βαρβάρους τοῦ Βορρᾶ πού παραλάβαιναν τὸν Χριστιανισμὸ, παραδινόταν, μαζί με τὸν Χριστιανισμὸ, καὶ ἡ Ἑλλάς, τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα. Κάτω ἀπὸ τὴ σκέπη τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου θεμελιώνεται ἡ ἔννοια τῆς παιδείας ἐπάνω στὴν ἰσοτίμη σχέση τῆς Ἀγίας Γραφῆς με τὸν Βιργίλιο καὶ τὸν Κικέρωνα, πού ἂν στὶς μέρες τους εἶχαν σημαίνει τὸν λατινικὸ ἐπίλογο τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, στὶς μέρες τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου ἐσήμαναν τὸν λατινικὸ πρόλογο τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος πού ἦταν ταγμένο ν' ἀναγεννηθεῖ. Λίγο ἀργότερα, ἄλλωστε, στὸ Βυζάντιο, ὁ πατριάρχης Φώτιος πῆρε τὴ μεγάλη ἱστορικὴ πρωτοβουλία νὰ διασώσει ἄμεσα τὶς ἑλληνικὲς κλασικὲς πηγές.

Ὅταν ὁ Ἀνδρέας καὶ ὁ Φίλιππος πῆγαν στὸν Ἰησοῦ γιὰ νὰ τοῦ ποῦν ὅτι κάποιοι Ἕλληνες θέλουν νὰ τὸν ἴδουν, ὁ Ἰησοῦς τοὺς ἀποκρίθηκε καὶ τοὺς εἶπε: «ἐλήλυθεν ἡ ὥρα ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου». Μέσα στὴ ρῆση αὐτὴ ὑπάρχει ἕνα νόημα πού ὁ Ἀνδρέας καὶ ὁ Φίλιππος δὲ θὰ τὸ κατάλαβαν. Πῶς μπορούσαν νὰ τὸ καταλάβουν τὴν ὥρα ἐκείνη; Ὡστόσο, τὸ νόημα τῶν λέξεων αὐτῶν τοῦ Ἰησοῦ ἔγινε τὸ νόημα τῆς ἱστορίας δυὸ χιλιάδων χρόνων. Δὲ δοξάσθηκε ὁ Ἰησοῦς μόνον, ἐπειδὴ τὴ διδασκαλία του τὴν παράλαβε ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ. Δοξάσθηκε, ἐπειδὴ, μαζί του, μαζί με τὸν Ἰησοῦ, σώθηκε καὶ ἀναστήθηκε τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα. Ὁ Ἰσλαμισμὸς μπορεῖ νὰ ἐξαπλώθηκε σ' ἐκτάσεις τεράστιες· ἀλλὰ ἐξαπλώθηκε προπάντων σ' ἐκτάσεις ἐρήμου, στοὺς ἄπειρους κόκκους τῆς ἄμμου πού μέσα της βούλιαζε στατικὰ καὶ μοιρολατρικὰ ἡ ἱστορία. Ὁ Χριστιανισμὸς

εξαπλώθηκε σ' ἐκτάσεις πολὺ μεγαλύτερες, προπάντων σὲ ἐδάφη
 στέρεια, στὰ πιὸ πολύχρωμα λαγκάδια, στοὺς πιὸ διαφορετικοὺς
 λαοὺς, καὶ προπάντων στὶς κοιτίδες τῶν πιὸ δυναμικῶν πολιτι-
 σμῶν, τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ. Οἱ Ἄραβες, οἱ ἐμπνευ-
 σμένοι ἀπὸ τὸν Ἰσλαμισμό, ἀφιερώθηκαν καὶ στὰ ἑλληνικὰ γράμ-
 ματα, ἀσχολήθηκαν ἰδιαίτερα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ἐκαλλιέργησαν
 τὰ μαθηματικά, τὴ γεωμετρία τοῦ Εὐκλείδη, τὴν ἀστρονομία,
 τὴν ἰατρικὴ καὶ μὲ κάποιαν ἰδιαίτερη πρωτοτυπία τὴ χημεία.
 Ὡστόσο, δὲ μπόρεσαν νὰ ἀξιοποιήσουν δυναμικὰ τὴν ἀφομοίωση
 τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος· καὶ ἡ παροδικὴ συμβίωση τῆς ἀραβι-
 κῆς ψυχῆς μὲ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα — στὴ Βαγδάτη, στὴν Ἀφρικὴ
 καὶ στὴν Ἰσπανία — εἶναι μονάχα ἓνα γραφικὸ καὶ παράξενο
 ἐπεισόδιο στὴν ἱστορία. Οἱ χριστιανικοὶ, ἀντίθετα, λαοὶ —
 ἀκόμα καὶ οἱ χθεσινοὶ βάρβαροι — γίνονται οἱ δυναμικοὶ συνε-
 χιστὲς τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ δημιουργοὺν, μὲ βάση τὸ
 πνεῦμα τῆς Ἑλλάδος καὶ μὲ κίνητρο ζωῆς τὸν Χριστιανισμό, τὴν
 ἱστορία τοῦ κόσμου, ὅπως τὴν ξέρουμε σήμερα. Δὲν ἀποκλείεται
 νὰ κατάφερνε καὶ ὁ Ἰσλαμισμὸς, ὁ ἀραβικὸς κόσμος, νὰ διασώσει
 τὴν ἑλληνικὴ σκέψη· ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τὴν καλλιέργεια τῶν
 ἑλληνικῶν γραμμάτων τὴν παράτησαν οἱ Ἄραβες, τὰ ὑπερήφανα
 αὐτὰ παιδιὰ τῆς ἐρήμου, ὅταν εἶδαν ὅτι οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ τῆς
 Εὐρώπης πῆραν αὐτοὶ τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴ συστηματικὴ ἀνα-
 γέννηση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος· ἀφοῦ δὲ μπορούσαν νᾶχουν τὸ
 ἀποκλειστικὸ προνόμιο τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸν Ἀριστοτέλη,
 προτίμησαν νὰ κόψουν κάθε δεσμὸ μαζὶ του καὶ μὲ τὴν ἑλληνικὴ,
 γενικώτερα, σκέψη. Δὲν ἤθελαν νὰ ὑπάρχουν κι' ἄλλοι συνιδιο-
 κτῆτες τοῦ αὐτοῦ ἀγαθοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἂν κάνουμε τὴν ὑπόθεση,
 ὅτι οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ θᾶψιναν τοὺς Ἄραβες νὰ παραλάβουν
 μόνοι τους τὴν ἑλληνικὴ κληρονομιά, τί θὰ γινόταν τάχα μὲ τὴν
 κληρονομιά αὐτή; Εἶναι ἀδύνατο νὰ φαντασθοῦμε, ὅτι ἀπὸ τὴν
 ἀραβικὴ ψυχὴ καὶ τὸν Ἰσλαμισμό θὰ μπορούσε νὰ προκύψει ἡ
 οὐσιαστικὴ ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ ἡ δημιουρ-
 γία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου, ὅπως τὸν ξέρουμε. Τὰ ἑλληνικὰ
 γράμματα θὰ τὰ καλλιεργούσαν οἱ Ἄραβες, ὅπως καλλιεργοῦν
 τὸ πνεῦμα τοῦ Κορανίου, στατικά, γραμματικά, μοιρολατρικά.

10.— Μήπως θὰ μπορούσαν, ὅμως, οἱ Ἰουδαῖοι νὰ πραγμα-
 τοποιήσουν ὅ,τι ἐπραγματοποίησαν οἱ χριστιανικοὶ λαοί; Ἄν
 εἶχε ἀπουσιάσει ἀπὸ τὴν ἱστορία ὁ Χριστιανισμὸς, δὲ θὰ μπο-

ρούσε, τάχα, ὁ Ἰσραήλ, πού οἱ προφήτες του τὸν εἶχαν ὀπλίσει μὲ τὴν πιὸ θαυμασιτὴ ἱστορικὴ καρτερίαν, νὰ σώσει τὸν ἑλληνο-ρωμαϊκὸ κόσμον ἀπὸ τὴν ἠθικὴ καὶ ὑλικὴ του ἀποσύνθεσιν, καὶ νὰ δημιουργήσῃ τὸ νεώτερον εὐρωπαϊκὸν κόσμον, ὅπως τὸν ξέρουμε ἢ σὲ μιὰ κάποια ἀνάλογη μορφή;

Τὸ ἐρώτημα εἶναι θεμιτό· ἡ μόνη ὅμως δυνατὴ ἀπάντησις εἶναι ἀρνητικὴ. Ὁ Ἰσραήλ εἶναι ἓνα μεγάλο ἱστορικὸ φαινόμενο· ἓνα φαινόμενο, ὅμως, πού τὸ μεγαλεῖο του ἦταν ταγμένο νὰ περιορισθῇ ἱστορικὰ μέσ' στὸν ἑαυτὸ του, στὸν ἐρμητικώτατον κλειστὸν ἑαυτὸ του. Καμιὰ ψυχὴ λαοῦ δὲν ἐμφανίζεται στὴν ἱστορίαν τόσο στεγανῆ ὅσο ἡ ψυχὴ τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ δυνάμη της ἦταν δυνάμη δική της, ἀποκλειστικὰ δική της, καὶ δὲν ἤθελε ἢ δὲ μπορούσε νὰ γίνῃ καὶ δυνάμη ἄλλων λαῶν, νὰ μεταβιβασθῇ σὲ ἄλλους. Ὁ Ἰσραήλ, στὴν ἱστορικὴ ζωὴ του, εἶχε δυὸ μεγάλας φάσεις: τὴ φάσιν τῆς δουλείας καὶ τὴ φάσιν τῆς διασποράς. Ἡ δεύτη ἀρχισε ἐντατικὰ δυὸ - τρεῖς αἰῶνες π. Χ., κ' ἔτσι διασταυρώθηκε μὲ τὴν πρώτην. Οὔτε ὡς ὑπόδουλος, οὔτε στὴν κατάστασιν τῆς διασποράς του, δὲ θέλησε ὁ Ἰσραήλ ποτὲ νὰ ἐπηρεάσῃ τὸν κατακτητὴν του ἢ τὸ ξένον περιβάλλον του, κ' ἀκόμα λιγώτερον νὰ ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὸν κατακτητὴν ἢ τοὺς ξένους. Ἡ δυνάμη του ἦταν ἢ κλειστὴ ἄμυνα, ποτὲ ἢ ἀφομοίωσις, ἢ ἐνεργητικὴ ἢ ἢ παθητικὴ. Κι' αὐτὸς ὁ προσηλυτισμὸς ἀσκήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους σὲ περιορισμένη ἔκτασιν. Κι' ἀκόμα λιγώτερον ἀσχολήθηκαν οἱ Ἰουδαῖοι μὲ τὴν ἀφομοίωσιν ξένων πολιτισμῶν πού κι' αὐτὴ εἶναι μιὰ δυνάμη, ὅταν ὁ πολιτισμὸς πού τάσσεσαι ν' ἀφομοιώσῃς εἶναι μέγας καὶ θὰ χανόταν ἂν δὲν τὸν ἀφομοίωσες. Ὁ Ἰσραήλ δὲν ἐνδιαφέρθηκε διόλου γιὰ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν, καὶ ὅταν τὸ πνεῦμα τῆς Ἑλλάδος, στίς ὥρας τῆς παρακμῆς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἐκινδύνευε νὰ χαθῇ, δὲν ἔδειξε καμιὰ διάθεσιν γιὰ νὰ τὸ σώσῃ. Ὁ Ἰώσηπος πού ἔζησε, ἔδρασε καὶ ἔγραψε στὸν Α' αἰῶνα μ.Χ. καὶ πού συνδυάζει μέσα του τὸν ἰσραηλιτικὸν πατριωτισμὸν μὲ ἑλληνομάθειαν καὶ μὲ ρωμαϊκὴν πολιτικὴν συνείδησιν, ἦταν μιὰ χτυπητὴ καὶ περίεργη ἐξαίρεσις. Μόνον στοὺς τελευταίους αἰῶνας, ἀφοῦ κράτησαν χιλιάδες χρόνια κλειστὴ μέσα στὸν ἑαυτὸν τὴν ψυχὴν τους, ἀποφάσισαν οἱ Ἰσραηλιτεῖς ν' ἀνοίξουν λίγο - λίγο τὰ παράθυρά της καὶ ἀρχισαν νὰ ἐπηρεάζονται καὶ νὰ ἐπηρεάζουν. Αὐτὸ, ὅμως, ἔγινε, ὅταν πιὰ ὁ βασιμμένος στὴν Ἑλλάδα, στὸν Χριστιανισμὸν καὶ στὰ βόρεια

λαϊκά στοιχεία εὐρωπαϊκὸς κόσμος εἶχε σχηματισθεῖ καὶ μπεῖ στὸ δρόμο τῆς παγκόσμιας ἀποστολῆς του.

Ἔτσι, οἱ Ἰουδαῖοι ἦταν πολὺ λιγώτερο κι' ἀπὸ τοὺς Ἀραβες ταγμένοι νὰ παραλάβουν καὶ νὰ σώσουν τὴν ἑλληνικὴ κληρονομιά. Ἡ ἱστορικὴ στάση τους, γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, ἦταν ἀπόλυτα ἀρνητικὴ πρὸς τὰ ἔξω, καὶ θετικὴ μόνο πρὸς τὰ μέσα, πρὸς τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τους. Ἡ ψυχὴ τοῦ κάθε Ἰουδαίου ἦταν καὶ μιὰ πολιορκημένη πόλη ποὺ δὲν ἐννοοῦσε νὰ παραδοθεῖ, οὔτε ὅμως καὶ νὰ ἐπιχειρήσει μιὰ βίαιη ἔξοδο. Κλειστὸς ὁ Ἰσραὴλ μέσ' στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του, μὲ τὸ βαθὺ αἶσθημα ὅτι εἶναι ὁ περιούσιος λαός, δὲν ἤθελε νὰ πάρει στὰ χέρια του τὸν κόσμο. Ἄν ὁ κόσμος χανόταν, ἂν ἡ ἀποσύνθεση τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν λαῶν ποὺ ἦταν φορεῖς του δὲν εἶχε ἀνακοπεῖ μὲ τὴν ἔλευση τοῦ Ἰησοῦ καὶ μὲ τὴ νέα ἐλπίδα ποὺ χάρισε στοὺς ἀνθρώπους ὁ Χριστιανισμός, ἂν, μ' ἄλλα λόγια, σημειωνόταν ἕνας νέος μεγάλος κατακλυσμός, ὁ Ἰσραὴλ, παρακολουθώντας μὲ ἀπάθεια τὰ γεγονότα καὶ ἀφίνοντας τὸν κόσμο νὰ χαθεῖ, θὰ διεκδικοῦσε μόνο τὴ δική του σωτηρία μέσα σὲ μιὰ καινούργια κιβωτό. Τὸ ὄρος Ἀραράτ ἦταν τὸ μόνιμο σύμβολό του. Καὶ μέσ' στὴν κιβωτὸ δὲ θὰ φρόντιζε νὰ πάρει μαζί του καὶ νὰ διασώσει τίποτα ποὺ νὰ θυμίζει τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, τίποτα ποὺ νά'ναι ἔξω ἀπὸ τὴ δική του παράδοση, ἀπὸ τοὺς νόμους καὶ τοὺς προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ.

Μὲ τὸν Χριστιανισμό δὲν παραδόθηκε μόνο τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα στοὺς λαοὺς ποὺ ἀπάρτισαν τὸν καινούργιο εὐρωπαϊκὸ κόσμο, ἀλλὰ παραδόθηκε σ' αὐτοὺς καὶ ὁ λόγος τῶν προφητῶν τοῦ Ἰσραὴλ ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Ἰσραὴλ ἤθελε νὰ κρατήσει μόνο γιὰ τὸν ἑαυτὸ του. Ἔτσι ἡ δημιουργικὴ ἐπίδραση τοῦ λόγου τῶν προφητῶν δὲν ἀσκήθηκε μόνον ἐπάνω στὴν ψυχὴ τῶν Ἰσραηλιτῶν, ὀπλίζοντάς τὴν μὲ τὴ δύναμη τῆς πιὸ θαυμαστῆς ἱστορικῆς καρτερίας, ἀλλὰ ἀσκήθηκε, μὲ μεσάζοντα τὸν Χριστιανισμό, κ' ἐπάνω στὴν ψυχὴ ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, βοηθώντας κι' αὐτοὺς στὴν ἀντιμετώπιση τῶν μεγάλων ἱστορικῶν δοκιμασιῶν ποὺ τοὺς εἶχε ἐπιφυλάξει ὁ Θεός, ὁ ἴδιος Θεὸς ποὺ οἱ Ἰουδαῖοι τὸν ἤθελαν μόνο δικό τους.

Ὁ Ἰησοῦς ἦρθε στὸν κόσμο, κ' ἔσωσε τὸν κόσμο, ἵνα πληρωθῶσι τὰ ρηθέντα διὰ τῶν προφητῶν. Οἱ προφῆτες, χωρὶς νὰ τὸ θέλει ὁ Ἰσραὴλ, ἔγιναν ἔτσι προφῆτες ὅλων τῶν λαῶν, τῶν χρι-

στιανικῶν λαῶν. Ὁ Ἰησοῦς ἔκαμε τὸ λόγο τους παγκόσμιο. Καὶ στὸ λόγο τῶν προφητῶν πρόσθεσε τὸ δικό του λόγο ποὺ εἶναι ὁ πιὸ ἀνθρώπινος καὶ ταυτόχρονα ὁ πιὸ θεῖος. «Μὴ νομίσητε ὅτι ἦλθον καταλύσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφήτας· οὐκ ἦλθον καταλύσαι ἀλλὰ πληρῶσαι». Ὁ μεγαλύτερος ἐπαναστάτης τῶν αἰῶνων δὲ χρειάστηκε νὰ καταλύσει τίποτα· δὲν καταδέχθηκε νὰ καταλύσει. Ἐπάνω στοὺς νόμους τοὺς παλαιοὺς ἔχτισε τὸ νέο νόμο. Ἐπάνω στοὺς καιρικοὺς τὸν αἰῶνιο. Ὁ μεγαλύτερος ἐπαναστάτης τῶν αἰῶνων δὲν ἦταν λύκος· ἦταν ἀμνός.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Τ Ρ Ι Τ Ο

Ἡ ἐποχή μας καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανικοὶ αἰῶνες

Ἡ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ ἔχει πολλές ὁμοιότητες μὲ τοὺς χρόνους ἐκείνους πού μέσ' ἀπὸ τὰ βάθη τους ἄρχισε νὰ προβάλλει ὁ Χριστιανισμός. Καμιά ὁμοιότητα δὲ σημαίνει, βέβαια, ταυτότητα. Οἱ διαφορὲς εἶναι πάντα πολὺ μεγαλύτερες ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ πού μοιάζουν. Τὰ χαρακτηριστικὰ, ὅμως, αὐτὰ ἔχουν πολὺ μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ τὶς διαφορὲς. Σημασία γιὰ ποιούς; Γιὰ μᾶς πού ζοῦμε κάτω ἀπὸ τὴ σκιά τοῦ ἀγνωστοῦ μέλλοντος καὶ πού κάποιο γνωστὸ καὶ κάπως ὅμοιο παρελθὸν θὰ μπορούσε ἴσως νὰ μᾶς βοηθήσει.

2.—“Ὅταν μιλάμε γιὰ τὴν «ἐποχή μας», ποιά ἐποχὴ ἐννοοῦμε;

Τὰ ὅρια τῶν καιρῶν δὲν εἶναι ἀπτά, δὲν καθορίζονται εὐκόλα. Ἀπὸ πότε ἀρχίζει, τάχα, ἡ ἐποχή μας; Μέσα στὸ ἄπειρο τοῦ χρόνου — ἓνα ἄπειρο πού ἀναιρεῖ τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου καὶ τὴν κάνει νὰ ἐκτοπίζεται ἀπὸ τὴν ἀσύλληπτη ἔννοια τῆς αἰωνιότητος — πού ὑπάρχουν τὰ ὅρια, τὰ πέρατα, οἱ διαχωριστικὲς γραμμές; Στὸ βάθος, ὁ ἴδιος ὁ ἱστορικὸς χρόνος — σὰν «εἰκόνα» τῆς αἰωνιότητος, ὅπως λέει κι' ὁ Πλάτων στὸν «Τίμαιος» — εἶναι μιὰ ἀφαίρεση· ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ πιὸ ἀφηρημένο καὶ ἀσύλληπτο πράγμα πού ὑπάρχει, καὶ πού ὑπάρχει πέρ' ἀπὸ τὴ σκέψη μας· ὁ ἱστορικὸς χρόνος εἶναι μιὰ ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ ἄπειρο. Τὸ ἄπειρο δὲν ἐπιδέχεται τεμαχισμοὺς καὶ ἀφαι-

ρέσεις· ή αφαίρεση είναι τεχνητή. Καί όμως, ζούμε και ύπάρχουμε μέσα σ' αυτή την αφαίρεση, μέσα στο άνύπαρκτο· ή κίνησή μας μετριέται με τὸ χρόνο, μ' αυτό τὸ αφηρημένο και σύσιαστικά άνύπαρκτο μέτρο· κ' ή ζωή μας μετριέται μ' αυτό· δὲ μετριέται, όμως, ὁ θάνατός μας· μ' αυτόν μπαίνουμε, ἴσως, στο πραγματικά ύπαρκτό, αλλά άγνωστο.

"Ας μιλήσουμε, όμως, για τὰ ὄρια τῶν καιρῶν, για τὰ ὄρια τοῦ ιστορικοῦ χρόνου, ὅπως τὰ ζούμε ἢ τὰ συγκροτοῦμε ἐκ τῶν ὑστέρων συμβατικά, θεωρητικά. "Ὅπως ἡ θεωρία τοῦ Νεύτωνος για τὴν ταχύτητα μᾶς είναι ἀρκετὴ για τὶς ἐπίγειες κινήσεις μας, ἂν καὶ ὁ "Αἰνσταϊν, ἡ νεώτερη ἀστρονομία καὶ ἡ ἔρευνα τοῦ ἀτόμου ἀποκάλυψαν τὴν ἀνεπάρκειά της, ἔτσι καὶ ἡ θεωρία τῆς ιστορίας με μέτρο καὶ κριτήριον τὸν ιστορικὸ χρόνο είναι ἀρκετὴ για τὶς ἐπίγειες ἐξελίξεις τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἔστω καὶ ἂν τὸ μέτρο ποὺ χρησιμοποιοῦμε είναι μιὰ ἀυθαίρετη ἀφαίρεση τοῦ νοῦ μας. Οἱ ἐποχὲς τῆς ιστορίας μπορεῖ νᾶναι μονάχα στιγμές· μπορεῖ νὰ μὴν είναι οὔτε κᾶν στιγμές. Κι' όμως για μᾶς είναι «ἐποχὲς», ἔχουν διαστάσεις μετρητές, κάπου καὶ κάποτε ἀρχίζουν, κάπου καὶ κάποτε τελειώνουν· μέσ' στὴ δικὴ μας τὴ συνείδηση ἀρχίζουν καὶ τελειώνουν· ὡστόσο κι' αυτό, τὸ ὅτι παίρνουν μιὰ θέση μέσ' στὴ συνείδησή μας, εἶν' ἓνα γεγονός· γιατί κ' ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου είναι ὅπωςδὴποτε κάποιον γεγονός.

3.—"Ὅσοι ζοῦσαν στὸ Μεσαίωνα δὲν εἶχαν τὴ συνείδηση ὅτι ζοῦν στὸ Μεσαίωνα. "Ὅσοι ἔζησαν στὴν Ἐναγέννηση, προπάντων στὴν Ἰταλία, εἶχαν τὴ συνείδηση ὅτι ζοῦν σὲ μιὰ νέα ἐποχὴ. "Άλλες ἐποχὲς τὶς λέμε «ἐποχὲς» καὶ τὶς ἐντοπίζουμε ὀροθετικά μέσ' στὸν ιστορικὸ χρόνο ἐκ τῶν ὑστέρων· ἄλλες πάλι τὶς ἐνωσαν οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι ποὺ ζοῦσαν μέσα στὸ χρονικὸ τους πλαίσιο σὰν κάτι ἰδιαίτερο, σὰν κάτι βασικά πρωτότυπο, σὰν κάτι νέο. Τί συμβαίνει με τὴν ἐποχὴ μας; Τί συμβαίνει με μᾶς; Τὴ ζούμε, τάχα, ἐμεῖς, τὴν ἐποχὴ μας σὰν κάτι ἰδιαίτερο καὶ βασικά νέο;

Νομίζω, ναί. Νομίζω, μάλιστα, ὅτι καμιά ἐποχὴ δὲν εἶχε τόση συνείδηση τοῦ ἐαυτοῦ της ὅσην ἔχει ἡ ἐποχὴ μας, δηλαδή οἱ ἄνθρωποι καμιάς ἄλλης ἐποχῆς δὲν εἶχαν τὴ συνείδηση ὅτι ξεχώριζαν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῶν ἄλλων ἐποχῶν τόσο, ὅσο πιστεύουμε ἐμεῖς ὅτι ξεχωρίζουμε. Πιστεύουμε ὅτι ξεχωρίζουμε

— και ἀληθινὰ ξεχωρίζουμε — σχεδὸν σ' ὅλα ὅσα ἀφοροῦν τὴν ἐξωτερικὴν μας ζωὴν, τοὺς ἐξωτερικοὺς ὄρους τῆς ζωῆς. Ταξιδεύουμε καὶ ἐπικοινωνοῦμε μεταξύ μας μὲ μέσα καὶ ταχύτητες ποὺ κανένας πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴν μας δὲ μπορούσε νὰ χρησιμοποιοῦται ἢ καὶ νὰ σκεφθεῖ καν πῶς κάποτε θάταν στὴ διάθεση τοῦ ἀνθρώπου. Διαθέτουμε δυνάμεις παραγωγῆς ποὺ ἔχουν πολλαπλασιασθεῖ τ' ἀγαθὰ τῆς γῆς — τὰ φυσικὰ καὶ τὰ τεχνητὰ — σὲ βαθμὸν τέτοιο καὶ μὲ ἄμεσες μελλοντικὲς πιθανότητες τέτοιου πολλαπλασιασμοῦ ποὺ ἢ ἴδια ἢ λειτουργία τοῦ φαινομένου τῆς παραγωγῆς ἔχει ριζικὰ ἀλλάξει. Ἐχουμε φθάσει, μὲ τὴν πρόοδο τῆς ὑγιεινῆς καὶ τῆς ἰατρικῆς, ἄρα μὲ τὴν μείωση τῆς θνησιμότητος, μὲ τὴν αὐξηση τοῦ μέσου ὄρου ζωῆς, σὲ τέτοιες πυκνότητες πληθυσμῶν καὶ μπροστὰ στὸν κίνδυνον ν' αὐξηθοῦν ἀκόμα τόσο οἱ πυκνότητες αὐτὲς ποὺ ἢ γῆ ὀλόκληρη, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία, προβάλλει στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου στενὴ, πολὺ στενὴ, ἐπικίνδυνα πεπερασμένη. Γιὰ πρώτη φορὰ, ἐπίσης, αἰσθανόμεσθε ὀλόκληρη τὴν γῆν, ὀλόκληρον τὸν ἀνθρώπινον κόσμον, σὰν ἐνιαίαν μονάδα ἱστορίας. Πολεμάμε μὲ τέτοιον τρόπο — καὶ χρησιμοποιοῦμε ἢ ξέρουμε ὅτι μπορούμε νὰ χρησιμοποιήσουμε τέτοια μέσα καταστροφῆς — ποὺ ὁ πόλεμος σήμερον δὲ διαφέρει μόνον σ' ἔκταση, ἀλλὰ διαφέρει ριζικὰ, στὴν ἴδιαν τοῦ τὴν ἔννοια καὶ τὴν ποιότητα, ἀπ' ὅ,τι ἐχαρακτήριζε ἕως χθὲς ἡ ἱστορία μὲ τὴν λέξιν «πόλεμος». Ξέρουμε τόσα γιὰ τὶς φυσικὰς δυνάμεις ἢ μᾶλλον μαθαίνουμε, ἀνακαλύπτουμε, ἐφευρίσκουμε καὶ ἀξιοποιοῦμε τόσα σὲ δυὸ - τρεῖς δεκαετίες ὅσα οὔτε σὲ χιλιάδες χρόνια δὲν κατάφερναν οἱ ἄνθρωποι ἄλλοτε νὰ μάθουν καὶ ν' ἀξιοποιήσουν.

Χρειάζεται, τάχα, νὰ πῶ περισσότερα; Εἶναι ὀλοφάνερο πῶς ξεχωρίζουμε — κ' ἔχουμε ἔντονη τὴν συνείδηση πῶς ξεχωρίζουμε — ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ὅλων τῶν ἄλλων ἐποχῶν. Ἡ ἐποχὴν μας εἶναι, στὴν ἱστορία, ἡ πρώτη ποὺ μέσα στὸ πλαίσιο τῆς οἱ ἐξωτερικοὶ ὄροι τῆς ζωῆς πῆραν μιὰ τόσο χτυπητὴ πρωτοτυπία κ' ἕναν τέτοιο δυναμισμό, ποὺ ἀρκοῦν αὐτοὶ μόνοι τοὺς γιὰ νὰ δώσουν τὴν σφραγίδα μιᾶς νέας ἐποχῆς. Ἡ διαπίστωση αὕτη ἔχει δραματικὴ σημασία. Ὁ ἄνθρωπος ξεπεράστηκε ἀπὸ τὰ ἔργα του· κ' ἔτσι δὲ δίνει πιά ὁ ἴδιος, ὁ ἐσωτερικὸς ἐαυτός του, τὸν τόνον καὶ τὸ χρῶμα στὴν ἐποχὴν ποὺ μέσα τῆς ζεῖ, ἀλλὰ τὸν τόνον καὶ τὸ χρῶμα τὰ δίνουν τὰ ἔργα του, οἱ ἐξωτερικοὶ ὄροι τῆς ζωῆς

του ὄχι τὰ ἔργα του ἐκεῖνα πού, ὅπως ὁ Παρθενῶν ἢ ἡ Νὸτρ-Νιτὰμ τῶν Παρισίων, ἀντανακλοῦν ὡς ἓνα μεγάλο βαθμὸ τὸν ἐσωτερικὸν ἐαυτοῦ του καὶ ταυτίζονται μαζί του, ἀλλὰ τὰ ἔργα του ἐκεῖνα πὸν ξεφεύγοντας ἀπὸ τῆ σκέψη καὶ ἀπὸ τὸ χέρι του γίνονται μιὰ πραγματικότητα ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν ἐαυτοῦ του καὶ τὴν ψυχὴ του, γίνονται κάτι τὸ φοβερὰ αὐτόνομο πὸν ξεπερνάει τὴ θέληση καὶ τὴν ὑποκειμενικὴ δύναμή του. Ὁ Κάρολος Μάρξ, ἂν καὶ στὶς μέρες του δὲν εἶχε μπεῖ ἀκόμα ἡ ἐποχὴ μας πέρα γιὰ πέρα στὸ δρόμο της, κατάφερε νὰ συλλάβει τὸ φοβερὸ αὐτὸ φαινόμενο, ἀλλὰ μὲ τὴ μίζερη μικροαστικὴ του σκέψη, μὲ τὸν πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ὑποκειμενισμό του καὶ μὲ τὴν ἐγγε-λιανὴ σχολαστικότητά του ἱστορικοῦ ὄργάνου του (τῆς δῆθεν ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς) ἔδωσε στὸ φαινόμενο, πὸν διαπίστωσε ἢ δισαισθάνθηκε, τὴν ἀξία μιᾶς ἀπόλυτης ἀλήθειας ἱκανῆς νὰ ἐξη-γῆσει μὲ τρόπο μονολιθικὸ ὁλόκληρη τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπό-τητας, κ' ἐχρησιμοποίησε, ἄλλωστε, τὴ διαπίστωσή του ὡς πο-λιτικὸ πρόγραμμα καὶ ὡς σημαία πολιτικοῦ κινήματος. Τὰ πνεύματα, στὸ ἐπαναστατικὸ ἔτος 1848, ἦταν πολὺ στενά· ἀκόμα καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Μάρξ. Τοὺς ἄρεσαν τὰ σχήματα, στὴ θεωρία καὶ στὴν πολιτικὴ πράξη. Ἐνόμιζαν πὸς μὲ τὰ σχήματα δαμάζεται ἡ ἀλήθεια.

4.—Ὁ Μάρξ ἐδίδαξε — καὶ μιλώντας γι' αὐτόν, μιλάμε καὶ γιὰ τὸν συνεργάτη καὶ ἀδερφικὸ του φίλο Φρειδερίκο Ἐν-γκελς — ὅτι τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, στὸν τομέα τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀποκτοῦν μιὰ δική τους, αὐτόνομη, ὑπόσταση, καὶ γίνονται μάλιστα τὸ κίνητρο γιὰ ὅλες τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, γίνονται ὁ νόμος πὸν καθορίζει κυριαρ-χικὰ τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες τῆς ζωῆς, καθὼς καὶ τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Στὴ θεωρία αὐτὴ βρίσκεται μιὰ μεγάλη ἀλήθεια κ' ἓνα μεγάλο ψευ-δος. Ὁ Μάρξ ἐγενίκευσε τὴ διαπίστωσή πὸν ἔκαμε στὶς μέρες του — καὶ πὸν τὴν ἔκαμε μὲ μεγάλη θεωρητικὴ ὀξυδέρκεια — χρονικὰ καὶ οὐσιαστικὰ. Ποτὲ ἡ τεχνικὴ, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μας, δὲν εἶχε τὸν κυριαρχικὸ χαρακτήρα πὸν διεκδικεῖ σήμερα. Ἀλλὰ καὶ σήμερα, μολονότι δίνει τὸν τόνο σὲ μιὰν ὁλόκληρη ἐποχὴ, δὲν κατάφερε νὰ ἐκτοπίσει ἢ νὰ ὑποτάξει ἀπόλυτα κάθε ἄλλον παράγοντα ζωῆς, πνευματικὸ ἢ ἠθικὸ, γεωγραφικὸ ἢ βιο-λογικὸ.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μας, ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν μέσων παραγωγῆς ἦταν ἓνα φαινόμενο ἀσήμαντο. Ἀναμφίβολο εἶναι, βέβαια, ὅτι καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ — δηλαδὴ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ τεχνικὴ ἦταν ἕως χθὲς ἓνα ἀσήμαντο φαινόμενο — ἐπηρέαζε ἔμμεσα ἢ ἀρνητικὰ τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς. Τὶς ἐπηρέαζε ἔμμεσα ἢ ἀρνητικὰ, γιατί ἀπλούστατα ἄφινε πιὸ ἐλεύθερη καὶ ἀδέσμευτη τὴ δράση ὄλων τῶν ἄλλων παραγόντων τῆς ζωῆς. Στὴν περίφημη φράση τοῦ Μάρξ: «ὁ χειροκίνητος μύλος μᾶς δίνει τὴν κοινωνία μὲ τὸν κυρίαρχο» (δηλαδὴ τὸν δεσποτικὸ φεουδάρχη), «ἐνῶ ὁ ἀτμοκίνητος μύλος μᾶς δίνει τὴν κοινωνία μὲ τὸν κεφαλαιοκράτη βιομήχανο», τὸ πρῶτο σκέλος τοῦ συλλογισμοῦ δὲ σημαίνει σχεδὸν τίποτα, ἐνῶ τὸ δεύτερο σημαίνει κάτι, καὶ μάλιστα κάτι τὸ ἀρκετὰ σημαντικό. Χειρολαβὲς γιὰ τὴν κίνηση καὶ τὴν ἀναμεταξύ τους προστριβὴ τῶν κυλινδρικών λίθων ποὺ οἱ ἐπίπεδες ἐπιφάνειές τους συνθλίβουν καὶ κονιοποιοῦν τὸ σιτάρι, ἦταν γνωστὲς καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα· τὸ γεγονός ὅμως αὐτὸ δὲν προκάλεσε διόλου τὴν ὁμοίομορφη παντοῦ διάρθρωση τῆς κοινωνίας, τῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ζωῆς· ὁ ἀρχαῖος ἐλληνικὸς μύλος (ὡς τὸν πάρουμε τὸ μύλο, ὅπως τὸν παίρνει φυσικὰ καὶ ὁ Μάρξ, ὡς ἐξωτερικὸ μονάχα σύμβολο ἐνὸς ὀρισμένου καθεστῶτος τεχνικῆς) μπορεῖ νὰ διευκόλυνε τὴ διατήρηση τῆς δουλείας, ἀλλὰ δὲν ἐμπόδισε, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ν' ἀναπτυχθοῦν, κάτω ἀπὸ τὴ δῆθεν κυριαρχικὴ του νομοτέλεια, οἱ πιὸ μεγάλες ποικιλίες κοινωνικῶν μορφῶν ζωῆς, πολιτευμάτων (ἀπὸ τὴ δημοκρατία ὡς τὴν τυραννίδα) καὶ πνευματικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ροπῶν· θάταν ἀστείον ἂν λέγαμε ὅτι ὅλα αὐτὰ πρέπει ν' ἀποδοθοῦν στὸν... χειροκίνητο μύλο. Οὔτε ὁ ὑδρόμυλος, ποὺ τὸν ἀναφέρει ὁ Βιτρούβιος στὸ ἔργο του «περὶ ἀρχιτεκτονικῆς» (ἔργο ποὺ γράφηκε ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο ἀρχιτέκτονα γύρω στὸ ἔτος 25 π. Χ.), δὲν ἐπηρέασε τὴν κοινωνικὴ, πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας. Τὸ μόνο ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε εἶναι τοῦτο: ὅτι ἡ τεχνικὴ καὶ οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις, πρὶν ἀπὸ τὸν ἀτμὸ καὶ τὸν ἠλεκτρισμὸ, ἦταν τόσο στοιχειώδεις κι' ἀποτελοῦσαν ἓναν τόσο ἀσήμαντο παράγοντα στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη, ὥστε ἄφιναν στὴ δράση ὄλων τῶν ἄλλων παραγόντων τῆς ζωῆς ἓνα περιθώριο πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἀφίνουν ἡ τεχνικὴ καὶ οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις μετὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα.

Τὸ πρῶτο, λοιπόν, σκέλος τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ Μάρξ δὲ σημαίνει σχεδὸν τίποτα. Τὸ δεύτερο σημαίνει, βέβαια, κάτι τὸ σημαντικό. Πραγματικά, ὁ κεφαλαιοκράτης βιομήχανος θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ σημειώσῃ τὴν παρουσία του στὴν κοινωνία, ἂν δὲ γινόταν ἡ ἐφεύρεση τῆς ἀτμοκίνητης μηχανῆς. Ἀλλὰ τί σημαίνει κι' αὐτό; Σημαίνει, τάχα, ὅτι ὅλες πιά οἱ ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, ὕστερ' ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα, προσδιορίζονται κυριαρχικὰ ἀπὸ τὴν ἀτμοκίνητη ἢ, ἀργότερα, τὴν ἠλεκτροκίνητη μηχανὴ καὶ ἀπὸ τὸν καπιταλισμό; Σημαίνει, τάχα, ὅτι ὅλα τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, πολιτικά, πολεμικά, ἠθικά, πνευματικά καὶ καλλιτεχνικά, βρίσκονται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα, σὲ κάθε μόνιο τῆς οὐσίας τους, αἰτιοκρατικὰ προσδιορισμένα ἀπὸ τὸν καπιταλισμό; Μόνον ἡ μικροαστικὴ ἀφέλεια τῶν φανατικῶν φίλων Μάρξ καὶ Ἐνγκελς μποροῦσε νὰ ἐπιτρέψει μιὰ καταφατικὴ ἀπάντηση στὰ παραπάνω ἐρωτήματα.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἄλλη, κ' ἔχει μάλιστα ἕναν πολὺ πιὸ δραματικὸ χαρακτήρα. Ὁ Μάρξ διαπίστωσε ἕνα φαινόμενο ποῦ γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάστηκε ἔτσι ἔντονο. Ἡ τεχνικὴ καὶ οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις ἐπηρεάσαν ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, στὸν ΙΘ' αἰώνα, ὅσο δὲν τὶς εἶχαν ποτὲ πρὶν ἐπηρεάσει. Ἐπειδὴ ὁ Μάρξ τὸ εἶδε αὐτὸ στὶς μέρες του, νόμισε ὅτι τὸ ἴδιο συνέβαινε πάντοτε. Καὶ ἐπειδὴ τὸ διαπίστωσε πρῶτος μὲ θεωρητικὴ σαφήνεια, νόμισε ὅτι ὁ ἐπηρεασμὸς ὄλων τῶν μορφῶν καὶ περιεχομένων τῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τοῦ ΙΘ' αἰώνα δὲν ἦταν μονάχα ἕνας ἐπηρεασμὸς, ἀλλὰ ἦταν κάτι ἀπόλυτο: ἕνας αἰτιοκρατικὸς προσδιορισμὸς βασισμένος σὲ μιὰν ἀπόλυτη ἱστορικὴ νομοτέλεια. Ἐμεῖς ἂς μείνουμε στὸν ἐπηρεασμὸ ποῦ σημειώθηκε πραγματικά σὰν ἕνα φαινόμενο ἱστορικὰ πρωτότυπο. Τὸ μεγάλο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς μας εἶναι ἀκριβῶς αὐτό: ἡ τεχνικὴ καὶ οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις πῆραν ξαφνικά, μέσα σὲ λίγες δεκαετίες, μιὰ τέτοια μορφή ποῦ ὅλες οἱ ἄλλες μορφές καὶ ὅλα τ' ἄλλα περιεχόμενα τῆς κοινωνικῆς καὶ ἀτομικῆς ζωῆς ἐπηρεάσθηκαν ριζικά. Τὰ περιθώρια, μ' ἄλλα λόγια, γιὰ τὴ δράση ὄλων τῶν ἄλλων παραγόντων τῆς ζωῆς, προπάντων τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν παραγόντων, στένεψαν καταπληκτικά. Ἄν στὶς μέρες τοῦ Μάρξ τὸ μεγάλο αὐτὸ καὶ φοβερὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς μας δὲν ἦταν πολὺ εὐδιάκριτο καὶ χρειάζοταν ἡ ὀξύδερκεια τοῦ Μάρξ γιὰ νὰ τὸ συλλάβει, στὶς μέρες μας,

ὅπου κι' αὐτὸς ὁ ἀτμοκίνητος μύλος ἔγινε πιά ἓνα εἰδυλλιακὸ παρελθόν, δὲ χρειάζεται καμιὰ ἰδιαίτερη ὀξυδέρκεια γιὰ νὰ τὸ συλλάβουμε καὶ νὰ τὸ ἐκτιμήσουμε.

5.—Ἡ ἐποχὴ μας, δηλαδὴ ἡ ἐποχὴ ποὺ τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ἡ ξαφνικὴ ἐπικράτηση τοῦ τεχνικοῦ στοιχείου στὴ ζωὴ, ἄρχισε μόλις στὸν ΙΗ' αἰῶνα, καὶ μάλιστα στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ. Ἡ ἀτμοκίνητη μηχανὴ δὲν ἄρχισε, βέβαια, τὴν πρακτικὴ ἀπόδοσή της στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ παρά μόνο στὸν ΙΘ' αἰῶνα· ὡστόσο, ἓνα αἴσθημα περίεργο, ἓνα προαἰσθημα, ἄρχισε νὰ κυριεύει πολλοὺς ἀνθρώπους, προπάντων στὴ Γαλλία καὶ στὴν Ἀγγλία, τὸ προαἰσθημα ὅτι τὸ ὑλικὸ καὶ τεχνικὸ στοιχεῖο τῆς ζωῆς ἔρχεται νὰ ἐξουδετερώσει, ἢ ἔστω νὰ μειώσῃ, ὅλα τ' ἄλλα στοιχεῖα τῆς. Τὸ προαἰσθημα αὐτὸ δὲν ἦταν, φυσικὰ, τυχαῖο καὶ ξεκρέμαστο, ὅσο κι' ἂν εἶναι λογικὰ ξεκρέμαστες ὅλες οἱ ὑλιστικὲς φιλοσοφικὲς κατασκευὲς πού, ἰδιαίτερα στὴν προεπαναστατικὴ Γαλλία, ἐπιχειρήθηκαν στὸν κύκλο τῶν αἰσθησιαρχικῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν. Πρὶν εἰσβάλλῃ ξαφνικὰ ἡ τεχνικὴ ὡς κυριαρχικὸ στοιχεῖο στὴ ζωὴ, εἶχε βρεῖ τὴν πρώτη συστηματικὴ τῆς κρυστάλλωση ἢ φυσικὴ ἐπιστήμη ποὺ ἐπάνω τῆς βασίσθηκε ἡ καταπληκτικὴ πρόοδος τῆς τεχνικῆς στὰ τελευταῖα ἑκατὸν πενήντα χρόνια. Ὁ Νεύτων εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἐποχῆς μας ἢ, ἂν ἡ πηγὴ πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ καὶ σὲ μερικοὺς ἄλλους προηγούμενους σοφοὺς, ὡστόσο αὐτὸς εἶν' ἐκεῖνος ποὺ μὲ τὸ στρογγυλεμένο σύστημα τῆς παγκόσμιας μηχανικῆς, τῆς φυσικῆς, ποὺ ἐδημιούργησε, ξύπνησε μέσ' στοὺς ἀνθρώπους τὴ συνείδηση ὅτι μπαίνουν σὲ μιὰ νέα ἐποχὴ. Περίεργο εἶναι — καὶ βαθύτατα συμβολικὸ — ὅτι ὁ μέγας αὐτὸς ἐρευνητὴς ποὺ δὲν ἦταν μόνο μέγας μαθηματικὸς, ὅπως ὁ Καρτέσιος ἢ ὁ Λαίμπνιτς, ἀλλὰ ἦταν καὶ ὁ ὀφθαλμὸς ποὺ εἶδε συγκροτημένη σ' ἓνα μαθηματικὸ σύστημα τὴ φύση ὁλόκληρη, ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὴν «Ἀποκάλυψη» τοῦ Ἰωάννου καὶ προσπάθησε νὰ τὴν ἐρμηνεύσῃ. Μήπως προαισθάνθηκε ὁ Νεύτων ὅτι μὲ τὴ σύλληψη τῶν μεγάλων μυστικῶν τοῦ φυσικοῦ κόσμου οἱ ἄνθρωποι θᾶμπαιναν σὲ μιὰ περίοδο ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξαπολύσῃ φοβερὰ σημεῖα καὶ τέρατα, γεγονότα συγκλονιστικά, «ἂ δεῖ γενέσθαι ἐν τάχει»; «... Καὶ σεισμὸς μέγας ἐγένετο, καὶ ὁ ἥλιος ἐγένετο μέλας ὡς σάκκος τρίχινος, καὶ ἡ σελήνη ὅλη ἐγένετο ὡς αἷμα, καὶ οἱ ἀστέρες τοῦ οὐρανοῦ ἔπεσαν εἰς τὴν γῆν, ὡς συκὴ βάλλει τοὺς ὀλύν-

θους αὐτῆς ὑπὸ ἀνέμου μεγάλου σειομένη, καὶ ὁ οὐρανὸς ἀπεχωρίσθη ὡς βιβλίον ἐλίσσόμενον, καὶ πᾶν ὄρος καὶ νῆσος ἐκ τῶν τόπων αὐτῶν ἐκινήθησαν». Κάτι θὰ προαισθάνθηκε ὁ Νεύτων καὶ κυριεύθηκε χωρὶς ἄλλο ἀπὸ κάποιο δέος. Ἄν οἱ ἄνθρωποι τάχθηκαν, ἀπὸ τὶς μέρες του, νὰ συλλάβουν τὰ μεγάλα μυστικά τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ὑπάρχουν καὶ θὰ ὑπάρχουν πάντοτε μυστικά πολὺ μεγαλύτερα πού δὲ μποροῦν νὰ τὰ συλλάβουν. Τὸ ἄγνωστο δὲ γίνεται μικρότερο, ὅταν μεγαλώνει ἡ γνώση μας· ὅσο πιὸ πολὺ μεγαλώνει ὁ κόσμος τοῦ γνωστοῦ, τόσο πιὸ ἀκέραιο γίνεται καὶ ἀμείωτο προβάλλει τὸ ἄγνωστο. Οἱ περισσότεροι, ὅμως, ἄνθρωποι δὲν τὸ νιώθουν αὐτό· κ' ἐνῶ ὁ σοφὸς Νεύτων κυριεύθηκε ἀπὸ δέος, οἱ ἄσοφοι φιλόσοφοι, στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνα, ἄρχισαν νὰ χοροπηδοῦν ἐπάνω στὸ δῆθεν καταργημένο ἄγνωστο. Ἡ λογικὴ αὐτάρκεια καὶ διανοητικὴ μακαριότητα, ὅπως τῆ διερμηνεύουν τὰ ἔργα τοῦ Κοντιγιὰκ καὶ τοῦ Χολμπάκ ἢ καὶ ἡ εἰσαγωγή τοῦ μαθηματικοῦ Νταλαμπέρ στὴν περίφημη γαλλικὴ «Ἐγκυκλοπαιδεία», δὲν κράτησε, βέβαια, πολὺ. Ἦρθε ἡ μεγάλη γαλλικὴ ἐπανάσταση γιὰ νὰ διαφεύσει, μὲ τὸ αἷμα καὶ τὴ λάσπη τῆς, ὅλους ἐκείνους πού ἐνόμιζαν ὅτι ἡ ἱστορία θὰ ἦταν πιά ὁ ἥρεμος καθρέφτης τῆς ἐπιστήμης, τῆς ὑλιστικῆς φιλοσοφίας, πού τὰ εἶχε λύσει ὅλα. Κι' ὅταν, μ' ὅλη τὴν ἀντίδραση τοῦ Ροβεσπιέρρου πού στὸ βῆθος εἶχε ἕνα θρησκευτικὸ δέος μέσα του, θεοποιήθηκε καὶ ἐπίσημα ἡ λογικὴ ἀπὸ τὸν Ἐμπέρ, τὸν Σωμέτ καὶ ὅλους τοὺς πεζοὺς καὶ στεγνοὺς πού φανατίζονται ἀπὸ στεγνότητα καὶ στενοκεφαλιά καὶ γίνονται φοβεροὶ καὶ ἀκατάδλητοι στὸ φανατισμὸ τους, τότε ἀκριβῶς (στοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1793 καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1794) ἔφθασε ὁ τρόμος στὸ σκοτεινὸ του ζενίθ, καὶ ἡ λάσπη ἔγινε πυκνότερη κ' ἔπιασε τόσο τόπο πού μέσα τῆς κόντεψε νὰ βουλιάξει ἡ Γαλλία ὁλόκληρη, καὶ μαζί τῆς ἡ ἰδέα τῆς δημοκρατίας. Σὲ ὅσους ἀγνοοῦν τὸν πραγματικὸ Ροβεσπιέρρο, τὸν ἄνθρωπο πού συμβιδάσθηκε μὲ τὴν τρομοκρατία μόνον ἀναγκαστικὰ καὶ ὅσο δὲ μπορούσε νὰ τὴν ἀποτρέψει, θὰ φανεῖ παράξενο ἂν πῶ ὅτι ὁ ἰδιόρρυθμος δικηγόρος τοῦ Ἄρρὰς εἶν' ἐκεῖνος πού, στέλνοντας στὴ λαιμητόμο (τὸ Μάρτιο τοῦ 1794) τὸν Ἐμπέρ, τὸν Σωμέτ καὶ τὴ συντροφιά τους, κατάφερε ν' ἀναστείλει τὴν πορεία τῆς Γαλλίας — καὶ τῆς δημοκρατίας — πρὸς τὴν ἠθικὴ καταστροφή καὶ πρὸς τὸ ἀπόλυτο ἱστορικὸ χάος.

Ἡ συνείδηση ὅτι μπήκε ὁ κόσμος σὲ μιὰ νέα ἐποχὴ — στὴν ἐποχὴ μας — ξύπνησε συνδυασμένη μὲ μιὰν ἐπαρση ποὺ ἦταν φυσικὸ νὰ τὴν πληρώσουν οἱ ἄνθρωποι ἀκριβᾶ. Πάντως, γιὰ τὴν ἐπαρση αὐτὴ καμιὰν εὐθύνη δὲ μπορούμε ν' ἀποδώσουμε στὸν Νεύτωνα ἢ καὶ σ' ὅσους ἀνοιξαν τὸ δρόμο τοῦ Νεύτωνος, στὸν Κέπλερ καὶ στὸν Γαλιλαῖο. Ἡ εὐθύνη βαρύνει ἐκείνους ποὺ χωρὶς νᾶχουν συμβάλει στὴ γένεση τῆς νέας ἐπιστήμης, τῆς μαθηματικῆς θεμελιωμένης φυσικῆς, «ἀνακάλυψαν» ὅτι ἡ γνώση, ἡ ἐπιστήμη τῆς ὕλης, δίνει στὸν ἄνθρωπο τὸ δικαίωμα νὰ θεωρεῖ τὴ ζωὴ δεμένη στὰ στενὰ ὄρια τοῦ μυαλοῦ του. Ἔτσι, ἡ ἐποχὴ μας μπήκε στὸ δρόμο τῆς ὄχι μὲ τὴ συνείδηση ἐκείνων ποὺ ἀνοιξαν τὸ δρόμο αὐτόν, ἀλλὰ μὲ τὴ συνείδηση ἐκείνων ποὺ ἄρχισαν ἄνετα καὶ ἐπιτόλαια νὰ βαδίζουν ἐπάνω στὸ δρόμο ποὺ ἄλλοι ἀνοιξαν.

Οὐσιαστικά, μάλιστα, δηλαδὴ ἀντικειμενικά, ἡ ἐποχὴ μας μπήκε στὸ δρόμο τῆς ἀργότερα. Στὸν ΙΗ' αἰῶνα σημειώνονται ἀπλὰ προμηνύματα. Τὰ προμηνύματα εἶναι μάλιστα παλαιότερα. Εἶναι παλαιότερα καὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀκόμα τοὺς Κέπλερ καὶ Γαλιλαῖο καὶ συνδέονται μὲ τὸ ἔνδοξο ὄνομα τοῦ Λεονάρντο ντὰ Βίντσι πού, στὰ τέλη τοῦ ΙΕ' αἰῶνα, προβάλλει ὄχι μόνον ὡς μεγάλος καλλιτέχνης, ἀλλὰ καὶ ὡς ὁ πρῶτος συνειδητὸς μηχανικὸς ποὺ θεμελιώνει τὶς τεχνικὲς ἐφευρέσεις τοῦ ἐπάνω σὲ φυσικοεπιστημονικοὺς καὶ μαθηματικοὺς ὑπολογισμούς. Ἄν δὲν ἀρκεσθοῦμε ὅμως στὰ προμηνύματα ποὺ φυσικὸ ἦταν, μετὰ τὸν Νεύτωνα, νὰ δημιουργήσουν ψυχολογικὰ καὶ ὑποκειμενικὰ τὴ συνείδηση ὅτι ὁ κόσμος ἄρχισε νὰ μπαίνει σὲ μιὰ νέα ἐποχὴ, τὰ ἀντικειμενικὰ γεγονότα ποὺ χαρακτηρίζουν ὀριστικὰ καὶ ὀλοκληρωτικὰ τὴν ἐποχὴ μας σημειώθηκαν ἀργότερα· ἀργότερα κι' ἀπὸ τὴν ἐφεύρεση τῆς πρώτης πρακτικῆς ἀποδόσιμης ἀτμοκίνητης μηχανῆς — τῆς μηχανῆς τοῦ Οὐάτ ποὺ κατασκευάσθηκε στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα —, ἀργότερα κι' ἀπὸ τὶς πρώτες τελειοποιημένες μορφές τῆς ποὺ ἔκαμαν τὸν Μάρξ νὰ βγάλει ἀμέσως τὰ τελεσίδικα συμπεράσματά του γιὰ τὴν πορεία τῆς ἱστορίας καὶ γιὰ τοὺς νόμους ποὺ κινοῦν τὴν πορεία αὐτή.

Θὰ σταθῶ καὶ πάλι γιὰ λίγο στὸν Μάρξ. Ἡ θεωρία του λέει, ὅπως εἶδαμε, ὅτι τὰ πάντα στὴν ἱστορία τὰ προσδιορίζει ἡ ἐξέλιξη τῶν μέσων παραγωγῆς. Τὰ μέσα παραγωγῆς — ἔτσι προχωρεῖ ἡ θεωρία του — ἀλλάζουν κάθε τόσο καὶ βρίσκονται

σὲ μιὰν ἀκατάπαυστη πρόοδο. Μαζὶ τοὺς ἀλλάζουν οἱ οἰκονομικὲς συνθήκες, κ' ἔτσι ἔρχεται πάντα μιὰ στιγμή πού ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὶς ἀλλαγμένες οἰκονομικὲς συνθήκες καὶ στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ὀργάνωση πού ἔχει μείνει καθυστερημένη, παίρνει μιὰ τραγικὴ μορφή. Τὰ μέσα παραγωγῆς προβάλλουν, ὅσο δὲν ἀλλάζουν οἱ κοινωνικοὶ θεσμοί, ὡς μέσα καταστροφῆς. Ἡ κοινωνικὴ ἐκείνη τάξη πού ἡ ζωὴ τῆς γίνεται ἀνυπόφορη κάτω ἀπὸ τὶς ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν πρόοδο τῆς τεχνικῆς συνθήκες, ἀναγκάζεται νὰ ἐπαναστατήσῃ καὶ ν' ἀνατρέψῃ τὶς πιεστικὲς κοινωνικὲς συνθήκες. Ἔτσι, τὴν ἱστορία, στὴν ἐπιφάνειά τῆς, τὴν κινεῖ ἡ δυστυχία, ἡ μιζέρια, ἡ «κακὴ πλευρὰ» τῆς ἱστορίας.

Ὁ Μάρξ βιάστηκε νὰ βγάλῃ τὰ συμπεράσματά του. Γύρω στὰ 1848 εἶχε πραγματικὰ σημειωθεῖ, μὲ τὰ νέα μέσα παραγωγῆς, μιὰ χτυπητὴ ἀντινομία ἀνάμεσα στὶς οἰκονομικὲς συνθήκες τῆς ζωῆς καὶ στὸ κοινωνικὸ καθεστῶς. Οἱ ἐργατικὲς μάζες στὴν Ἀγγλία — κι' αὐτὲς πρόσεξε ἰδιαίτερα ὁ Μάρξ — ἦταν καταδικασμένες σὲ φοβεροὺς ὅρους ζωῆς. Ὅσο ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν παραγωγικῶν μέσων βρισκόταν ἀκόμα στὸ στάδιο πού τὸ ἐχαρακτήριζε μὲ τὴν ἀργὴ καὶ βραχνὴ ἀναπνοὴ τῆς ἡ ἀτμοκίνητη μηχανή, τὰ πορίσματα τοῦ Μαρξισμοῦ ἔβρισκαν ἕνα γερὸ στήριγμα στὴν πραγματικότητα. Ἀπὸ τὴν κακία καὶ τὴν πλεονεξία τῶν ἀφεντᾶδων τῆς μηχανῆς ἦταν πραγματικὰ ἐξαρτημένη ἡ ζωὴ καὶ ἡ μοῖρα τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων πού δὲν εἶχαν ἄλλο μέσο ζωῆς ἀπὸ τὰ χέρια τους. Ἡ ἀτμοκίνητη, ὅμως, μηχανὴ ξεπεράστηκε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης. Ἀπὸ τὸ κάρβουνο πήγαμε στὰ πετρέλαια καὶ στὴν ὑδροηλεκτρικὴ ἐνέργεια καὶ σήμερα φθάνουμε — ποιὸς ξέρει ἀκόμα πού θὰ φθάσουμε — στὴν ἀτομικὴ ἐνέργεια. Ἡ ἀτμοκίνητη μηχανὴ προκάλεσε τὶς ἀντινομίες τῆς, ἀλλὰ γιὰ τὴν ὑπερνίκηση τῶν ἀντινομιῶν αὐτῶν δὲ χρειάστηκε νὰ ἐπαναστατήσῃ τὸ προλεταριάτο· ἐπαναστάτησε, ἀπλούστατα, ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη καὶ προχώρησε καὶ προχωρεῖ διαρκῶς περισσότερο, μὲ μιὰ θριαμβευτικὴ ὁρμὴ, πρὸς νέες τεχνικὲς κατακτήσεις πού περιορίζουν αὐτόματα καὶ θὰ παραμερίσουν κάποτε, χωρὶς κἂν ἐπανάσταση, τὴν πλεονεξία τῶν ἀφεντᾶδων τῆς μηχανῆς (ἀφεντᾶδων, ἄλλωστε, πού γίνονται διαρκῶς καὶ πιὸ ἀπρόσωποι) καὶ βελτιώνουν τοὺς ὅρους ζωῆς — ὄχι παντοῦ, ἀλλὰ στὶς μεγάλες βιομηχανι-

κές χώρες — τῶν ἐργατῶν. Ἡ πιὸ βασικὴ ἀπόδειξις γιὰ τὴν πλάνη τοῦ Μαρξισμοῦ βρίσκεται στὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐπικράτησις τοῦ κομμουνισμοῦ δὲν ἔγινε στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες ἢ στὴ Μεγάλη Βρετανία, ὅπου, σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τοῦ Μάρξ, ἡ πρόοδος τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων θὰ ἔπρεπε νὰ ὀδηγήσει στὶς κρίσιμες ἀντινομίες καὶ στὴν προλεταριακὴ ἐπανάστασις, ἀλλὰ σημειώθηκε, ἀντίθετα, στὴν πιὸ καθυστερημένη μεγάλη χώρα τοῦ κόσμου, στὴ Ρωσία τοῦ 1917. Καὶ σημειώθηκε, ὕστερ' ἀπὸ μιὰ μεγάλη καὶ συντριπτικὴ πολεμικὴ ἥττα, ὡς γεγονός «πολιτικόν», ὅπως, ἄλλωστε, ὡς «πολιτικόν» πάλι γεγονός (καὶ ὄχι ὡς κοινωνικὴ ἐπανάστασις) ἔγινε, μετὰ τὸ δεῦτερο παγκόσμιον πόλεμον, ἡ ἐπιβολὴ τοῦ κομμουνισμοῦ στὶς χώρες ἐκεῖνες ποὺ ἔπασαν στὰ χέρια τῆς σοβιετικῆς Ρωσίας. Ἡ πρόοδος τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες καὶ στὴν Ἀγγλία ὄχι μόνο δὲν προκάλεσε, ἀλλὰ ἀπέτρεψε τὴν ἐπανάστασις. Αὐτὸ εἶναι σήμερα, ἑκατὸ χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴ γένεσις τοῦ Μαρξισμοῦ, τὸ ἀντικειμενικὰ δεδομένο ἱστορικὸ γεγονός.

6.—Ἡ ὑπερέντασις τῆς τεχνικῆς, ἡ καταπληκτικὴ σὲ χρονικὴ ταχύτητα ἐναλλαγὴ τῶν φάσεων ποὺ σημειώνει ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς, αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ποὺ χαρακτηρίζει τελεσίδικα καὶ ὀλοκληρωτικὰ τὴν ἐποχὴ μας. Καὶ ἡ πραγματικότητα αὐτὴ διαμορφώθηκε προπάντων στὶς τελευταῖες δεκαετίες. Ὅλα ὅσα προηγήθηκαν ἦταν μικρὰ ἢ μεγάλα προμηνύματα. Καὶ τὸ μεγάλο δραματικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς μας ποὺ συναρτήθηκε μὲ τὴν παραπάνω πραγματικότητα δὲν εἶναι ἡ κοινωνικὴ ἀντινομία ποὺ ἀνακάλυψε ὁ Μάρξ καὶ ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ὀδηγήσει στὴν προλεταριακὴ ἐπανάστασις, ἀλλὰ εἶναι ἡ ἀντινομία ἀνάμεσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου γενικὰ καὶ στὴν ὑπερτροφικὴ ἀνάπτυξις τῆς τεχνικῆς. Ἡ κυριαρχικὴ ἐπίδρασις τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἐπάνω σ' ὅλους τοὺς τομείους τῆς ζωῆς, τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς ἀτομικῆς, μιὰ ἐπίδρασις ποὺ στένεψε ξαφνικὰ τὰ περιθώρια γιὰ τὴ δράσις τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν παραγόντων τῆς ἱστορίας, εἶναι τὸ κρίσιμο πρόβλημα. Ὁ Ράϊνερ Μαρία Ρίλκε, σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα ποιήματα ποὺ ἔγραψε πρὶν παραδοθεῖ εἰρηνικὰ καὶ ἡπια στὸ φίλον του τὸ θάνατον, ἔλυσε τὸ πρόβλημα παιδαγωγικά, λέγοντας ὅτι ἡ μηχανὴ ἀπειλεῖ τὰ πάντα ὅσο δὲν ὑπακούει στὸ πνεῦμα. Μ' ἄλλα λόγια, πρέπει νὰ τὴν κάνουμε νὰ ὑπακούσει..

Ἡ συμβουλή εἶναι καλή, ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ. Ἡ μεγάλη ἐπιστημονική καὶ τεχνική πρόοδος τῶν ἡμερῶν μας, ἔργο τοῦ ἴδιου μας τοῦ νοῦ καὶ τῶν χειρῶν μας, ξεπέρασε ἤ, ἔστω, πάει νὰ ξεπεράσει τὸν ἑαυτὸ μας· τὸ δημιουργημὰ πάει νὰ ξεπεράσει τὸ δημιουργό του, δημιουργώντας αὐτόματα, μὲ τὴ σειρά του κι' αὐτό, τέτοιους ἀντικειμενικούς ὄρους ζωῆς — παραγωγικούς, συγκοινωνιακούς, πληθυσμιακούς — ποὺ ὁ ἔλεγχος τοῦ ἀνθρώπου ἐπάνω στοὺς ὄρους αὐτούς, γιὰ νὰ ὀργανωθεῖ παγκόσμια (μόνο ἢ παγκόσμια ὀργάνωση τοῦ τέτοιου ἐλέγχου μπορεῖ νᾶναι ἢ πολιτικὴ λύση), ἔχει νὰ περάσει ἀπὸ πολλὰ στάδια, στάδια πού, ὡς πού νὰ τὰ διανύσουν οἱ ἄνθρωποι ὅλα, δὲν ξέρω ἂν θὰ ἀνθέξουν γιὰ νὰ φθάσουν στὸ τέρμα ἢ πόσες καταστροφές θὰ πρέπει νὰ ὑποστοῦν, καταστροφές βιολογικές καὶ ἠθικές, γιὰ νὰ φθάσουν στὸ τέρμα. Σὲ ποῖο τέρμα; Ὅχι στὸ τέρμα· σὲ κάποια νέα ἀρχή, σὲ κάποια νέα ἐποχή. Καὶ ποιοὶ θᾶναι οἱ ἄνθρωποι ποὺ θὰ φθάσουν στὸ τέρμα ἢ στὴ νέα ἀρχή; Ποιὰ θᾶναι ἢ ὄψη τους; Ποιὸ θᾶναι τὸ πνεῦμα τους καὶ ποιὰ ἢ καρδιά τους; Καὶ πόσοι θᾶναι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ; Μήπως θᾶναι ὑπερβολικὰ πολλοὶ ἢ ὑπερβολικὰ λίγοι; Τὸ τέρμα ἢ ἡ νέα ἀρχὴ προϋποθέτει τὴν ὑπερνίκηση κινδύνων φοβερῶν. Μὲ τί μέσα θὰ ὑπερνικηθοῦν οἱ κίνδυνοι αὐτοὶ; Μὲ ποῖο πνεῦμα; Μὲ ποιὰ βούληση; Τὸ πνεῦμα ποὺ τάσσεται νὰ ὑπερνικήσει τοὺς κινδύνους εἶναι κουρασμένο· ἢ βούληση εἶναι τσακισμένη. Αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς ποὺ πρέπει νὰ δαμάσουμε — ἢ καταπληκτικὴ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς — ἔγινε ἀκριβῶς γεγονὸς, διαλύοντας τὴ σοφὴ ἀφέλεια ἢ δημιουργικὴ ἡρεμία ποὺ προϋποθέτει ἢ πίστη, κλονίζοντας τὰ βᾶθρα ἐκεῖνα ποὺ ἐπάνω τους πρέπει νὰ στηριχθεῖ ἢ θέληση ποὺ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ τὰ δαμάσει. Ἐδῶ ὑπάρχει ἡ δραματικὴ ἀντινομία, καὶ ὄχι στὰ τεχνητὰ κοινωνιολογικὰ σχήματα τοῦ Μάρξ. Μήπως, ὅμως, δὲν εἶναι ἀναγκαῖα ἢ πίστη; Μήπως δὲν εἶναι ἀναγκαῖο, ὡς κίνητρο ζωῆς καὶ ὡς πηγὴ ἱστορικῆς αἰσιοδοξίας ἢ ἔστω καρτερίας, τὸ αἰσθημα ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄμεσο ὑλικὸ παρὸν τῆς ζωῆς μας, ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο, πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ νοῦ μας, πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ζωῆς μας; Οἱ αἰῶνες τῆς παρακμῆς τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, οἱ αἰῶνες ποὺ ἀπὸ μέσα τους ἐπρόβαλε, ἀναγεννώντας τὶς φυχὲς καὶ ἀνακόπτοντας τὴν παρακμὴ, ὁ Χριστιανισμὸς,

μάς λένε ότι ή καταφατική απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα δε θάταν θεμιτή.

7.—"Αν εξαιρέσουμε τις τελευταίες φράσεις, όσα είπα ως εδώ για την εποχή μας δεν άφορούσαν διόλου τα χαρακτηριστικά της εκείνα που την κάνουν να μοιάζει με τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. "Ως τώρα μίλησα για όσα κάνουν την εποχή μας να διαφέρει ριζικά όχι μόνον από τους αιώνες εκείνους, αλλά και από κάθε άλλη εποχή της ιστορίας. Και οι διαφορές — το είπα και στην άρχή του κεφαλαίου αυτού — είναι πολύ μεγαλύτερες από τα χαρακτηριστικά που μοιάζουν. "Ωστόσο, τα χαρακτηριστικά αυτά, όσο κι' αν πέφτουν σε δεύτερη γραμμή μπροστά στη συγκλονιστικά πρωτότυπη ουσία της εποχής μας, μπορεί να μάς βοηθήσουν, αν τα συλλάβουμε και τα ζήσουμε μέσα μας έντατικά, στο έργο που έχουμε ταχθει, ως άνθρωποι της εποχής μας, να επιτελέσουμε.

Στην ιστορία έχει συμβεί πολλές φορές, το ίδιο αίτιο να προκαλεί διαφορετικά αποτελέσματα. Κ' έχει συμβεί, επίσης, το ίδιο αποτέλεσμα να προκαλείται από διαφορετικά αίτια. "Η διαπίστωση αυτή μπορεί, βέβαια, να όφείλεται στην ανεπάρκεια του νου μας να διακρίνει και να προσδιορίσει, μέσα στις άμετρητες πλευρές και πτυχές των ιστορικών γεγονότων, τις πιο αποφασιστικές, δηλαδή εκείνες που αποτελούν το πραγματικό αίτιο ενός ιστορικού φαινομένου ή το πραγματικό αποτέλεσμα ενός ιστορικού δεδομένου. Έτσι μιλάμε συχνά στην ιστορία για «συμπτώσεις», ενώ στη φυσική και στη μηχανική του σύμπαντος χωράει δυσκολώτερα ό όρος «σύμπτωση» και καταφεύγουμε σ' αυτόν σπανιώτερα, όπως είχε καταφύγει κι' αυτός ό Νεύτων, για μερικά άκραία, άκρότατα, φαινόμενα, άκραία για τη δική μας σκέψη και όχι, βέβαια, για την ίδια τη φύση. "Όπως και ναίχουν, όμως, τα πράγματα, είτε πρόκειται για σύμπτωση είτε όχι, βέβαιο είναι ότι οι αιώνες που χαρακτηρίζονται με τη γένεση και πρώτη εξάπλωση του Χριστιανισμού εμφανίζουν δυό σπουδαία κοινά χαρακτηριστικά με την εποχή μας, όσο κι' αν είναι ή φαίνονται άπόλυτα διαφορετικά τα ουσιαστικά δεδομένα των δυό αυτών εποχών, τα δεδομένα που προβάλλουν ως αίτια των κοινών αυτών χαρακτηριστικών. Το πρώτο κοινό χαρακτηριστικό είναι ότι — και τώρα, όπως και τότε — οι φορείς του εξελιγμένου πολιτισμού, της βασισμένης σε συστηματική παρά-

δοση αιώνων πνευματικῆς καὶ κοινωνικοπολιτικῆς καλλιέργειας, — τότε, ὁ ἑλληνορωμαϊκός, καὶ σήμερα, ὁ δυτικὸς κόσμος —, χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ βαθύτατη δυσπιστία γιὰ καθετὶ ποὺ δὲν εἶναι ἐγκόσμιο καὶ ἐφήμερο, χαρακτηρίζονται, μάλιστα, καὶ ἀπὸ μιὰν ἐπικίνδυνη θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἀπάθεια ἢ πνευματικὴ κόπωση. Τὸ δεύτερο χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι — καὶ τώρα, ὅπως καὶ τότε — αὐτὸν τὸν κουρασμένο καὶ ἄπιστο ἢ δύσπιστο κόσμον τὸν ἀπειλοῦν κύματα λαῶν ἢ κοινωνικῶν στρωμάτων ποὺ ὡς ἀκέραιες μᾶζες, χωρὶς ἐσωτερικὴ διαφοροποίηση, διεκδικοῦν μὲ μιὰ πρωτόγονη ὄρμη ν' ἀρπάξουν στὰ χέρια τους τὰ ἡνία τῆς ἱστορίας.

8.—"Ἄς σταθοῦμε στὸ πρῶτο κοινὸ χαρακτηριστικόν. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο προσπάθησα νὰ δείξω ὅτι, ὅταν οἱ Ἕλληνες ἔπαφον νάχουν νωπὸ τὸ αἶσθημα τῆς χαρᾶς γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ἀξιών τῆς ἐπίγειας καὶ ἐφήμερης ζωῆς, ἔπεσαν — οἱ ἴδιοι, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρος ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος ποὺ πνευματικὴ κοιτίδα του ἦταν τὸ ἄστυ τῶν Ἀθηνῶν — στὸ ψυχικὸ καθεστῶς τῆς ἐπικίνδυνης ἀμφιβολίας γιὰ τὰ πάντα, ὄχι πιά μόνο γιὰ τὰ αἰώνια, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ ἐπίγεια καὶ ἐφήμερα, ὄχι πιά μόνο γιὰ ὅσα εἶναι πέρ' ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅσα συνιστοῦν τὴν ἴδια τὴ ζωὴ. Ἔτσι, χάθηκε ἢ πῆγε νὰ χαθεῖ ἡ θέληση γιὰ τὴν παράταση ὁποιασδήποτε ἱστορικῆς ἀποστολῆς. Κι' ἂν δὲν ἐρχόταν ὁ Χριστιανισμὸς, οἱ βάρβαροι τοῦ βορρᾶ δὲ θάβρισκαν σχεδὸν τίποτα μπροστὰ τους ποὺ νὰ τὸ ἀφομοιώσουν καὶ νὰ τοὺς λυτρώσει καὶ τοὺς ἴδιους, ὁμοιὰ καὶ ἀβίαστα, ἀπὸ τὴ βαρβαρότητα.

Στὶς μέρες μας, συμβαίνει κάτι ἀνάλογο. Ὅσοι ἀνήκουμε στὸ δυτικὸν κόσμον, ἀφοῦ ἀναλάβουμε ἱστορικὰς δυνάμεις μὲ τὸν Χριστιανισμὸν, ἀφοῦ, σωστότερα, μᾶς βόηθησε ὁ Χριστιανισμὸς ψυχικὰ καὶ ἠθικὰ γιὰ νὰ διατηρήσουμε, ν' ἀνανεώσουμε καὶ νὰ συνεχίσουμε τὴ μεγάλη ἑλληνικὴ κληρονομιά, ἀφοῦ πιστέψαμε, ἐλπίσαμε, παρηγορηθήκαμε, καὶ — πιστεύοντας καὶ ἐλπίζοντας — πολεμήσαμε, ἰδρύσαμε κράτη, ὀργανώσαμε πολιτεύματα, ἐχτίσαμε νέους πνευματικοὺς καὶ ὕλικους κόσμους, ἐφθάσαμε σ' ἓνα σημεῖον ποὺ τὴν πίστη τὴ διαδέχθηκε, σὲ εὐρύτατους κύκλους, ἡ ἀπιστία, τὴν ἐλπίδα ἢ ἀμφιβολία γιὰ ὅλα ἢ καὶ ἡ ἀπόλυτη μεταφυσικὴ ἀπελπισία, τὸν ἱστορικὸν δυναμισμόν ἢ κόπωση. Πρὶν φθάσουμε στὸ σημεῖον αὐτό, ποὺ στὴ δυτικὴν Εὐρώπην προ-

βόλλει πιό χτυπητό, περάσαμε από ένα στάδιο επίγειας αντάρκειας. "Όταν άρχισε να υποχωρεί ή πίστη και ή μεταφυσική έλπίδα — κι αυτό άρχισε από τον ΙΗ΄ αιώνα, αλλά κρυστάλλώθηκε ως ιστορικό φαινόμενο, μαζί με την κρυστάλλωση του άστικού πολιτισμού και τής άστικής νοοτροπίας, στο δεύτερο ήμισυ του ΙΘ΄ και στις άρχές του Κ΄ αιώνα — δεν ήρθε άμέσως ή δέμπηκε άμέσως στη συνείδηση όλων των «μορφωμένων» ή μελαγχολική άμφιβολία για τὰ πάντα και τὸ νόημα του κενού, αλλά παρεμβλήθηκε ένα στάδιο που έκαμε πολλούς «άστους», πολιτικούς, έρευνητές, σοφούς, να υπερηφανεύονται για τήν άπιστία ή «άθειαν» τους. Πλαίι στους μελαγχολικούς, τους άπαισιόδοξους, τους άδιάφορους που μέσ' στην άδιαφορία τους ζούσε κ' ένα αίσημα βαθειάς οδύνης, πλαίι στους «βυρωνικούς» και τους φορείς μιās κρίσιμης και επικίνδυνης άνίας, πρόβαλε ένας κόσμος με χαρούμενα πρόσωπα γεμάτα βέβηλη άυτοκεποίθηση, με γελαστές γενειάδες και θριαμβευτικά «κυματίζουσες» βελάδες και ρεντιγκότες. 'Ο κόσμος αυτός ήταν ο κόσμος των αισιόδοξων άθειστών που, προπάντων στη Γαλλία, όπου παίχθηκε για κάμποσες δεκαετίες ή ήθική ιστορία του κόσμου, θεωρούσαν τιμή τους να κραυγάζουν ότι είναι άθεοι, θεωρούσαν τὸ στερητικὸν ὄλφα ως ποσοτική προσθήκη και ὄχι ως στέρηση, ως θέση και ὄχι ως άρνηση.

Ή στάση αὐτοῦ του κόσμου των «μορφωμένων» άστών δεν έχει καμιάν ὁμοιότητα, καμιὰ βιολογική ή πνευματική σχέση, με τους κλασικούς εκείνους "Έλληνες που, στην ὠρα τής έφηβικής αισιοδοξίας τους, είχαν άρκεσθεί στα έγκόσμια. Οί "Έλληνες αὐτοί — ὅπως βγαίνει καθαρά από τους Πλατωνικούς διαλόγους — δεν έκόμπαζαν διόλου για τήν «άπιστία» τους προς τὰ υπερφυσικά και αιώνια. Είχαν «μετρημένες» τīs άμφιβολίες τους. Για κανένα σοβαρό 'Αθηναίο δεν ήταν ή άθειά τίτλος. Κανένας δεν περιφρονούσε τὸ άγνωστο. Τὸ φοβόταν, μάλιστα, κάπως, αλλά και ὁ φόβος του ήταν μετρημένος και τὸν εδάμαζε ὁ καθαρὸς νους ή ή κλασική αισθητική στάση τής ψυχής. Μιὰ έφηβική σοβαρότητα και άριστοκρατική άξιοπρέπεια κατείχε τὸν κλασικὸν "Έλληνα στη σχέση του με ὄλα, στις βεβαιότητες και στις άμφιβολίες του, στη διανοητική και στην έρωτική του ζωή, στη σχέση του με τους θεούς και στη σχέση του με τους ανθρώπους.

Δὲν ἦταν τὸ ἴδιο μὲ τοὺς ἀστοὺς τοῦ 10' αἰῶνα πού, φθάνοντας ξαφνικά ἐκεῖ πού δὲν περίμεναν νὰ φθάσουν, ὡστόσο γεροντομπασμένοι ὡς κοινωνικὴ τάξη καὶ κάθε ἄλλο παρὰ ὅμοιοι μὲ τὸν ἐφηβικὸν Ἕλληνα, ξαφνικοὶ κύριοι τῆς θετικῆς ἐπιστήμης πού τοὺς ἔκαμε νὰ νομίζουν ὅτι τὰ ξέρουν ὅλα, ἀσύδοτοι κύριοι τῆς δημοσιότητος πού ὁ καθημερινὸς τύπος καὶ τὸ βῆμα βουλῶν καὶ συνεδρίων τὴν ἔκαμε προσιτὴ σὲ πολλοὺς, σὲ διάσημους καὶ σὲ ἄσημους, ἐνόμισαν ὅτι δὲν εἶχαν ἀνάγκη οὔτε ἀπὸ Θεοῦ οὔτε ἀπὸ τὸ δέος μπροστὰ στὸ ἄγνωστο, καὶ ἦταν ἄμετροι σὲ κάθε σκέψη καὶ χειρονομία τους.

Ἄλλὰ κι' αὐτὸ δὲ μπορούσε νὰ διαρκέσει πολὺ. Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ἔγινε φοβερὰ πολὺπλοκὴ, καὶ ἄγγισε, πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ μικροῦ, τοῦ παγκόσμιου χώρου καὶ τοῦ ἀτόμου, προβλήματα φοβερὰ λεπτὰ καὶ δύσκολα πού δὲ μπορούσαν πιά νὰ χωρέσουν στὶς ἐγκυκλοπαιδικὲς ἐπιτομὲς «θετικῆς» φιλοσοφίας πού τόσο ἀγαποῦσαν οἱ διανοητικὰ αὐτάρκειες καὶ ἄθεοι ἀστοί. Ἡ πολιτικὴ ζωὴ πού νόμισαν ὅτι τὴν εἶχαν ὀριστικὰ δαμάσει μὲ τὶς χειρονομίες καὶ ἀγορεύσεις τους καὶ ὅτι θὰ κυλοῦσε σύμφωνα μὲ θετικὲς ἐπιστημονικὲς προβλέψεις, μπερδεύτηκε τόσο στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας καὶ ὁδήγησε, στὰ 1914, σὲ μιὰ τέτοια παγκόσμια τραγωδία πού δόθηκε γρήγορα τέρμα στὴ διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ μακαριότητα τῶν στεγνῶν θετικιστῶν. Κ' ἡ ἀμφιβολία ἢ ἀπιστία γιὰ καθετὶ τὸ ὑπερκόσμιο καὶ μεταφυσικὸ ἔπαψε νὰ εἶναι πηγὴ εὐδαιμονίας καὶ ἄρχισε νὰ γίνεται πηγὴ ὀδύνης, συνείδηση κενοῦ, ἀφορμὴ μαρασμοῦ ἢ πρόσχημα ἀσύδοτης ὑλοφροσύνης. Καὶ στὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο — τῆς ἀσύδοτης ὑλοφροσύνης — ὑπάρχει κάποια ἀναλογία ἀνάμεσα στὴν ἐποχὴ μας καὶ στοὺς χρόνους τῆς ρωμαϊκῆς παρακμῆς.

Τὸ ψυχικὸ κενό, προπάντων στὴν ἄρχουσα τάξη, εἶναι στὶς μέρες μας, στὴ σφαῖρα τοῦ δυτικοῦ κόσμου πού ἦταν καὶ παλεύει νὰ μείνει τὸ κέντρο τῆς ἱστορίας, κρισιμώτατο καὶ ἐπικίνδυνο. Σὰν ἄμεση συνάρτηση τοῦ μεταφυσικοῦ κενοῦ, πού ἀπλώνεται περισσότερο ὅσο ὑποχωρεῖ τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα, προβάλλει καὶ τὸ κενό πού δημιουργεῖται μὲ τὴν ὑποχώρηση τῆς ἀνάγκης τοῦ ἀνθρώπου νὰ καλλιεργεῖ τὴν ποίηση καὶ τὴν τέχνη. Στὶς ἀρχὲς κιόλας τοῦ 10' αἰῶνα, ὁ Πήκοκ, ποιητῆς ὡστόσο ὁ ἴδιος, ἔγραψε τὸ περίφημο δοκίμιο πού καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ποίηση δὲν ἔχει πιά λόγο νὰ ὑπάρχει. Καὶ τοῦ ἀπάντησε,

βέβαια, ὁ φίλος του ὁ Σέλλεϋ, ὑπερασπίζοντας τὴ θεία ὑπόστασι τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Τὴν ἀπάντησι στὸν Πήκοκ τὴν ἔδωσαν, ἐπίσης, καὶ τὰ ἑκατὸ χρόνια ἔντονης καὶ θαυμαστῆς ποιητικῆς δημιουργίας ποὺ ἐπακολούθησαν. Καὶ δὲν ἦταν μόνο ἡ ποιητικὴ δημιουργία, στὸν 10' αἰῶνα, θαυμαστή, ἀλλὰ ἀνταποκρίθηκε καὶ σὲ μιὰ φανατικὴ ζήτησι, σ' ἓνα πολὺ μεγάλο ἀναγνωστικὸ κοινό. Ὁ ἄστος ἦταν πολὺπλευρος· εἶχε καὶ τὴν ἔντονη εὐαισθησία του, τὸν ρωμαντισμὸ του, τὶς καλλιτεχνικὲς του ἀδυναμίες (ἔστω καὶ ἂν τὶς εἶχε περισσότερο ὡς ὠραῖες ἀδυναμίες παρὰ ὡς ἀδρὲς γραμμές). Ὡστόσο, ἡ κρίσι ποὺ μ' ἓνα χαρακτηριστικὸ ἐγγλέζικο φλέγμα εἶχε ἀναγγεῖλει ὁ Πήκοκ, σημειώθηκε ὁπωσδήποτε, ἔστω καὶ ἑκατὸ περίπου χρόνια ἀργότερα. Ὁ ποιητῆς καὶ ἡ ποίησι ἐπαψαν στὴ ζωὴ τῶν τελευταίων δεκαετιῶν νὰ ἔχουν τὴ σημασία ποὺ εἶχαν ἄλλοτε καὶ ποὺ διατήρησαν ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας. Ὁ Ράινερ Μαρία Ρίλκε (ποὺ αὐτὸς ἀνήκει μᾶλλον στὸ μεταβατικὸ στάδιον τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα), ὁ Βαλερὺ καὶ ὁ Ἐλιοτ — καὶ ἀναφέρω τοὺς πιὸ μεγάλους — μπορεῖ νὰ ἔσωσαν ἢ νὰ σώζουν ἀκόμα τὴν ποίησι, ἀλλὰ τὴν σώζουν γιὰ τὸν ἑαυτό τους καὶ γιὰ λίγους, ὄχι γιὰ τὴ συνείδησι πολλῶν. Ὁ Ὅμηρος ἢ ὁ Πίνδαρος, ὁ Δάντης, ὁ Σαίξπηρ, ὁ Γκαίτε, ὁ Βίκτωρ Οὐγκὼ ἦταν ποιητῆς τοῦ λαοῦ τους καὶ ὄλων τῶν λαῶν. Ποιὸς εἶναι σήμερα ποιητῆς τοῦ λαοῦ του; Ποιὸν ἀγκαλιάζει ἡ ψυχὴ ὀλόκληρων γενεῶν; Οἱ τρεῖς ποιητῆς τοῦ αἰῶνα μας, ποὺ ἐμνημόνευσα, μπορεῖ νᾶναι μεγάλοι, ὅπως καὶ οἱ μεγάλοι ἄλλων ἐποχῶν· ὡστόσο ἡ ψυχὴ τῶν πιὸ πολλῶν ἀνθρώπων — τῶν «μορφωμένων» ποὺ διαβάζουν — στένεψε καὶ δὲν τοὺς χωράει.

Στένεψε ἡ ψυχὴ καὶ γιὰ τὴν ποίησι, ὅπως καὶ γιὰ τὴν πίστι, γιὰ καθετὶ τὸ ἀνεπίκαιρο, τὸ μὴ ἐφήμερο, τὸ μὴ στιγμιαῖο. Ὅταν ἡ στιγμὴ ἔγινε τόσο ὑπερτροφικὴ ὥστε εἶναι γιὰ κάθε ἀκροατὴ ραδιοφώνου ψυχολογικὰ ταυτόχρονη μὲ κάθε στιγμὴ σὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο σημεῖο τῆς ὑδρογείου, ὅταν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ περιμένει μῆνες ἢ ἔστω μέρες γιὰ νὰ πληροφορηθεῖ τὸ τί γίνεται στοὺς ἀντίποδες, ὅταν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ποὺ ἄλλοτε περπατοῦσαν ἀργὰ ἐπάνω στὴ γῆ καὶ τὸ πολὺ καβάλα σ' ἄλογο ἢ μὲ τὴν ταχύτητα τοῦ μαραθωνοδρόμου, διασχίζουν τὸ χρόνο μὲ τὴν ταχύτητα ἑκατοντάδων χιλιομέτρων τὴν ὥρα, ὅταν τὸ στρίμωγμα τῶν ἀνθρώπων στὴν καθημερινὴ ζωὴ εἶναι τέτοιο ποὺ καὶ τὸ βᾶδισμα στοὺς δρόμους πρέπει νὰ ρυθ-

μίζεται με την αυτόματη έναλλαγή χρωματιστῶν λαμπτήρων, πῶς μπορούσε νὰ μὴ στενέψει ἡ ψυχὴ καὶ νὰ μὴ χάσει ἓνα μεγάλο τμῆμα ἀπὸ τὸ χῶρο της, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ χρόνο της; "Ασχετα, μάλιστα, κ' ἀπὸ τὸ καθαρὰ μηχανικὸ στρίμωγμα ποὺ ἔχει ὑποστεί ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου στίς μέρες μας καὶ ποὺ δὲν τῆς ἀφίνει τόπο καὶ χρόνο γιὰ νὰ καλλιεργήσει μέσα της ὅσα δὲν εἶναι στιγμιαία καὶ ἄμεσα, ἦρθε καὶ ἡ ἀμείλικτη ἐκλογίκευση τοῦ νοῦ ποὺ μετὴν καταπληκτικὴ πρόοδο τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν ἔκαμε τὸν ἄνθρωπο νὰ δυσπιστεῖ σὲ καθεστὶ ποὺ δὲν εἶναι ἐπιστημονικὰ θεμελιωμένο. Ἡ ποίηση ἔγινε, ἔτσι, περιττὴ καὶ γιὰ τοὺς πῖο πολλοὺς ποὺ ἄλλοτε θάβρισκαν κοντὰ της ἓνα βαθύτερο λόγο πνευματικῆς ζωῆς· κ' ἡ πίστη ἔγινε ὑποπτη, χωρὶς στὴ θέση της νὰ μπεῖ κάτι ἄλλο, χωρὶς τὸ κενό, ποὺ δημιουργεῖται μετὰ τὴ σύμπτυξή της, νάναί σὲ θέση νὰ τὸ πληρώσει ἡ ἐπιστήμη. Ἡ ἐπιστήμη καταφέρνει πολλὰ, πάρα πολλὰ· δὲν καταφέρνει, ὡστόσο, νὰ πάρει τὴ θέση τῶν δυνάμεων ποὺ ἐκτοπίζει· κ' ἔτσι δημιουργεῖται τὸ μεγάλο δίλημμα· ὅσο περισσότερο προοδεύει ὁ ἄνθρωπος στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴν τεχνικὴ, τόσο λιγώτερο ἱκανοποιεῖ τὶς βαθύτερες ἀνάγκες τῆς ψυχῆς του. Καὶ τὸ δίλημμα εἶναι τραγικόν. Δὲν ἦταν, δὲν εἶναι, οὔτε θάναί ποτὲ στὸ χέρι τοῦ ἀνθρώπου ν' ἀναστείλει τὴν πορεία τοῦ νοῦ του στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴν τεχνικὴ γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὶς ἄλλες βαθύτερες ἀνάγκες του. Ἀλλὰ καὶ νῶπιν στὸ χέρι του νὰ τὸ κάμει, θὰ εἶχε τάχα τὸ δικαίωμα ν' ἀναστείλει τὴ «γνώση» του; Θὰ εἶχε τὸ δικαίωμα, τάχα, νὰ πεί ὅτι δὲ θέλει νὰ ξέρει περισσότερα ἀπ' ὅσα ξέρει; "Ὅτι δὲ θέλει νὰ κατασκευάσει περισσότερα ἀπ' ὅσα ἔχει κατασκευάσει; Δὲ θᾶταν, τάχα, ἀκόμα μεγαλύτερη ἡ ἡττα ποὺ θὰ εἶχε ὑποστεί ἡ πίστη, ἂν, γιὰ νὰ διατηρήσει τὴν ἀκεραιότητά της, ἀποφάσιζε ὁ ἄνθρωπος ν' ἀναστείλει τὴ γνῶση; Τὸ δοκίμασε κάποτε ἡ πίστη — σωστότερα: ὄχι ἡ πίστη, ἀλλὰ ἡ ἐκκλησία — καὶ ἔκαψε ζωντανὸ τὸν Τζιορντάνο Μπρούνο καὶ ἔριξε στὴ φυλακὴ τὸν Γαλιλαῖο. Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, χωρὶς νὰ τὸ καταλάβει, πρόσφερε ἡ ἐκκλησία στὴν πίστη μιὰ πολὺ κακὴ ὑπηρεσία· τὴν ἔκαμε νὰ ἡττηθεῖ. Καὶ ποῖο ἦταν, ἄλλωστε, τὸ ἀποτέλεσμα; Ἡ πορεία τοῦ πνεύματος στὴν ἐπιστήμη δὲν ἀνακόπηκε· δὲ μπορούσε ν' ἀνακοπεῖ, οὔτε ἔπρεπε ν' ἀνακοπεῖ. Ἡ πίστη ποὺ ἔχει ἀνάγκη νὰ τραφεῖ ἀπὸ τὴν ἄγνοια, δὲν εἶναι πίστη, εἶναι πρόληψη, δὲν ἔχει σχέση μετὰ τὸ ἄγνωστο,

ἀλλὰ ἀγνοεῖ τὸ γνωστό. Τὸ κενὸ ποὺ δημιουργήθηκε στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης, δὲ δημιουργήθηκε γιὰτὶ ἐκτοπίσθηκαν οἱ προλήψεις ἢ γιὰτὶ διαφεύσθηκαν μερικὰ δόγματα τῶν ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ δημιουργήθηκε γιὰτὶ, χωρὶς νὰ τὸ θέλει αὐτὸ ἡ γνώση, τὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων συγχέει τὸ κράτος τοῦ γνωστοῦ μὲ τὸ κράτος τοῦ ἀγνωστοῦ καὶ νομίζει ὅτι ἡ ἐπέκταση τοῦ πρώτου περιορίζει ἢ καὶ ἐξουδετερώνει τὸ δεύτερο. Καὶ ὅπως ἡ πίστη — ἡ συμβατικὴ πίστη, ἡ ἐκκλησιαστικὰ κυρωμένη — τάβαλε ἄλλοτε ἀπὸ πρόληψη μὲ τὴν γνώση, ἔτσι καὶ ἡ γνώση — ἡ συμβατικὴ γνώση, ὅπως κυκλοφορεῖ στὰ μυαλὰ τῶν πολλῶν — τὰ βάζει σήμερα ἀπὸ πρόληψη μὲ τὴν πίστη. Κ' ἡ ψυχὴ ποὺ ἔπαψε πιά νὰ παίρνει τὴν ἀλαζονικὴ στάση τοῦ ἀθεϊσμοῦ, ὅπως τὴν ἔπαιρνε στὰ φουσκωμένα στήθη κάμποσων ἀστῶν στὰ τέλη τοῦ 10' αἰῶνα, μαφαζώνει, γεμίζει ἀμφιβολίες ἢ μᾶλλον ἀδειάζει καὶ πνίγεται μέσα στὴν αἴσθηση ἑνὸς φοβεροῦ μεταφυσικοῦ κενοῦ.

Τὸ κενὸ αὐτὸ εἶναι ἀνάλογο μ' ἐκεῖνο ποὺ ἔνωσαν μέσα τους οἱ ἄνθρωποι τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας στὶς ὥρες ποὺ ἄρχισε νὰ προβάλλει ὁ Χριστιανισμὸς μὲ τὴν ἱστορικὴ ἀποστολὴ νὰ τὸ πληρώσει. Τὰ αἴτια τοῦ κενοῦ, τότε, μπορεῖ νὰ εἶχαν μιὰ διαφορετικὴ ἱστορικὴ γενεαλογία· ὡστόσο, τὸ ἀποτέλεσμα καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις εἶναι τὸ ἴδιο· τὸ κενὸ δὲν ἔχει ποιότητα, εἶναι ἀπλούστατα κενό, ὁποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ αἰτιολογία του.

9. — Ἔρχομαι τώρα στὸ δεύτερο χαρακτηριστικὸ ποὺ ἐμφανίζει τὴν ἐποχὴ μας νᾶχει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες. Ὅπως καὶ στοὺς αἰῶνες αὐτοὺς, ἔτσι καὶ σήμερα, ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων — ἡ ψυχὴ ποὺ τὴν πνίγει ἡ αἴσθηση τοῦ κενοῦ — πολιορκεῖται. Πολιορκεῖται ἀπὸ βαρβάρους. Ὅπως καὶ τότε, ἔτσι καὶ σήμερα, ὁ κόσμος ποὺ ἔχει ταχθεῖ νὰ συνεχίσει τὴν παράδοση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ δυτικὸς — ὅπως τὸν λέμε — κόσμος, δὲ φτάνει ὅτι ἔχει χάσει μέσα του, ὅπως εἶχε χάσει κι' ὁ ἑλληνορωμαϊκός, τὴν ἱστορικὴ του αἰσιοδοξία — πράγμα ποὺ ὀφείλεται στὸ ἄδειασμα τῆς ψυχῆς του —, ἀλλὰ ἀπειλεῖται καὶ ἀπὸ ἓνα νέο κόσμο ποὺ καὶ γεωγραφικά, δηλαδὴ ἀπ' ἔξω, καὶ ἐσωτερικά, μέσ' ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς κοινωνικοὺς του κόλπους, τὸν περισφίγγει. Τότε, στοὺς αἰῶνες ποὺ πρόβαλε ὁ Χριστιανισμὸς, τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμο τὸν ἀπει-

λούσαν οι βάρβαροι, φυλές και στίφη που είχαν επίσης δικαίωμα, κ' είχαν πάντως τή δύναμη, να διεκδικήσουν τή θέση τους στην Ιστορία. Σήμερα, τὸ δυτικὸ κόσμος τὸν ἀπειλοῦν μάζες λαῶν που δὲν προβάλλουν, βέβαια, γιὰ πρώτη φορά στην Ιστορία, ἀλλὰ που μὲ μιὰ τεχνητὴ μεταμόρφωση — τὴ μεταμόρφωση αὐτὴ τὴν ἐπραγματοποίησε τὸ ὀλοκληρωτικὸ πολιτικὸ σύστημα τοῦ κομμουνισμοῦ — παίρνουν λίγο ἢ πολὺ τὴν ἱστορικὴ θέση, καὶ οἰκειοποιοῦνται τὸν πνευματικὰ καὶ ψυχικὰ ἀδιαφοροποίητο μαζικὸ χαρακτήρα τῶν βαρβάρων.

Δὲν πρόκειται, στίς γραμμὲς αὐτές, νὰ πάρω καμιά πολιτικὴ θέση ἀπέναντι τοῦ κομμουνισμοῦ. Παρομοιάζοντας τὸν κομμουνιστικὸ κόσμος μὲ τοὺς βαρβάρους τοῦ βορρᾶ που ἀπειλοῦσαν τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμος, δὲν ἐπιδιώκω νὰ τὸν μειώσω. Ἡ παρομοίωση εἶναι ἄσχετη ἀπὸ κάθε ἠθικὴ ἢ πολιτικὴ κρίση. Εἶναι βασισμένη σὲ μερικὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά. Στίς γραμμὲς αὐτές θὰ ἐπιχειρήσω μάλιστα νὰ μιλήσω ὅσο μπορῶ πρὸς ἀκομμάτιστα, πρὸς ἀντικειμενικά. Θὰ ἐπιχειρήσω νὰ βγῶ κάπως ἔξω ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μου καὶ ν' ἀτενίσω τὸ πρόβλημα ἀπ' ἔξω, ἀπὸ μακριά. Θὰ τὸ κατορθώσω τάχα; Μέσα μου τὸ κατορθώνω κάπου - κάπου. Τὸ κατορθώνω σὲ ὥρες ἀπόλυτης μοναξιάς, ὅταν γίνομαι ξένος πρὸς τοὺς δικούς μου καὶ φίλος τῶν ἄγνωστων ἢ καὶ τῶν ἐχθρῶν μου.

Ζώντας στην ἐποχὴ μου, ἔπρεπε νὰ πάρω θέση σὲ ὅλα. Καὶ πῆρα θέση σὲ ὅλα. Δὲ μποροῦσα καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ κάμω ἀλλιώως. Ζοῦμε τὸν πρῶτο παγκόσμιον ἐμφύλιον πόλεμον. "Ὅ,τι ἦταν τὸ ἄστυ γιὰ τὸν κλασικὸν Ἀθηναῖον, εἶναι ὁ κόσμος, ἡ γῆ ὀλοκληρῆ, γιὰ μᾶς. Κι' ὁ Ἀθηναῖος, ὅταν στὸ ἄστυ ἐστασίαζε μιὰ μερίδα πολιτῶν, θεωροῦσε χρέος τιμῆς νὰ πάρει θέση καὶ νὰ σηκώσει ὄπλα. Ὁ νόμος αὐτὸς εἶναι στὴ δημοκρατία ὁ νόμος τῶν νόμων. Τῶν ἀνθρώπων, ἔστω, νόμων. "Ἔτσι, ὑπακούοντας στὸ νόμον αὐτόν, πῆρα θέση σὲ ὅλα. Θέση ὑπεύθυνη. Αὐτό, ὅμως, δὲ μ' ἐμπόδισε νὰ ξέρω — καὶ νὰ τὸ λέω μέσα μου στὰ διαλείμματα τῆς μάχης καὶ σὲ ὥρες μοναξιάς — ὅτι καὶ στὴν παράταξη τῶν ἀντιπάλων ὑπάρχουν ἄνθρωποι καλοὶ καὶ τίμιοι, ὅπως καὶ στὴν παράταξη τῆ δικῆ μου ὑπάρχουν ἄνθρωποι κακοί. Κι' αὐτὸ που λέω μέσα μου, τὸ γράφω σήμερον καὶ τὸ διατυπώνω σὲ μιὰ φράση ὑπεύθυνη που θάβλεπα πολὺ, ἂν μποροῦσε, νὰ τὴν γράψει κάποτε καὶ κάποιος ἀπὸ τὴν παράταξη τῶν ἀντιπάλων. Δὲν εἶναι,

τάχα, ἡ φράση αὐτὴ τὸ πρῶτο βῆμα ποὺ μοῦ δίνει τὸ δικαίωμα ν' ἀντικρύσω τὴν ἐποχὴ μου, βγαίνοντας ἔξω ἀπὸ τὰ πάθη της, ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τοῦ χρόνου ποὺ τὴν χαρακτηρίζει; Ἴσως εἶναι. Ἴσως, ὅμως, καὶ νὰ μὴν ἀρκεῖ γιὰ νᾶναι τὸ πρῶτο ἀκέραιο βῆμα.

Ὡστόσο, ἡ πρόθεσή μου, στὶς γραμμὲς αὐτές, εἶναι νὰ κάμω τὸ τέτοιο βῆμα. Νᾶμαι ὅσο μπορῶ πιὸ ἀκομμάτιστος. Παρομοιάζοντας, λοιπόν, τὸν κομμουνιστικὸ κόσμον μὲ τοὺς βαρβάρους ποὺ ἀπειλοῦσαν τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον, κάνω μιὰ τοποθέτησιν ἠθικὰ ἀχρωμῆ καὶ πολιτικὰ οὐδέτερη.

10.— Οἱ ἐπιδρομὲς τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ, τῶν γερμανικῶν λαῶν ποὺ ὁ Τάκιτος, ζώντας στὰ τέλη τοῦ Α' καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ Β' αἰῶνα, ἔχει περιγράψει μὲ σεβασμὸ καὶ συμπάθειαν, εἶν' ἓνα φαινόμενο ποὺ χαρακτηρίζει σχεδὸν ὀλόκληρην τὴν ρωμαϊκὴν ἱστορίαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴν ποὺ ὁ Ἰούλιος Καίσαρ ἐμπόδισε γιὰ αἰῶνες τὴν συγχώνευσιν τῶν Γαλατῶν μὲ τοὺς Γερμανοὺς (μιὰ συγχώνευσιν ποὺ ἔγινε πολὺ ἀργότερα μὲ τὸ γερμανικὸν λαὸ τῶν Φράγκων), κ' ἔριξε τοὺς Γερμανοὺς πέρα ἀπὸ τὸ Ρῆνον. Ἡ πρώτη, ὡστόσο, μεγάλη κρίσις ποὺ προκάλεσαν στὸ ρωμαϊκὸν κράτος οἱ ἐπιδρομὲς τῶν βαρβάρων συνέπεσε (κι' αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαίον) μὲ τὴν φοβερὴν ἐσωτερικὴν — πολιτικὴν καὶ ἠθικὴν — κρίσιν τῆς Ρώμης στὸν Γ' αἰῶνα, δηλαδὴ στὸν αἰῶνα ποὺ ἡ ἀνώμαλη διαδοχὴ τῶν αὐτοκρατόρων, συνυφασμένη τις πιὸ πολλὰς φορὰς μὲ φόνους καὶ συνεχεῖς προδοσίας καὶ ἐξεγέρσεις τῶν ξεπεσμένων ρωμαϊκῶν λεγεῶνων, εἶχε καταστήσει ἓνα φαινόμενο τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Καὶ πῆρε τὴν δραματικώτερην μορφήν τῆς ἡ πρώτης αὐτῆς μεγάλης κρίσεως ἐπιδρομῶν στὶς μέρες τοῦ συνετοῦ Οὐάλλεριανοῦ καὶ τοῦ ἄμυαλου Γαλλιηνοῦ. Οἱ Φράγκοι, οἱ Ἀλαμανοὶ καὶ οἱ Γότθοι συνθλίβουν καὶ ποδοπατοῦν τὸ ρωμαϊκὸν κράτος, ἐνῶ ταυτόχρονα ὁ βασιλεὺς τῶν Περσῶν Σαπώρης ὁ Α' ξεχύνεται στὴν Ἀρμενίαν, στὴν Μεσοποταμίαν, στὴν Καππαδοκίαν καὶ στὴν Κιλικίαν, αἰχμαλωτίζει καὶ ἐξευτελίζει τὸν Οὐάλλεριανὸν (τὸ μόνον Ρωμαῖον αὐτοκράτορα ποὺ ἔπεσε καὶ πέθανε στὰ χέρια ἐχθρῶν), καὶ ἀντιμετωπίζεται τελικὰ ὄχι ἀπὸ Ρωμαίους, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Ὀδαίναθον, ἓναν Ἀραβὸν ἢ Σύρον τῆς Παλμύρας. Ὅσο φοβερὴ, ὅμως, κι' ἂν ἦταν, ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Περσῶν δὲν ἀπέειλε τόσο ἄμεσα τὸ οἰκονομικὸν τῆς Ρώμης, ὅσο τὸ ἀπέειλεσαν οἱ ταυτόχρονοι ἐπιδρομῆς τῶν γερμανικῶν λαῶν. Οἱ Φράγκοι περνοῦν τὸ Ρῆνον, διασχίζου

τῆ Γαλατία, ξεπερνοῦν τὰ Πυρρηναία, ξεχύνονται στὴν Ἰσπανία καὶ φθάνουν ὡς τὴ βόρειο Ἀφρική. Οἱ Ἀλαμανοὶ περνοῦν τὸ Δούναβη, ὄρμουν στὴ Λομβαρδία καὶ ἀπειλοῦν τὴν ἴδια τὴν πόλιν τῆς Ρώμης. Καὶ οἱ Γότθοι παίρνουν τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἀνατολὴ καί, ἀφοῦ ἔγιναν κύριοι τῆς πλούσιας Οὐκρανίας, ἐπιχειροῦν, ὑστερ' ἀπὸ μιὰ θριαμβευτικὴ διαδρομὴ ὡς τὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τῆς Μαύρης Θάλασσης πού τοὺς ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ κυριεύσουν καὶ νὰ λεηλατήσουν τὴν Τραπεζούντα, μιὰ φοβερὴ ἐπιδρομὴ ἀπὸ τὶς δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Μαύρης Θάλασσης πρὸς τὸ Βόσπορο, εἰσβάλλουν στὴ Μικρὴ Ἀσία, λεηλατοῦν τὴ Βιθυνία, καὶ μὲ ὀρμητήριο τὸ Βόσπορο περνοῦν τὸ Αἰγαῖο καὶ φθάνουν στὴν Ἀθήνα, στὴ Θήβα, στὴν Κόρινθο, στὸ Ἄργος, στὴ Σπάρτη. Ποτὲ ὁ τρόμος, ὁ θρήνος καὶ τὸ πένθος δὲν εἶχαν ἀπλωθεῖ ἐπάνω στὸ ρωμαϊκὸ κράτος σὲ τόση ἔκταση, σὲ ὅση ἀπλώθηκαν τὶς μέρες ἐκεῖνες, δηλαδὴ περίπου ἀπὸ τὰ 250 ὡς τὰ 270. Κ' ἦρθαν, βέβαια, ὥρες καλύτερες πού τὸ ρωμαϊκὸ κράτος αἰσθάνθηκε πάλι κάποιαν ἀσφάλεια, ἦρθαν οἱ ὥρες τοῦ Διοκλητιανοῦ, τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ οἱ βάρβαροι τοῦ βορρᾶ παραμόνευαν ἀπειλητικὰ ἢ καὶ ἐπιχειροῦσαν μικρότερες ἐπιδρομὲς ὡς πού ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνα ἀρχίζει νέα σειρά φοβερῶν ἐπιδρομῶν. Ὁ νεαρὸς Ἀλάριχος τῶν Βησιγόθων λεηλατεῖ τὰ Βαλκάνια καὶ κυριεύει τὴν Ἑλλάδα, περνάει ἀπὸ τὴν Ἥπειρο στὴν Ἰταλία, λεηλατεῖ τὴ Ρώμη καὶ πεθαίνοντας στὰ 410, τριαντατεσσάρων ἐτῶν, στὴ Κοσέντσα, ἐνταφιάζεται — καὶ τὸν ρωμαντικὸν αὐτὸν ἐνταφιασμό του τὸν τραγουδάει σὲ μιὰ ὑποβλητικὴ μπαλάντα τοῦ ὁ κόμης φὸν Πλάτεν — στὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ Μπουζέντο. Πρὶν σβύσει ὁ ὑπερήφανος Ἀλάριχος, οἱ Φράγκοι κυριεύουν τὴ Φλαμανδία καὶ κάμποσες ἐπαρχίαι δυτικὰ ἀπὸ τὸ Ρήνο, ἄλλοι γερμανικοὶ λαοὶ — καὶ ἀνάμεσά τους οἱ Βάνδαλοι — φθάνουν στὴ νότιο Γαλατία καὶ στὴν Ἰσπανία, καὶ εἰδικώτερα οἱ Βάνδαλοι περνοῦν στὴν Ἀφρική καὶ πολιορκοῦν τὴν Ἰπώνα, τὴν ἐπισκοπὴ τοῦ Αὐγουστίνου πού πεθαίνει, στὰ 430, στὴν πολιορκημένη ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς του. Κ' ἐνῶ οἱ γερμανικοὶ λαοὶ διασχίζουν καὶ λεηλατοῦν διάφορες ρωμαϊκὲς ἐπαρχίαι ἢ καὶ ἐγκαθίστανται ὀριστικὰ — ἔτσι π.χ. οἱ Φράγκοι, οἱ Βουργουνδοί, οἱ Ἀλαμανοί, οἱ Ἀγγλοσάξωνες — σὲ πολλὰς ἀπ' αὐτές, ξεσπάει ὁ πιὸ βίαιος ἄνεμος, ξεσποῦν οἱ Οὐννοι, μὲ τὸν Ἀττίλα ὡς μάλιστα τοῦ Θεοῦ, ἐπάνω σὲ κορμιὰ καὶ σὲ ψυχές. Τὸ φοβερὸ ἐπεισόδιο τῆς παρου-

σίας τοῦ Ἀττίλα πού ἦταν φοβερό ὄχι μόνο γιὰ τοὺς Ρωμαίους καὶ τοὺς Ἕλληνας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς γερμανικοὺς λαούς, ἦταν μιὰ σφήνα στὴν ἱστορία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ (τῶν γερμανικῶν λαῶν πού εἶχαν τὴν ἴδια φυλετικὴ καταγωγή μὲ τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Λατίνους) καὶ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ Οὐννοι, ἀνήκοντας στὴ μογγολικὴ φυλὴ καὶ ξεκινώντας ἀπὸ τὰ βόρεια τῆς Ἀσίας, ἔκρουσαν γιὰ πρώτη φορὰ τὶς πύλες τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, πού τὶς κρατοῦσαν στὰ χέρια τοὺς λαοὶ γερμανικοί, στὰ 375. Κι' ἄρχισαν, ἀπὸ τότε, νὰ πιέζουν τοὺς γερμανικοὺς λαοὺς καὶ νὰ μεταβάλλουν τὴν κατακτητικὴ τους τάση πρὸς τὸ νότο — μιὰ τάση πού εἶχε ἐκδηλωθεῖ κιόλας, ἑκατὸ χρόνια πρὶν, ἐντονώτατη — σὲ μιὰ κατακτητικὴ φυγή. Γιὰ κάμποσες δεκαετίες, ἡ σχέση τῶν γερμανικῶν λαῶν μὲ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ φοβεροῦ κράτους τῶν Οὐννων. Ἀπὸ τὰ 433 πού προβάλλει ὁ Ἀττίλας, ὡς τὰ 453 πού εἶναι τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του (ἢ, ἔστω, ὡς τὰ 451 πού ὑφίσταται τὴν πρώτη μεγάλη ἤττα του ἀπὸ τὸν Ἀέτιο στὰ «καταλανικὰ» πεδία, δηλαδὴ στὴν πεδιάδα τῆς Καμπανίας), ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος, ἀλλὰ καὶ ὁ κόσμος τῶν γερμανικῶν λαῶν — χαρακτηριστικώτατο εἶναι ὅτι καὶ Γερμανοὶ πολεμοῦσαν στὴν παράταξη τοῦ Ἀέτιου — κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν Οὐννων. Κ' ἔπειτα σβύνουν οἱ Οὐννοι — τὰ ὑπολείμματά τους καταφεύγουν στὰ ἀσιατικὰ τοὺς ὀρηκτῆρια — καὶ ἀφίουν πάλι τοὺς «εὐγενικώτερους» βαρβάρους τοῦ βορρᾶ νὰ ξοφλήσουν τοὺς λογαριασμοὺς τους μὲ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο. Γιὰ νὰ ξοφλήσουν ὀριστικὰ οἱ λογαριασμοί, χρειάστηκαν ἀκόμα αἰῶνες· αἰῶνες ὀδυνηροὶ πού προκάλεσαν τραγικὲς συσπάσεις στὶς ψυχὲς καὶ στὰ κορμιά τῶν ἀνθρώπων. Ὡστόσο, παρεμβλήθηκε ὁ Χριστιανισμὸς πού ἔκαμε καὶ τὶς ὀδυνηρότερες δοκιμασίες ὑποφερτὲς καὶ διευκόλυνε τὴ συγχώνευση τῶν δυὸ κόσμων στὴ Δύση, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ ρωμαϊκὸ κράτος, τὸ Βυζάντιο, πῆρε ἐπάνω του ἓνα πιὸ ἀχάριστο ἔργο: ἔφραξε γιὰ αἰῶνες τοὺς δρόμους τῆς Ἀνατολῆς πρὸς τὴ Δύση, ἀφίνοντας ἔτσι σχετικὰ ἀπερίσπαστη τὴ Δύση στὶς μεγάλες δημιουργικὲς ζυμώσεις της.

11.— Προσπάθησα, μὲ χτυπητὲς πινελιές, νὰ δώσω τὴν εἰκόνα τῶν δραματικῶν γεγονότων πού, στοὺς πρώτους πέντε χριστιανικοὺς αἰῶνες, χαρακτηρίζουν τὴ σύγκρουση τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ μὲ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο. Στὰ τέλη τοῦ Ε'

αίωνα, ὁ Κλόβις ὁ Α' ἰδρύει ὡς Χριστιανὸς τὸ φραγκικὸ κράτος. Ἀπ' ἐδῶ καὶ πέρα, παρ' ὅλα τὰ φοβερὰ ἐνδιάμεσα ἐπεισόδια ἐπιδρομῶν, ἀρχίζει ἡ συγχώνευση. Ὁ μεγάλος μεσολαβητής, ὁ Χριστιανισμὸς, εἶχε δώσει πιά τὴ σφραγίδα του στὴν ἱστορία.

Τί σχέση, ὅμως, ἔχει ἡ εἰκόνα ποὺ ἔδωσα, μὲ τὶς σημερινές ἱστορικές ἐξελίξεις καὶ μὲ τὴν ἐποχὴ μας;

Ἡ σχέση εἶναι μεγάλη καὶ διδακτική. Πρὶν ἐπιχειρήσω νὰ τὴν προσδιορίσω, πρέπει νὰ πῶ ὅτι τὴν ὁμοιότητα τῶν δυὸ ἐποχῶν — τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων καὶ τῶν ἡμερῶν μας — δὲν πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὶς ἀναλογίες τῶν χρονικῶν διαστάσεων. Ἄλλο ἦταν ὁ ἱστορικὸς χρόνος τότε, καὶ ἄλλο εἶναι σήμερα. Τότε, χρειάζονταν αἰῶνες γιὰ νὰ σημειωθοῦν ἐξελίξεις, πού, σήμερα, σημειώνονται σὲ δεκαετίες. Ἡ διαφορὰ στὴν ἱστορική πυκνότητα τοῦ χρόνου ὀφείλεται στὰ χαρακτηριστικὰ ἐκεῖνα τῶν δυὸ ἐποχῶν ποὺ δὲ μοιάζουν διόλου μεταξύ τους. Ὡς τὰ χθὲς ἀκόμα, ἡ ἱστορία πήγαινε καθάλα σ' ἄλλο. Σήμερα πετάει μὲ ἀεροπλάνο καὶ σ' ὀρισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις τρέχει μὲ τὴν ταχύτητα τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν ἀκτίνων. Ἄς μὴ μᾶς ἐπηρεάσουν, λοιπόν, οἱ μεγάλες αὐτὲς διαφορὲς στὴ σύλληψη τῶν χαρακτηριστικῶν ποὺ μοιάζουν μεταξύ τους.

Οἱ βάρβαροι τοῦ βορρᾶ, χωρὶς ἡ πρόθεσή τους νά ναι ἱστορικά συνειδητὴ, βάλθηκαν νὰ διαλύσουν τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο καὶ νὰ καταλάβουν αὐτοὶ τὸ προσκῆνιο τῆς ἱστορικής ζωῆς. Οἱ λαοὶ καὶ οἱ κοινωνικὲς ομάδες ποὺ διέπονται ἀπὸ τὸ «πνεῦμα» τοῦ κομμουνιστικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ, βάλθηκαν στὶς μέρες μας, μὲ πρόθεση ἱστορικὰ συνειδητὴ, νὰ διαλύσουν τὸ δυτικὸ κόσμον — τὸν κόσμον ποὺ βασιζέται στὴν ἑλληνοχριστιανικὴ παράδοση — καὶ νὰ καταλάβουν τὸ προσκῆνιο τῆς ἱστορίας καὶ ὀλοκληρῆ τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς (προσκῆνιο τῆς ἱστορίας καὶ ἐπιφάνεια τῆς γῆς ἔχουν γίνει στὶς μέρες μας δυὸ ὄροι ταυτόσημοι). Ἡ διαφορὰ ποὺ ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πρόθεση τῶν τελευταίων εἶναι σήμερα ἱστορικὰ συνειδητὴ καὶ βασιζέται σὲ μιὰν ὀλοκληρῆ πολιτικὴ ἰδεολογία καὶ τακτική, ποὺ ἡ ἀνάπτυξή τους εἶχε μάλιστα ὡς προϋπόθεση τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξέλιξη τοῦ δυτικοῦ κόσμου, ἐνῶ ἡ πρόθεση τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ δὲν ἦταν ἱστορικὰ συνειδητὴ, ἡ διαφορὰ αὐτὴ εἶναι μόνο καὶ μόνο ἐπιφανειακὴ. Στὴν ἱστορικὰ ἀσυνειδητὴ ὁρμὴ τῶν

μαρβάρων του βορρά, που ρίχτηκαν άλλοτε στον έλληνορωμαϊκό κόσμο, μπορούμε να διαγνώσουμε τουλάχιστον έναν τόσο μεγάλο βαθμό ιστορικού προγραμματισμού, όσος είναι ο βαθμός της ιστορικά άσυνείδητης όρμής που ανακαλύπτουμε σήμερα μέσ' στην ψυχή των φανατισμένων μαζών του κομμουνισμού. Οί μάζες αυτές πιέζουν άπειλητικά τὰ σύνορα των λαών που δέν άνήκουν στον κόσμο τους, χτυπούν μάλιστα άπειλητικά — και μέσα στο πλαίσιο των λαών του δυτικού κόσμου — τίσ πόρτες των ανθρώπων. 'Η έπίδρομή έχει ένα χαρακτήρα που είναι συλληπτός όχι μόνο γεωγραφικά, αλλά και κοινωνικά και ήθικά. 'Ο δυτικός κόσμος πολιορκείται άπ' έξω και άπό μέσα. Τὰ βήματα των βαρβάρων ακούγονται όχι μόνον άπ' όσους κατοικούν πλάι στα σύνορα, αλλά και άπ' όσους ζούν μακριά. 'Οπουδήποτε και να ζούν, τὰ βήματα ακούγονται και ή άπειλή είναι άμεση. "Όσοι είναι ταγμένοι άπό τή συνείδησή τους ή άπό τή μοιραία τοποθέτησή τους να διαφυλάξουν τὸ πνεύμα του δυτικού κόσμου, του έλληνοχριστιανικού κόσμου που συνδέεται με τὸ βασικό αίτημα τής άτομικής εϋθύνης άπέναντι Θεού και ανθρώπων, βρίσκονται σε άδιάκοπο κίνδυνο. 'Ο 'Αλάριχος — ο νεαρός, ο ξανθός, ίσως ο ώραίος — βρίσκεται έξω άπό τήν πόρτα τους. Βρίσκεται, ως ένα σημείο, και μέσ' στην ψυχή τους.

Οί βάρβαροι του βορρά πήγαιναν να έπιβάλουν παντού τον έαυτό τους ως «φύση» και τον σχετικά πρωτόγονο νόμο τους. Λέω «σχετικά» πρωτόγονο τὸ νόμο τους, γιατί, άφού είχαν ξεπεράσει τὰ στάδια τής προϊστορίας, είχαν μπει στα πρώτα στάδια τής ιστορικής ζωής, είχαν διαμορφώσει — πράγμα που σ' άλλους γερμανικούς λαούς ήταν σαφέστερο και σ' άλλους λιγώτερο — όρους κοινωνικής και ήθικής ζωής που είχαν έπιτρέψει (όπως βγαίνει κιόλας άπό τον Τάκιτο) κάποιους διαφορισμούς μέσα στη μάζα. 'Όστόσο, ή βασική διαφορά των βαρβάρων του βορρά άπό τον έλληνορωμαϊκό κόσμο, όταν ήρθαν σε σύγκρουση μεταξύ τους, ήταν ακόμα ή διαφορά των μαζών άπό τὰ άτομα, του κόσμου που τον έχαρακτήριζε ή άπρόσωπη κοινότητα άπό τον κόσμο που τον έχαρακτήριζε ή έξατομίκευση, ή συνείδηση τής προσωπικότητας.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και σήμερα. 'Ο κόσμος του κομμουνιστικού όλοκληρωτισμού πάει να έπιβάλει παντού τον έαυτό του και τὸ νόμο του. 'Ο έαυτός του δέν είναι, βέβαια, σκέττ

«φύση»· και ὁ νόμος του δὲν εἶναι διόλου, οὔτε κἂν σχετικά, πρωτόγονος. Ὡστόσο, μὲ τὴν ὑπερτροφικὴ καὶ τεχνικὰ θαυμαστὴ χρησιμοποίησιν ὄλων τῶν σύγχρονων μέσων τῆς προπαγάνδας, τῆς ἰδεολογικῆς ὑποβολῆς καὶ τῆς θετικῆς ἐπιστήμης, κατάφερε ὁ κομμουνιστικὸς ὀλοκληρωτισμὸς νὰ μετασχηματίσῃ τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων τόσο, ὥστε πολλοί, κι' ἀπὸ ἐκείνους ἀκόμα ποὺ εἶχαν γνωρίσει τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἐλευθερίαν, διάλεξαν — κάνοντας ἀκριβῶς χρῆσιν τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς — τὸν κομμουνισμό, παραιτήθηκαν ἐκούσια ἀπὸ τὸν ἐλεύθερο ἑαυτὸ τους, πέταξαν ἀπὸ πάνω τους σὰν ἄχρηστο βᾶρος καὶ «μπουρζουάδικη» πρόληψιν ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν εἶχε ἀρχίσει νὰ διαμορφώνεται ὡς ἀτομικὴ συνείδησις. Καὶ ὑπάρχουν, βέβαια, καὶ τὰ μεγάλα πλήθη ποὺ δὲν παραιτήθηκαν ἐκούσια ἀπὸ τίποτα, γιατί ἀπλοῦστατα δὲν τοὺς δόθηκε ἢ εὐκαιρία νὰ γευθοῦν κἂν τὸ ἑλληνοχριστιανικὸ νόημα τῆς ζωῆς. Αὐτά, εἰδικώτερα, τὰ πλήθη μοιάζουν καὶ ψυχολογικὰ μὲ τοὺς βαρβάρους, γιατί ἡ ψυχὴ καὶ ἡ σκέψις τους δὲν πέρασαν ἀπὸ καμιάν ἀτομικὴ δοκιμασίαν γιὰ νὰ φθάσουν στὴν ὁμοίομορφον διαμόρφωσιν καὶ λειτουργίαν τους ποὺ ἀπαιτεῖ ὁ ὀλοκληρωτισμὸς, ἀλλὰ βρέθηκαν ἐκεῖ ποὺ βρίσκονται μὲ τρόπο μοιραῖο καὶ ἀναγκαστικό.

Δὲ μπορῶ νὰ ἐξετάσω, ἂν ἡ ἀντίδρασις τοῦ κομμουνισμοῦ στὴν ὑπερβολικὴ ἐξατομίκευσιν καὶ διαφοροποίησιν, ποὺ χαρακτηρίζει τὸ δυτικὸν κόσμον, ἦταν ἱστορικὰ ἀναπότρεπτη ἢ ὄχι. Ἴσως νᾶταν ἱστορικὰ ἀναπότρεπτη. Ἴσως νᾶταν, καὶ νὰ ἐξοκολουθεῖ νὰ εἶναι, μιὰ χρήσιμη δοκιμασία γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ δυτικοῦ κόσμου ποὺ ὁ ἀτομικισμὸς τους, δίνοντας ἀφορμὴν στὴ βέβηλη ἀνέγερσιν ἑνὸς νέου πύργου τῆς Βαβέλ, ἔπρεπε νὰ χτυπηθεῖ. Κι' ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν πιά «φυσικοὶ» βάρβαροι γιὰ νὰ χρησιμεύσουν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ γιὰ τὸ μαστίγωμα τοῦ ὑπερβολικοῦ καὶ βέβηλου ἀτομικισμοῦ, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη γιὰ μιάν εὐεργετικὴν συγχώνευσιν καὶ συμφηφιστικὴν ἰσορρόπησιν τῶν δύο κόσμων, τοῦ ἐκφυλισμένου πολιτισμοῦ καὶ τῆς βαρβαρότητας, ἔπρεπε νὰ κατασκευασθεῖ καὶ νὰ μπεῖ στὴ θέσιν τῶν «φυσικῶν» βαρβάρων ἓνα ἀναπλήρωμα — ἓνα «έρζατς» — βαρβάρων γιὰ νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν παραπάνω ἱστορικὴ ἀποστολήν. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχουν τὰ πράγματα ἔτσι. Ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι ποτὲ ἀδίκαιολόγητη. Ἡ ἱστορία, καὶ ὅταν ἀκόμα μοιάζει σὰ νὰ παραλογίζεται, ἔχει τὸ νόημά της. Καὶ ἴσως ἡ ἐμφάνισις τοῦ

κομμουνιστικῷ ὀλοκληρωτισμοῦ νὰ ἔχει — πέρ' ἀπὸ τὰ κομμουνιστικὰ μανιφέστα, τοὺς Μαρξισμοὺς, τοὺς Λενινισμοὺς καὶ τοὺς Σταλινισμοὺς — προπάντων τὸ νόημα τοῦτο, τὸ νόημα ποὺ μὲ τρόπο ἄδηλο βγαίνει κάπως ἀπὸ τὶς παραπάνω γραμμές. Ἔτσι κ' ἡ παρομοίωση τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ κομμουνισμοῦ μὲ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες γίνεται ἀκόμα πιὸ χαρακτηριστικὴ. Δὲ μπορῶ, ὅμως, νὰ θεμελιώσω καὶ θετικὰ τὸ τέτοιο νόημα τῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς μας. Τὸ ὑποψιάζομαι ἢ, ἂν θέλετε, τὸ ἐπιθυμῶ νᾶναι τέτοιο, ὡς τίμημα τῆς ἀμαρτίας μας, ἀλλὰ δὲ μπορῶ νὰ τὸ θεμελιώσω. Θετικὰ καὶ ἀντικειμενικὰ — χωρὶς καμιάν ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ ἀξιολόγηση — μπορῶ νὰ πῶ μονάχα τοῦτο: ὅτι ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ κομμουνιστικῷ ὀλοκληρωτισμοῦ μοιάζει μὲ τὶς ἐπιδρομὰς τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ γιὰ δυὸ χαρακτηριστικοὺς λόγους: ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις τὴν ἐπιδρομὴ τὴν ἐπιχειρεῖ ἕνας κόσμος νεώτερος — φυσικὰ ἢ πολιτικὰ νεώτερος — ἐπάνω στὸ γεωγραφικὸ χῶρο καὶ στὶς συνειδήσεις ἑνὸς κόσμου παλαιοῦ καὶ μὲ μεγάλη παράδοση· καὶ ὁ δεῦτερος εἶναι ὅτι ὁ κόσμος τῶν ἐπιδρομῶν κατάφερε μὲ τεχνητὰ μέσα νὰ μοιάσει στοὺς βαρβάρους (ποὺ γιὰ λόγους καθαρὰ «φυσικοὺς» ἦταν μᾶζες ἐλάχιστα διαφοροποιημένες) στὴν ἰσοπέδωση τῶν συνειδησεων, στὴν ἐξουδετέρωση κάθε ἀτομικῆς νοσητικῆς, στὴν κατάργηση ὅλων ἐκείνων τῶν ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν δικαιωμάτων ποὺ ἔκαναν τὸν Σωκράτη νὰ συζητεῖ ἐλεύθερα γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς πολιτείας καὶ τὸν Μάρκο Αὐρήλιο, ὅταν μιλοῦσε «εἰς ἑαυτὸν», νὰ ἀμφισβητεῖ καὶ τὸ δικαίωμα ποὺ εἶχε ὡς αὐτοκράτορας καὶ στρατηλάτης νὰ σκοτώνει τοὺς ἐχθροὺς του. Ὁ κομμουνιστὴς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα — ὁ γεννημένος μέσ' στὸ ὀλοκληρωτικὸ κράτος δὲν ἔχει συνήθως οὔτε τὴ φυσικὴ δυνατότητα — ν' ἀμφισβητεῖ μέσα του ὅ,τι τάσσεται ἀπὸ τὸ κράτος ἢ τὸ κόμμα νὰ κάμει, δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα ἢ τὴ δυνατότητα νὰ συζητεῖ τὸ νόημα τῆς πολιτείας ἢ τῆς κοινωνίας ἢ τῆς οἰκογένειας ἢ τῆς φιλίας ἢ τοῦ ἑαυτοῦ του. Τὸ κάθε νόημα εἶναι δοσμένο ἀπὸ πάνω, εἶναι νόμος καὶ ὄχι συμπέρασμα διαλόγου ἢ ἐκβαση ἐσωτερικῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς πάλης. Ὁ μῦθος τοῦ Ἡρακλῆ μπροστὰ στὸ σταυροδρόμι ποὺ — ἔστω καὶ ἂν τὸν ἔφτιαξε ὁ σοφιστὴς Πρόδικος, ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὰ «Ἀπομνημονεύματα Σωκράτους» τοῦ Ξενοφῶντος — δείχνει ὅτι οἱ Ἕλληνες καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμα

τῆ μυθολογικῆ προϊστορία τους ἐθέσπισαν ὡς ξεκίνημα τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἐλεύθερη ἀτομικὴ ἐκλογή τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου δρόμου, δὲν ἰσχύει γιὰ τὸν κομμουνιστῆ.

Στὸν ἀνταγωνισμό, λοιπόν, τοῦ κομμουνιστικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ μὲ τὸ δυτικὸ κόσμο μπορούμε κάλλιστα νὰ δοῦμε καὶ νὰ διαπιστώσουμε μιὰν ἐπανάληψη τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ μὲ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον. Στὴν ἐπανάληψη, μάλιστα, αὐτὴ σημειώνεται μὲ τρόπο περίεργο κ' ἓνα δραματικὸ ἱστορικὸ ἐπεισόδιον ποὺ θυμίζει τὸ ἐπεισόδιον τῶν Οὐννων. Ὅπως ἡ παρουσία τῶν Οὐννων καὶ εἰδικώτερα τοῦ Ἄττίλα ἦταν μιὰ σφῆρα στὴν ἱστορία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν γερμανικῶν λαῶν καὶ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἔτσι καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ Χίτλερ καὶ γενικώτερα τοῦ φασιστικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ ἦταν μιὰ σφῆρα στὴν ἱστορία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ κόσμου.

Δὲν ὑπάρχει, βέβαια, καμιὰ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στοὺς Οὐννους τοῦ Ἄττίλα καὶ στὸν πνευματικὰ ἀφάνταστα προηγμένο λαὸ ἢ τοὺς λαοὺς ποὺ ἐχρησιμοποίησε ὁ Χίτλερ γιὰ τὴν ἐπιδρομὴ του. Ἡ παρομοίωση εἶναι καθαρὰ «μηχανικὴ». Ὡς ἱστορικὸ φαινόμενο, ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ (ἐνὸς ὀλοκληρωτισμοῦ ποὺ μιμήθηκε τὸν κομμουνιστικὸ ὀλοκληρωτισμὸ καὶ ἐπήγασε ἀρνητικὰ ἀπὸ τὸ παράδειγμά του) προκάλεσε ἀποτελέσματα ἀνάλογα μ' ἐκεῖνα ποὺ εἶχε προκαλέσει καὶ ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Ἄττίλα. Ὅπως ὁ Ἄττίλας ἐσήμανε ταυτόχρονα ἓναν μεγάλον κίνδυνον γιὰ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον καὶ τὸ γερμανικόν, ἔτσι καὶ ὁ Χίτλερ ἐσήμανε ταυτόχρονα ἓναν μεγάλον κίνδυνον γιὰ τὴ δημοκρατικὴ Δύση καὶ γιὰ τὸν κομμουνιστικὸ ὀλοκληρωτισμό. Καὶ ὅπως κατὰ τοῦ Ἄττίλα συνασπίσθηκαν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, οἱ γερμανικοὶ λαοὶ καὶ ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία (στὰ «καταλανικὰ» πεδία ἔπεσε, πολεμώντας πλάϊ στὸν Ἀέτιο, ὁ βασιλιάς τῶν Βησιγόθων Θεουδέριχος ὁ Α'), ἔτσι καὶ κατὰ τοῦ Χίτλερ συνασπίσθηκε ἡ δημοκρατικὴ Δύση μὲ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση. Κι' ἄς προχωρήσουμε στὴ διαπίστωση τῶν ἀναλογιῶν: Ὅπως ἡ κοινὴ ἀντιμετώπιση τοῦ Ἄττίλα ἀπὸ Ρωμαίους καὶ Γερμανοὺς ἐδημιούργησε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔθεσε μερικὲς βάσεις γιὰ τὸ ἀμοιβαίον ἠθικὸν πλησίασμα τῶν δυῶν κόσμων, ἔτσι καὶ ἡ κοινὴ ἀντιμετώπιση τοῦ Χίτλερ ἀπὸ τὶς δυτικὰς δημοκρατίας καὶ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, οἱ κοινὲς δοκιμασίες καὶ θυσίες, ἡ κοινὴ

μοίρα μπροστά στο θάνατο και η ήθικη συναναστροφή τους σε ώρες κινδύνου, έδημιούργησαν επίσης την έντύπωση (ή διάλυση της Κομιντέρν στα 1943 ενίσχυσε, μάλιστα, την έντύπωση αυτή) ότι μπήκαν στην ιστορία τα θεμέλια για το ήθικò πληθίσιασμα και αυτών των δυò κόσμων. Και ίσως να μπήκαν, χωρίς να το νιώθουμε ακόμα ή χωρίς να θέλουν να το αναγνωρίσουν και να το αξιοποιήσουν ιστορικά οί πολιτικά υπεύθυνοι διαχειριστές της ζωής των δυò κόσμων, προπάντων του κομμουνιστικού που εξακολουθεί να προβάλλει ξένος προς κάθε δημοκρατική άνετικότητα.

12.—Όταν έλειψε ο κίνδυνος που είχε ένσαρκώσει ο 'Αττίλας, οί γερμανικοί λαοί — προπάντων οί πιò βάρβαροι — τα ξέχασαν όλα και ρίχτηκαν και πάλι βίαια επάνω στον έλληνο-ρωμαϊκό κόσμο. Συμβολικώτατο είναι το γεγονός, ότι δυò άκριβώς χρόνια μετά το θάνατο του 'Αττίλα και την έξαφάνιση των Ούννων, στα 455, οί πιò βάρβαροι και πιò άσυμβίβαστοι άπ' όλους τους βαρβάρους του βορρά, οί Βάνδαλοι, λεηλατούν και βεβηλώνουν την ίδια την πόλη της Ρώμης. Λαοί, όπως οί Βάνδαλοι, έπρεπε να λείψουν άπόλυτα ως μονάδες της ιστορίας — και έλειψαν οί Βάνδαλοι και χάθηκαν, όταν στα 533 κατάφερε ο Βελισσάριος να καταστρέψει το κράτος τους — για να πραγματοποιηθεί η συγχώνευση των δυò κόσμων.

Δέν ξέρουμε τί θα συμβεί στις μέρες μας ή στις μέρες που έρχονται. Όταν έλειψε ο κίνδυνος που είχε ένσαρκώσει ο Χίτλερ (που, εκτός άπό την ιστορική του συνείδηση, την καλή ή την κακή, είχε και κάτι άπό τον βιολογικό άυθορμητισμό του 'Αττίλα), οί δυò κόσμοι, ο δυτικός και ο σοβιετικός, ξέχασαν ή κάνουν πως ξέχασαν τις κοινές θυσίες τους και το χθεσινò συνασπισμό τους, σε χώρες όλόκληρες της ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων άπλώθηκε άτεγκτος ο νόμος του έρυθρού ολοκληρωτισμού, και άλλες τραγικές σελίδες γράφτηκαν ή γράφονται, χθές στην Ελλάδα και σήμερα στην Κορέα. Θα πραγματοποιηθεί τάχα, ή συγχώνευση; Θα ύπερνικηθεί το χάσμα; Θα χρειασθούν πολεμικές, τάχα, περιπέτειες και ασύλληπτες για το νοϋ μας παγκόσμιες τραγωδίες για να τερματισθεί το φαινόμενο των σύγχρονων επιδρομών ή θα βρεθούν άλλα μεταβατικά στάδια, ειρηνικά και όμαλά; Κανέννας δέν το ξέρει. 'Εκείνο που μπορούμε θετικά να πούμε, είναι ότι κ' ένας παγκόσμιος

πόλεμος, με έκβαση τὴ συντριπτικὴ ἥττα τῶν κρατῶν ποὺ ἐν-
σαρκῶνουν τὸν ἐρυθρὸ ὀλοκληρωτισμὸ, δὲ θᾶναι γιὰ τὸ μεγάλο
πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας μιὰ λύση θετικὴ καὶ τελεσίδικη. Ἡ
ἐπιδρομὴ κατὰ τοῦ δυτικοῦ κόσμου δὲ γίνεται μόνον ἀπ' ἔξω,
ἀπὸ δυνάμεις ποὺ ὀργανωμένες σὲ κράτη ἀπειλοῦν τὰ γεωγρα-
φικὰ τοῦ σύνορα, ἀλλὰ γίνεται καὶ μέσ' ἀπὸ τοὺς κόλπους του.
Ἡ ἐπιδρομὴ, στὶς μέρες μας, δὲν εἶναι μόνον ἐπιδρομὴ, ἀλλὰ
εἶναι κ' ἐπανάσταση· δὲν εἶναι μόνο μετανάστευση λαῶν, ἀλλὰ
εἶναι καὶ μετανάστευση ψυχικῶν στρωμάτων μέσα στοὺς ἴδιους
τοὺς λαοὺς τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ἀφοῦ, ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιό-
τητα καὶ δῶθε, τὰ ψυχικὰ στρώματα ποὺ ἀποτελοῦν συνάρτηση
τοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου τῆς μόζας εἶχαν συμπιεσθεῖ καὶ ὑπο-
χωρήσει, ἀφίνοντας νὰ ἐπικρατήσῃ τὸ ἄτομο καὶ ἡ προσωπικὴ
συνείδηση, τὰ συμπιεσμένα αὐτὰ στρώματα ἄρχισαν νὰ μετα-
ναστεύουν ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, νὰ μετακινοῦνται ἀπειλη-
τικά, νὰ διεκδικοῦν πάλι τὰ πρωτεῖα. Δὲν πρόκειται, μάλιστα,
γιὰ μιὰ κοινωνικὴ μετακίνηση, δηλαδὴ γιὰ τὴν προσπάθεια ὀρι-
σμένων τάξεων νὰ ἐκτοπίσουν ἄλλες — τέτοιες προσπάθειες
ἔγιναν καὶ εὐοδώθηκαν πολλὰς φορὲς στὴν ἱστορία — ἀλλὰ πρό-
κειται γιὰ τὴ μετακίνηση καθαρὰ ψυχικῶν στρωμάτων ποὺ ση-
μειώνονται μέσ' στὴ συνείδηση πολλῶν ἀνθρώπων ἄσχετ' ἀπὸ
τὴν κοινωνικὴ τους προέλευση. Ἐνας παγκόσμιος πόλεμος καὶ
μιὰ τελεσίδικη ἥττα τῶν κρατῶν τοῦ ἐρυθροῦ ὀλοκληρωτισμοῦ
δὲν πρόκειται ν' ἀνακόψουν τὸ φαινόμενο αὐτό. Τὸ ἠθικὰ κρί-
σιμο αὐτὸ φαινόμενο, εἴτε γίνῃ παγκόσμιος πόλεμος εἴτε ὄχι,
εἴτε γκρεμιστοῦν κράτη καὶ τιναχτοῦν στὸν ἀέρα χώρες ὀλοκλη-
ρες (χώρες νικητῶν καὶ ἡττημένων) εἴτε ὄχι, χρειάζεται ἄλλα
μέσα γιὰ ν' ἀντιμετωπισθεῖ. Οὔτε στὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν βαρ-
βάρων τοῦ βορρᾶ καὶ τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, ποὺ ἦταν πιὸ
ἀπλὸς καὶ μονοσήμαντος, δὲν ἄρκεσαν οἱ πόλεμοι, δὲν ἄρκεσαν
οἱ νίκες ἀπὸ τὴ μιὰ ἢ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, γιὰ νὰ δοθεῖ ἡ λύση.
Τὴ λύση, ὕστερ' ἀπὸ πολλὰς καὶ καταστρεπτικὰς πολεμικὰς πε-
ριπέτειες ποὺ κάμποσες ἀπ' αὐτὰς ἦταν ἱστορικὰ ἔργονες, τὴν
ἔδωσε, τότε, ἡ συγχώνευση τῶν δυῶν κόσμων ἢ δημιουργικὴ, ἢ
βαθμιαία προσαρμογὴ τῶν βαρβάρων στοὺς πνευματικοὺς καὶ
ἠθικοὺς νόμους τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου καὶ ἢ βαθμιαία, ἐπί-
σης, προσαρμογὴ τοῦ γερασμένου αὐτοῦ κόσμου στοὺς νόμους
τῆς βιολογικῆς νεότητος τῶν γερμανικῶν λαῶν. Καὶ μεγάλος με-

σολαβητής για τὸ ἀμοιβαῖο αὐτὸ πλησίασμα καὶ τὴν ὀριστικὴ συγχώνευση ἦταν ὁ Χριστιανισμὸς.

Ποιὸς μπορεῖ νᾶναι σήμερα ὁ μεσολαβητής; Ποιὰ μπορεῖ νᾶναι σήμερα ἡ δύναμη ποὺ θὰ προκαλέσει τὴ συγχώνευση τῶν δυὸ κόσμων, καὶ ποὺ γιὰ νὰ τὴν προκαλέσει θὰ πρέπει στὸν ἕναν τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς δυὸ κόσμους νὰ ὑπάρχει ζωντανὴ ἢ νὰ ζωντανέψει; Ὁ Χριστιανισμὸς ποὺ ἦταν ὁ μεγάλος μεσολαβητής στὴν κρίσιμη καμπὴ τῆς πρώτης χιλιετηρίδας μ. Χ., ἦταν μιὰ δύναμη μεταφυσικὴ ἦταν, μ' ἄλλους λόγους, μιὰ δύναμη ποὺ ἔκανε τὸν ἄνθρωπο νὰ στηρίζει ἐλπίδες καὶ σ' ὅ,τι εἶναι πέρα ἀπὸ τὴ ζωὴ, νὰ πιστεύει καὶ στὸ ἄγνωστο μὲ τρόπο θετικό, νὰ συνδέει τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν παροδικότητά του μὲ τὸ σύμπαν καὶ μὲ τὴν αἰωνιότητα, νὰ βλέπει τὸ ἐφήμερο χρέος του συνυφασμένο μὲ μιὰν αἰώνια κύρωση. Εἶναι, τάχα, ἀπαραίτητο, ἡ δύναμη ποὺ θὰ χρησιμεύσει ὡς ὁ μεγάλος μεσολαβητής στὴν ἐποχὴ μας — ὁ μεσολαβητής ὅχι μόνον ἀνάμεσα στοὺς δυὸ κόσμους ποὺ ἐξωτερικὰ συγκρούονται, ἀλλὰ καὶ ἀνάμεσα στὰ διάφορα στρώματα τῆς ἴδιας τῆς ψυχῆς τοῦ καθενὸς μας ποὺ ἔχουν ἀναταραχθεῖ — νᾶναι μιὰ δύναμη μεταφυσικὴ;

Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ἡ κρισιμώτερη ἀπάντηση ποὺ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ δώσει ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ἡ γνώση καὶ τὸ ἄγνωστο

ΤΟ ΑΙΣΘΗΜΑ ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄμεσο ὕλικὸ παρὸν τῆς ζωῆς μας, ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο, εἶναι ἡ μόνη πηγὴ ἱστορικῆς δημιουργίας ποὺ ἀντέχει σὲ ὤρες κρίσιμες. Ἡ δύναμη, ἡ ταγμένη νὰ ὑπερνικήσει μεγάλες ἱστορικὲς κρίσεις, δὲ μπορεῖ νᾶναι παρὰ μόνο μεταφυσικὴ. Καμιὰ γνώση δὲ μπορεῖ ν' ἀντικαταστήσει τὴν πίστη. Ἡ γνώση μᾶς δένει σὲ ὅσα εἶναι γνωστά· ἡ πίστη μᾶς λυτρώνει καὶ μᾶς πᾶει στὸ ἄπειρο ἄγνωστο. Κι' ὁ θάνατος εἶναι καὶ θὰ μείνει ἄγνωστος· ἡ γνώση δὲ μπορεῖ νὰ τὸν ἐγγίσει. Καὶ γιὰ ὅποιον ζεῖ, προπάντων ὅταν ἔπαψε νᾶναι νέος (ὅπως ἦταν νέος ὁ κλασικὸς Ἀθηναῖος) ἢ ὅταν ἡ ζωὴ του ἔχει γίνεи δύσκολη, ὁ θάνατος δὲ μπορεῖ νὰ τοῦ εἶναι ἀδιάφορος. Καὶ δὲ μπορεῖ, χωρὶς κάποια ἀπάντηση στὸ νόημα τοῦ θανάτου, νὰ δώσει ὁ ἄνθρωπος μιὰ θετικὴ ἀπάντηση καὶ στὸ νόημα τῆς ζωῆς. Αὐτὸ θὰ πεῖ ὅτι δὲ μπορεῖ καὶ νὰ δράσει ἱστορικᾶ ἢ ν' ἀντιδράσει σὲ κινδύνους χωρὶς ἓνα μεταφυσικὸ στήριγμα, χωρὶς πίστη.

2.— Δὲ θὰ μπῶ τώρα στὸ κύριο αὐτὸ θέμα. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἔχουν δίκιο ἐκεῖνοι ποὺ θεωροῦν τὴ γνώση ἀρκετὴ καὶ τὴν πίστη ὄχι μόνο περιττὴ, ἀλλὰ καὶ ἀδύνατη στὸ σημερινὸ στάδιο τῆς ἐπιστήμης. Ἔτσι σκέπτονται σχεδὸν ὅλοι στὸν κόσμο τοῦ συνειδητοῦ κομμουνισμοῦ, δηλαδὴ ὅσοι εἶναι συνειδητὰ προσηλωμένοι στὸν Μαρξισμό ἢ τὸν Λενινισμό ἢ τὸν Σταλινισμό, καθὼς καὶ οἱ περισσότεροι ποὺ ζοῦν κουρασμένοι ἢ μὲ μιὰν

ἀδιάφορη ψυχική στάση μέσα στα πλαίσια τοῦ δυτικοῦ κόσμου.

Ἡ θρησκεία, εἶπε ὁ Μαρξισμὸς (καὶ τὸ εἶπε προτοῦ ἀκόμα φθάσουμε στὸ σημερινὸ ἀληθινὰ καταπληκτικὸ στάδιο τῆς ἐπιστήμης), εἶναι ἓνα τέχνασμα ἢ, σωστότερα, μιὰ παγίδα: ἡ παγίδα ποὺ στήνουν ὅσοι ἐξουσιάζουν στὴν κοινωνία — οἱ τάξεις ποὺ δεσπόζουν — στὶς τάξεις ποὺ καταδυναστεύονται· γιὰ ν' ἀποκοιμίσουν τὸ δοῦλο, γιὰ νὰ τὸν κάνουν νὰ μὴν ξεσηκωθεί διεκδικώντας τὰ δικαιώματά του στὴν ἐγκόσμια ζωὴ, τοῦ χαρίζουν τὴ θρησκεία καὶ τὴν αἰώνια ζωὴ· γιὰ νὰ ἐκμεταλλεύονται εὐκολώτερα τοὺς οἰκονομικὰ ἀδύνατους καὶ κοινωνικὰ παραπεταμένους, τοὺς ὑπόσχονται τιμὲς καὶ δύναμη καὶ διακρίσεις στὸν ἄλλον κόσμο.

Ἡ τέτοια τοποθέτηση τοῦ προβλήματος δὲ θὰ μὲ ἀπασχολήσει πολὺ. Δὲν ἀμφισβητῶ τὸ γεγονός ὅτι πονηροὶ καὶ ἀσυνείδητοι δυνάστες, ἀκόμα καὶ κακοὶ καὶ προσανατολισμένοι σ' ἐγκόσμια πλοῦτη καὶ ἐπίγειες ἀπολαύσεις ἐκκλησιαστικοὶ ἀξιωματοῦχοι, ὡς σκέφθηκαν ἔτσι ὅπως μᾶς λέει ὁ Μαρξισμὸς, καὶ θὰ ἔκαμαν τὸ νόμο τοῦ Θεοῦ ὄργανο τῆς ἠθικὰ ἄνομης ἐξουσίας τους. Πῶς καὶ μὴ τὸ κάμουν ὅσοι εἶναι ἀσυνείδητοι καὶ πῶς νὰ σεβασθοῦν τὴν πίστη ὅσοι δὲν ἔχουν οἱ ἴδιοι πίστη μέσα τους; Τὸ πρόβλημα μ' ἐνδιαφέρει ὄχι σὲ σχέση μὲ ὅσους εἶναι ἀσυνείδητοι, ἀλλὰ σὲ σχέση μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους καί, μάλιστα, σὲ σχέση καὶ μ' αὐτὸν ἀκόμα τὸν Μαρξιστὴ ποὺ μιλάει ὅπως εἶπα παραπάνω. Οἱ ἀσυνείδητοι δυνάστες χρησιμοποιοῦν καὶ τὴν ἐπιστήμη ὡς ὄργανο γιὰ καταπίεση. Σημαίνει, τάχα, αὐτὸ ὅτι φταίει ἡ ἐπιστήμη καὶ ὅτι πρέπει, γιὰ νὰ καταργηθεῖ ἡ καταπίεση, νὰ καταργηθεῖ ἡ ἐπιστήμη;

Ἄς φύγουμε, λοιπόν, ἀπ' αὐτὴ τὴν τοποθέτηση τοῦ προβλήματος. Δὲν ἔχει σοβαρότητα. Τὴν ἀποφεύγουν πιά καὶ οἱ ἴδιοι οἱ πολιτικοὶ καὶ πνευματικοὶ ἡγέτες τοῦ κομμουνισμοῦ ποὺ δείχνουν σήμερα κάποια ἀνοχὴ ἀπέναντι τῆς θρησκείας ἢ τὴν χρησιμοποιοῦν ἴσως κι' αὐτοί, μὲ τὴ σειρά τους, ὡς μέσο καὶ ὄργανο γιὰ νὰ γλυκαίνουν τὴν καταπίεση.

3.— Ἀσχετα, λοιπόν, ἀπὸ τὴν παραπάνω θέση, οἱ συνείδητοὶ ὀπαδοὶ τοῦ σύγχρονου ἐπιστημονικοῦ θετικισμοῦ ἢ ὕλισμοῦ, ἀδιάφορο ἂν εἶναι κομμουνιστὲς ἢ προβάλλουν ὡς φορεῖς τῆς πολιτικῆς νοοτροπίας τοῦ δυτικοῦ κόσμου, θεωροῦν τὴν πίστη, δηλαδὴ τὴ μεταφυσικὴ ἀναγωγὴ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου στὸ ἄγνω-

στο, σὰν κάτι πὸ τὸ ἔκαμε περιττὸ ἢ καὶ ἀδύνατο ἢ ἴδια ἢ ἐπιστήμη, ἢ ἴδια ἢ γνώση μας. "Ἐσβυσε, τάχα, ἡ γνώση τὸ ἄγνωστο; Δὲ μᾶς λένε, βέβαια, ἓνα τέτοιο πράγμα· καὶ ὅσοι εἶναι ἀρκετὰ ἔξυπνοι δὲ μπορεῖ καὶ νὰ τὸ σκέπτονται. Ξέρουν καλά ὅτι τὰ γνωστὰ δὲν κόβονται ἀπὸ τὸ ἄγνωστο. "Ὅσοι δὲν τὸ ξέρουν, εἶναι ἀπλούστατα βλάκες. Πῶς μποροῦν τὰ πεπερασμένα νὰ κόβονται ἀπὸ τὸ ἄπειρο καὶ νὰ «ἐλαττώνουν» τὸ ἄπειρο; Πῶς εἶναι δυνατό μὲ τὴν ἀριθμητικὴ πρόοδο νὰ μειώνεται τὸ μῆκος τοῦ ἀπείρου ἢ μὲ κάθε καινούργια γνώση νὰ περιορίζεται τὸ ἀπροσπέλαστο στὸ νοῦ μας ἄγνωστο; "Ἄλλο τὸ ἄγνωστο πὸ δὲν ἔγινε ἀκόμα γνωστὸ, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ γίνῃ γιατί ἀνταποκρίνεται στὶς δυνατότητες τοῦ νοῦ μας, καὶ ἄλλο τὸ ἄγνωστο πὸ εἶναι, ὅπως καὶ τὸ ἄπειρο, πέρ' ἀπὸ κάθε δυνατότητα τοῦ νοῦ μας. Αὐτὸ, λοιπόν, τὸ ξέρουν ὅσοι δὲν εἶναι βλάκες. Ἡ θέση πὸ παίρνουν οἱ συνειδητοὶ καὶ εὐφυεῖς ὄπαδοὶ τοῦ σύγχρονου ἐπιστημονικοῦ θετικισμοῦ ἢ ὕλισμοῦ εἶναι ἄλλη. Χωρὶς ν' ἀμφισβητοῦν τὸ ἄγνωστο ἢ τὴ σωστὴ σχέση τοῦ ἄγνωστου πρὸς τὸ γνωστὸ (τὸ ἐνεργεῖα ἢ δυνάμει γνωστὸ), βλέπουν τὸ ἄγνωστο εἴτε ὡς μηδέν, εἴτε ὡς ἓνα «πᾶν» πὸ δὲν ἔχει καμιά σημασία γιὰ τὸν ἄνθρωπο· κι' ἔτσι ἡ ἀναγωγή τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου σ' αὐτὸ — στὸ μηδέν ἢ στὸ ἀδιάφορο πᾶν — εἶναι μιὰ τάση βασισμένη σὲ προλήψεις, σὲ ἀγραμματοσύνη, εἶναι μιὰ ἀδυναμία, εἶναι μιὰ ὑπεκφυγὴ ἀπὸ τὴν ἐγκοσμιότητα πὸ μονάχα αὐτὴ ὑπάρχει γιὰ μᾶς τοὺς ἄνθρωπους.

Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι οἱ τελευταῖες φάσεις τῆς ἐπιστήμης, προπάντων ἀφότου ὁ "Αἰνσταϊν, στὰ 1905, διακήρυξε ὅτι ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος δὲν εἶναι σταθερὲς καὶ ἀμετάβλητες ὀντότητες καὶ ὅτι τὰ πάντα (μάζα, ἀδράνεια, μορφή) εἶναι συνάρτηση τῆς ταχύτητας, ἔκαμαν ἀμφίδολο ἀκριδῶς ὅ,τι βλέπουμε μπροστά μας καὶ ὄχι τὸ ἀόρατο, ἔκαμαν σχετικὸ τὸ γνωστὸ καὶ ὄχι τὸ ἄγνωστο. "Ἄν καὶ τὸ λέω αὐτὸ περίεργο, δὲ θέλω διόλου νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι ἡ σχετικοποίηση τῶν πάντων (τῶν πάντων μέσα στὸ φυσικὸ κόσμο) θᾶπρεπε νὰ ὀδηγήσει στὸ λογικὸ συμπέρασμα ὅτι θεμελιώνεται ἀκόμα περισσότερο ἡ σχέση τῆς ψυχῆς μας πρὸς τὸ ὑπερφυσικόν. Ἡ σχετικοποίησις ἦταν κι' αὐτὴ μιὰ κατάκτησις τοῦ νοῦ — ἡ πιὸ μεγάλη ὕστερ' ἀπὸ τὸν Νεύτωνα — καὶ σὰν κατάκτησις γέννησε μιὰν ἀκόμα μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη τοῦ ἀνθρώπου στὸ νοῦ του, καὶ ἔκαμε τὸν ἄνθρωπο — ἔτσι παύει νᾶναι τὸ

ἀποτέλεσμα περίεργο — νὰ δυσπιστήσῃ ἀκόμα περισσότερο σὲ ὅσα ὁ νοῦς του δὲ μπορεῖ νὰ συλλάβῃ. Ὁ θετικισμὸς τοῦ Αὐγουστου Κόντ ἦταν ἀκόμα ἀρκετὰ ἀφελῆς, ὅπως ἐτόνισε στὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰῶνα ὁ σοφὸς φυσιολόγος Κλαύδιος Μπερνάρ, ἐνῶ ὁ θετικισμὸς ποὺ ἐπήγαγε ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς σχετικότητος, ἀπὸ τὰ «κβάντα» τοῦ Μάξ Πλάνκ καὶ ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ ἀτόμου, εἶναι πολὺ λιγώτερο ἀφελῆς (τουλάχιστον στὴ συνείδηση ἐκείνων ποὺ δὲν εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τους ἀφελεῖς). Ὁ τέτοιος θετικισμὸς ἢ ὕλισμὸς δὲν εἶναι, βέβαια, ὑπεροπτικὸς καὶ μεγαλόστομος· εἶναι, ἀντίθετα, σεμνὸς καὶ συμπαθητικὸς· εἶναι ὁ θετικισμὸς τῆς βαθειᾶς ἀμφιβολίας, ὁ θετικισμὸς τοῦ ψυχικοῦ κενοῦ ποῦ, ἂν δὲν εἶναι σ' ὅλους ἀπόλυτα συνειδητό, εἶναι ὡστόσο συνειδητὸ σὲ πολλοὺς καὶ γίνεται διαρκῶς περισσότερο συνειδητὸ σὲ ὅλους. Σὲ ὅλους ἐκείνους ποὺ παραιτήθηκαν ἀπὸ τὴν πίστη, ἀπὸ κάθε μεταφυσικὴ τάση τῆς ψυχῆς τους. Δὲν εἶναι, βέβαια, ὅλοι ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴ σύγχρονη φυσικὴ ἐπιστήμη τέτοιοι· ὅσοι ἀσχολοῦνται, μάλιστα, ὡς δημιουργικοὶ ἐργάτες τῆς ἔχουν ἴσως παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ τάση τῆς ψυχῆς λιγώτερο ἀπὸ τοὺς πολλοὺς, τοὺς μορφωμένους καὶ ἡμιμαθεῖς, ποὺ δὲν ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ ἔχουν παθητικὰ ὑποστῆ τὸ ξάφνιασμα ποὺ προκαλεῖ ἡ καταπληκτικὴ τῆς πρόοδος στίς μέρες μας.

Πῶς μπορεῖ πιά νὰ σταθεῖ, γιὰ τὸν ὄπαδὸ ἢ παθητικὸ δέκτη τοῦ σύγχρονου θετικισμοῦ, ἢ πίστη; Ὁ ἄνθρωπος πλανήθηκε, ἕως χθές, στὰ γνωστὰ καὶ μπορεῖ ἀκόμα νὰ πλανᾶται· πῶς μπορεῖ νὰ μὴν πλανᾶται σὲ ὅσα ἐπίστευε γιὰ τὸ ἄγνωστο; Ἡ ἀπασχόληση μὲ τὸ ἄγνωστο εἶναι μάταιος κόπος, ἐνῶ καὶ αὐτὸ ἀκόμα τὸ κενὸ ποὺ παίρνει τὴ θέση τῆς (ποὺ δὲν παίρνει, δηλαδῆ, καμιά θέση) εἶναι τουλάχιστον μοιραῖο. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ποὺ δὲν τὸ ἀποκρυσταλλώνουν, ἔστω, συνειδητὰ στὴ σκέψη τους οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς μας, στριφογυρίζει μέσα στὸ νοῦ τῶν πιὸ πολλῶν, εἰν' ἓνα δηλωμένο ἢ ἄδηλο διανοητικὸ γεγονός. Καὶ γίνεται καὶ γεγονὸς ἠθικὸ, ἀλλάζει καὶ τὴν πρακτικὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι τῆς ζωῆς, ἀπέναντι τοῦ πλησίον του, ἀπέναντι τῆς ἱστορίας. Ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἱστορία παύουν ἔτσι νὰ ἔχουν ἠθικὸ νόημα, παύουν νὰ ἔχουν ὅποιαδήποτε ἄλλη σημασία ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄμεση ἀπτή, τὴν ὕλική, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνυφασμένη μὲ τὴν καθημερινὴ ὕλικὴ ἀπόδοση τοῦ κάθε κόπου μας ἢ

καὶ τῆς κάθε ἄκοπης χειρονομίας μας. "Ὅταν ἡ γῆ μας μέσα στοῦ σύμπαν πού ἀριθμεῖ τουλάχιστον χίλια δισεκατομμύρια σώματα (σώματα πού πολλὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερα ἀπὸ τὴ γῆ) δὲν εἶναι οὔτε κἂν ἓνα ἀνεξάρτητο ἄστρο, ὅταν ὁ ἄνθρωπος σὲ σχέση μὲ τὶς διαστάσεις τοῦ σύμπαντος εἶναι κάτι ἀσύγκριτα λιγώτερο ἀπ' ὅ,τι εἶναι σὲ σχέση μὲ τὸν ἄνθρωπο ὁ μικρότερος μικροοργανισμὸς πού συλλαμβάνουμε μὲ τὸ μικροσκόπιο, τί ἠθικὸ νόημα μπορεῖ νᾶχει ἡ ζωὴ καὶ τί σκοπὸ μπορεῖ νᾶχει ἡ ἱστορία; Ἡ ἠθικὴ αὐτὴ κατάληξη τῶν λογικῶν συλλογισμῶν πού ἐπάνω τους βασιζέται ὁ σύγχρονος θετικισμὸς ἢ ὑλισμὸς, εἶναι φοβερή. Ἐνῶ λογικὰ εἶναι συμπαθητικὴ καὶ σεμνὴ ἡ στάση τῶν σύγχρονων θετικιστῶν, ἠθικὰ εἶναι τόσο ἐπικίνδυνη πού μπορεῖ νὰ σημάνει τὸ τέλος τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἠθικὴ αὐτοκτονία του. "Ἄν λείπει ἡ ἰδέα τοῦ χρέους, ὑπάρχει τάχα ὁ ἄνθρωπος; Γιὰ τὸν μεταφυσικὰ ἀπαισιόδοξο, ἡ πιὸ ἀκραία σύλληψη τοῦ ἀνθρώπινου χρέους εἶν' ἐκείνη πού δοκίμασε νὰ κάμει ὁ Ἄρθουρος Σόπενχάουερ, θεμελιώνοντας τὴν ἠθικὴ ἐπάνω στὴν ἄρνηση τοῦ βιοτικοῦ βουλευτικοῦ στοιχείου. Αὐτὴ ἦταν μιὰ τραγικὴ θεμελίωση τῆς ἠθικῆς· ὡστόσο, καὶ μ' αὐτὴν διασώθηκε ἡ ἰδέα τοῦ χρέους· καὶ ὄχι μόνο διασώθηκε, ἀλλὰ κορυφώθηκε· ἐνῶ ὁ Κάντ φθάνει ὡς τὸν ἐνάρετο, ὁ Σόπενχάουερ προχωρεῖ καὶ φθάνει ὡς τὸν ἅγιο, ὡς τὸν ἀσκητὴ. Πέρα, ὅμως, ἀπὸ τὴν τραγικὴ αὐτὴ θεμελίωση τῆς ἠθικῆς δὲν ὑπάρχει τίποτα. Ἡ θεμελίωση τοῦ Σόπενχάουερ εἶναι διττὰ ἀκραία: καὶ γιὰτὶ ἀπαιτεῖ περισσότερα ἀπὸ κάθε ἄλλη ἠθικὴ, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ βρίσκεται στὸ χεῖλος τοῦ γκρεμοῦ, στὸ τελευταῖο ὄριο τοῦ νοῦ. "Ἄν δὲ σταθοῦμε ἐκεῖ, πέφτουμε, γκρεμιζόμαστε. Τὸ ν' ἀρνηθοῦμε τὴ βούληση γιὰ ζωὴ, ὅπως τὸ λέει ὁ Σόπενχάουερ, εἶναι μιὰ στάση τῆς ψυχῆς συνυφασμένη μ' ἓνα χρέος· ἡ ἄρνηση, ἄλλωστε, αὐτὴ εἶναι ταυτόχρονα, γιὰ τὸ Γερμανὸ φιλόσοφο, ἡ ὑπέρτατη κατάφαση τοῦ ὄντως ὄντος πού εἶναι ἡ παγκόσμια βούληση, ἐκείνη πού ὑπάρχει πίσω ἀπ' ὅλα τὰ φαινόμενα (ἄρα καὶ πίσω ἀπὸ τὸ σῶμα μας καὶ τὴ ζωὴ μας). Τὸ ν' ἀρνηθοῦμε, ὅμως, τὴν ἴδια μας τὴν ἀρνητικὴ βούληση — δηλαδὴ τὴν ἀξία πού ἔχει ἡ βούλησή μας ν' ἀρνηθοῦμε τὴ βούληση γιὰ ζωὴ —, τὸ νὰ μηδενίσουμε τὸν ἑαυτὸ μας βλέποντάς τον (ὅπως τὸν βλέπει ὁ σύγχρονος θετικιστῆς) μονάχα ὡς ἓνα μικροσκοπικὰ συλληπτὸ φαινόμενο μέσα στὸ ἄπειρο τῶν φαινο-

μένων, αὐτὸ σημαίνει τὴν ἀπόλυτη ἀνατροπὴ τῆς κάθε ιδέας ἀνθρώπινου χρέους.

Ἄν, ὅμως, εἶναι ἀλήθεια ὅτι δὲν εἴμαστε τίποτα; Εἴτε προκύπτουν, εἴτε ὄχι, ἀπὸ τῆ διαπίστωση αὐτὴ φοβερὰ ἠθικὰ συμπεράσματα, ἂν ἡ διαπίστωση εἶναι σωστὴ, δὲ μπορούμε ν' ἀρνηθοῦμε τὸ κύρος τῆς μόνο καὶ μόνο ἀπὸ κοινωνικὴ σκοπιμότητα. Ὁ σύγχρονος θετικιστὴς ἢ ὑλιστὴς εἶναι σεμνὸς καὶ μελαγχολικὸς, δὲ θριαμβολογεῖ ὅπως θριαμβολογοῦσαν οἱ αἰσθησιαρχικοὶ φιλόσοφοι τοῦ ΙΗ' αἰῶνα καὶ οἱ θετικιστὲς καὶ ἄθεοι τοῦ ΙΘ'. Ἡ στάση του εἶναι, μάλιστα, μιὰ στάση βαθύτατης συστολῆς ἀπέναντι τοῦ σύμπαντος. Κοιτάζει τ' ἄστρα καὶ νιώθει τὸν ἑαυτὸ του νὰ χάνεται. Ξέρει ὅτι, κοιτάζοντας τὸν οὐρανὸν, δὲν ἔχει κἄν μπροστὰ του τὸ «παρὸν» τοῦ οὐρανοῦ, ἀλλὰ ὅτι τὰ περισσότερα ἄστρα ποὺ βλέπει τὰ βλέπει ὅπως ἦταν κάποτε ἄλλοτε, σ' ἓνα παρελθὸν ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ σχέση τῶν ἀποστάσεων (φοβερῶν στὶς πιὸ πολλὰς περιπτώσεις ἀποστάσεων) μὲ τὴν ταχύτητα τῶν ἀκτίνων τοῦ φωτός. Ξέρει ὅτι τὸ παρελθὸν αὐτὸ μπορεῖ νᾶναι, σ' ὀρισμένες περιπτώσεις δυσδιάκριτων γιὰ μᾶς νεφελωμάτων ποὺ βρίσκονται πολὺ πιὸ μακριὰ κι' ἀπὸ τὸν Γαλαξία, ἓνα παρελθὸν ἑκατομμυρίων ἐτῶν καὶ ὅτι τὸ μάτι του (τὸ μάτι ποὺ οἱ αἰσθησιαρχικοὶ φιλόσοφοι θεωροῦσαν, ὅπως καὶ ὅλες τὶς αἰσθήσεις, ὡς κάτι ἀλάθητο) πλανᾶται· καὶ ὅτι πλανᾶται, ὄχι μόνο γιὰτὶ βλέπει ὡς παρὸν ἓνα ἀπώτατο παρελθὸν, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ, ἄσχετα ἀπὸ τὴ συγγνωστὴ αὐτὴ πλάνη, νομίζει ὅτι βλέπει πραγματικὰ τὰ ὅσα βλέπει, ἐνῶ τίποτα ἀπ' ὅσα βλέπει — ἀκόμα καὶ ἀπ' ὅσα βλέπει καὶ ἐγγίζει πλάϊ του — δὲν ἔχει τὴ μορφή καὶ τὴ μάζα ποὺ θαρρεῖ πῶς ἔχει. Καὶ ξέρει πολὺ περισσότερα ὁ σύγχρονος θετικιστὴς. Ἀπὸ τὰ 1911 ποὺ ὁ Ρόδερφορντ, ὁ μεγαλύτερος ἐξερευνητὴς τοῦ ἀτόμου, ἀποκάλυψε μπροστὰ σ' ἓνα ἐκπληκτὸ ἐπιστημονικὸ ἀκροατήριον, στὸ Μάντσεστερ, ὅτι τὸ ἄτομον εἶναι ἡ μινιατούρα ἐνὸς ἡλιακοῦ συστήματος, ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνθηκε τὸν ἑαυτὸ του νὰ χάνεται ἀκόμα περισσότερο. Ὅχι μόνο μπροστὰ στὸ μακρόκοσμον, στὸ οὐράνιον σύμπαν, ἀλλὰ καὶ μπροστὰ σ' αὐτὸν ἀκόμα τὸ μικρόκοσμον αἰσθάνθηκε τὸν ἑαυτὸ του νὰ χάνεται. Τὸ ἀνθρώπινον χρέος προϋποθέτει τὸ ὅτι εἴμαστε κάτι. Ἄν, ὅμως, δὲν εἴμαστε τίποτα;

4.— Στὸν κόσμον τῶν φαινομένων, στὸ μακρόκοσμον καὶ στὸ μικρόκοσμον, δὲν ἰσχύουν μόνο νόμοι, ἀλλὰ καὶ πιθανότητες, δὲν

ὑπάρχουν μόνον αἰτιώδεις σύνδεσμοι, ἀλλὰ καὶ σκοπιμότητες. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι ὅσοι δὲν τὸ εἶχαν καταλάβει — καὶ δὲν τὸ εἶχαν καταλάβει οἱ ὄπαδοί τῆς καθαρὰ μηχανιστικῆς κοσμοθεωρίας — ἀναγκάζονταν ν' ἀναγνωρίζουν τὴ «σύμπτωση» ὡς παράγοντα στὴ φύση πρὸ πολὺ ἀπὸ μᾶς πού, ὕστερ' ἀπ' τὸν Πλάνκ, χρησιμοποιοῦμε τὶς συναρτήσεις τῶν πιθανοτήτων. Κάμποσοι βιολόγοι, στὸ 19^ο αἰῶνα, πρὶν γίνεαι ἀπὸ τὸν Πλάνκ, στὰ 1900, ἢ καθαρὰ μαθηματικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ἀτεγκτῆς αἰτιοκρατίας (τοῦ ντετερμινισμού), χτύπησαν τὴ μηχανιστικὴ καὶ αἰτιοκρατικὴ κοσμοθεωρία μὲ ὑποθέσεις δογματικῆς, χωρίζοντας οὐσιαστικὰ καὶ ποιοτικὰ τὴν ὀργανικὴ ἀπὸ τὴν ἀνόργανη φύση. Ἔτσι, ὁ Τόμας Χένρυ Χάξλεϋ, ὁ σοφὸς προπαγανδιστῆς τοῦ Δαρβίνου, λέει ὅτι, ἐνῶ ἡ ἀνόργανη φύση τείνει πρὸς τὴν ἰσορροπία τῶν δυνάμεων καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ σταθερότητα μορφῶν, ἡ ζωὴ τείνει πρὸς τὴ διατάραξη τῆς ἰσορροπίας καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ καὶ ἀκατάπαυστη διαδοχὴ τῶν μορφῶν της, ἀπὸ μιὰ διαρκῶς συνθετώτερη (μ' ἄλλα λόγια, πρὸ τέλεια) διαμόρφωση τῆς ζωῆς. Τὴν ἀτεγκτὴ αἰτιοκρατία τὴν ἐκτοπίζει, ἔτσι, ἡ ἀναζήτησις σκοπῶν μέσα στὴ φύση (ἔστω καὶ μόνον στὴν ὀργανικὴ), τὴν ἐκτοπίζει ἡ τελολογικὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη. Καὶ ὁ Μπέρξον, μὴ ξέροντας πρὶν ἀπὸ τὰ 1900 τὴ λύση τοῦ Πλάνκ, ἀλλὰ ἀνεπηρέαστος καὶ ὕστερ' ἀπὸ τὰ 1900 ἀπὸ τὴ θεωρία τῶν «κβάντα», προχωρεῖ τολμηρότερα σὲ μιὰν ἰδιότυπη φιλοσοφικὴ θεμελίωση τοῦ «βιταλισμοῦ» ποὺ ξεφεύγει καὶ ἀπὸ τὴ μηχανιστικὴ (τὴν αἰτιοκρατικὴ) καὶ ἀπὸ τὴν τελολογικὴ ἐρμηνεία τῆς ζωῆς.

Ὁ Πλάνκ ἐκάλυψε, κάπως, τὸ πρόβλημα μὲ τὴ μαθηματικὴ θεμελίωση τῶν πιθανοτήτων ποὺ συμπληρώνουν τὰ κενὰ τῆς αἰτιοκρατίας, κενὰ ποὺ ἦταν καὶ εἶναι πρὸ χτυπητὰ στὸ μικρόκοσμο τοῦ ἀτόμου καὶ πού, ὅσο δὲν εἶχαμε τὴν ὑπόθεση τοῦ Πλάνκ, ἔπρεπε νὰ καταφεύγουμε, ὡς ὄπαδοί τῆς ἀτεγκτῆς αἰτιοκρατίας, στὴ «σύμπτωση» γιὰ νὰ τὰ πληρώσουμε. Ἀμέτρητα πράγματα ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐξηγηθοῦν ἢ καὶ νὰ συλληφθοῦν μὲ τὸ ἀπλὸ μηχανιστικὸ σχῆμα «αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα». Οἱ πρὸ βασικῆς, μάλιστα, στιγμῆς ἢ καταστάσεις στὴ φύση θάταν ἀδύνατο νὰ συλληφθοῦν. Γιατί, τάχα, ὁ πυρήνας τοῦ ἀτόμου — μέσ' στὸ ἰδιότυπο αὐτὸ ἠλιακὸ σύστημα ποὺ λέγεται ἄτομο — δὲ δίνει στὰ ἠλεκτρόνια ποὺ τρέχουν γύρω του τὴ δυνατότητα ν' ἀκολουθοῦν

όλες τις μηχανικά δυνατές τροχιές; Γιατί, τάχα, αποκλείονται οι τροχιές, ειδικώτερα, εκείνες που, αν τις ακολουθούσαν τα ηλεκτρόνια, το αποτέλεσμα θά'ταν ή καταστροφή του ατόμου; Τα ερωτήματα αυτά τα δανείζομαι από το βιβλίο του φυσικού Άρθούθου Μάρχ «Ο δρόμος του σύμπαντος». Και προχωρώ μαζί με τον Μάρχ: Το άτομο, χωρίς το φαινόμενο αυτό να μπορεί αιτιοκρατικά να συλληφθεί, αντίσταται σε κάθε επίδραση που θα μπορούσε να διαταράξει και να μειώσει την τάξη που το διέπει ως σύστημα. Οι θερμοδυναμικοί νόμοι που θα μπορούσαν να διαταράξουν την τάξη αυτή ή και να οδηγήσουν στην καταστροφή του ατόμου άτονούν. Η τάξη στο σύστημα του ατόμου, χωρίς να υπάρχει καμιά φυσική αίτια που να την προκαλεί και να τη συντηρεί — άγνοώντας, μάλιστα, την αίτια που θά'πρεπε, σύμφωνα με τη θεωρία του Μάξγουελ, να κάνει τα ηλεκτρόνια, ως μονάδες ηλεκτρικού φορτίου, διαρρέοντας προς το ηλεκτρομαγνητικό τους πεδίο, να χάσουν την κίνησή τους — γεννιέται και διατηρείται άδιατάρακτη. Το ίδιο δε μπορούμε, τάχα, να πούμε και για τον κόσμο ολόκληρο, για τα ούράνια ήλιεκά συστήματα, για το σύμπαν; Χωρίς άλλο, μπορούμε να το πούμε. Και θά'πρεπε, ως όπαδοί τής μηχανιστικής κοσμοθεωρίας, να επικαλεσθούμε τη «σύμπτωση» ως άποφασιστικό παράγοντα στη φύση, αν δέν έρχόταν ο Πλάνκ για να συμπληρώσει το κενό με τις συναρτήσεις των πιθανοτήτων, που προκύπτουν, για κάθε δεδομένο σύστημα, από μιá διαφορική εξίσωση.

Άλλά και με τη μαθηματική αυτή λύση που είναι καθαρά στατιστική, δέν έρμηνεύεται το φαινόμενο και δέν καταργείται ή «σύμπτωση». Υπερφαλαγγίζεται μονάχα ο νόμος τής αιτιότητας και μπαίνει στη θέση του ο νόμος των πιθανοτήτων που δε σημαίνει τίποτ' άλλο παρά μιá θετική πρόβλεψη για τις προσεχείς κινήσεις και μεταβολές μέσα σ' ένα δεδομένο σύστημα ατόμου. Ίσως, αύριο, να μπορεί να γίνουν τέτοιες προβλέψεις και στον ούρανό. Έτσι, θα μάθουμε ακόμα περισσότερα απ' όσα ξέρουμε σήμερα, αλλά ο λόγος που συγκρατεί το σύμπαν και την τάξη που το διέπει, ο λόγος που με τον ίδιο θαυμαστό τρόπο συγκρατεί την τάξη σε κάθε άτομικό μόριο του ανθρώπινου έαυτού μας, του βιολογικού έαυτού μας (και μάλιστα πέρ' από ζωή και θάνατο), ο λόγος που έκαμε το σύμπαν να γεννηθεί όπως γεννήθηκε (αν κατ' αρχήν γεννήθηκε) και να κατέχει την έκταση

πού κατέχει (ἂν κατ' ἀρχὴν ἢ ἔκταση δὲν εἶναι ἀπειρη) ἢ νὰ μὴν κατέχει καμιάν ἔκταση (ἂν τὸ ἴδιο τὸ σύμπαν εἶναι ἀπειρο), ὅλοι αὐτοὶ οἱ «λόγοι» δὲν ἐρμηνεύονται ὡς τῶρα ἀπὸ καμιά θεωρία, οὔτε θὰ μπορέσει ποτὲ νὰ βρεθεῖ θεωρία γιὰ νὰ τοὺς ἐρμηνεύσει ἢ καὶ νὰ τοὺς συλλάβει. Ποιὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα;

5.— Τὸ συμπέρασμα δὲν εἶναι ὅτι πρέπει νὰ διαπιστώσουμε ἓνα ἀπροχώρητο. Ἡ ἀνυπαρξία μιᾶς αἰτίας ἢ ἐνὸς νόμου δὲ σημαίνει καὶ τὴν ἀνυπαρξία ἐνὸς δρόμου τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα μας, ἄλλωστε, μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι σὲ θέση νὰ συλλάβει τοὺς λόγους πού προκαλοῦν ὅσα εἶπαμε παραπάνω, τὰ διαπιστώνει ὅμως, τὰ βλέπει, τὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ χάος. Βλέπει, τὸ πνεῦμα μας, καὶ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ χάος τὴν τάξη πού κυριαρχεῖ στὸν κόσμο — στὸ σύμπαν, σὲ κάθε ἡλιακὸ σύστημα, σὲ κάθε σύστημα ἀτόμου — , βλέπει καὶ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ μηδὲν τὶς δυὸ ὑποθέσεις γιὰ τὴ γένεση καὶ τὴν ἔκταση τοῦ κόσμου, τὴν ὑπόθεση τῆς αἰωνιότητος καὶ τοῦ ἀπείρου ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὴν ὑπόθεση τοῦ χρόνου καὶ τοῦ πεπερασμένου ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τὸ πνεῦμα μας δὲ λειτουργεῖ μόνον ὅσο τὸ ἐπιτρέπει ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος ἢ ἡ τελολογία ἢ ἡ συνάρτηση τῶν πιθανοτήτων. Λειτουργεῖ πολὺ πιὸ πέρα, γιατί κι' ὁ κόσμος παρουσιάζει φαινόμενα (δὲ μιλάω κἂν γιὰ ἰδέες, ἀλλὰ μιλάω γιὰ φυσικὰ φαινόμενα) πού δὲ χωροῦν στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ πού βρίσκονται πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ κάθε ἐπιστημονικὴ δυνατότητα ἐρμηνείας. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ δὲν ἀνήκουν στὴν κατηγορία ἐκείνων πού μπορεῖ κάποτε ἀργότερα νὰ ἐρμηνευθοῦν, ἀλλὰ εἶναι ἀνεπίδεκτα ἐπιστημονικῆς ἐρμηνείας. Καὶ ὅμως εἶναι φυσικὰ φαινόμενα· καὶ μάλιστα τὰ πιὸ πάγια, τὰ πιὸ θεμελιακά.

Στὸ σημεῖο τοῦτο τὸ πνεῦμα μας, πού βλέπει τὰ φαινόμενα αὐτὰ, ἔχει τὸ δικαίωμα — καὶ ἔχει τὴ δύναμη — νὰ κάμει ἓναν παραλληλισμὸ: νὰ παραλληλίσει τὴν ἴδια του τὴ λειτουργία μὲ τὴ λειτουργία τοῦ κόσμου. Δὲν εἶναι, ὅμως, μεγάλο τὸ θράσος τοῦ πνεύματός μας πού κατοικεῖ μέσα σ' αὐτὸν τὸν ἀσήμαντο μικροοργανισμό πού λέγεται ἄνθρωπος (μέσα σ' ἓναν ὄργανισμό πού μπροστὰ στὸ σύμπαν δὲν εἶναι τίποτα), δὲν εἶναι μεγάλο τὸ θράσος του νὰ θέλει νὰ βγάλει ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ λειτουργία συμπεράσματα γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ κόσμου;

Τὸ πνεῦμα δὲν κατοικεῖ πουθενὰ καὶ δὲν περιορίζεται ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου πού πιάνει ὁ ἄνθρωπος. Ἄν

περιοριζόταν από τὰ ὅρια αὐτά, δὲ θὰ μπορούσε νὰ συλλάβει διόλου ὅσα εἶν' ἐξω ἀπὸ τὸν ἀσήμαντο αὐτὸ χρόνο καὶ χῶρο. Ἡ φράση αὐτὴ ἔχει ἓνα χαρακτήρα αὐταπόδεικτο. Εἶν' ἓνα ἀξιωμα παύ, δίχως αὐτό, θάταν ἀδύνατο νάναί ὁ ἄνθρωπος — ὁ ἀσήμαντος, αὐτὸ τὸ τίποτα σὲ σύγκριση μὲ τὸ σύμπαν — ἐκεῖνος πού εἶναι. Δὲ θὰ μπορούσε νὰ κάμει καμιάν ἀφηρημένη σκέψη, ἂν τὸ πνεῦμα του δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα ν' ἀποφυλακίζεται ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο καὶ ἀσήμαντο χρόνο καὶ χῶρο πού πιάνει ὁ ἄνθρωπος. Δὲ θὰ μπορούσε νὰ κάνει κἂν ὁποιοσδήποτε σκέψεις, γιατί δὲν ὑπάρχει σκέψη πού νὰ μὴν εἶναι ἀφηρημένη· ἡ κάθε σκέψη μας εἶναι τουλάχιστον μιὰ αὐτόματη ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὸν τόπο πού πιάνουμε. Δὲ βασίζεται μόνο σὲ παραστάσεις καὶ στὴ μνήμη, σὲ δεδομένα πού ἀθροίζονται καὶ ξανάρχονται· βασίζεται καὶ σὲ ἔννοιες, σὲ δεδομένα πού ἀφαιρούνται καὶ παραμερίζονται ὡς πολὺ συγκεκριμένα καὶ στενά. Ὁ χρόνος, λοιπόν, καὶ ὁ τόπος πού πιάνουμε (αὐτὲς οἱ συνερτήσεις τοῦ ἀσήμαντου ἑαυτοῦ μας) δὲ δεσμεύουν τὸ πνεῦμα. Τὸ πνεῦμα εἶναι καὶ πνεῦμα «μας», πνεῦμα δικό σου ἢ δικό μου, ἀλλὰ εἶναι προπάντων «πνεῦμα» γενικά, δηλαδή μιὰ δύναμη πού ὑπάρχει καὶ ἄσχετα ἀπὸ μᾶς, ἀπὸ σένα καὶ ἀπὸ μένα. Κι' ἀπὸ τὴ στιγμή πού λέμε ὅτι ὑπάρχει ἄσχετα ἀπὸ δυὸ ἢ δέκα συγκεκριμένους ἀνθρώπους, δὲ θὰ μπορούσαμε, τάχα, νὰ πούμε ὅτι ὑπάρχει καὶ ἄσχετα ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἄσχετα ἀπὸ τὸν κάθε ἄνθρωπο; Τὸ συμπέρασμα αὐτό, χωρὶς νάναί λογικὰ αὐθαίρετο ἢ παράλογο, δὲ μπορεῖ, βέβαια, καὶ νὰ θεμελιωθεῖ ἀντικειμενικά. Ἄλλὰ δὲ χρειάζεται κἂν νὰ φθάσουμε στὸ συμπέρασμα αὐτό. Ἀρκεῖ ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο πού πιάνει ὁ ἀσήμαντος ἑαυτός μας ὡς συγκεκριμένος ἄνθρωπος. Ὡς ποιοῦ βαθμοῦ εἶναι τὸ πνεῦμα ἀνεξάρτητο, καὶ ὡς ποιοῦ βαθμοῦ εἶναι ἐξαρτημένο ἀπὸ τὸν χρονικὰ καὶ τοπικὰ δεμένο ἑαυτό μας; Οὔτε στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ δώσουμε ἀπάντηση. Μᾶς ἀρκεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶναι γιὰ μᾶς νοητός, ἓνα γεγονός πού ὁ Ἄϊνσταϊν (στὸ δοκίμιό «Ἡ φυσικὴ καὶ ἡ πραγματικότητα») τ' ὀνομάζει «ἓνα θαύμα». Μᾶς ἀρκεῖ ὅτι ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ πνεύματος εἶναι τόση, ὥστε, ξεπερνώντας τὰ φοβερὰ στενά ὅρια τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου πού πιάνουμε ὡς ἄνθρωποι, ἀγκαλιάζει τὸ σύμπαν, ξέρει ὅτι ὅσα συλλαμβάνουν οἱ

αισθήσεις είναι σχετικά, έρμηνεύει ένα τεράστιο άριθμό φαινομένων, ξέρει ποιά είναι τὰ φαινόμενα που δὲν έρμηνεύονται, έγγίζει ύποθετικά και αυτό τὸ άπειρο, και αυτή τὴν αίωνιότητα και αυτό τὸ μηδέν. Έγγίζει, τάχα, πραγματικά τὸ μηδέν; Τὸ έγγίζει για νὰ τὸ άρνηθεῖ. Έγγίζει τὸ μηδέν για νὰ τὸ μηδενίσει. Μαθηματικά, τὸ ίσοσταθμίζει με τὸ άπειρο. Αυτό, όμως, είναι μόνο ένα παιχνίδι. Τὸ πνεύμα ξέρει και νὰ παίζει. Παίζει τὰ σοφώτερα παιχνίδια.

Άφοῦ μπορεί τὸ πνεύμα νὰ παίζει παιχνίδια σοφὰ μέσα μας, άποκλείεται τάχα νὰ παίζει σοφὰ παιχνίδια κ' έξω από μᾶς; Ἡ διατύπωση αυτή είναι λογοτεχνική και έπικίνδυνη. "Ας τὴ χρησιμοποιήσω, ώστόσο, σὰ μιάν άφορμή για νὰ προχωρήσω σὲ κάτι θετικώτερο. Ἡ τάξη που ύπάρχει στὸ σύμπαν άποκλείεται νᾶναι ένα σοφὸ παιχνίδι, σὰν κ' εκείνα που παίζει τὸ πνεύμα μέσα μας; Έδὼ φθάνουμε στὸν παραλληλισμὸ τῆς λειτουργίας τοῦ ανθρώπινου πνεύματος με τὴ λειτουργία τῶν συστημάτων που άπορτίζουν τὸ σύμπαν, από τὸ άτομο ώς τὸ οὐράνιο σύνολο. Και ᾶς άφίσουμε τὸ παιχνίδι νὰ μείνει άπλὸ παιχνίδι λέξεων. Και ᾶς ρωτήσουμε: Τί μπορεί νὰ συγκρατεῖ στὴ συστηματική του τάξη τὰ φυσικά εκείνα φαινόμενα, που τὴ γένεση και τὴν τάξη τους δὲ μπορούμε ν' άναγάγουμε οὔτε στὸ νόμο τῆς αἰτιότητας οὔτε κᾶν σὲ συναρτήσεις πιθανοτήτων; Τί άλλο μπορεί νᾶναι αυτό εκτός από τὴν ἴδια δύναμη που συγκρατεῖ στὴ συστηματική του τάξη τὸ πνεύμα; "Ας επικαλεσθῶ πάλι τὸν Άρθούρο Μάρχ πού, χωρὶς νὰ είναι υπεύθυνος για τὴ σειρά και τὴν ποιότητα τῶν δικῶν μου συλλογισμῶν, ᾶπως ἔχουν διατυπωθεῖ παραπάνω και μάλιστα σ' όλόκληρο τὸ κεφάλαιο, παρεβάλλει, στὸ βιβλίο του που έμνημόνευσα ἤδη, τὶς ακόλουθες σκέψεις που μπορούν νὰ θεωρηθοῦν και ώς συμπέρασμα τῶν δικῶν μου συλλογισμῶν: «Τὸ σύμπαν», λέει ὁ Μάρχ, «μᾶς τρομάζει στὴν άρχή με τὴν καταπληκτική του έκταση που, ᾶν συγκριθοῦμε μ' αυτήν, εῖμαστε ένα τίποτα. "Αν, όμως, ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ θεωρήσουμε τὸ σύμπαν σὰν κάτι περισσότερο από έναν άπλὸ σωρὸ λιθαρῶν που φλέγονται, τότε πρέπει και μέσα του νᾶναι τὰ πράγματα ἔτσι ώστε τὸ πνεύμα νὰ ζυγίζει βαρύτερα από τὴ μάζα. Τὸ πνεύμα μας μπορεί, βέβαια, νᾶναι άδύνατο νὰ συγκριθεῖ με τὸ πνεύμα τοῦ κόσμου· είναι, ώστόσο, ένα κομμάτι του, και αυτό μᾶς δίνει πίσω ένα σημαντικό μέρος από

τὴν αὐτοπεποίθησιν ποὺ εἶχαμε χάσει». Οἱ φράσεις αὐτὲς εἶναι σεμνές· δὲ μοιάζουν διόλου μὲ τὶς θριαμβευτικὰς ἐκφράσεις ποῦ, σὲ μιὰ σελίδα τοῦ σχετικῆ μὲ τὴ θεωρία τῶν χρωμάτων ἐχρησιμοποίησε ὁ Γκαίτε, χρωματίζοντας τὸ αἶσθημα τοῦ μεγαλείου ποῦ θάπρεπε νὰ εἶχαν αισθανθεῖ οἱ ἄνθρωποι, ὅταν ὁ Κοπέρνικος ἔδωκε ὀριστικὸν τέρμα στὴν ἀσυνάρτητη θεωρία τοῦ Πτολεμαίου γιὰ τὰ ἄστρα καὶ τὴ γῆ. Κανένα αἶσθημα μεγαλείου δὲ μπορεῖ νὰ μᾶς κυριεύσει σήμερα ποῦ δὲν ἔχουμε πίσω μας μόνο τὸν Κοπέρνικο, ἀλλὰ καὶ τὸν "Αἰνσταϊν καὶ τὸν Πλάνκ. Ἄπλοῦστατα, μπορεῖ νὰ νικήσουμε μονάχα τὸ αἶσθημα τῆς μηδαμινότητος τοῦ ἑαυτοῦ μας ποῦ ὁ σύγχρονος θετικιστὴς αἰσθάνεται μέσα του. Ὁ Γκαίτε ἔζησε στὰ ὄρια δυὸ ἐποχῶν· καὶ ἔζησε στὰ ὄρια αὐτὰ μὲ σκοπιὰ μιὰ μικρὴ ὁμορφὴ πόλη, τὴ Βαϊμάρη, ὅπου ἐβασίλευε, χωρὶς νᾶναι ἡγεμόνας ὁ ἴδιος, μὲ εἰδωλλιακὰ βασιλικὰ δικαιώματα. "Ἐτσι, ὁ Γκαίτε μπορούσε νᾶναι ἄνετα — μὲ τὸ ὑγιέστατο ἄλλωστε κορμί του καὶ τὸ ὑγιέστατο πνεῦμα του — πιστὸς καὶ ἄπιστος, χριστιανὸς καὶ εἰδωλολάτρης, μυθοπλάστης καὶ ἐπιστημονικὸς θετικιστὴς, ταπεινὸς θαυμαστὴς τοῦ θεοῦ καὶ ἀλαζονικὸς σφετεριστὴς τῶν δικαιωμάτων τῆς θρησκείας στὴν ἐρμηνεία τῶν μυστηρίων τοῦ κόσμου. Τὸ ὅτι ἡ γῆ γυρίζει γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο, αὐτὸ τὸ εἶδε ὁ Γκαίτε σὰν ἓνα μεγαλοπρεπέστατο τουριστικὸ ταξίδι ποῦ δὲν ἐξυψώνει μόνο τὴ γῆ, ἀλλὰ τιμᾷ ἰδιαίτερα τὸν κάθε κάτοικο τῆς γῆς καὶ προπάντων τὸν κάτοικο τῆς Βαϊμάρης. Σήμερα, τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά. Σήμερα, ἔχουμε μάθει πολὺ περισσότερα. Κ' ἔχουμε μάθει καὶ κάμποσα ποῦ μᾶς κάνουν ν' ἀμφιβάλλουμε γιὰ πολλὰ ποῦ ἕως χθὲς θεωρούσαν οἱ φυσικοὶ θετικὰ καὶ ἀτρέπταχτα. Ὅπως λέει ὁ "Αἰνσταϊν (στὸ δοκίμιον ποῦ ἐμνημόνευσα παραπάνω), τὰ ἴδια τὰ θεμέλια τῆς φυσικῆς ἔχουν γίνῃ στίς μέρες μας προβληματικά. Δὲ θαυμάζουμε πιά (τὸν κόσμον, καὶ ἰδιαίτερα τὸν ἑαυτὸ μας ποῦ ἀνακάλυψε τοὺς βασικούς του νόμους), ἀλλὰ τρομάζουμε. Καὶ μέσ' ἀπὸ τὸν τρόπο ποῦ ἔχει καταλάβει τὸ σύγχρονον θετικιστὴ ξεπετάγεται σεμνὴ — χωρὶς καμιὰ θριαμβολογία — μονάχα ἡ μικρὴ παρατήρησις τοῦ Μάρξ ποῦ βγαίνει καὶ σὰ συμπέρασμα τῶν δικῶν μου συλλογισμῶν. Οἱ ἐποχὲς ἔλλαξαν. Καὶ ἡ δικὴ μας εἶναι, γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ πιὸ δύσκολη ἀπ' ὅλες.

6.— Τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πνεῦμα μας, χωρὶς νὰ μπορεῖ

νά συγκριθεῖ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου, εἶναι ὡστόσο ἓνα κομμάτι του, καὶ ὅτι ἡ τάξη τοῦ σύμπαντος ἔχει κάποιαν ἀναλογία μὲ τὴν τάξη ποὺ προκαλεῖ τὸ πνεῦμα μέσα μας, ἀναστέλλει τὴν παραιτήσή μας ἀπὸ κάθε μεταφυσικὴ τάση τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἱκανὸ μόνον του νὰ δημιουργήσῃ καὶ πίστη. Εἶν' ἓνα βῆμα δὲν εἶναι, ὅμως, δρόμος. Ἄλλὰ καὶ ὁ σκοπὸς μου, στὸ κεφάλαιο τοῦτο, ἦταν νὰ ξεκινήσω ἀπὸ τὴ νοοτροπία τοῦ σύγχρονου θετικισμοῦ, νὰ ὑποθέσω ὅτι ὁ σύγχρονος θετικιστὴς ἔχει δίκιο θεωρώντας τὴ γνώση ἀρκετὴ καὶ τὴν πίστη ἀδύνατη. Καὶ ἀκολουθῆσα μιὰ σειρά συλλογισμῶν ποὺ θὰ μπορούσε νὰ κάμει μόνον ὁ θετικιστὴς. Ὡστόσο, ἀκολουθώντας καὶ αὐτὴ μονάχα τὴ σειρά συλλογισμῶν, ξεπέρασα — χωρὶς, βέβαια, νὰ φθάσω στὴν πίστη ποὺ σ' αὐτὴν εἶναι ἀδύνατο νὰ φθάσω μὲ τέτοια βήματα — τὸ στάδιο τῆς ἀποπνικτικῆς ὑλικῆς ἐγκοσμιότητος, κ' ἔφθασα σὲ μιὰν ἀδέβαιη, ἀλλὰ πάντως αἰσθητὴ, μεταφυσικὴ ἀναπνοή. Ἄνασαινεὶ ὁ ἄνθρωπος κάπως — καὶ εἰδικώτερα, μάλιστα, ὁ σύγχρονος θετικιστὴς — καταλήγοντας στὸ συμπέρασμα ποὺ διατυπώθηκε παραπάνω. Κ' εἶναι ἀνάγκη ν' ἀνασαινεῖ. Πῶς μπορεῖ νὰ ζεῖ ἠθικὰ καὶ νὰ παλεύει στὴν ἱστορία, χωρὶς ν' ἀνασαινεῖ; Χωρὶς, δηλαδὴ, ν' ἀνασαινεῖ κάπως ἡ ψυχὴ του; Ὅσο κι' ἂν δὲν πιστεύει ὁ θετικιστὴς στὴν ψυχὴ, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ τὴν ἀνακουφίσει καὶ νὰ τὴν κάμει ν' ἀνασαινεῖ. Καὶ ἡ κάποια ὑποψία μεταφυσικοῦ λογισμοῦ ποὺ ὑπάρχει αὐτόματα στὴν ἀνακουφιστικὴ αὐτὴ ἀναπνοὴ ἀνανεώνει καὶ τὴ δύναμη τοῦ θετικοῦ λογισμοῦ. Ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους, μάλιστα, ἐργάτες τῆς θετικῆς ἐπιστήμης εἶναι ζήτημα ἂν ὑπάρχει ἓνας ποὺ νὰ μὴν πιστεύει καὶ σὲ κάτι ἀπ' ὅσα ἡ γνώση του ἀρνιέται νὰ παραδεχθεῖ. Κι' αὐτὸ τὸ κάτι κάνει τοὺς μεγάλους νὰ διατηροῦνται ἠθικὰ γιὰ νὰ προάγουν τὴ γνώση. Ὅ,τι ἀρνιέται ἡ γνώση γίνεται ἀφορμὴ γιὰ τὴν προαγωγή της.

Τὴν ἔκβαση, ἄλλωστε, ποὺ εἶχαν οἱ συλλογισμοί μου στὸ κεφάλαιο τοῦτο, δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀρνηθεῖ οὔτε ἡ γνώση. Δὲ μπορεῖ, βέβαια, νὰ τὴν ἐπικυρώσει, ἀλλὰ δὲ μπορεῖ καὶ νὰ τὴν ἀποκλείσει. Τὰ ἀδιέξοδα στὸν ἴδιο τὸ φυσικὸ κόσμον δὲ μπορεῖ νὰ παραδεχθεῖ ἡ θετικὴ γνώση ὅτι εἶναι ἀδιέξοδα. Κ' εἶδαμε ὅτι, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν φυσικῶν νόμων, ὑπάρχουν πολλὲς στιγμὲς καὶ καταστάσεις στὸ φυσικὸ σύμπαν ποὺ προβάλλουν ὡς ἀδιέξοδα τοῦ νοῦ. Κ' οἱ στιγμὲς αὐτὲς καὶ καταστάσεις εἶναι

θεμελιακές για την υπόσταση του κόσμου. Ὑπάρχουν, μάλιστα, καὶ ἀμέτρητα περιστατικά στὴ φύση πού, χωρὶς νὰ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴ θεμελιακὴν υπόσταση τοῦ κόσμου (μὲ τὴ γένεσίν του ἢ μὲ τὴν τάξιν πού τὸν διέπει), δὲν ἐρμηνεύονται, καὶ ἡ ἐπιστήμη ἀρκεῖται νὰ τὰ διατυπώνει. Οἱ ἀφελεῖς, μάλιστα, νομίζουν ὅτι ἡ διατύπωση εἶναι κιάλας ἰσοδύναμη μὲ ἐρμηνεία. Ἔτσι, τὰ θερμοδυναμικὰ ἐκεῖνα φαινόμενα πού συνηθίζουμε νὰ τ' ἀποδίδουμε στὴν «ἐντροπία», δὲν τὰ ἐρμηνεύουμε μὲ τὴ λέξιν αὐτή, ἀλλὰ τὰ ὀνομάζουμε μονάχα μ' ἕναν περίεργο καὶ ἀτυχή ὄρο. Θὰ χρησιμοποιήσω τὸ παράδειγμα πού χρησιμοποιοῦ καὶ ὁ Ἀρθούρος Μάρχ : «Γιὰ ποῖο λόγο ἕνα ἀέριο πού ἔχουμε κλείσει σὲ μιὰ φιάλη, ξεχύνεται ἔξω μόλις ἀνοίξουμε τὴ φιάλη ; Ὁ λόγος δὲν πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ στὸ ὅτι ἡ πίεση ὠθεῖ τὸ ἀέριο πρὸς τὰ ἔξω, γιατί τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ ὅταν ἡ ἐξωτερικὴ πίεση πού ἐνεργεῖ πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση ξεπερνᾷ σημαντικὰ τὴν ἐσωτερικὴν. Τὸ ἀέριο ξεχύνεται ἔξω, γιατί ἔτσι καταφέρει ν' αὐξήσει τὴν ἐντροπία του. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο δηλώνει τὸ φαινόμενο ἡ θερμοδυναμικὴ δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ τὸ ἐξηγήσει, ἀλλὰ τὸ ἀνάγει μονάχα σ' ἕναν ὀρισμένο ποσοτικὰ συλληπτό φυσικὸ νόμο πού λέει ὅτι κάθε κλειστὸ σύστημα ἐπιδιώκει πάντοτε νὰ ἐπιτύχει τὴν κατάστασιν τῆς μεγίστης δυνατῆς ἐντροπίας. . . ». Ὁ Μπόλτσμαν ζήτησε νὰ ἐξηγήσει τὸ φαινόμενο λέγοντας ὅτι θάταν πολὺ «ἀπιθανόν» νὰ μὴ σημειωθεῖ. Τὸ «πιθανόν» γίνεται ἔτσι ἀναγκαιότερο ἀπὸ τὸ αἰτιοκρατικὸ ἀναγκαῖο. Ἡ «ἀπιθανότης» ἀναγκάζει τὰ ἑκατὸ χιλιάδες κουνούπια πού ἔχουμε φυλακίσει σ' ἕνα δοχεῖο, νὰ πετάξουν ἔξω μόλις ἀνοίξουμε τὸ δοχεῖο. Τὸ παράδειγμα τῶν κουνουπιῶν ἀνήκει στὸν ἴδιον τὸν Μπόλτσμαν. Μιὰ «σύμπτωση» θὰ μπορούσε νὰ κάνει μερικὰ ἀπὸ τὰ κουνούπια — ἢ καὶ ὅλα — νὰ μὴν προλάβουν νὰ βγοῦν. Ἄς πούμε ὅτι σκόνταψαν τὸ ἕνα ἐπάνω στὸ ἄλλο καὶ δὲν ἐπρόλαβαν νὰ βγοῦν. Ὡστόσο ἡ σύμπτωση αὐτὴ θάταν παράδοξο καὶ ἀντίκειται στὴν πιθανότητα. Τί σημαίνει, ὅμως, «ἀπιθανότης» καὶ τί σημαίνει «σύμπτωση»; Πού πάμε μὲ τὶς ἔννοιες αὐτὲς πού ἡ σύγχρονη φυσικὴ, διαπιστώνοντας τὴν ἀνεπάρκειαν τῆς αἰτιοκρατίας (τοῦ ὀρθόδοξου ντετερμινισμοῦ), ἀναγκάσθηκε νὰ πολιτογραφήσει καὶ νὰ ἐγγράψει στὰ μητρώα της;

7.—Ἡ ἐπιστήμη ξέρει — τὸ ξέρουν, δηλαδή, ἐκεῖνοι γιὰ ὄσους ἡ ἐπιστήμη δὲν ἔχει καταστήσει πρόληψη — ὅτι οἱ κατα-

πληκτικές κατακτήσεις της στις μέρες μας όχι μόνο δεν εμείωσαν, αλλά έχουν, εξίσου καταπληκτικά, αύξησει τὸν ὄριθμὸ τῶν ἀπόλυτων ἐρωτηματικῶν μέσα στὸ ἴδιο τὸ ἀβέβαιον πλαίσιο τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Καὶ ὀνομάζω τὰ ἐρωτηματικὰ αὐτὰ «ἀπόλυτα», γιατί — ἀντίθετα ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἐρωτηματικὰ, δηλαδὴ ἐκεῖνα ποὺ ἐπιδέχονται θετικὲς ἀπαντήσεις στὸ μέλλον — ὑπάρχουν καὶ ἐρωτηματικὰ (καὶ ἀκριβῶς αὐτὰ ἔχουν, παρὰ τὴν ἀντίθετη προσδοκία τοῦ Νταλαμπέρ ἢ τοῦ Ντιντερό, πολλαπλασιασθεῖ) ποὺ ξέρουμε θετικὰ ὅτι θὰ μείνουν πάντοτε ἀναπάντητα, γιατί βρίσκονται ἔξω ἀπὸ κάθε δυνατότητα αἰτιοκρατικῆς ἢ καὶ ὀποιασδήποτε ἄλλης ἐπιστημονικῆς ἐρμηνείας, βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὶς φυσικὲς δυνατότητες τοῦ νοῦ μας, ὅπως τὶς ἔχει τελεσίδικα ὀρίσει στὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου» ὁ Κάντ. Ἡ ἔκτασις τοῦ κόσμου, ἡ πεπερασμένη ἢ ἄπειρη, δὲ βρίσκεται τάχα μονάχη τῆς, ἄσχετα ἀπὸ τὸ βαθμὸ τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης, ἔξω ἀπὸ κάθε τέτοια δυνατότητα προσδιορισμοῦ καὶ ἐρμηνείας; Ὁ Νεύτων παραδεχόταν ἕναν ἄπειρο κενὸ χῶρον πέρα κ' ἔξω ἀπὸ τὸ ὑλικὸ σύμπαν ποὺ εἶναι γεμάτο ἄστρα. Ποῦ τὴ στηρίζει ὁ Νεύτων τὴν τέτοια θεωρία του; Πουθενά. Ὁ Ἄϊνσταϊν δὲν παραδέχεται ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἕνας χῶρος ποὺ νὰ μὴν περιέχει ὕλη καὶ ἐνέργεια, καὶ βλέπει τὸ σύμπαν (μὲ πλαίσιο τὸ χρονόχωρον τῶν τεσσάρων διαστάσεων) ὡς ἀπεριόριστον, ὄχι ὅμως ὡς ἄπειρον. Ποῦ τὴ στηρίζει ὁ Ἄϊνσταϊν τὴ θεωρία αὐτῆ; Πουθενά. Ὅσοι ἐξετάζουν τὸ πρόβλημα τοῦ ἀπείρου, ξεκινῶντας ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς σχετικότητος, φθάνουν, βέβαια, μὲ λογικοὺς καὶ μαθηματικοὺς συλλογισμοὺς στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἄπειρος, ἐνῶ ὁ Νεύτων τὸν ἄπειρο κενὸ χῶρον γύρω ἀπὸ τὸν ὑλικὸ κόσμον τὸν εἶχε θεσπίσει μόνον καὶ μόνον μ' ἕναν ὄρισμό. Ὡστόσο, καὶ οἱ λογικοὶ συλλογισμοὶ καὶ μαθηματικοὶ ὑπολογισμοὶ ποὺ ἔκαμαν τοὺς ὁπαδοὺς τῆς σχετικότητος νὰ θεωρήσουν ἀνύπαρκτη στὸ σύμπαν τὴν εὐθείαν ποὺ πάει στὸ ἄπειρον, δὲ μποροῦν νὰ στηρίξουν καὶ τὸ λογικὰ ἀσύλληπτον, δηλαδὴ δὲ μποροῦν νὰ ἀποκλείσουν καὶ ὅ,τι δὲ διαπιστώνουν καὶ δὲ συλλαμβάνουν. Τὸ κυρτὸ (ἢ καμπυλωτὸ) σύμπαν ποὺ δὲ γνωρίζει τὴ γεωμετρία τοῦ Εὐκλείδου καὶ εἰδικώτερα τὴν εὐθείαν — τὴν ἄπειρη εὐθείαν — καὶ ποὺ διέπεται ἀπὸ «γεωδαιτικὲς» γραμμὲς, εἶναι ἕνα καθαρὰ ὑποθετικὸν σύμπαν, δηλαδὴ πραγματικόν, ἴσως, ὡς τμῆμα τοῦ σύμπαντος, ὑποθετικόν, ὅμως, ὡς σύμπαν. Κι' ἄς προχωρή-

σουμε και σ' ένα πιο πολύπλοκο συμπέρασμα: "Αν είναι κυρ-
 τός — άρα: κλειστός — ο παγκόσμιος χώρος, τότε πρέπει αναγκαστικά νάναι κυρτός — και επίσης κλειστός — και ο χρόνος πού, για τον "Αϊνστάϊν, είναι άρρηκτα συνυφασμένος με το χώρο στον κόσμο των τεσσάρων διαστάσεων. "Ετσι, όπως υποστηρίχθηκε με πολλή σοβαρότητα, τὰ πάντα — δηλαδή όλα τὰ συμβάντα στο σύμπαν — ξαναγυρίζουν και συμβαίνουν ξανά σε μιὰ κανονική περιοδικότητα. Ξαναγυρίζουν, όμως, και ξαναγίνονται αιώνια, δηλαδή στο άπειρο; 'Εδώ πέφτει ή σκέψη μου επάνω σε μιὰ φοδερὰ παράδοξη έννοια πού κανένας ανθρώπινος νους δε μπορεί να χωρέσει. Ξεκινώντας από το «γεωδαισιακό» άπεριόριστο του "Αϊνστάϊν και εφαρμόζοντάς το στο χρόνο (δηλαδή στη διάσταση εκείνη του σύμπαντος πού είναι ο χρόνος), πρέπει να παραδεχθούμε ένα άπειρο περιοδικό «γίγνεσθαι», δηλαδή ένα γίγνεσθαι πού είναι πεπερασμένο μέσα στο άπειρο. Τί σημαίνουν, τάχα, όλα αυτά; Δε σημαίνουν τίποτα, αφού δε μπορεί να συλληφθούν από το νού μας. 'Η ίδια ή λογική δέν έχει το δικαίωμα, ούτε τή δύναμη, να ξεπεράσει τή λογική. 'Η λογική, όταν ξεπερνάει τον έαυτό της, παραλογίζεται, ενώ ή πίστη δέν είναι λογική, αλλά δέν είναι και παραλογισμός. 'Η λογική των φυσικών επιστημών λέει ότι το σύμπαν έχει προκύψει από το άπόλυτο μηδέν, ενώ ή πίστη συνδυάζει το σύμπαν μ' ένα αιώνιο πνεύμα. 'Η παραδοχή του αιώνιου πνεύματος δέν είναι παραλογισμός' ή παραδοχή, αντίθετα, του άπόλυτου μηδενός πού, αν και άπόλυτο μηδέν, γεννάει ξαφνικά κάτι, ένα μόριο ύλης και ενέργειας, είναι σκέτος παραλογισμός. "Αν συνδυάσουμε, μάλιστα, τή θεωρία αυτή με τήν έννοια του κυρτού χρόνου πού κάνει όλα τὰ συμβάντα του σύμπαντος — άκόμα και το μ ή συμβάν του μηδενός — να ξαναγυρίζουν αιώνια, φθάνουμε σ' έναν άκόμα πιο χτυπητό παραλογισμό. Πώς μπορεί το άπόλυτο μηδέν να γίνεται ξαφνικά «κάτι», ένα μόριο ενέργειας και ύλης, και το κάτι αυτό να γίνεται ύστερα το σύμπαν, και το σύμπαν να ξεγίνεται πάλι, να ξεφουσκώνει, και να ξαναγυρίζει στο πρώτο άσήμαντο μόριο και, ύστερα, στο άπόλυτο πάλι μηδέν, και να ξαναρχίζει αιώνια από τήν άρχή, δηλαδή από καμιάν άρχή, από το άπόλυτο τίποτα πού δέν είναι ούτε άρχή ούτε τέλος;

Σε άμεση συνάρτηση με τήν έκταση και τή διάρκεια του σύμπαντος — δηλαδή με τὰ δυο αυτά προβλήματα πού οδηγούν

στά πιά μεγάλα λογικά ἀδιέξοδα — βρίσκεται καί ἡ «κίνηση». Ἡ κίνηση, ὡς κίνηση μέσα στό σύμπαν ἢ ὡς κίνηση τοῦ ἴδιου τοῦ σύμπαντος ἢ ὡς κίνηση τῶν ἀριθμητικά ἀπροσδιόριστων ἀντικειμένων πού συνιστοῦν τὸ σύμπαν, εἶν' ἓνα πρόβλημα πού ὀδηγεῖ, ἐπίσης, σ' ἓνα λογικό ἀδιέξοδο. Ὡς φυσικοὶ ἐπιστήμονες πρέπει νὰ πούμε — καί τὸ λέει ὁ Ἄϊνσταϊν — ὅτι «δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτη κίνηση». Καί προσθέτει ὁ Ἄϊνσταϊν (τίς σκέψεις του αὐτὲς τίς παίρνω ἀπὸ τὸ συνοπτικὸ δοκίμιό «Ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας» πού δημοσιεύθηκε στὸ βιβλίο του «Ἐπιστημονικὲς, ἠθικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀντιλήψεις») ὅτι ἡ ἀρνητικὴ αὐτὴ ρῆσις «σημαίνει ἓναν ἰσχυρὸ περιορισμὸ γιὰ τοὺς (συλληπτοὺς ἀπὸ μᾶς) φυσικοὺς νόμους». Ὑπάρχει, ἔτσι, κάποια ἀναλογία — καί τὸ τονίζει ὁ ἴδιος ὁ Ἄϊνσταϊν — ἀνάμεσα στὴ θεωρία τῆς σχετικότητας καί στὴ θερμοδυναμικὴ. Ἡ τελευταία βασίζεται, ἐπίσης, στὴν ἀρνητικὴ ρῆσις ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀένη κίνηση. Σ' αὐτὲς τίς δυὸ ἀρνητικὲς ρῆσεις ἀνάγεται ὁλόκληρη ἡ σύγχρονη φυσικὴ. Ἀλλὰ θὰ μπορούσα νὰ ρωτήσω: τὸ γεγονὸς ὅτι φυσικομαθηματικὰ διαπιστώνουμε μόνο κινήσεις «σχετικὲς», μᾶς δίνει, τάχα, τὸ δικαίωμα νὰ πούμε ὅτι δὲν ὑπάρχει καί ὅ,τι δὲ μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε; Γιὰ τὴ γνώση μας δὲν ὑπάρχει, οὔτε μπορεῖ νὰ ὑπάρξει, μιὰ κίνηση ἀπόλυτη, δηλαδὴ μιὰ κίνηση πού νὰ μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ σὲ σχέση μὲ τὸν ἴδιο τὸ χῶρο, σὲ σχέση μ' ἓνα ἀκίνητο καί ὑπερβατικὸ πλαίσιο τοῦ σύμπαντος. Ὁ Ἄϊνσταϊν ξέρεי — τὸ λέει ὁ ἴδιος — ὅτι καί οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν συλλάβει τὴν ἐπιστημονικὴ αὐτὴ ἀλήθεια, δηλαδὴ τὴν ἀλήθεια πού λέει ὅτι δὲν ὑπάρχει γιὰ τὴ γνώση μας παρὰ μόνο ἡ σχετικὴ κίνηση ἐνὸς ἀντικειμένου, ἡ κίνησή του ἢ σχετικὴ μ' ἓνα ἄλλο ἀντικείμενο πού, ἐπίσης, κινεῖται. Ἀλλὰ ὅ,τι δὲν ὑπάρχει γιὰ τὴ γνώση μας καί δὲ χωράει στὸ νοῦ μας ὡς ὑπόθεση πού μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ φυσικομαθηματικά, δὲν ὑπάρχει, τάχα, διόλου; Ποιὸς μπορεῖ νὰ τὸ πεῖ αὐτό; Ὁ νοῦς μας ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ παραδέχεται ὅ,τι διαπιστώνει, χωρὶς καί ν' ἀποκλείει ὡς ἀδύνατο ὅ,τι δὲ μπορεῖ νὰ διαπιστώσει. Ἄν θεωρήσει, μάλιστα, ὁ νοῦς μας ὅτι ἔχει τὸ δικαίωμα ν' ἀποκλείει ὅ,τι δὲν διαπιστώνει, δηλαδὴ νὰ διατυπώνει ἀρνητικὲς ρῆσεις σὰν κι' αὐτὲς πού ἐπάνω τους βασίζεται ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας καί ἡ θερμοδυναμικὴ, τότε εἶναι ἀναγκασμένος νὰ φθάσει στά πιά δραματικὰ ἀδιέξοδα. Ἄν πούμε ὅτι δὲν ὑπάρ-

χει κίνηση «ἀπόλυτη» καὶ «κέννη», πρέπει νὰ καταλήξουμε στὸ «λογικὸ» συμπέρασμα (πού, ὡστόσο, φυσικομαθηματικὰ θάταν ἄτοπο) ὅτι δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει οὔτε κίνηση «σχετική». Καὶ δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει, γιατί ὅλες μαζί οἱ «σχετικές» κινήσεις τῶν ἀριθμητικὰ ἀπροσδιόριστων ἀντικειμένων τοῦ φυσικοῦ κόσμου πρέπει νὰ θεωρηθοῦν λογικὰ — ἀφοῦ δὲ ν ὑπάρχει ἓνα ἀπόλυτο καὶ σταθερὸ μέτρο γιὰ τὴν κίνηση — ὅτι αἴρουν, μὲ τὴν ἀλληλεξάρτησή τους καὶ τὸν ἀλληλοσυμφητισμὸ τους, τὴν κάθε κίνηση, συνιστώντας μιὰν ἀπόλυτη καὶ αἰώνια ἀκίνησι. Κι' ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτο καὶ σταθερὸ μέτρο οὔτε γιὰ τὴ μάζα καὶ τὴν ἀδράνεια καὶ τὴ μορφή τῶν ἀντικειμένων τοῦ φυσικοῦ κόσμου, πρέπει νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν ὑπάρχουν διόλου τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ (τὰ πεπερασμένα καὶ φυσικά), γιατί ἀπλούστατα, ἐξαρτημένα τὸ ἓνα ἀπὸ τ' ἄλλο (καὶ «σχετικὸ» τὸ καθένα, δηλαδὴ ὑπαρκτὸ μόνο καὶ μόνο σὲ σχέση μ' ἓνα ἄλλο πού εἶν' ἐπίσης «σχετικὸ»), ἀναιροῦνται ὅλα μεταξύ τους. Καὶ ποιὸ εἶναι τὸ τελευταῖο συμπέρασμα; Δὲν ὑπάρχει τελευταῖο καὶ ὀριστικὸ συμπέρασμα. Ὑπάρχει μόνον ἓνα λογικὸ ἀδιέξοδο. Ἄν ἡ ἀπόλυτη ἀκίνησι κάνει ἄπειρη τὴ στιγμή, τὸ λογικὸ ἀκρότατο αὐτὸ ὄριο τοῦ χρόνου, καὶ σημαίνει τὴν ἀσύλληπτη γιὰ μᾶς αἰωνιότητα, ἡ ἀναίρεση ὄλων τῶν πεπερασμένων ἀντικειμένων κάνει ἄπειρο τὸ σημεῖο, τὸ λογικὸ ἀκρότατο αὐτὸ ὄριο τοῦ χώρου, καὶ σημαίνει τὴν ἀσύλληπτη γιὰ μᾶς ἄπειρη ἔκταση τοῦ κόσμου. Μ' ἄλλα λόγια, καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς διατυπώσεις δὲ σημαίνουν τίποτα γιὰ μᾶς, γιατί ὅ,τι δὲ μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ ἀπὸ τὸ νοῦ μας δὲ σημαίνει τίποτα γιὰ τὸ νοῦ μας.

Τὸ μόνο θετικὸ συμπέρασμα, ἂν θέλουμε ν' ἀποφύγουμε νὰ σπρώξουμε τὴ λογικὴ στὸ ἀδιέξοδο, εἶναι τὸ ἀκόλουθο: τὸ πεπερασμένο δὲ μαρτυρεῖ διόλου γιὰ τὴν ἀνυπαρξία τοῦ ἀπείρου· τὸ σχετικὸ δὲ μαρτυρεῖ διόλου γιὰ τὴν ἀνυπαρξία τοῦ ἀπολύτου. Ἡ γνώση πρέπει νὰ ἐπικυρώνει τὸ νοητὸ καὶ νὰ μὴ ἀποκλείει τὸ μὴ νοητὸ. Ὅπως εἶπα καὶ παραπάνω, ὁ ἴδιος ὁ Ἄϊνσταϊν χαρακτηρίζει ὡς θαῦμα τὸ γεγονός ὅτι «ὁ κόσμος τῆς αἰσθητῆς ἐμπειρίας μας» (ἡ ἔκφραση εἶναι δική του) εἶναι νοητός. Ἡ γνώση πρέπει ν' ἀρκεσθεῖ στὸ θαῦμα αὐτό, τὸ ἀπόλυτα ἀνεξήγητο, πού ἂν καὶ θαῦμα τὸ συνδέει ὁ Ἄϊνσταϊν πολὺ σωστὰ μὲ τὴν πιὸ μετριοφρονα ἔννοια (κι' αὐτὴ ἡ ἔκφραση εἶναι δική του). Τὸ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι νοητός, αὐτὸ τὸ «θαῦμα», αὐτὸ τὸ καίωιο μυστή-

ριο» σημαίνει μόνον, ὅπως λέει ὁ Ἄϊνσταϊν, ὅτι ὁ νοῦς μας προκαλεῖ μιὰν ὀρισμένη τάξη στὶς αἰσθητὲς ἐντυπώσεις μας δημιουργώντας γενικὲς ἔννοιες, θεσπίζοντας ὀρισμένες σχέσεις ἀνάμεσα στὶς ἔννοιες αὐτές, καθὼς καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὲς καὶ στὴν αἰσθητὴ ἐμπειρία. Πέρα ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ προχωρήσει ἡ γνώση. Δὲν προχωρεῖ, ὅμως, ὁ κόσμος πέρα ἀπ' αὐτό; Ὁ ἴδιος ὁ Ἄϊνσταϊν, σὲ μιὰ φράση του ποὺ ἐμνημόνευσα παραπάνω, παραδέχεται ἔμμεσα ὅτι ὑπάρχουν φυσικοὶ νόμοι μὴ συλληπτοὶ ἀπὸ μᾶς, δηλαδὴ νόμοι ποὺ ὄχι μόνο δὲ μᾶς εἶναι γνωστοὶ σήμερα, ἀλλὰ ποὺ δὲ μποροῦν ποτὲ νὰ συλληφθοῦν ἀπὸ μᾶς. Καὶ πῶς τὸ ξέρουμε ὅτι οἱ μὴ συλληπτοὶ νόμοι συμπληρώνουν μονάχα τοὺς νοητοὺς καὶ συλληπτούς, δηλαδὴ ὅτι εἶναι νόμοι ὅπως καὶ οἱ συλληπτοί, καὶ ὅτι δὲν εἶναι κάτι ἀπόλυτα ἀντίθετο πρὸς ὅ,τι ὀνομάζει ὁ νοῦς μας «νόμο», κάτι ποὺ ἀνατρέπει τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ τὴν παράσταση τοῦ φυσικοῦ κόσμου; Ἄς ἀρκεσθεῖ, λοιπόν, ἡ γνώση σὲ ὅ,τι μπορεῖ ἐπιστημονικὰ νὰ διαπιστώνει, ἀποφεύγοντας νὰ προεκτείνει στὸ ἀπόλυτα ἄγνωστο τὶς παραστάσεις καὶ ἔννοιες τοῦ γνωστοῦ, ἀποφεύγοντας ὅμως καὶ ν' ἀποκλείει ὅ,τι δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβει καὶ νὰ θεμελιώσει φυσικομαθηματικά.

Ἡ ἔκταση καὶ ἡ διάρκεια τοῦ σύμπαντος — τοῦ ὁποιοῦδήποτε σύμπαντος μέσα στὸν ὁποιοδήποτε χωρὸ καὶ χρόνο ἢ χρονόχωρο ἢ χωρόχρονο — δὲ μποροῦν νὰ συλληφθοῦν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ νὰ ἐρμηνευθοῦν, ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τοῦ νοῦ, ξεπερνοῦν κάθε δυνατὸ ὄριο τῆς ἐπιστήμης, ὅσοδήποτε καὶ ἂν προχωρήσει ἡ ἔρευνα. Ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη, ἀναγνωρίζοντας τὸ γεγονός αὐτό, εἶναι ἀναγκασμένη, γιὰ νὰ μὴν καταφύγει στὴ νομιμοποίηση τοῦ ἀδιεξόδου, ν' ἀναγνωρίσει ὅτι τὸ πνεῦμα ἔχει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἐπιστημονικό, καὶ ἄλλους δρόμους μπροστά του ἢ μέσα του. Δρόμους, ἔστω, κλειστοὺς πού, ὅμως, μὲ τὸ νὰ εἶναι κλειστοὶ γιὰ μᾶς, δὲ σημαίνει διόλου ὅτι — ἄσχετα ἀπὸ τὴ δική μας δυνατότητα νὰ τοὺς ἀνοίξουμε ἢ ὄχι — δὲν εἶναι ἀνοιχτοί. Ἄνοιχτοὶ γιὰ τὸ πνεῦμα. Ὅχι γιὰ τὸ πνεῦμα τὸ δικό μας, ἀλλὰ γιὰ τὸ πνεῦμα γενικὰ ποὺ δὲν κατοικεῖ μέσα μας. Τὸ δικό μας πνεῦμα εἶναι φαινομενικὰ τὸ ὀρμητήριο, οὐσιαστικὰ ὅμως τὸ ὑπόλοιπο τοῦ πνεύματος ποὺ ὑπάρχει στὸ σύμπαν. Ἐνα ἀσήμαντο, ἔστω, ὑπόλοιπο· ὡστόσο, ἓνα ὑπόλοιπο ποὺ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα — γιὰτὶ ἡ οὐσία του εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν οὐσία τοῦ παγκόσμιου

πνεύματος — να ξέρουμε θετικά, θετικώτατα, ότι αγνοούμε το μεγάλο μυστήριο του κόσμου. Ξέρει, τάχα, το ζώο ή το φυτό το τί αγνοεί; Η γνώση του απόλυτου αγνώστου είν' ένας δρόμος πού, αν και κλειστός για μās, ξέρουμε θετικά ότι υπάρχει. Κι' από τή στιγμή πού ξέρουμε ότι υπάρχει, έχουμε το δικαίωμα και τή δύναμη να όνειρευόμαστε γι' αυτόν, να τόν ανοίγουμε με τή ποιητική φαντασία μας, να τόν ανοίγουμε με τή θρησκευτική μας πίστη.

Άφού με τή λογική του σύγχρονου θετικισμού έφθασα στο συμπέρασμα τούτο, θα έγκαταλείψω τώρα τή λογική αυτή για να προχωρήσω πιό πέρα. Ό ίδιος ό "Αϊνσταϊν προχωρεί πιό πέρα. Ό Λίνκολν Μπάρνερ, στο άριστο βιβλίο του «Τό σύμπαν και ό "Αϊνσταϊν» πού τόχει προλογίσει, εγκρίνοντας τό περιεχόμενό του, ό ίδιος ό "Αϊνσταϊν, λέει, ότι «μόνον οί σκέτοι έμπειρικοί γυρίζουν τήν πλάτη τους προς τά μυστήρια πού βρίσκονται στη βάση τής φυσικής πραγματικότητας». Καί παραθέτει ό Μπάρνερ χαρακτηριστικές φράσεις του "Αϊνσταϊν. "Ας αντιγράψω δυό απ' αυτές. «Η θρησκεία μου», λέει ό "Αϊνσταϊν, «έγκεείται σ' ένα ταπεινό θαυμασμό προς τό άνώτερο και άπεριόριστο εκείνο πνεύμα πού αποκαλύπτεται στις πιό μικρές λεπτομέρειες πού μπορούμε να συλλάβουμε με τά αδύνατα και εύθραυστα πνεύματά μας. Αυτή ή βαθειά συναισθηματική πεποίθηση για τήν παρουσία ένός ισχυρού και άνώτερου Λόγου πού αποκαλύπτεται στο άκατανόητο σύμπαν, ίδου ή ιδέα μου περι Θεού». Ό μεγαλύτερος θετικός έρευνητής των ήμερών μας προχωρεί, έτσι, πιό πέρα από τή λογική του θετικισμού. "Ας επιχειρήσω, λοιπόν, να προχωρήσω κι' έγώ πιό πέρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ὁ θάνατος

ΣΤΟ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟ του έργου «Καϊν» (ὁ ἴδιος τ' ὀνομάζει «ἓνα μυστήριο»), ὁ Λόρδος Βύρων βάζει τὴ γυναίκα τοῦ "Αβελ ν' ἀναγγέλλει τὴν ἀφίξη τοῦ θανάτου στὸν κόσμο. Ἀντικρύζοντας τὸ σκοτωμένο τῆς ἄντρα, διαπιστώνοντας — καὶ πρόκειται γιὰ τὴ φοβερώτερη ἀνακάλυψη ποὺ ἔγινε ἀπὸ ἄνθρωπο — ὅτι τὸ πρόσωπό του εἶχε γίνει ἀπόλυτα ὠχρὸ καὶ ὅτι τὰ χέρια του, ὅταν δοκίμασε νὰ τὰ σηκώσει, ἔπεσαν κάτω σὰ λιθάρια, ἀναζήτησε τὸν Ἄδὰμ καὶ τὴν Εὐὰ κραυγάζοντας μὲ ἀλλοφροσύνη: «Ὁ θάνατος ἦρθε στὸν κόσμο».

Κάποτε, μέσ' στὸ σκοτάδι τῆς προϊστορίας μας, θὰ ἔλαμψε, σὰν τὸ πρῶτο φῶς τοῦ νοῦ, ἡ συνειδητὴ σύλληψη τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἄνθρωπος πεθαίνει. Ἐκατομμύρια ἄνθρωποι θὰ εἶχαν, ἴσως, πεθάνει πρὶν πεθάνει ὁ πρῶτος — ὁ "Αβελ — ποὺ ὁ θάνατός του ἔγινε ἓνα γεγονός συνειδητό. Τὰ ἑκατομμύρια ἐκεῖνα δὲν πέθαναν ὡς ἄνθρωποι. Ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε νὰ ὑπάρχει, ἄρχισε νὰ ζεῖ, ἀφότου ἀνακάλυψε συνειδητὰ ὅτι πεθαίνει. Σωστά, λοιπόν, ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἀρχίζει τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ "Αβελ. Καὶ τὸ ξεκίνημα τοῦ ἀνθρώπινου γένους εἶναι συνυφασμένο μὲ τὴ φυγὴ τοῦ ἀδελφοκτόνου Καϊν ἀπὸ τὸν τόπο τοῦ ἐγκλήματος. Μὲ κάποιο τρόπο ἔπρεπε νὰ διαπιστωθεῖ συνειδητὰ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι θνητός. Καὶ διαπιστώθηκε — τὸ πράγμα δὲν εἶναι τυχαῖο, ἀλλὰ εἶναι βαθύ-

τατα χαρακτηριστικὸν — μὲ τὴν ἀδελφοκτονία. Τί ἔφταιγε, ἄλλωστε, ὁ Κάϊν; Τὸν προκάλεσε ὁ Ἄβελ μὲ τὴν αὐτοπεποίθησιν καὶ μακαριότητά του. Τὸν προκάλεσε, ἴσως, ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς ποὺ ἐπὶ ταῖς θυσίαις αὐτοῦ οὐ προσέσχευε κ' ἔδειξε τὴν εὐμένειάν του στὸν ποιμένα καὶ ὄχι στὸ γεωργό. Καὶ ξεκίνησε ὁ ἀδελφοκτόνος Κάϊν, γνωρίζοντας πιά ὅτι ὑπάρχει ὁ θάνατος, γιὰ τὴ μεγάλη καὶ ὀδυνηρὴ ὀδοιπορία τῆς ζωῆς, τῆς ἱστορίας. Ξεκίνησε, κι' ἀκόμα δὲ σταμάτησε νὰ περπατᾷ μὲς' στὴν ἀτέλειωτη ἔρημο. Πεθαίνει, ξαναζει, ξαναπεθαίνει. Καὶ ὁ κύκλος τῶν γενεῶν ἔγινε ἀμέτρητος. Καὶ ὁ κύκλος τῶν θανάτων ἄπειρος.

Ὁ Λόρδος Βύρων βάζει τὴν Εὐα, ἂν καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ὁ μεγάλος ἔνοχος, νὰ καταριέται τὸν Κάϊν. Κ' οἱ κατάρες τῆς εἶναι φοβερές. Φίδια — τοῦ λέει — νὰ ξεπηδοῦν στὰ βήματα του· στάχτη νὰ γίνονται στὸ στόμα του οἱ καρποὶ τῆς γῆς· ὁ θάνατος νά'ναι γι' αὐτὸν χειρότερος κι' ἀπὸ τὸ θάνατο· ὁ ἥλιος νὰ τοῦ ἀρνηθεῖ τὸ φῶς του· κι' ὁ οὐρανὸς τὸ Θεό! Ἡ Εὐα ἐμφανίζεται ἔτσι (ἔτσι ὅπως ὁ Βύρων θέλησε νὰ τὴν ποραστήσει) περισσότερο ἢ μητέρα τοῦ νεκροῦ παρὰ ἢ μητέρα τοῦ ζωντανοῦ τῆς γιοῦ. Ὁ Ἄδὰμ, ἀντίθετα, λυπᾶται καὶ τὸ ζωντανό· ξέρει ὅτι καὶ ὁ ἔνοχος δὲ φταίει· καὶ σκέπτεται, πάντως, ὅτι ἀπὸ τὸ ζωντανὸ καὶ ἔνοχο γιό του (ὁ Ἄβελ πέθανε ἄτεκνος καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἄδὰμ δὲν εἶχε ἀκόμα γεννήσει τὸν Σῆθ) θ' ἀρχίσει ἢ μεγάλη ὀδοιπορία τῶν ἀνθρώπων στὴν ἀπέραντη ἔρημο τῆς ζωῆς. Ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ Ἄδὰμ γεννιέται ἢ ἐπιείκεια· καὶ ἀπὸ τὴν καρδιὰ τῆς γυναίκας τοῦ Κάϊν ποὺ ἀγαπάει καὶ τὸν ἀδερφό της τὸν Ἄβελ, ἀλλὰ ποὺ μολοντί ὁ Κάϊν τὴν ἀποτρέπει, ἀποφασίζει ν' ἀκολουθήσει τὸν ἀδελφοκτόνο στὴν ἀπέραντη ἔρημο, ἀρχίζει ἢ καλωσύνη καὶ ἢ καρτερία. Πῶς μπορούσε, χωρὶς σύντροφο τὴν καλωσύνη καὶ τὴν καρτερία, νὰ προχωρήσει ὁ κακὸς ἄνθρωπος στὸ δρόμο του; Ἡ καλωσύνη ἔγινε ἢ παρηγοριὰ τῆς κακίας. Ὁ Θεὸς βόηθησε ἔτσι καὶ τὸν Κάϊν. Ἀφοῦ τὸν καταράστηκε, τὸν βόηθησε. Ὁ «στένων καὶ τρέμων ἐπὶ τῆς γῆς», ὁ ἔνοχος ποὺ τιμωρεῖται, θάχει καὶ τὴν καλωσύνη πλάϊ του — ἢ καὶ μέσα του — ὡς ἀντίδοτο τῆς κακίας· τῆς ἀθέλητης, ἄλλωστε, κακίας, τῆς μοιραίας καὶ ἀναπότρεπτης ποὺ γεννήθηκε αὐτόματα. Ἡ κακία ἦταν ἀναπότρεπτη, ἐνῶ ἢ καλωσύνη δὲν ἦταν· ἢ καλωσύνη μπορούσε καὶ νὰ μὴ γεννηθεῖ μὲς' στὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου· δὲν τὴν προκάλεσε καμιὰ αἰτία, ἐνῶ τὴν κακία τὴν προκάλεσαν καὶ

τὴν προκαλοῦν ἀδιάκοπα αἰτίες πολλές, συμφέροντα, ἀνάγκες· γι' αὐτὸ καὶ ἡ καλωσύνη, ποὺ ἦρθε στὸν κόσμον ἀπρόκλητη, εἶναι δῶρο Θεοῦ καὶ ὄχι ἀπλὸ περιστατικὸ τῆς ζωῆς. "Ἄν θέλουμε μολοντοῦτο νὰ βροῦμε κάποιαν ἀφορμὴ — ὄχι αἰτία, ἀλλὰ ἀπλή ἀφορμὴ — ποὺ προκάλεσε τὴ γένεση τῆς καλωσύνης μέσ' στὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἀφορμὴ αὐτὴ δὲν μπορούμε νὰ τὴ βροῦμε παρὰ μόνο στὸ θάνατο. Ὁ ἐρχομὸς τοῦ θανάτου ἔδωσε ἀφορμὴ καὶ στὸν ἐρχομὸ τῆς καλωσύνης στὸν κόσμον. Ὁ θάνατος τοῦ Ἄβελ ἔδωσε ἀφορμὴ στὴ γυναίκα τοῦ Κάϊν ν' ἀποφασίσαι νὰ λυπηθεῖ τὸν καταραμένο καὶ νὰ τὸν ἀπολουθήσει, ἀπὸ καλωσύνη, στὴ φοβερὴ ὁδοιπορία του· καὶ ὁ θάνατος ὡς μοῖρα ἀνθρώπινη δίνει ἀφορμὴ στὸν καθένα νὰ σκέπτεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συμφέροντά του, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀνάγκες του, καὶ κάτι ἄλλο· κάτι ἄλλο ποὺ δὲν ὑπηρετεῖται μὲ τὴν κακία καὶ τὸν ἐγωϊσμό, μὲ τὴν παραγκώνισή τοῦ πλησίον μας καὶ μὲ τὸ φέμα· τί ὠφελεῖ τὸ φέμα ἀπέναντι τοῦ θανάτου; Ὅταν σκέπτεται ὁ ἄνθρωπος τὸ θάνατο, σκέπτεται καὶ κάτι ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὰ συμφέροντά της· κ' ἔτσι, μὲ ὁδηγὸ καὶ παιδαγωγὸ τὸ θάνατο, μπορεῖ νὰ δείξει καλωσύνη καὶ ἀνιδιοτέλεια.

2.— Τὸ πιὸ σταθερὸ δεδομένο τῆς ζωῆς εἶναι ὁ θάνατος. Καὶ πρὶν ἀκόμα ἔρθει, εἶναι δοσμένος στὸν ἄνθρωπον (ἢ εἶναι ὁ ἄνθρωπος δοσμένος σ' αὐτόν), ἐνῶ πρὶν ἔρθει ἡ ζωὴ δὲν εἶναι διόλου δοσμένη σ' ὅποιον δὲν ἔχει ἀκόμα γεννηθεῖ. Γι' αὐτὸ ἔχω καὶ τὸ αἶσθημα ὅτι ἡ ἀνυπαρξία μετὰ τὴν ὑπαρξὴ πρέπει νὰ εἶναι ἄλλο πράγμα ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ. Κ' ἔχω τὸ αἶσθημα αὐτό, ὄχι γιατί ἡ πρώτη ἔχει πλουτισθεῖ ἀπὸ τὴ ζωὴ ποὺ προηγήθηκε, ἀλλὰ γιατί ἔχει, ἀντίθετα, πλουτισθεῖ ἀπὸ τὸ θάνατο ποὺ προηγήθηκε. Αὐτὸς — ὁ θάνατος — εἶναι τὸ μεγάλο γεγονός στὴ ζωὴ. Μὲ μέτρο τὸ θάνατο, ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἀνθρώπου παίρνει διαστάσεις ποὺ ἐγγίζουν τὴν αἰωνιότητα. Ὁ Μιχαὴλ - Ἄγγελος λέει σ' ἓνα στίχο του: «Ὅποιος ζεῖ ἀπὸ τὸ θάνατο μπορεῖ καὶ νὰ μὴν πεθάνει». Καὶ δὲν τὸ λέει μὲ ἔπαρση ὁ πλάστης τῶν ὠραίων ἐφήβων καὶ τῶν μυστηριωδῶν Σιδυλλῶν. Ὁ παραπάνω στίχος σφραγίζει ἓνα μικρὸ ποίημα, ὅπου ὁ ἡγεμόνας τοῦ πλαστικοῦ κόσμου συνειδητοποιεῖ ὡς ἀνθρώπινη ἀποστολὴ τὸν πόνο.

Ἡ σκέψη μου γιὰ τὴ διττὴν ὑπόστασιν τῆς ἀνυπαρξίας φαίνεται, βέβαια, σὰ μιὰ σκέψη λογικὰ αὐθαίρετη. Πῶς μπορεῖ

ἡ ἀνυπαρξία — δηλαδή κάτι πού δηλώνει ὅ,τι ἀκριβῶς δὲν ὑπάρχει — νάχει διαφορετικὴ ποιότητα πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ὑπαρξή; Ὡστόσο, ἡ λογικὰ αὐθαίρετη ἀντιδιαστολή τῆς μιᾶς ἀνυπαρξίας ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι αὐθαίρετη μόνο καὶ μόνο ἂν πάρουμε τὴν ἔννοια «ἀνυπαρξία» ὅπως τὴ θέλει ἡ λέξη. Τὴ λέξη, ὅμως, τὴ φτιάξαμε ἐμεῖς, ἐνῶ ἡ ἔννοια εἶναι ἄγνωστη. Ποιὸς μᾶς λέει ὅτι δὲν εἶναι, τάχα, ἡ ὑπαρξὴ τὸ ἀρνητικὸ καὶ ἡ ἀνυπαρξία τὸ θετικὸ στοιχεῖο στὸν κόσμο; Καὶ ποιὸς μπορεῖ, ἐπίσης, νὰ μᾶς πεῖ ὅτι ἀποκλείεται νᾶναι θετικὰ καὶ τὰ δυὸ — ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἡ ἀνυπαρξία — καὶ ὅτι, ὅπως ὑπάρχουν διαφορετικὲς στὴν ποιότητά τους ὑπάρξεις, ὑπάρχουν καὶ διαφορετικὲς ἀνυπαρξίες; Καὶ πῶς μπορεῖ νᾶναι λογικὰ αὐθαίρετη ἡ σκέψη μου ὅτι ἡ ἀνυπαρξία μετὰ τὴν ὑπαρξή, ἐμπλουτισμένη ἀπὸ τὸ θάνατο, εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπαρξή; Ἄν ἔλεγα ὅτι εἶναι κάτι περισσότερο, ἐπειδὴ τὴν ἔχει ἐμπλουτίσει ἡ ζωὴ, αὐτὸ θάταν ἴσως λιγώτερο δικαιολογημένο. Πῶς μπορεῖ τὸ ἐφήμερο καὶ φθαρτὸ — ἡ ζωὴ — νὰ κάνει πλουσιώτερο τὸ ἀφθαρτὸ καὶ διαρκέστερο; Ἐνῶ ἡ ζωὴ εἶναι φθαρτὴ, ὁ θάνατος δὲν εἶναι φθαρτός, κ' ἔτσι μπορεῖ κάπως νὰ σταθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι κάνει πλουσιώτερο τὸ καθεστῶς πού τὸν διαδέχεται. Διαδέχεται, ὅμως, τὸ θάνατο κάτι ἄλλο πού δὲν εἶναι πιά ὁ ἴδιος ὁ θάνατος; Ἡ σχέση τοῦ θανάτου πρὸς τὴ ζωὴ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ υποθέσουμε ὅτι δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ σχέση διαδοχῆς πού συνάπτει μέσ' στὸν κόσμο ὁ θάνατος. Γιατί, τάχα, νᾶναι ὁ θάνατος ἀπλὸ τέρμα καὶ νὰ μὴν εἶναι κρίκος; Καὶ πῶς μπορεῖ νὰ βοηθεῖ ἓνα «τέρμα» μέσ' στὸν κόσμο; Τὰ τέρματα μοιάζουν μᾶλλον σὰν ἐφευρέσεις ἀνθρώπινες. Καὶ ὄχι μόνο τὰ τέρματα, ἀλλὰ ἴσως καὶ οἱ «ἀρχές». Πάντως περισσότερο τὰ τέρματα παρὰ οἱ ἀρχές, γιατί τὸ ὅτι ἀρχίζει κάποτε κάτι πού πρὶν ἀρχίσει δὲν ἦταν τίποτα μπορεῖ νὰ σταθεῖ με βᾶση τὴν ἰδέα τῆς δημιουργίας (μιὰν ἰδέα πού καὶ ἡ βιταλιστικὴ φιλοσοφία τοῦ Μπέρξον παραδέχεται), ἐνῶ τὸ ὅτι κάτι πού γεννήθηκε καὶ ὑπάρχει μπορεῖ νὰ πάφει ἀπόλυτα νὰ ὑπάρχει, εἶναι ἀδύνατο νὰ συλληφθεῖ καὶ νὰ σταθεῖ στὴ σκέψη μας ἢ στὸ αἴσθημά μας. Τὸ μὴδὲν μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ ὡς ἔννοια ἢ ὡς μαθηματικὸς ὄρος, ποτὲ ὅμως ὡς πραγματικότητα, γιατί εἶναι ἀπλούστατα ἢ ἀπόλυτη ἄρνηση κάθε πραγματικότητας. Καὶ δὲν εἶναι κἂν μόνον αὐτό. Τὸ μὴδὲν, ὡς «φυσικὸ» μὴδὲν, θάπρεπε νᾶναι, ἂν κατ' ἀρ-

χὴν ὑπάρχει, κάτι ἀπόλυτο. Ἄν δὲν εἶναι ἀπόλυτο τὸ μηδέν, τότε ἀπλούστατα δὲν εἶναι μηδέν, ἀλλὰ εἶναι «κάτι». Ἀπὸ τῆ στιγμῆ, ὅμως, ποὺ θὰ παραδεχθῶμε ὅτι εἶναι ἀπόλυτο, δὲ μπορεῖ ν' ἀναφέρεται μόνο σὲ κάτι, ἀλλὰ πρέπει ν' ἀναφέρεται στὸ πᾶν. Καὶ ἂν ἀναφέρεται στὸ πᾶν, τότε τὸ πᾶν εἶναι μηδέν. Τὸ μηδέν δὲ συμβιδιάζεται μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ μὲ τὴν ὑπαρξή. Τὸ μηδέν εἶναι ἀσυμβίβαστο μὲ ὅ,τιδήποτε ἄλλο. Ἄρα: ἢ δὲν ὑπάρχει στὸν κόσμον τίποτα ἢ τίποτα ἀπ' ὅ,τι ὑπάρχει δὲ μπορεῖ, ἀφοῦ ὑπάρξει, νὰ γίνῃ μηδέν. Ἡ ὑπόθεση, ὅμως, ὅτι στὸν κόσμον δὲν ὑπάρχει τίποτα καὶ ὅτι ἐπομένως τὸ μηδέν ὡς ἀπόλυτο μηδέν — ὄχι κἂν ὡς χάος σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ σύστημα καὶ τὴν τάξη, ἀλλὰ ὡς ἄρνηση κάθε πραγματικότητας, ἔστω καὶ ἀσύντακτης — κυριαρχεῖ στὸ πᾶν, δηλαδὴ κάνει τὸ πᾶν νὰ μὴν εἶναι πᾶν, κάνει τὸν κόσμον νὰ μὴν εἶναι κόσμος, ἢ ὑπόθεση αὐτὴ ἔχει μέσα τῆς τὸ στοιχεῖο τοῦ ἀδύνατου. Μπορεῖ κάλλιστα ὅσα βλέπουμε ἢ ἀκούμε ἢ γευόμαστε ἢ φαῦουμε ἢ μυριζόμαστε νὰ μὴν εἶναι διόλου ἔτσι ὅπως μᾶς τὰ προσφέρουν οἱ αἰσθήσεις μας, μπορεῖ μάλιστα, ἂν θέλετε, νὰ μὴν ἔχουν, στὴν οὐσιαστικὴ τους ὑπόσταση, καμιά σχέση μὲ τὴν ὄραση, τὴν ἀκοή, τὴ γεύση, τὴν ἀφή καὶ τὴν ὄσφρηση, μπορεῖ νὰ μὴν ἔχουν κἂν σχέση μὲ ὅ,τι εἶναι γιὰ μᾶς λογικὴ ἀφαίρεση· ὡστόσο, εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν ἔχουν σχέση μὲ τὸν ἑαυτὸ τους, τὸν ἄγνωστο καὶ ἀπροσπέλαστο σὲ μᾶς· εἶναι ἀδύνατο νᾶναι μηδέν. Καὶ ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατο αὐτό, δὲ μένει ὡς δυνατὴ ὑπόθεση παρὰ μόνο ἡ δευτέρη: ὅτι τὸ μηδέν ποὺ δὲν ὑπάρχει διόλου (γιατὶ ἢ ὑπάρχει παντοῦ ἢ πουθενά) δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι οὔτε ἡ ἔκβαση ποὺ ἔχει ἢ ὁποιαδήποτε συγκεκριμένη ὑπαρξή, μεγάλη ἢ μικρὴ, ἀστρονομικὴ ἢ ἀνθρώπινη.

Ἡ ἀρχή, βέβαια, ὅτι ἡ ὕλη οὔτε δημιουργεῖται οὔτε καταστρέφεται, μιὰ ἀρχὴ ποὺ ἂν ἀποδείχτηκε πειραματικὰ ἀπὸ τὸν Λαβουαζιέ (τὸ βάρος κάθε σύνθετου σώματος ἰσοῦται μὲ τὸ ἄθροισμα τῶν βαρῶν τῶν συστατικῶν του) ἀνάγεται, ὡστόσο, στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας καὶ εἰδικώτερα στὸν Ἐμπεδοκλή, ἔχει ἀνατραπεῖ ἀπὸ τὴ σύγχρονη φυσικὴ ἐπιστῆμη ποὺ ἀφοῦ ἐταύτισε ἐνέργεια καὶ ὕλη (ὀλόκληρη ἢ πρόοδος τῆς πυρηνικῆς φυσικῆς βασιζέται στὴν ταύτιση αὐτὴ) μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ ἰσχυρισθῶμε ὅτι ὁ θερμοδυναμικὸς νόμος τῆς φθορᾶς τῆς ἐνέργειας σημαίνει καὶ ἀπώλεια ὕλης. Καὶ οἱ κοσμογονικὲς θεωρίες

τῶν ἡμερῶν μας, οἱ βασισμένες στὸν "Αἰνσταϊν καὶ στὴν παράσταση τοῦ «κυρτοῦ» σύμπαντος, παραδέχονται, ἄσχετα κι' ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς φθορᾶς τῆς ἐνέργειας (τῆς ἀπώλειας τῆς θερμότητος), ὅτι ὀλόκληρα οὐράνια σώματα μπορεῖ νὰ γεννήθηκαν ἀπὸ τὸ τίποτα, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξαφανίζονται, ν' ἀποβάλλονται ἀπὸ τὸ σύμπαν. Ὅρισμένες προϋποθέσεις σχετικὲς μὲ τὴ μάζα τους καὶ τὴν πυρηνικὴ τους πυκνότητα, προϋποθέσεις ποὺ ἔχουν μαθηματικὰ ὑπολογισθεῖ, πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ προκαλοῦν τὴν ἀποβολὴ τους ἀπὸ τὸ σύμπαν, δηλαδὴ τὴν ἐξαφάνισή τους. Ἀνατρέπονται, τάχα, μ' αὐτὲς τὶς ἐπιστημονικὲς «ἀλήθειες» οἱ συλλογισμοὶ ποὺ ἔκαμα παραπάνω;

Οἱ συλλογισμοὶ ποὺ ἔκαμα γύρω ἀπὸ τὸ «μηδέν» εἶναι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ οἱ σύγχρονοι φυσικοὶ τοὺς θεωροῦν ἀθέμιτους. Ὅλες τὶς καθαρὰ λογικὲς ἀποδείξεις, ποὺ προϋποθέτουν τὴ λογικὴ ὡς δόγμα καὶ ποὺ ἀπὸ τὶς μέρες τοῦ Ἀριστοτέλη ὡς τὶς μέρες τοῦ Καρτέσιου καὶ τοῦ Σπινόζα ἢ καὶ ὡς χθὲς τὶς χρησιμοποιοῦσαν τὰ ὀξύτερα πνεύματα γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς ἀλήθειας, τὶς παραμερίζουν σήμερα οἱ ἐπιστήμονες ὡς ἐπικίνδυνες καὶ αὐθαίρετες. Καὶ εἶναι ἀναντίρρητα αὐθαίρετες καὶ ἐπικίνδυνες. Ὁ δογματισμὸς τῶν ἐνοιῶν, ὅπως προβάλλει στὸν Καρτέσιο ἢ τὸν Σπινόζα, λάμπει καὶ θαμπώνει, χωρὶς νὰ φωτίζει τὴ σκέψη. Ἀλλὰ καὶ ἡ τυφλὴ ἐμπιστοσύνη σὲ φυσικομαθηματικὰ συμπεράσματα ποὺ δὲν τὰ χωράει ἡ λογικὴ (καὶ δὲν τὴ χωράει ἡ λογικὴ τὴν ἀποβολὴ ἀπὸ τὸ σύμπαν καὶ τὴν ἀπόλυτη ἐξαφάνιση τμημάτων ὕλης καὶ ποσοτήτων ἐνέργειας) ἀναίρει τὴν ἔννοια τοῦ δυνατοῦ καὶ σημαίνει ἐμπιστοσύνη στὸ ἀδύνατο. Μπορεῖ, ἄλλωστε, ν' ἀποδεικνύουμε ὅτι ἓνα κομμάτι ἐνέργειας ἢ ὕλης χάνεται, δηλαδὴ ἀποβάλλεται ἀπὸ τὸ «σύμπαν», ἀλλὰ πῶς μπορούμε ν' ἀποδείξουμε ὅτι ἔξω ἀπὸ τὸ «σύμπαν» ποὺ γνωρίζουμε δὲν ὑπάρχει τίποτα καὶ ὅτι ἐπομένως αὐτὸ ποὺ ἀποβλήθηκε καὶ χάθηκε μῆκε στὸ τίποτα, μῆκε στὸ μηδέν;

3.— Δὲν πιστεύω στὸ δογματισμὸ τῶν ἐνοιῶν. Ξέρω, λοιπόν, ἀφοῦ δὲν εἶμαι ὀπαδὸς αὐτοῦ τοῦ δογματισμοῦ ποὺ σχεδὸν δύομισυ χιλιάδες χρόνια, ὡς τὴν ἐμφάνιση τοῦ Κάντ, ἐδέσποζε στὴ φιλοσοφία, ὅτι δὲ μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ λογικὰ ἢ ὑπαρξῆ τοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι καθετὶ ποὺ προβάλλει ὡς λογικὰ ἀναγκαῖο δὲ σημαίνει διόλου ὅτι εἶναι — μόνο καὶ μόνο γι' αὐτὸ τὸ λόγο, δηλαδὴ ἀπὸ λογικὴ ἀναγκαιότητα — πραγματικὸ. Μερικὲς ἀπὸ

τις πιὸ καλὲς διατυπώσεις τοῦ Κάντ καὶ τοῦ Σόπενχάουερ συνδέονται μὲ τὴν ἀντίκρουση τῆς δογματικῆς ἐννοιοκρατίας. Ὡστόσο, γιὰ μερικὰ ἀκραῖα προβλήματα τοῦ νοῦ ποὺ προκαλοῦν ἀπόλυτες ἀντινομίες, ὅπως εἶναι ἡ ἀντινομία ἀνάμεσα στὴν ὑπαρξη καὶ στὸ μηδέν, δὲ νομίζω ὅτι μπορῶ ν' ἀρνηθῶ τὸ δρόμο τῶν στεγανῶν λογικῶν ἀποδείξεων ποὺ δὲν τὶς ἐπηρεάζει καμιὰ φυσικοεπιστημονικὴ θεωρία. Ἄλλωστε, στὴν περίπτωση τῆς ἀντινομίας αὐτῆς, δηλαδὴ γιὰ τὴν ὑπερνίκησή της, δὲν ἰσχυρίσθηκα ὅτι κάτι τὸ λογικὰ ἀναγκαῖο εἶναι πραγματικό, ἀλλὰ εἶπα, ἀντίθετα, ὅτι κάτι τὸ λογικὰ ἀναγκαῖο — καὶ τὸ «μηδέν» εἶναι ὡς ἐννοια κάτι τὸ ἀναγκαῖο, καὶ ἡ διαίρεση ὁποιουδήποτε ἀριθμοῦ μὲ τὸ μηδέν τείνει πρὸς τὸ ἄπειρο — δὲν εἶναι πραγματικό. Πῆγα, μ' ἄλλα λόγια, νὰ παρουσιάσω τὸ λογικὰ ἀναγκαῖο ὡς ἀδύνατο στὴν πραγματικότητα, ὡς κάτι ποὺ ἢ πρέπει νάῃαι τὸ πᾶν (ὅποτε τὸ πᾶν εἶναι μηδέν) ἢ δὲν ὑπάρχει διόλου. Ἔτσι μένω στὸ συμπέρασμά μου γιὰ τὴν ἀνυπαρξία τοῦ μηδενὸς ἢ, ἂν θέλετε, γιὰ τὸ ἀδύνατο τῆς ἀνυπαρξίας. Ὁ Οὐίλιαμ Μπλέικ ρωτᾷ σ' ἓνα στίχο του: «Πές μου: ποῦ κατοικοῦν οἱ σκέψεις ποὺ ἔχουν λησμονηθεῖ, ὡς τὴν ὥρα ποὺ τὶς καλεῖς ξανά κοντά σου»; Χωρὶς ἄλλο, κάπου κατοικοῦν εἶναι ἀδύνατο — μόνο καὶ μόνο ἀπὸ ἀνεπάρκεια καὶ λάθος τῆς μνήμης σου — νάχουν ἀποβληθεῖ ἀπὸ τὸ σύμπαν καὶ νὰ μπήκαν στὸ μηδέν.

Ναί, οὔτε οἱ σκέψεις δὲν μπορῶ νὰ δεχθῶ ὅτι ἐξαφανίζονται ἀπόλυτα. Καὶ ἀφοῦ δὲν τὸ δέχομαι γιὰ τὶς σκέψεις, πῶς μπορῶ νὰ τὸ δεχθῶ γιὰ τὴ συνείδηση ποὺ τὶς συλλαμβάνει;

Μίλησα γιὰ ὑπαρξη καὶ ἀνυπαρξία σχετικὰ μὲ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ θάνατος εἶναι ὁ κρίκος ποὺ τὶς συνδέει ἢ τὶς χωρίζει. Δὲν ξέρω γιὰ ποιὰν ἀπὸ τὶς δυὸ καταστάσεις δικαιολογεῖται πιὸ πολὺ νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸ στερητικὸν ἄλφα. Νομίζω, γιὰ καμιὰ. Πάντως, λιγώτερο γιὰ τὴν ἀνυπαρξία παρὰ γιὰ τὴν ὑπαρξη. Λιγώτερο γιὰ τὴ συνείδηση ποὺ λυτρώνεται ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ κορμιοῦ παρὰ γιὰ τὴ συνείδηση ποὺ εἶναι φυλακισμένη μέσα στὴν ὕλική μορφή τῆς ζωῆς. Ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ, μέσα στὸ ἀσύλληπτο μῆκος τοῦ χρόνου, εἶναι σὰν ἀκαριαία. Ἐνῶ μιλάμε γιὰ ἀκαριαῖο θάνατο, θάταν πολὺ σωστότερο, ἂν ἐννοοῦμε μιλώντας γιὰ θάνατο καὶ ὅ,τι τὸν διαδέχεται, νὰ μιλάμε γιὰ ἀκαριαία ζωὴ. Καί, ὅπως κάθε ἄλλη κατάσταση τῆς ὕλης τοῦ ὄργανισμοῦ μας μετὰ τὸ θάνατο, πρέπει νὰ ὑποτεθεῖ μᾶλλον διαρκέ-

στερη από την κατάσταση της ζωής, έτσι και η οποιαδήποτε κατάσταση που μπορεί να συνδεθεί με τη συνείδησή μας, μετά το θάνατο, πρέπει να θεωρηθεί διαρκέστερη από την επίγεια άτομική συνείδησή μας.

4.— Πώς μπορώ, όμως, να φαντασθώ τη συνείδηση, ως άτομική συνείδηση, ύστερ' από το τέλος της επίγειας ζωής;

Να φαντασθώ μπορώ τὰ πάντα. Ἄλλὰ μὲ τὴν ἴδια εὐκολία μπορῶ νὰ φαντασθῶ καὶ τ' ἀντίθετα. Μπορεῖ ἡ συνείδηση νὰ παρατείνει, μετὰ τὸ θάνατο, τὸ σύνδεσμό της μὲ τὸ ὀρισμένο ἀνθρώπινο ἐγὼ πού ἦταν συνυφασμένο μαζί της στὴν ἐπίγεια ζωὴ; μπορεῖ, ὅμως, νὰ φαντασθῶ καὶ τὸ ἀντίθετο. Ὡστόσο, ἂν φαντασθῶ τὸ ἀντίθετο, εἶναι δύσκολο νὰ σταθῶ στὴν πραγματικότητα πού λέγεται «συνείδηση» καὶ πρέπει, ἴσως, νὰ μετονομάσω αὐτὸ πού δηλώνω μὲ τὴ λέξη «συνείδηση». Ἡ συνείδηση μου εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ σκεφθῶ ὅτι εἶναι συνυφασμένη μόνο καὶ μόνο παροδικὰ μὲ τὸ ἀνθρώπινο «ἐγὼ». Ἡ συνείδηση εἶναι οὐσιαστικὰ μόνο (ἢ περίπου) ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου ὅτι εἶναι ἐκεῖνος πού εἶναι, ἡ γνώση τῆς ταυτότητάς του, ἄρα ἡ αὐτεπίγνωση τοῦ ἐγὼ. Πῶς μπορῶ, λοιπόν, νὰ ξεχωρίσω αὐτὰ τὰ δυὸ καὶ νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι ἡ συνείδηση — ἔστω, μετὰ τὸ θάνατο — μπορεῖ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸ ἐγὼ; Δύσκολο εἶναι νὰ τὸ ἰσχυρισθῶ ἄλλὰ τί ξέρω, τάχα, γιὰ ὅλα αὐτά; Δὲν ξέρω τίποτα. Ἀνιχνεύω μονάχα τὸ ἄγνωστο. Ἀνιχνεύεται, ὅμως, τὸ ἀπόλυτο ἄγνωστο, δηλαδὴ ἐκεῖνο πού, ὅσο καὶ νὰ προσδεύσει ἡ ἐπιστήμη, δὲ μπορεῖ νὰ γίνῃ γνωστὸ γιὰτὶ δὲν ἐπιδέχεται καμιὰν ἐπιστημονικὴ σύλληψη; Δὲν ἀνιχνεύεται, βέβαια, τὸ ἀπόλυτο ἄγνωστο ὑπάρχουν ὅμως στιγμὲς πού ἔχει ὁ ἄνθρωπος τὴν ψευδαἴσθηση ὅτι τὸ ἀνιχνεύει. Καὶ ποιός, στὸ βάθος, μπορεῖ νὰ βεβαιώσῃ καὶ ν' ἀποδείξῃ ὅτι πρόκειται μονάχα γιὰ ψευδαἴσθηση; Ὅλα εἶναι ἀμφίβολα ἄλλὰ οἱ μεγαλύτερες βεβαιότητες τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχουν ἀκριβῶς μέσα στὰ ἀμφίβουλα. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι χάνουν τὶς βεβαιότητες αὐτὲς — τὶς μεγάλες πού βρίσκονται πέρ' ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη καὶ πού ζοῦν μέσα στὰ ἀμφίβουλα καὶ τὰ θολά —, χάνουν καὶ τὴν πίστη στὴν ἠθικὴ ἀποστολὴ τους, χάνουν καὶ τὴν ἱστορικὴ τους βούληση.

5.— Ἢ ἀφίσω γιὰ λίγο τὴ δική μου σκέψη νὰ ξεκουρασθεῖ καὶ Ἢ ἀκολουθήσω τὶς σκέψεις ἄλλων. Γιὰ τὸ θάνατο μίλησαν σχεδὸν ὅλοι οἱ φιλόσοφοι. Κι' ὅσοι δὲ μίλησαν γιὰ τὸ θάνατο,

είναι ζήτημα ἂν θὰ μπορούσαν, χωρὶς νᾶχουν τὸ θάνατο ἐμπρός τους, νὰ φιλοσοφήσουν. «Θανάτου μελέτη» εἶναι γιὰ τὸ Σωκράτη ἢ φιλοσοφία. Καὶ τὸ εἶπε ἀργότερα καὶ ὁ Κικέρων. Κι' αὐτὸς ἀκόμα ὁ Ἐπίκουρος, διδάσκοντας (σύμφωνα μὲ ὅσα ἔχει διασώσει ἀπὸ τὰ γραπτὰ του ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος) ὅτι «ὁ θάνατος μὴδὲν πρὸς ἡμᾶς», δὲ θᾶταν σὲ θέση νὰ φιλοσοφήσει ἂν δὲν ξεκινούσε ἀπ' αὐτὴν ἔστω τῆ δῆθεν ἀδιαφορία του ἀπέναντι τοῦ θανάτου. Ὁ Σωκράτης (στὸν «Φαίδωνα» τοῦ Πλάτωνος) διατυπώνει τὴν περίφημη φράση, μιὰν ἀπὸ τὶς ὠραιότερες ποὺ ἔχουν ὡς τώρα ἀκουσθεῖ: «Κινδυνεύουσι γὰρ ὅσοι τυγχάνουσιν ὀρθῶς ἀπτόμενοι φιλοσοφίας λεληθέναι τοὺς ἄλλους, ὅτι οὐδὲν ἄλλο αὐτοὶ ἐπιτηδεύουσιν ἢ ἀποθνήσκειν τε καὶ τεθνάναι». Ναί, ὁ Σωκράτης φοβᾶται ὅτι οἱ ἄλλοι — ὅσοι δὲν εἶναι φιλόσοφοι — δὲν τὸ νιώθουν πῶς γιὰ τὸν ἀληθινὸ φιλόσοφο ἢ μοναδικὴ ἀπασχόληση εἶναι νὰ πεθαίνει καὶ νᾶναι νεκρὸς. Καὶ γιατί ὁ ἀληθινὸς φιλόσοφος ἔχει, γιὰ τὸν Σωκράτη ἢ γιὰ τὸν Πλάτωνα, αὐτὴ τὴ μοναδικὴ ἀπασχόληση; Γιατί, ἀπλούστατα, ὁ φιλόσοφος εἶναι ἀφιερωμένος στὴν ψυχὴ καὶ ὄχι στὸ σῶμα. Καὶ ὁ θάνατος λυτρώνει ἀκριβῶς τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸ σῶμα. «Ἐγούμεθά τι τὸν θάνατον εἶναι»; — ρωτᾷε ὁ Σωκράτης. «Πάνυ γε, ἔφη ὑπολαβὼν ὁ Σιμμίας. — Ἄρα μὴ ἄλλο τι ἢ τὴν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος ἀπαλλαγὴν; Καὶ εἶναι τοῦτο τὸ τεθνάναι, χωρὶς μὲν ἀπὸ τῆς ψυχῆς ἀπαλλαγὴν αὐτὸ καθ' αὐτὸ τὸ σῶμα γεγονέναι, χωρὶς δὲ τὴν ψυχὴν ἀπὸ τοῦ σώματος ἀπαλλαγείσαν αὐτὴν καθ' αὐτὴν εἶναι; Ἄρα μὴ ἄλλο τι ἢ ὁ θάνατος ἢ τοῦτο; — Οὐκ, ἀλλὰ τοῦτο, ἔφη».

Τί εἶναι, ὅμως, ἡ ψυχὴ; Ἄς μὴ παρακολουθήσουμε πιὸ πολὺ τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Πλάτωνα. Ἡ στάση τους ἀπέναντι τοῦ θανάτου καὶ τῆς ψυχῆς εἶναι προπάντων ἠθικὴ. Ἄς πηδήσουμε ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἑλληνικὴ σκέψη στὸν φιλόσοφο ἐκεῖνο τοῦ 19^{ου} αἰῶνα ποὺ ἀπασχολήθηκε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον μὲ τὸ θάνατο. Ὁ φιλόσοφος αὐτὸς εἶναι ὁ Σόπενχάουερ.

Κάπου παραπάνω εἶπα, ὅτι ἂν δὲ μπορῶ νὰ φαντασθῶ τὴ συνείδηση ὡς ἀτομικὴ συνείδηση, πέρα ἀπὸ τὸ θάνατο, πρέπει νὰ τὴν μετονομάσω. Ὁ Σόπενχάουερ τὴ μετονομάζει. Δὲ μποροῦσε νὰ φαντασθεῖ ὅτι ἡ συνείδηση, ποὺ εἶν' ἓνα ἀπλὸ φαινόμενο ὅπως κ' ἡ ὑλικὴ μας ὑπαρξη, μπορεῖ νὰ ξεπερνᾷ τὸ θάνατο. Νοῦς, μυαλό, συνείδηση, ὅλα αὐτὰ εἶναι, γιὰ τὸν Σόπεν-

χάουερ, φθαρτά, παροδικά, θνητά, ανήκουν στον κόσμο των φαινομένων. Το ὄντως ὄν, τὸ ἄφθαρτο καὶ αἰώνιο, δὲν εἶναι, γιὰ τὸν Σόπενχάουερ, ὁ νοῦς, ὅπως ἀπὸ τὶς μέρες τοῦ Παρμενίδη («τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι») πίστεψαν οἱ πρὸ πολλοὶ φιλόσοφοι. Ὁ νοῦς εἶναι συνείδηση, καὶ ἡ συνείδηση εἶναι μιὰ παροδικὴ φάση στὴ διαδικασίᾳ τῆς ζωῆς ποὺ λέγεται ἐξατομίκευση. Τὸ ἄφθαρτο καὶ αἰώνιο, τὸ ὄντως ὄν, εἶναι, γιὰ τὸν Σόπενχάουερ, ἡ βούληση· κι' αὐτὴ δὲ γνωρίζει τὸ ἄτομο ἢ, ἔστω, τὸ ἀνεχεται καὶ τὸ ἀναγνωρίζει στὸ φθαρτὸν κόσμο των φαινομένων, ἀλλὰ δὲν τὸ ἀφίνει νὰ ἐπιζῆσει. Μὲ τὸ θάνατο χάνεται ἡ συνείδηση, χάνεται τὸ ἐγώ, τὸ ἄτομο, ἡ γνώση, ὁ νοῦς. Δὲ χάνεται, ὅμως, ὅ,τι ἀκριβῶς κάνει δυνατὴ τὴν προβολὴ τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ νοῦ, τοῦ σώματος καὶ τῆς ὕλης, στὸν κόσμο των παραστάσεων· δὲ χάνεται ἡ βούληση, αὐτὸ τὸ ἀνώνυμο καὶ ὑπερατομικὸ ὄντως ὄν ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ χρόνο, ἐπάνω ἀπὸ τὸ χρόνο. Μὲ τὸ θάνατο, λέει ὁ Σόπενχάουερ, σβύνει ἡ ζωὴ, ὄχι ὅμως καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς, ὄχι ἡ βούληση. Γέννηση καὶ θάνατος ἰσορροποῦν μεταξύ τους, ἐξουδετερώνονται μεταξύ τους ἢ ἀλληλοπροσδιορίζονται (ποὺ σημαίνει τὸ ἴδιο). Καὶ τὰ δυὸ γεγονότα — ἡ γέννηση καὶ ὁ θάνατος — ἀφοροῦν τῇ ζωῇ ὡς φαινόμενο, ὡς ἀτομικότητα, ὄχι ὡς βούληση. Ἡ ζωὴ, ὡς βούληση, ὡς ὑπερατομικὸ ὄντως ὄν, εἶναι ἀθάνατη, ἀλλὰ καὶ ἀγέννητη. Ἔτσι μπορεῖ ὁ καθένας, λέει ὁ Σόπενχάουερ, «νὰ σκεφθεῖ τὸν ἑαυτὸν τοῦ ἀθάνατο μόνο καὶ μόνο ἐφ' ὅσον τὸν σκεφθεῖ καὶ ἀγέννητο». Ποιὸν «ἑαυτὸν» του, ὅμως, μπορεῖ ὁ καθένας νὰ τὸν σκεφθεῖ ἀγέννητο καὶ ἐπομένως ἀθάνατο; Κανέναν «ἑαυτὸν» του. Ὁ Σόπενχάουερ παίζει μὲ τὶς κρίσιμες αὐτὲς λέξεις γιὰ ν' ἀποκαλύψει τὸ λογικὸ ἄτοπο. Ὁ «ἑαυτὸς» μας εἶναι ἡ συνείδησή μας· κι' αὐτὴ γεννιέται καὶ πεθαίνει. Μονάχα ἡ βούληση ποὺ ἀσυνείδητα προσδιορίζει τὴ ζωὴ μας (τὴ συνείδηση καὶ τὸ σῶμα μας) εἶναι ἀγέννητη καὶ ἀθάνατη. «Ὁ θάνατος», λέει ὁ Σόπενχάουερ, «εἶναι ἓνας ὕπνος ποὺ μέσα του ξεχνιέται ἡ ἀτομικότητα: ὅλα τ' ἄλλα ξυπνοῦν πάλι ἢ σωστότερα ἔμειναν ξύπνια». Ἄν ὁ ὕπνος εἶναι ὁ ἀδερφὸς τοῦ θανάτου, ἡ λιποθυμία εἶναι ὁ δίδυμος ἀδερφὸς του, γιὰτὶ ὅποιος λιποθυμᾷ χάνει ἀπόλυτα τὴ συνείδησή του, ξεχνᾷ ἀπόλυτα τὴν ἀτομικότητά του· δὲν ὄνειρεύεται κἀν. Ὁ Σόπενχάουερ κάνει ὅ,τι μπορεῖ καὶ μεταχειρίζεται ὅλες τὶς δυνατὲς εἰκόνας ἢ καὶ ρῆσεις τῆς Ἰνδικῆς σοφίας γιὰ

νά μᾶς ἀναγκάσει νά παραδεχθούμε ὅτι ἡ συνείδησή μας εἶν' ἓνα παρὸν χωρὶς παρελθὸν καὶ μέλλον. Κι' ἀφοῦ δὲ μᾶς πειράζει πού δὲν εἶχε παρελθὸν καὶ πού ἓνα ὀλόκληρο ἄπειρο πρὶν ἀπὸ τῆ γέννησής μας ἦταν τὸ ἐγὼ μας ἀνύπαρκτο, γιατί τάχα μᾶς πειράζει πού καὺτὸ τὸ στιγμιαίῳ Ἰντερμέτσο μιᾶς ἐφήμερης παρουσίας θὰ τὸ διαδεχθεῖ ἓνα δεῦτερο ἄπειρο πού μέσα του δὲ θὰ ὑπάρχουμε πιά»; Ὁ ἄπειρος χρόνος τοῦ ἀνύπαρκτου παρελθόντος μας μπορεῖ «ὡς κατάστασις πού τὴν ἔχουμε συνηθίσει καὶ πού εἶναι ἀληθινὰ πολὺ ἄνετη» νά μᾶς παρηγορήσει γιὰ τὸν ἄπειρο χρόνο τοῦ ἀνύπαρκτου μέλλοντός μας. «Εἶναι ἀδιάφορο», λέει ὁ Σόπενχάουερ, «ἂν ὁ χρόνος, πού δὲν πληρῶνει τὴν ὑπαρξή μας, ἔχει σὲ σχέση με τὸ χρόνο πού τὴν πληρῶνει τὴ θέση τοῦ μέλλοντος ἢ τοῦ παρελθόντος». Ὁ Σόπενχάουερ παρηγορεῖ, τσακίζοντας τὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου πού πάει νά παρηγορήσει. Μνημονεύει, υἱοθετώντας τὴν, τὴ φράσις τοῦ Παράκελσου: «Ἡ ψυχὴ μέσα μου ἔγινε ἀπὸ κάτι' γι' αὐτὸ δὲ μπορεῖ νά πηγαίνει στὸ τίποτα: γιατί ἀπὸ κάτι προέρχεται». Ναι, ἀλλὰ τὸ «κάτι» αὐτό, ἂν δὲν εἶναι ἡ συνείδησις, δὲν εἶναι γιὰ τὸν ἀνθρωπο τίποτα, δηλαδὴ τίποτ' ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Καὶ ὁ Σόπενχάουερ λέει: δὲν εἶναι ἡ συνείδησις, δὲν εἶναι ὁ ἑαυτός του. Τί θὰ πεῖ τὸ «κάτι» τῆς ψυχῆς μου πού δὲν εἶναι ὁ ἑαυτός μου; Θὰ πεῖ, χωρὶς ἄλλο, κάτι πολὺ περισσότερο, κάτι ἀσύγκριτα περισσότερο ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου. Ἐγὼ, ὅμως, ξέρω τὸν ἑαυτό μου' κι' ὁ πλησίον μου ξέρει τὸν ἑαυτό του' κ' ἐγὼ ξέρω τὸν πλησίον μου, καὶ ὁ πλησίον μου ἔμένα. Τὸ «κάτι» πού εἶναι ἀσύγκριτα περισσότερο ἀπὸ τὸν πλησίον μου καὶ ἀπὸ μένα δὲν τὸ ξέρουμε οὔτ' ἐκεῖνος, οὔτ' ἐγὼ.

6.— Ὁ Μωρίς Μάτερλινγκ, σ' ἓνα δοκίμιον γιὰ τὴν ἀθανασία πού τόγραψε χωρὶς φιλοσοφικὴ πρόθεσις, ἀλλὰ με ἀνθρώπινη σοβαρότητα, λέει ὅτι δὲ μᾶς ἐνδιαφέρει διόλου τὸ ὅτι: τὸ μηδὲν εἶναι ἀδύνατον καὶ τὸ ὅτι μετὰ τὸ θάνατό μας τὰ πάντα ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν καὶ τίποτα δὲ χάνεται. Τὸ μόνο πράγμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει, λέει ὁ Βέλγος ποιητής, εἶναι ἂν ἐπιζεῖ ἢ ὄχι ἡ συνείδησή μας, τὸ ἐγὼ. «Μᾶς εἶναι ἀπόλυτα ἀδιάφορο», λέει με λογοτεχνικὴ ἄνεσις, «ἂν, στὴν αἰωνιότητα, τὸ σῶμα μας ἢ ἡ οὐσία του θὰ γνωρίσει ὄλες τὶς εὐτυχίες καὶ ὄλες τὶς δόξες, ἂν θὰ ὑποστῇ τὶς πιὸ μεγαλοπρεπεῖς καὶ τὶς πιὸ ἡδονικὲς μεταμορφώσεις, ἂν θὰ γίνῃ ἄνθος, ἄρωμα, ὁμορφιά, φῶς, αἰθέ-

ρας, ἄστρο· μᾶς εἶναι τελείως ἀδιάφορο ἂν ὁ νοῦς μας θ' ἀνοίξει τόσο ὥστε ν' ἀναμιχθεῖ μὲ τὴ ζωὴ τῶν κόσμων, νὰ τὴν κατανόησει καὶ νὰ δεσπόσει ἐπάνω της. Τὸ ἔνστικτό μας εἶναι πεπεισμένο ὅτι ὅλα αὐτὰ δὲ θὰ σχετίζονται διόλου μὲ μᾶς, δὲ θὰ μᾶς δώσουν καμιὰ χαρά. . . Μοῦ εἶναι ἀδιάφορο ἂν τὰ πιὸ ὕψηλά, τὰ πιὸ ἐλεύθερα, τὰ πιὸ ὠραῖα τμήματα τοῦ πνεύματός μου μείνουν αἰώνια ζωντανὰ καὶ φωτεινὰ μέσα στὶς ὑπέρτατες ἀγαλλιᾶσεις· δὲ θᾶναι πιὰ δικά μου, δὲ θὰ τὰ γνωρίζω πιὰ. Ὁ Μάτερλινγκ ξέρει καὶ ὁμολογεῖ ὅτι ἡ τέτοια τοποθέτηση τοῦ προβλήματος εἶναι ἀφελής· ὡστόσο, τὴ συμερίζεται στὸ βάθος ψυχικά, ἔστω καὶ ἂν τὴν ξεγυμνώνει λογικά, ἀποδίδοντάς τὴν στὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες μας. Καὶ καταλήγει σὲ μιὰν ὑπόθεση πού, χωρὶς νὰ ξεφεύγει πολὺ ἀπὸ τὴν παραπάνω τοποθέτηση, παίρνει μιὰ πιὸ σοβαρὴ ἐξωτερικὴ μορφή. Ἀφοῦ ἀποκρούει τὴν ἀπόλυτη ἐξαφάνιση τοῦ ἀνθρώπου ἢ ὁποιοῦδήποτε ὄντος σᾶν κάτι ἀδύνατο, ξεπερνᾶει τὴν ὑπόθεση, τὴν τόσο ἀγαπητὴ στὸν ἄνθρωπο, ὅτι τὸ συνειδός μας, τὸ μικρὸ ἀνθρώπινο ἐγὼ μας, θὰ διατηρηθεῖ στὸν ἄπειρο χρόνο ἀκέραιο, καὶ καταλήγει στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ ἐπιβίωσή μας στὴν αἰωνιότητα σημαίνει μιὰ λογικὰ ἀσύλληπτη διεύρυνση αὐτοῦ τοῦ ἀσήμαντου σημείου πού εἶναι ἡ «μνημονικὴ συνείδησή» μας, μιὰ διεύρυνση πού ἂν δὲ μπορούμε κᾶν νὰ τὴ φαντασθοῦμε, αὐτὸς εἶναι ἀκριβῶς ἓνας παραπάνω λόγος γιὰ νὰ μὴν τὴν ἀρνηθοῦμε. Οἱ συλλογισμοὶ πού ὀδηγοῦν τὸν Μάτερλινγκ στὴν τέτοια ὑπόθεση εἶναι ὠραῖοι· ὡστόσο, προσδιορίζονται ἀπὸ τὴ μικρὴ καὶ ἀσήμαντὴ μνημονικὴ συνείδηση πού μέσα της εἶναι δεμένος ὁ ἄνθρωπος στὴν ἐφήμερὴ ζωὴ του. Καὶ τολμάει ἡ μικρὴ συνείδηση νὰ προδικάσει μιὰν ἀσύλληπτα μεγάλη διεύρυνση τοῦ χώρου καὶ τῶν ἱκανοτήτων της. Εἶναι, τάχα, ἡ τόλμη αὐτὴ πραγματικὴ τόλμη ἢ μήπως ἔχει γιὰ πηγὴ της (ὅπως τόσες καὶ τόσες τολμηρὲς πράξεις τῶν ἀνθρώπων) τὸ φόβο; Ἴσως συμβαίνει τὸ δεύτερο. Συνειδητοποιώντας ὁ ἄνθρωπος πόσο μικρὴ καὶ ἀσήμαντὴ εἶναι ἡ ἴδια του ἢ συνείδηση, φοβᾶται μήπως εἶναι μοιραῖο νὰ ἐξαφανισθεῖ, κ' ἔτσι τῆς δίνει τὶς μεγαλύτερες δυνατὲς διαστάσεις γιὰ νὰ νομιμοποιήσει τὴν εἰσοδό της στὴν αἰωνιότητα. Ὁ συμπαθητικώτατος Βέλγος ποιητὴς ἔφθασε στὴν ὑπόθεση γιὰ μιὰν ἀσύλληπτα μεγάλη συνείδηση, ἀπὸ τὸ φόβο μήπως χαθεῖ ἡ μικρὴ συνείδησή μας.

7.— Ἐνας ἄλλος ποιητὴς τῆς ἐποχῆς μας πού ἦταν κάτι

πολύ περισσότερο από ποιητής, ένας πολύ μεγάλος άνθρωπος, ο Ράιγκε Μαρία Ρίλκε, δὲ χρειάστηκε νὰ φθάσει σὲ τέτοιες ὑποθέσεις. Ὁ Ρίλκε στάθηκε στὴν ἀσήμαντη ἀνθρώπινη ὑπαρξή μας, στὴ μικρὴ συνείδησή μας, καὶ ζήτησε ἀπὸ τὸ Θεὸ ἕνα θάνατο (ἢ, ἄς πούμε, μιὰν αἰωνιότητα) πού ν' ἀντιστοιχεῖ στὶς διαστάσεις τῆς ἴδιας μας τῆς ζωῆς. Στὸ «Ἔρωλόγιο» πὺ περιέχει τοὺς βαθύτερους καὶ μελωδικότερους στίχους του καὶ πὺ διαιρεῖται σὲ τρία μέρη, τὸ τρίτο μέρος ἔχει τὸν τίτλο: «Τὸ βιβλίο τῆς φτώχειας καὶ τοῦ θανάτου». Ἡ φτώχεια καὶ ὁ θάνατος ταιριάζουν. Ταιριάζουν, γιὰ τὸν Ρίλκε, ὄχι στὸ σκοτάδι τους, ἀλλὰ στὴ λάμψη τους. Πῶς βλέπει ὁ Ρίλκε τὸ θάνατο; Ποιὸ θάνατο ζητάει ὁ Γερμανὸς ποιητής γιὰ τὸν ἄνθρωπο;

«Ἔ Κύριε», λέει σὲ τρεῖς στίχους του, «δὸς στὸν καθένα τὸ δικό του θάνατο—, τὸ θάνατο πὺ βγαίνει μεσ' ἀπὸ τὴ ζωὴ του ἐκείνη πὺ ἐντὸς τῆς εἶχε ἀγάπη, νόημα καὶ ἀνάγκη».

Οἱ λέξεις αὐτὲς τοῦ Ρίλκε εἶναι συγκλονιστικὲς γιὰ ὅποιον μπορεῖ νὰ τὶς συλλάβει. Ὁ θάνατος καλεῖται ἀπὸ τὸν Ρίλκε ν' ἀφομοιώσει καὶ νὰ διαιωνίσει τὴν ἀγάπη μας. Ποιὰν ἀγάπη; Ὑπάρχει, τάχα, ἡ ἀγάπη χωρὶς τὸν ἀγαπημένο; Ἡ ἀγάπη δὲν εἶναι τὸ «ἐγὼ», ἀλλὰ εἶναι τὸ «ἐσύ». Εἶναι ἡ ἀναίρεση τοῦ ἐγὼ μέσ' στὸ ἀγαπημένο πρόσωπο. Εἶναι τὸ μεγαλύτερο μυστήριο τῆς ζωῆς. Γιατί τάχα νὰ μὴν εἶναι καὶ τὸ μεγαλύτερο μυστήριο τοῦ θανάτου; Ὁ θάνατος, γιὰ τὸν Ρίλκε, καλεῖται νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ὑπέροχη αὐτὴ ἀναίρεση τοῦ ἐγὼ μέσ' στὸ πρόσωπο τοῦ ἀγαπημένου. Ὁ Ρίλκε δὲν τὸ λέει αὐτὸ ρητὰ. Μόνον ἔτσι, ὅμως, μπορῶ νὰ συλλάβω τὸ στίχο του.

Ὁ θάνατος καλεῖται, ἐπίσης, ἀπὸ τὸν Ρίλκε ν' ἀφομοιώσει τὸ νόημα πὺ ἔχει ἡ ζωὴ τοῦ καθενός. Ποιὸ νόημα; Ὁ Ρίλκε βλέπει, χωρὶς ἄλλο, τὸ πιὸ ἀπλὸ νόημα. Τὸ πιὸ ἀπλὸ καὶ τὸ πιὸ μεγάλο. Τὸ βιβλίο «τῆς φτώχειας καὶ τοῦ θανάτου» τελειώνει μὲ μιὰ ποιητικὴ ἀποθέωση τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου. Εἶναι ζήτημα ἂν ὑπάρχει ποίημα στὴν παγκόσμια λογοτεχνία πὺ μπορεῖ νὰ σταθεῖ μπροστὰ στοὺς πενηντατρεῖς στίχους πὺ εἶναι ἀφιερωμένοι, χωρὶς νὰ μνημονεύεται ρητὰ τ' ὄνομά του, στὸ μεγάλο φίλο τῶν φτωχῶν, τῶν λουλουδιῶν καὶ τῶν πουλιῶν. Τὸ ἀπλὸ καὶ μεγάλο νόημα τῆς ζωῆς τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου μᾶς δίνει νὰ νιώσουμε κάτι ἀπὸ τὸ νόημα τοῦ καθενός πὺ ὁ Ρίλκε ζητάει

ἀπὸ τὸ Θεὸ νὰ τὸ ἀφομοιώσει ὁ θάνατος. Δὲ μπορῶ νὰ συλλάβω ἀλλιῶς τὴ λέξη ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ ποιητῆς.

Καὶ καλεῖται ὁ θάνατος ἀπὸ τὸν Ρίλκε ν' ἀφομοιώσει καὶ τὴν ἀνάγκη τοῦ καθενός. "Ὅχι ὅ,τι ἐκπληρώσαμε στὴ ζωὴ, ὄχι ὅ,τι ἱκανοποιήσαμε, ἀλλὰ τὸ ἀνικανοποίητο, ἡ ἀνάγκη, πρέπει, γιὰ τὸν Ρίλκε, νὰ διαιωισθεῖ μέσ' στὸ θάνατο. Νὰ διαιωισθεῖ ἡ ἀνάγκη ὡς ἀνάγκη· ὄχι νὰ ἱκανοποιηθεῖ. Νὰ μείνει ὡς στέρηση καὶ ὡς δίψα· ὄχι νὰ ἐκπληρωθεῖ ὁ πόθος ποὺ εἶναι συνυφασμένος μὲ τὴ στέρηση, μὲ τὴ δίψα, μὲ τὴν ἀνάγκη μας. Ὁ τέτοιος θάνατος, ὅμως, δὲ θάταν ἡ κόλαση; "Ὅχι, δὲ θάταν ἡ κόλαση. Γιὰ τὸν Ρίλκε, τὸν πιὸ ἀνθρώπινο ἀπ' ὄλους τοὺς σοφοὺς, Παράδεισος δὲν εἶναι ἡ ἀπόλαυση, ἀλλὰ εἶναι, ἀντίθετα, ἡ θεία στέρηση, ἡ αὐταπάρνηση.

β.—Ὁ Ράινερ Μαρία Ρίλκε δὲ μᾶς ἐξηγεῖ, βέβαια, διόλου τὸ θάνατο. Μήπως, ὅμως, μᾶς τὸν ἐξήγησε ὁ Σόπενχάουερ ποὺ πίστευε ἢ ἔκαμε πὼς πίστευε ὅτι μᾶς τὸν ἐξήγησε; Χωρὶς νὰ μᾶς τὸν ἐξηγεῖ, μᾶς τὸν φέρνει ὁ Ρίλκε τὸ θάνατο πολὺ κοντὰ μας. Μᾶς λέει ἄλλωστε ὁ ἴδιος, σὲ δυὸ ἄλλους στίχους του, ὅτι «ὁ μέγας θάνατος ποὺ ἐντὸς του ἔχει ὁ καθένας —, εἶναι ὁ καρπὸς ποὺ γύρω του τὰ πάντα στρέφονται». Ναί, ὁ Ρίλκε μᾶς φέρνει τὸ θάνατο πολὺ κοντὰ. Μᾶς κάνει νὰ τὸν νιώθουμε μέσα μας. Αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ συναναστροφή μας μὲ τὸ θάνατο εἶναι κάτι πολὺ περισσότερο καὶ ἀσύγκριτα πολυτιμότερο ἀπὸ κάθε ἐξήγηση τοῦ θανάτου. Καὶ ἡ ἐσωτερικὴ μας συναναστροφή μὲ τὸ θάνατο εἶναι ἡ συναναστροφή μας μὲ τὴν αἰωνιότητα. «Τὸν συκοφάντησαν τὸ θάνατο, κι' αὐτὸ εἶναι ἡ χειρότερη ἀπάτη στὸν κόσμο! Ὁ θάνατος εἶναι ἡ πιὸ ἀπαλὴ μορφή τῆς ζωῆς. . .», φωνάζει ὁ Μιχαὴλ Κράμερ στὸ ὁμώνυμο δράμα τοῦ Γκέρχαρτ Χάουπτμαν ποὺ καὶ ὁ Ρίλκε (ὅπως λέει σὲ μιὰν ἐπιστολὴ του) τ' ἀγάπησε πολὺ. Ναί, ὁ θάνατος εἶναι μορφή ζωῆς· καὶ πρέπει νᾶναι ἡ ἐσώτατη μορφή τῆς ζωῆς μας καὶ στὸν κόσμο τοῦτο· ἡ πιὸ βαθειὰ ψυχικὴ μας ἐμπειρία, πρὶν ἀκόμα ἀποκτήσουμε — (τὴν ἀποκοῦμε ποτέ;) — τὴ φυσικὴ ἐμπειρία του, πρέπει νᾶναι ὁ θάνατος. Γιατί, ὅμως, λέω «πρέπει»; Διατυπώνω, τάχα, ἓνα παιδαγωγικὸ αἶτημα;

Αὐτὸ ποὺ λέω στέκεται, βέβαια, καὶ ὡς αἶτημα παιδαγωγικόν. Ἔτσι τὸ θέλησε, μετὰ τὸν Πλάτωνα, ὁ Ὁράτιος ποὺ λέει: «Πίστευε ὅτι κάθε μέρα εἶναι ἡ τελευταία ποὺ λάμπει γιὰ σένα»

(«Omne enim crede diem tibi diluxisse supremum»). Τὸ ἴδιο βέλησε, καὶ μάλιστα χαρακτηριστικώτερα, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὅταν διατύπωνε τὴ φράση: «Τοῦτο ἔχει ἢ τελειότης τοῦ ἡθους, τὸ πᾶσαν ἡμέραν ὡς τελευταίαν διεξάγειν καὶ μήτε σφύζειν μήτε ναρκᾶν μήτε ὑποκρίνεσθαι». Καὶ πολλοὶ ἄλλοι φιλόσοφοι ἢ μεγάλοι ἄνθρωποι διατύπωσαν ἀνάλογα αἰτήματα. Ὁ Μονταίνιος λέει: «Προμελετώντας τὸ θάνατο, προμελετοῦμε τὴν ἐλευθερίαν ὅποιος ἔμαθε νὰ πεθαίνει, ξέμαθε νὰ ὑπηρετεῖ· δὲν ὑπάρχει στὴ ζωὴ κανένα κακὸ γιὰ ὅποιον ἔχει καλὰ καταλάβει ὅτι καὶ ἡ στέρξη τῆς ζωῆς δὲν εἶναι κακόν· τὸ νὰ ξέρομε νὰ πεθαίνουμε μᾶς ἐλευθερώνει ἀπὸ κάθε ὑποταγῆ καὶ κάθε βία. Ὁ Παῦλος Αἰμίλιος ἀπάντησε σ' ἐκείνον ποὺ ὁ δυστυχισμένος βασιλιάς τῆς Μακεδονίας τοῦ ἔστειλε γιὰ νὰ τὸν παρακαλέσει νὰ μὴ τὸν σύρει μαζί στὸ θρίαμβόν του: ὡς ἀπευθύνει τὴν παράκληση αὐτὴ στὸν ἑαυτό του». Οἱ φράσεις αὐτὲς τοῦ Γάλλου δοκιμιογράφου — (οἱ τελευταῖες ἀναφέρονται στὸν ὕπατο Λεύκιο Αἰμίλιο Παῦλο ποὺ νίκησε τὸν Περσέα, στὰ 168 π. Χ., στὴν Πύδνα καὶ τὸν αἰχμαλώτισε στὴ Σαμοθράκη) — εἶναι ἀπὸ τίς πιὸ εὐγενικὲς ποὺ ἔγραψε τὸ εὐγενικὸ αὐτὸ πνεῦμα τοῦ 16^{ου} αἰῶνα. Ὁ Μονταίνιος προσπαθεῖ σ' ὁλόκληρο τὸ εἰδικὸ γιὰ τὸ θάνατο δοκίμιό του νὰ πείσει τὸν ἄνθρωπο νὰ μὴ φοβάται τὸ θάνατο. Ἔτσι ἐξακολούθησε ὁ Γάλλος τὸ ἔργο ποὺ εἶχε ἀρχίσει ὁ Λατίνος Λουκρήτιος, ποὺ στὰ 55 π. Χ. (σαράντα μονάχα ἐτῶν) πέθανε ἢ αὐτοκτόνησε, ἀφοῦ ἔγραψε τὸ μεγάλο του ποίημα «De rerum natura» μὲ τὸν κύριο σκοπὸ ν' ἀπαλλάξει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ θανάτου. Καὶ ἄλλοι Λατίνοι, στὶς μέρες ἐκεῖνες ποὺ σὲ κάποιαν ἄκρη τῆς αὐτοκρατορίας προετοιμαζόταν ἢ εἶχε σημειωθεῖ ἢ ἐνανθρώπιση τοῦ Θεοῦ, μιλοῦν γιὰ τὸ θάνατο μὲ τὴν ἴδια πρόθεση. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ὀράτιο καὶ τὸν Λουκρήτιο, ὁ Σενέκας, ὁ Κικέρων, ὁ Μανίλιος. Ἄλλοι, ὅπως ὁ Λουκρήτιος, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο, καὶ ἄλλοι ἀπὸ τοὺς στωϊκοὺς, προβάλλουν καὶ συνιστοῦν στοὺς ἄνθρώπους τὸ θάνατο ὡς παιδαγωγὸ τῆς ζωῆς, ἐνῶ στὸ βάθος προσπαθοῦν μονάχα νὰ καλύψουν μὲ τὰ λόγια καὶ τοὺς ἐπιγραμματικούς συλλογισμούς τους τὸ κενὸ ποὺ στὴν ἴδια τους τὴν ψυχὴ εἶχε δημιουργήσει ἢ ἀπουσία κάθε οὐσιαστικοῦ μεταφυσικοῦ λογισμοῦ. Ὑπάρχει κάποια ὀδυνηρὴ ἀντινομία μέσα στοὺς «ἄπιστους» αὐτοὺς, τοὺς χαμογελοστὰ ἀπαισιόδοξους, ἀνάμεσα στὶς παι-

δαγωγικές τους συνταγές και στο κενό τῆς ψυχῆς. Ὁ Μονταίνιος πού ἔχει σταχυολογήσει ἀπ' ὅλους αὐτοὺς χαρακτηριστικὰ ἐπιγράμματα, τῆ ζεῖ κι' αὐτὸς μέσα του τὴν παραπάνω ἀντινομία, ἀλλὰ ὅσο κι' ἂν ἀποφεύγει νὰ φανεῖ χριστιανὸς στὴ σκέψη του καὶ προσποιεῖται τὸν κλασικὸ Λατῖνο, ἔχει καὶ κάτι πειστικώτερο στὰ λόγια του, κάτι τὸ παιδαγωγικὰ πιὸ θετικό. Καὶ βάζει τὴ φύση νὰ λέει στοὺς ἀνθρώπους: «Βγεῖτε ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦτον, ὅπως μπήκατε. Τὴν ἴδια μετάβαση πού ἐκάματε ἀπὸ τὸ θάνατο πρὸς τὴ ζωὴ, χωρὶς πάθος καὶ χωρὶς φόβο, ξανακάμετέ τὴν ἀπὸ τὴ ζωὴ πρὸς τὸ θάνατο. Ὁ θάνατός σας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κομμάτια μέσα στὴν τάξη τοῦ σύμπαντος· εἶν' ἓνα κομμάτι τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου. . . Ὅλα ὅσα ζεῖτε, τὰ ἀφαιρεῖτε ἀπὸ τὴ ζωὴ· ξεδεύοντάς τὴν ζεῖτε. Τὸ ἀδιάκοπο ἔργο τῆς ζωῆς σας ἔγκειται στὸ ὅτι χτίζετε τὸ θάνατο. Μέσα στὸ θάνατο βρίσκεσθε ὅσο βρίσκεσθε στὴ ζωὴ. . .». Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ ρωτήσουμε τὸν Μονταίνιο: μήπως εἶναι σωστὸ καὶ τὸ ἀντίστροφο; Μήπως βρεθοῦμε στὴ ζωὴ ὅταν βρεθοῦμε μέσ' στὸ θάνατο; Ἄν θυμόταν ὁ Μονταίνιος ὅτι ἦταν χριστιανός, θὰ τὸλεγε χωρὶς ἄλλο κι' αὐτό. Ἄλλὰ χριστιανοὶ ἦταν πάρα πολλοὶ στὶς μέρες του, κι' αὐτὸς ἤθελε νὰ ξεχωρίσει κάνοντας τὸν Λατῖνο. Ὡστόσο, ἄσχετα ἀπὸ τὴν τέτοια πόζα του, ἡ παιδαγωγικὴ του εἶναι βαθύτατα εὐγενικιά. Καὶ εἶναι ἠθικὰ χρήσιμη, πρακτικὰ ἀποδοτικὴ. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νάναί ἰκανὸς νὰ συναναστρέφεται τὸ θάνατο· ὄχι μόνο γιὰ νὰ μάθει νὰ μὴν τὸν φοβᾶται, ἀλλὰ προπάντων γιὰ νὰ μάθει νὰ φοβᾶται τὴ ζωὴ. Γιατί, ἐνῶ δὲν πρέπει νὰ φοβᾶται τὸ θάνατο, πρέπει ἀκριβῶς, ἀντίθετα, νὰ φοβᾶται τὴ ζωὴ.

Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἐννοεῖ ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὅταν λέει: «Θᾶπτον ἔλθοις, ὦ θάνατε, μὴ που καὶ αὐτὸς ἐπιλάθωμαι ἐμαυτοῦ». Τὸ θάνατο δὲν τὸν φοβᾶται ὁ αὐτοκράτορας· τὴ ζωὴ τὴ φοβᾶται. Φοβᾶται, μήπως στὴ ζωὴ ξεχάσει τὸν ἑαυτό του. Μέσα στὸ θάνατο δὲν ὑπάρχει κίνδυνος νὰ ξεχάσουμε τὸν ἑαυτό μας. Μέσα στὴ ζωὴ, ἀντίθετα, ὑπάρχει. Αὐτός, ἀκριβῶς, εἶναι ὁ μεγάλος κίνδυνος. Ὅσους αἰῶνες καὶ νὰ ζήσετε — ἔτσι περίπου λέει ὁ Λουκρήτιος σὲ δυὸ στίχους του — ὁ θάνατος δὲ θ' ἀπομείνει λιγώτερο αἰώνιος. Κι' ὁ Μάρκος Αὐρήλιος λέει μ' ἓνα θετικώτερο παιδαγωγικὸ τρόπο, ὅτι καὶ τρεῖς χιλιάδες χρόνια ἂν ζήσουμε ἢ καὶ δέκα φορὲς περισσότερο, αἰεὶ ταύτὸν. . . κα-

θίσταται τὸ μήκιστον τῷ βραχυτάτῳ. Τὸ γὰρ παρὸν πᾶσιν ἴσον. . .». Σ' αὐτὸ τὸ παρὸν, τὸ στιγμιαῖο, πού τὴν ἴδια στιγμή γίνεται καὶ ξεγίνεται, μπορεί νὰ χάσουμε ἢ νὰ ξεχάσουμε τὸν ἑαυτὸ μας. Ἡ στιγμή τοῦ παρόντος μπορεί νὰ γίνει γιὰ μᾶς ἡ μεγάλη ἄδυσσος, καὶ ὄχι ὁ θάνατος. Ἐδῶ, καὶ ὄχι ἐκεῖ, μπορεί νὰ συμβεῖ νὰ γκρεμιστοῦμε. Κ' ἐδῶ, στὴ ζωὴ, στὸ παρὸν πού εἶναι ἴσο γιὰ ὅλους, εἶναι τὸ γκρέμισμα, ἂν γκρεμιστοῦμε, τελεσίδικο, ἀνεπανόρθωτο. Στὸ θάνατο δὲ γίνεται τίποτα τελεσίδικο ἢ ἀνεπανόρθωτο· ὄχι γι' ἄλλο λόγο, ἀλλὰ ἀπλούστατα γιὰτὶ ἐκεῖ, στὸν κόσμον τοῦ θανάτου, ὅ,τι εἶναι «εἶναι», τίποτα δὲ «γίνεται». Καὶ ὅ,τι εἶναι ἐκεῖ, εἶναι — γιὰτὶ ἔγινε ἔτσι ἀπὸ ἐδῶ, ἀπὸ τὴ ζωὴ. Πῶς τὸ ξέρω, τάχα, αὐτό; Δὲν τὸ ξέρω, ἀλλὰ τὸ πιστεύω. Ἀφοῦ εἶναι ὁ θάνατος τὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὴ ζωὴ (πράγμα πού δὲ σημαίνει διόλου ὅτι θέση εἶναι ἡ ζωὴ καὶ ἀντίθεση, ἄρνηση, ὁ θάνατος), πῶς μπορεί νὰ ὑπάρχει κ' ἐκεῖ, στὸ θάνατο, τὸ «γίγνεσθαι» πού ὑπάρχει ἐδῶ, στὴ ζωὴ; Ἄς προσέχω, λοιπόν, τὰ βήματά μου ἐδῶ· ἐδῶ πού ὅ,τι γίνεται δὲ μπορῶ νὰ τὸ ἀνακαλέσω, καὶ ὅ,τι ἔχω πράξει δὲν εἶναι δυνατὸν, ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὸ ἔπραξα, νὰ μὴ ν τὸ ἔχω πράξει. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Μάρκος Αὐρήλιος εἶπε νὰ εὐχόμεσθε νὰ ἔρθῃ ὁ θάνατος γρηγορώτερα. Ὁ κίνδυνος εἶναι ἐδῶ, καὶ ὄχι ἐκεῖ. Ὡστόσο, μὲ τὴν ἴδια λογικὴ βάση καὶ μὲ τὸ ἴδιο ἠθικὸ νόημα μπορούμε νὰ πούμε ὅτι δὲ μᾶς πειράζει καὶ ἂν δὲν ἔρθῃ ὁ θάνατος γρηγορώτερα, γιὰτὶ ἔτσι θὰ μπορέσουμε, ἔχοντας μπροστά μας ἀρκετὸ χρόνο δοκιμασίας, ν' ἀποδείξουμε ὅτι τὸν κίνδυνο νὰ ξεχάσουμε τὸν ἑαυτὸ μας εἴμαστε ἀποφασισμένοι νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουμε. Ὁ αὐτοκράτορας, βέβαια, ἦταν δικαιολογημένος νὰ φοβάται πιὸ πολὺ ἀπὸ μᾶς μήπως ξεχάσει τὸν ἑαυτὸ του, γιὰτὶ ἡ ἐξουσία — καὶ μάλιστα ἡ ἀπόλυτη — εἶναι ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος γιὰ ὅποιον τὴν ἀσκεῖ· ὅποιος ὑπακούει, εἶναι λιγώτερο ἐκτεθειμένος στὸ μεγάλον ἀνθρώπινο κίνδυνο, ἀπ' ὅποιον διατάζει· τὸ μεγαλύτερο ὕψος κάνει, ἄλλωστε, καὶ τὸ γκρέμισμα φριχτότερο.

9.—Ὅποια καὶ νᾶναι ἡ συναναστροφή μας μὲ τὸ θάνατο, ἂν γίνει ἡ τέτοια συναναστροφή — πέρ' ἀπὸ τὸ φυσικὸ φόβο μπροστά του, τὸν ἠθικὰ ἐπικίνδυνο — ἔνα ὁμαλὸ διανοητικὸ καὶ ψυχικὸ γεγονός, δὲ μπορεί παρὰ νὰ δίνει στὸν ἀνθρώπο κριτήρια ζωῆς πού ἡ ἴδια ἡ ζωὴ δὲ μπορεί νὰ δώσει. Ἡ ζωὴ εἶναι

φτωχή, φτωχότατη, χωρίς τὸ θάνατο, ὅπως εἶναι ἡ ζωὴ τῶν ζώων ποὺ δὲ γνωρίζουν ὅτι θὰ πεθάνουν. Ὁ θάνατος ἐμπλουτίζει τὴ ζωὴ μὲ τὴν αἴσθησις ἢ διαίσθησις τῆς αἰωνιότητος, καθὼς καὶ μὲ τὸ νόημα τοῦ χρέους. Χωρὶς τὴν αἴσθησις τῆς αἰωνιότητος δὲ θὰ μπορούσε νὰ γεννηθεῖ μέσα μας τὸ νόημα τοῦ χρέους. Πῶς θὰ μπορούσε νὰ νόημα τοῦ χρέους, αὐτὸ τὸ λογικὰ ἀσύλληπτο νόημα ποὺ δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ καμιὰν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα καὶ παράστασις, νὰ στηριχθεῖ ἐπάνω στὴν αἴσθησις καὶ τὴν ἔννοια τοῦ παροδικοῦ χρόνου καὶ τῆς φθαρτῆς πλευρᾶς τῆς ζωῆς; Ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν ἐπικούρειο Λατῖνο ποὺ ἐταύτιζε ἢ ἐκλινε νὰ ταυτίσει τὸ θάνατο μὲ τὸ μηδέν, τὴν αἰωνιότητα τοῦ θανάτου μὲ τὴν αἰωνιότητα τοῦ μηδενός, ἀκόμα καὶ γι' αὐτὸν ἡ μοναδικὴ πηγὴ ἠθικῆς ἦταν ὁ θάνατος.

Τὸ χρέος ὑπάρχει μόνον ὡς μεταφυσικὸ γεγονός. Κάθε αἰσθησιαρχικὴ θεμελίωσις τῆς ἠθικῆς — κ' ἐπιχειρήθηκε μιὰ τέτοια θεμελίωσις ἀπὸ πολλοὺς στὸν ΙΗ' αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα — εἶναι ἓνα κούφιο λογικὸ παιχνίδι. Πῶς μποροῦν οἱ αἰσθήσεις νὰ μᾶς κάνουν νᾶμαστε ἐνάρετοι, ὅπως μᾶς κάνουν νὰ κρυώνουμε ἢ νὰ ζεσταινόμεσθε; Ἐπίσης, ὁ ὠφελιμισμὸς, ὅπως ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν στεγνὸ Μπένθαμ καὶ τὸν πληκτικώτατο Τζέιμς Μίλλ, εἶναι ὡς βᾶσις τῆς ἠθικῆς μιὰ φοδερὰ ἀσήμαντη θεωρία. "Ὅσο συμφέρει ν' ἀγαπᾶμε καὶ νᾶμαστε καλοὶ, ἄλλο τόσο συμφέρει καὶ εἶναι σὲ πολλὰς περιστάσεις ὠφέλιμο νὰ μισοῦμε καὶ νᾶμαστε κακοί. Σὲ μιὰ στεγνὴ στατιστικὴ περιπτώσεων, ποὺ κάνουν τὸν ἄνθρωπο νὰ ὠφελεῖται πρὸ πολὺ ἀπὸ τὸ ἓνα ἢ ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἀπὸ τὴν καλωσύνη ἢ ἀπὸ τὴν κακία, δὲ μπορεῖ νὰ βασισθεῖ ἡ ἠθικὴ ἰδέα τοῦ χρέους. Καὶ ποῖος μπορεῖ, ἄλλωστε, νὰ ἐπιχειρήσει μιὰ τέτοια στατιστικὴ; Καὶ ἡ κοινωνιολογικὴ θεμελίωσις τῆς ἠθικῆς, ποὺ συνδέει τὸ χρέος μὲ τὴ διατήρησις καὶ κατοχύρωσις τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων τῶν τάξεων ποὺ κάθε τόσο ἐπικρατοῦν, ὀφείλεται σὲ μιὰν ἀπλούστατη λογικὴ σύγχυσις. Πολλὰ προστάγματα τῆς ἠθικῆς μπορεῖ νὰ ἐφευρέθησαν ἀπὸ κοινωνικὴ σκοπιμότητα. Οἱ ἄρχοντες εἶπαν καὶ λένε πολλὰ φέματα στοὺς ἀρχομένους. Ποῖος μπορεῖ νὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ; Τὸ πρόβλημα, ὅμως, βρίσκεται ἄλλου. Τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι, ἂν πολλὰ ἀπ' ὅσα παρουσιάσθησαν στὴν ἱστορίαν τῆς κοινωνίας ὡς ἠθικὰ προστάγματα εἶναι ἢ δὲν εἶναι μιὰ πονηρὴ καὶ πρόστυχη ἐφεύρεσις τῶν ἰσχυρῶν καὶ πλούσιων, ἀλλὰ τὸ

πρόβλημα είναι, ἂν τὸ χρέος ὡς ἰδέα χρέους, ἄσχετα ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα περιεχόμενα ποῦ κάθε τόσο παίρνει, εἶναι ἢ δὲν εἶναι μιὰ ἐφεύρεση ἐκείνων ποῦ θέλουν νὰ κατοχυρώσουν τὴ δύναμη καὶ τὰ πλοῦτη τους. Τὰ συγκεκριμένα, ἄλλωστε, προστάγματα στὴν ἱστορία, ἄλλοτε μπορεῖ νὰ κατοχύρωναν τὴ δύναμη τῶν ἰσχυρῶν, ἄλλοτε ὅμως, ἀντίθετα, ἔχουν προσβάλει καὶ κλονίσει τὴ δύναμη καὶ τὸ κοινωνικό τους κῦρος. Μήπως καὶ οἱ καταπιεσμένοι καὶ φτωχοὶ τὰ ἐφεύρισκαν κάθε τόσο αὐτὰ γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὴ δύναμη τῆς ἀδυναμίας τους, τὸν πλοῦτο τῆς φτώχειας τους; Καί, γιὰ νὰ φύγω καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴ γενικὴ ἰδέα τοῦ χρέους, τὴν ἄσχετη ἀπὸ κάθε συγκεκριμένο περιεχόμενο, ὡς ρωτήσω: τὸ νὰ θυσιαζόμεστε γιὰ ὅποιον ἀγαπάμε, ποιὸς μᾶς τὸ λέει; Μᾶς τὸ λένε, τάχα, οἱ ἄρχοντες ἢ οἱ ἀρχόμενοι, οἱ πλούσιοι ἢ οἱ φτωχοί;

Ἡ αὐτονομία τῆς ἠθικῆς, τῆς ἰδέας τοῦ χρέους, ὅπως τὴν ἔχει ἀναπτύξει συστηματικώτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον ὁ Κάντ, εἶναι ἢ πιὸ εὐσυνείδητη φιλοσοφικὴ λύση τοῦ προβλήματος. Καὶ πλησιάζει, ὅσο καμιὰ ἄλλη, τὴν ἀλήθεια. Ἴσως, μάλιστα, τὴ φθάνει. Ἀλλὰ τὴ φθάνει μὲ πολὺ ἀφηρημένες θεωρητικὲς χειρονομίες. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲ χρειάστηκε νὰ παίξει τόσο πολὺ τὸν ἀφηρημένο θεωρητικό, ὅταν ἔγραφε τὰ Ἠθικά του. Ἐνίωσε πιὸ πολὺ τὴν παιδαγωγικὴ ἀποστολὴ του ἀπὸ τὸν Κάντ, καὶ μίλησε γιὰ συγκεκριμένα φαινόμενα στὴν ἠθικὴ ζωὴ, ἐνῶ ὁ Κάντ προτίμησε ν' ἀποφύγει τὰ συγκεκριμένα γιὰ νὰ μᾶς πεί σὲ ἑκατοντάδες σελίδες (στὰ ἔργα του «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου» καὶ «Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν») ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ τὸ πεί καὶ σὲ λίγες. Καὶ δὲν ἦταν διόλου ἀνάγκη νὰ προσπαθήσει ὁ Κάντ νὰ μᾶς δείξει, χάνοντας χρόνο καὶ λέξεις, ὅτι ἡ κατηγορικὴ προσταγὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, τῆς ἠθικῆς, εἶναι δοσμένη ἀρτιοῦ, εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε περιεχόμενο καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, εἶναι ἓνας ὑπερβατικὸς καὶ ὑπερεμπειρικὸς νόμος. Καὶ δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ τὸ προσπαθήσει αὐτὸ ὁ Κάντ, γιὰτὶ ἀπλούστατα ἡ κατηγορικὴ προσταγὴ του δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε περιεχόμενο. Ἄν ἦταν, ἄλλωστε, ἀπαλλαγμένη, θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὸ ἠθικὸ μηδέν καὶ θάταν παράδοξο νὰ βασισθεῖ ἡ ἠθικὴ στὸ ἠθικὸ μηδέν. Οὔτε, φυσικά, ἡ ἠθικὴ μας στάση, ἡ συνυφασμένη μὲ τὸ συγκεκριμένο χρέος μας, δὲ μπορεῖ νάναί ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε περιεχόμενο, οὔτε

όμως και η ήθικη ως δυνατότητα του ανθρώπου, ως ιδέα, ως υπερ-
 βατική προϋπόθεση για κάθε ήθικη μας στάση ή πράξη, ούτε
 καν αυτή δε μπορεί να πούμε ότι υπάρχει άσχετα από κάθε συγ-
 κριμένο περιεχόμενο χρέους. Ο υπερβατικός ήθικος νόμος, ο
 δηθεν απόλυτος τυπικός, που έχει μέσο στη συνείδηση, κατά τον
 Κάντ, την ίδια θέση που έχουν ο χρόνος και ο χώρος, είναι ο
 ακόλουθος: Πράττε μόνο σύμφωνα με το αίτημα εκείνο, που μπο-
 ρείς ταυτόχρονα να θέλεις ν' αποτελέσει ένα γενικό νόμο για
 όλα τα έλλογα όντα. Στο βάθος, η προσταγή αυτή που δεν εί-
 ναι διόλου απλός τύπος και είναι ουσία και περιεχόμενο, λέει
 με άλλα λόγια — με λόγια που τάκαμε ο Κάντ πιο άφηρημένα
 για να μπορεί να ισχυρισθεί ότι η προσταγή του είναι για τον
 καθαρό λόγο εξίσου τυπική, όπως είναι τυπικές οι αρχιολογικές έπι-
 πτείες του χρόνου και του χώρου — ότι ακριβώς είπε και ο
 Σπινόζα, απαιτώντας να μη ζητάς για τον έαυτό σου, ότι δε
 θέλεις να είναι το αντικείμενο της έπιθυμίας και των άλλων άν-
 θρώπων. Κι' αυτό που ο Σπινόζα διατύπωσε άρνητικά, το είχε
 διατυπώσει θετικά ο Ίησούς: «πάντα ούν όσα έαν θέλετε ίνα
 ποιώσιν υμίν οί άνθρωποι, ούτως και υμείς ποιείτε αυτοίς».

Η προσταγή του Κάντ δεν είναι υπερβατική και τυπική.
 Έχει συγκεκριμένο περιεχόμενο, και το περιεχόμενό της συν-
 δέεται περισσότερο με την κοινωνική σκοπιμότητα παρά με την
 αυτόνομη ήθικη βούληση. Είναι, απλούστατα, συμφέρον όλων
 μας, για τη συντήρηση της κοινωνίας και του έαυτού μας μέσα
 της, να πράττουμε, ότι θα θέλαμε να πράξουν και οί άλλοι, να
 σεβόμαστε τη ζωή του πλησίον μας και να μη τον σκοτώνουμε,
 να χρησιμοποιούμε ως δικό μας, ό,τι μάς ανήκει και να μη
 κλέβουμε, ό,τι ανήκει σ' άλλους. Σημασία, λοιπόν, δεν έχει τόσο
 ή θεωρία του Κάντ για τον υπερβατικό και υπερεμπειρικό χα-
 ρακτήρα της κατηγορικής προσταγής του, όσο η βασική του
 θέση ότι η ήθικη, ή ιδέα του χρέους, είναι αυτόνομη. Πώς, όμως,
 είναι αυτόνομη; Γιατί τη λέμε αυτόνομη; Πώς και γιατί η ιδέα
 του χρέους είναι, ως κάτι αυτόνομο, ένα μεταφυσικό γεγονός;

10.— Δε μπορούμε, βέβαια, να ξέρουμε θετικά, έμεις οί
 άνθρωποι, τί είναι φυσικό και τί μεταφυσικό, τί είναι ύποτα-
 γμένο σέ νόμους και τί αυτόνομο. Όλα όσα έχουν γραφεί από
 τους φιλοσόφους γύρω από το πρόβλημα τούτο είναι πιθανά,
 αλλά τίποτα δεν είναι βέβαιο. Για να κάμουν το πιθανό όσο

μπορούσαν πιὸ βέβαιο, ὁ Κάντ καὶ προπάντων οἱ Νεοκαντιανοὶ προσπάθησαν νὰ περιορίσουν τὴν ἔννοια τοῦ μεταφυσικοῦ καὶ τοῦ αὐτόνομου στὸ μὴ πραγματικό, στὸ μὴ οὐσιαστικό, στὸ καθαρὰ τυπικό. Ἔτσι, ὄχι μόνο ξεγύμνωσαν τὸ μεταφυσικὸ ἀπὸ τὴ γοητεία του, ἀλλὰ προχώρησαν καὶ στὴν ἀπόλυτη ἐκχέρσωση καὶ ἀποξήρασή του, χωρὶς μάλιστα νὰ μπορεῖ ἐπάνω στὸ ἐκχερωμένο καὶ ἀποξηραμένο ἔδαφος νὰ καλλιεργηθεῖ πιά κάτι τὸ χρήσιμο γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα. Ὁ τόπος τοῦ μεταφυσικοῦ, τόπος ποῦ καὶ ἂν εἶναι κι' αὐτὸς (χωρὶς νὰ τὸ ξέρουμε) φυσικὸς μπορεῖ νάναί κάλλιστα καὶ αὐτόνομος, δὲν εἶναι μονάχα ὁ τόπος μερικῶν ξηρῶν ἐνοιῶν ἢ γυμνωμένων ἀπὸ κάθε περιεχόμενο τυπικῶν ἐποπτεϊῶν, ἀλλὰ εἶναι ὁ τόπος ποῦ βρίσκεται πέρα ἀπὸ κάθε αἰσθητὰ ἢ λογικὰ συλληπτὸ τόπο· πέρα ἀπὸ κάθε τόπο ποῦ βλέπουμε καὶ ποῦ συλλαμβάνουμε μὲ τὶς αἰσθήσεις μας, ποῦ κατανοοῦμε καὶ διερευνοῦμε μὲ τὴν ἐπιστήμη μας. Στὸν τόπο ἐκεῖνον ὑπάρχει ὁ Θεός, ὑπάρχει τὸ πᾶν, ὑπάρχει τὸ πνεῦμα καὶ τὸ νόημα τοῦ κόσμου, ὑπάρχει ἡ αἰωνιότητα, ὑπάρχει τὸ ἄπειρο, ὑπάρχει ὁ θάνατος. Ἀπ' ὅλα ὅσα ὑπάρχουν στὸν τόπο ἐκεῖνον, στὸ μεταφυσικὸ τόπο, τί εἶναι πλησιέστερο σὲ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους; Πλησιέστερος καὶ ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ ἀπὸ τὸ πᾶν, ἀπὸ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ νόημα τοῦ κόσμου, ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα καὶ τὸ ἄπειρο, εἶναι ὁ θάνατος. Αὐτὸς — ὁ θάνατος — εἶναι ἡ μόνη δύναμη τοῦ κόσμου ἐκεῖνου, ἡ μόνη μεταφυσικὴ ὑπόσταση, ποῦ ἐγγίζει ἄμεσα τὴ ζωὴ μας, ὄχι μόνο τὸ κορμί, ἀλλὰ καὶ τὴ συνείδησή μας. Ἀφοῦ μᾶς ἐγγίζει ὁ θάνατος, μᾶς ἐγγίζουν ἔμμεσα, πολὺ πιὸ ἄδηλα, ὁ Θεὸς καὶ τὸ ἄπειρο, τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου καὶ ἡ αἰωνιότητα. Ὁ θάνατος εἶναι ὁ καρπὸς τοῦ δέντρου τῆς γνώσης. Οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι, πρὶν γευθοῦν τὸν τέτοιο καρπὸ, συναναστρέφονταν τὸ Θεὸ χωρὶς νὰ γνωρίζουν (ἀφοῦ τοὺς ἔλειπε ἡ γνώση) ὅτι εἶναι ὁ Θεός. Δὲ γνώριζαν κἄν ὅτι ἦταν γυμνοὶ καὶ τὸ τί σήμαιναν τὰ ἴδια τους τὰ σώματα. Ἀφοῦ τὸν γεύθησαν τὸν καρπὸ, ἦρθε ὁ θάνατος (ἡ γνώση τὸν γέννησε μέσ' στὴ συνείδηση), κι' ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη ποῦ ἔπαψαν νὰ ζοῦν μέσ' στὴν αἰωνιότητα, ὅπως ζοῦν μέσ' στὸ αἰώνιο σκοτάδι τῆς ἀγνοίας τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτὰ, τὰ νερά καὶ τὰ λιθάρια, ἐνωσαν συνειδητὰ νὰ τοὺς ἐγγίζει ὁ θάνατος καὶ ἄρχισαν νὰ σκέπτονται τὸ Θεὸ καὶ τὴν αἰωνιότητα, τὸ πᾶν καὶ τὸ ἄπειρο, τὸ πνεῦμα καὶ τὸ νόημα τοῦ κόσμου. Ἔτσι ἄρχισαν νὰ σκέπτονται

καὶ τὸ νόημα τοῦ ἑαυτοῦ τους. Naί, κι' αὐτὸ τὸ νόημα τοῦ ἑαυτοῦ μας ἐπήγαγε ἀπὸ τὴν ἀμαρτία, ἀπὸ τὴν παράνομη γεύση τοῦ ἀπαγορευμένου καρποῦ, ἀπὸ τὴ γνώση καὶ συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι πεθαίνουμε. Τὸ γεγονός ὅτι ζοῦμε δὲν ἔγινε συνειδητὸ παρὰ μόνο ἀφοῦ συνειδητοποιήθηκε μέσα μας τὸ γεγονός ὅτι πεθαίνουμε.

Στὸν ἑαυτό μας μᾶς ἔφερε ὁ θάνατος, ὄχι ἡ ζωὴ. "Ἔτσι, ὁ θάνατος μᾶς ἔφερε καὶ στὴν ἰδέα τοῦ χρέους. Μὲ τὰ χέρια του, τὰ ἀόρατα καὶ φοβερά (πῶς τὰ λέμε «φοβερά» ἀφοῦ εἶναι ἀόρατα;), θεμελιώθηκε ἡ ἠθικὴ. "Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί ἡ ἰδέα τοῦ χρέους εἶναι ἓνα μεταφυσικὸ γεγονός.

"Ὅλες οἱ ἄλλες θεωρίες γιὰ τὴ γένεση καὶ τὸ οὐσιαστικὸ νόημα τῆς ἠθικῆς εἶναι λιγώτερο βάσιμες. Κ' ἡ πιὸ ἀβάσιμη εἶναι ἡ κοινωνιολογικὴ θεωρία ποὺ δυὸ ἀντίθετα πνεύματα ὑποστήριξαν: ὁ Κάρολος Μάρξ καὶ ὁ Φρειδερίκος Νίτσε. Ὡστόσο, ὁ Νίτσε ἦταν πιὸ ἀντικειμενικὸς καὶ πιὸ ἀμερόληπτος στὴν ἀρνητικότητά του ἀπέναντι τῆς ἠθικῆς. Δὲ λέει, ὅπως ὁ Μαρξισμὸς, ὅτι ἡ ἠθικὴ ἔχει ὡς μοναδικὴ πηγὴ τὸ συμφέρον ἐκείνων ποὺ ἔχουν στὴν κοινωνία τὴ δύναμη νὰ κυριαρχοῦν καὶ νὰ καταπιέζουν. Ὁ Νίτσε λέει ὅτι ὑπάρχουν δυὸ πηγές τῆς ἠθικῆς: ἡ μιὰ εἶναι τὸ συμφέρον τῶν ἀφεντάδων καὶ ἡ ἄλλη τὸ συμφέρον τῶν σκλάβων. Ἐπιγραμματικὰ τὴν παίρνει τὴν ἀρνητικὴ αὐτὴ θέση ὁ Νίτσε στὸ ἔργο του «Ἀνθρώπινα, πολὺ ἀνθρώπινα» (στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου αὐτοῦ, στὴν παράγραφο 45 ποὺ ἔχει ὡς εἰδικὸ τίτλο τὴ φράση: «Διπλὴ προϊστορία τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ»). Τὴν ἴδια θέση ὑποστηρίζει ὁ Νίτσε σὲ πολλὰ ἄλλα ἔργα του καὶ εἰδικώτερα στὰ δυὸ ἀκόλουθα: «Πέρα ἀπὸ τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ κακὸ» καὶ «Γενεαλογία τῆς ἠθικῆς». Τὴ μονόπλευρη καὶ μεροληπτικὰ ἀρνητικὴ θέση τοῦ Μαρξισμοῦ ἀπέναντι τῆς ἠθικῆς τὴν ἀνατρέπει ἡ παρατήρηση ποὺ ἐκάναμε κιόλας παραπάνω, ὅτι τὰ συγκεκριμένα ἠθικὰ προστάγματα στὴν ἱστορία ἄλλοτε κατοχύρωναν καὶ ἄλλοτε ἐκλόνιζαν τὴ δύναμη καὶ τὰ συμφέροντα τῶν ἰσχυρῶν, τῶν πλουσίων, τῶν ἀφεντάδων. Ἀμέτρητα εἶναι στὰ Εὐαγγέλια τὰ ἠθικὰ ἐκείνα προστάγματα ποὺ καταδικάζουν τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ὑλικὴ δύναμη. Στὶς σχετικὲς φράσεις τοῦ Ἰησοῦ ἔδωσε, μάλιστα, ἀκόμα συστηματικώτερη μορφή καὶ περισσότερο πολεμικὸ τόνο ὁ Παῦλος, ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἐγκόσμιας ἐκκλησίας, τοῦ «πολιτικοῦ», ἅς ποῦμε, ὀργανισμοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Νί-

τσε ήταν άμερόληπτος στην άρνητικότητά του. 'Ο έφευρέτης του «ύπερανθρώπου» που δέ θέλησε νά καταλάβει ότι ο άληθινός άνθρωπος στέκεται πολύ ψηλότερα από τον «ύπεράνθρωπο», συνδυάζει τή γενεαλογία τής ήθικης και με τούς άφεντάδες και με τούς σκλάβους, με τὰ συμφέροντα και τὶς ψυχικὲς διαστροφές όχι μόνο τῶν ισχυρῶν, ἀλλὰ και τῶν αδύνατων, όχι μόνον ἐκείνων που ασκοῦν τή βία, ἀλλὰ κ' ἐκείνων που τήν ύφίστανται και που ή καρδιά τους γεμίζει κακία και πικρία. «Η έξέγερση τῶν σκλάβων στην ήθική», λέει ο Νίτσε στο έργο του «Γενεαλογία τής ήθικης» (στην παράγραφο 10), μιὰ έξέγερση που στο βιβλίο του «Πέρα από τὸ άγαθὸ και τὸ κακὸ» (στην παράγραφο 195), τήν ανάγει στους 'Ιουδαίους, «άρχίζει με τὸ γεγονός ότι ή μνησικακία (ressentiment) γίνεται ή ἴδια δημιουργική και γεννάει αξίες». 'Ο Νίτσε, ἄν και «έπιστημονικά» άμερόληπτος — δηλαδή τουλάχιστον τόσο, ὅσο φθάνει για νά παραδεχθεῖ ότι ή ήθική στην Ιστορία έχει δυὸ πηγές και δὲν έχει ύπαγορευθεῖ μόνον από τούς ισχυροὺς — είναι «πολιτικῶς» μεροληπτικός, και συμπαθεῖ περισσότερο τήν ήθική τῶν άφεντάδων από τήν ήθική τῶν σκλάβων. Τήν πρώτη τή θεωρεῖ θετικώτερη και εὐγενέστερη από τή δεύτερη. 'Η ήθική τῶν άφεντάδων ξεκινάει από τήν κατάφαση, από τὸ «ναί», από τήν ταύτιση τοῦ «άγαθοῦ» με ὅ,τι ἐνσαρκώνουν οἱ άφεντάδες (και ἐνσαρκώνουν ὁμορφιά, εὐτυχία, γενναιότητα), ἐνώ ή ήθική τῶν σκλάβων ξεκινάει από τήν ἄρνηση, από τὸ «όχι», από τήν ταύτιση τοῦ «κακοῦ» με ὅ,τι ἐνσαρκώνουν για τὰ μάτια τῶν σκλάβων οἱ άφεντάδες (και ἐνσαρκώνουν δύναμη, σκληρότητα, πλοῦτο). "Ετσι, για τὸν Νίτσε, ή ήθική τῶν άφεντάδων συνάγει τὸ κακὸ από τήν αντιδιαστολή του πρὸς τὸ άγαθὸ που αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο, ἐνώ ή ήθική τῶν σκλάβων συνάγει αντίστροφα τὸ άγαθὸ από τήν αντιδιαστολή του πρὸς τὸ κακὸ. Τὰ πνευματικὰ παιχνίδια τοῦ Νίτσε ἐπάνω στο πρόβλημα τής ήθικης ἔχουν μιὰ μεγάλη γοητεία, ἀλλὰ εἶναι φοβερὰ ἐπικίνδυνα. Κι' ἀποδείχτηκαν ἐπικίνδυνα για τὸν ἴδιο τὸν Νίτσε που δὲν τὰ ἔπαιξε ἄλλωστε με τήν ἐπιπολαιότητα και βέβηλη αὐτοπεποίθηση τοῦ ἱκανοποιημένου «άφέντη», ἀλλὰ τὰ ἔπαιξε ὡς τραγικὸς άρνητῆς τοῦ ἑαυτοῦ του, θέλοντας — ἐνώ στο βάθος ήταν «σκλάβος» και ἴσως μάλιστα και «χριστιανὸς» — νά παραστήσει τὸν άφέντη και τὸν αντίχριστο. Γι' αὐτὸ και τρελλάθηκε ὁ Νίτσε. "Ετσι πρέπει νά σεβασθοῦμε κάπως τήν

ἀσέβειά του. Ἀσέβησε ἀπέναντι τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἀσέβησε ἀπὸ πόνο, ὄχι ἀπὸ περίσσευμα εὐτυχίας.

11.— Πεθαίνουν καὶ οἱ πλούσιοι, ὅπως πεθαίνουν καὶ οἱ φτωχοί. Πεθαίνουν καὶ οἱ ἀφεντάδες, ὅπως πεθαίνουν καὶ οἱ σκλάβοι. Μπορεῖ, στὴν ἱστορία, νὰ σκέπτονται ὅ,τι θέλουν καὶ ὅ,τι τοὺς συμφέρει οἱ πλούσιοι καὶ οἱ φτωχοί, οἱ ἰσχυροὶ καὶ οἱ ἀδύνατοι. Μπορεῖ τὴν ἠθικὴ νὰ τὴν ἐγέμισαν μὲ ὅσα συγκεκριμένα προστάγματα θεωροῦν κάθε τόσο ὅτι ἀνταποκρίνονται στὰ συμφέροντά τους. Δὲν ἰσχυρίσθηκα, οὔτε μπορῶ νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι ὅλα ὅσα ἐμφανίζονται στὴν ἱστορία ὡς ἠθικὰ προστάγματα ἔχουν μεταφυσικὴ τὴν πηγὴ τους, ὅτι συνδέονται, μ' ἄλλα λόγια, γενεαλογικὰ καὶ οὐσιαστικὰ μὲ τὸ μεταφυσικὸ νόημα τοῦ θανάτου. Ἰσχυρίσθηκα, ὅμως, καὶ ἐπιμένω, ὅτι ἡ ἠθικὴ ὡς ἰδέα τοῦ ἀνθρώπινου χρέους, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ βασικὰ προστάγματά της στὴν ἱστορία, συνδέονται μὲ τὸ μεταφυσικὸ γεγονός τοῦ θανάτου. Ὁ θάνατος ἰσοπεδώνει τὴν κοινωνία, αἶρει τὶς κοινωνικὰς ἢ ὁποιοσδήποτε ἄλλες διακρίσεις, φέρνει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους μπροστὰ στὸ ἴδιο νόημα τῆς ζωῆς (ἀδιάφορο ἂν τὸ ἀξιοποιοῦν μέσα τους ἢ ὄχι), θεμελιώνει τὴν πανανθρώπινη ἐνότητα, τὴ μοναδικὴ πολιτεία ποὺ δὲ γνωρίζει ἄρχοντες καὶ ἀρχομένους, σκαλίζει τὴ συνείδηση τοῦ καθενός, ἀδιάφορο ἂν εἶναι πλούσιος ἢ φτωχός, «βασιλεὺς ἢ στρατιώτης», μὲ τὴν ἴδια κοφτερὴ σμίλη, ἐνώνει ὅσους ἡ ζωὴ χωρίζει, καὶ ἐπιβάλλει — ἐδῶ ἔρχεται σχεδὸν αὐτόματο τὸ ἠθικὸ πρόσταγμα — νὰ ἐνωθοῦν καὶ στὴ ζωὴ ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ ὁ ἴδιος, δηλαδὴ ὁ θάνατος, εἶτε τὸ θέλουν εἶτε ὄχι, τοὺς ἐνώνει.

Εἶναι, τάχα, ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου (ἀδιάφορο ἂν τοῦ ἰσχυροῦ ἢ τοῦ ἀδύνατου) τὸ ὅτι σκέπτεται τὸ θάνατο καὶ ἀντλήσει ἀπὸ τὸ θάνατο τὴν ἰδέα τοῦ χρέους; Ποιὸς ξέρει ἂν εἶναι δύναμη ἢ ἀδυναμία! Ποιὸ εἶναι, τάχα, τὸ μέτρο, ποὺ ἔχει δοθεῖ ἀπὸ τὴ φύση, γιὰ νὰ μετριέται ἡ πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ δύναμη ἢ ἀδυναμία; Οὔτε ἡ φύση, οὔτε ἡ μεταφυσικὰ θεμελιωμένη ἠθικὴ μᾶς ἔδωσε τὸ μέτρο τοῦτο. Ἡ φύση ὅπωςδήποτε δὲ θέλησε νὰ μᾶς τὸ δώσει, ἐνῶ μᾶς ἔδωσε τὸ μέτρο (τουλάχιστον στὸν κόσμον τῶν φαινομένων) γιὰ τὴ δύναμη ἢ ἀδυναμία τοῦ κορμιοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἠθικὴ, ἡ θεμελιωμένη μεταφυσικὰ, πῶς μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει τὸ μέτρο ποὺ προϋποτίθεται γιὰ τὴ μέτρηση τῆς ἀξίας τοῦ γεγονότος ποὺ σήμανε τὴ γένεσίν της; Ἄν πεῖ ἡ ἴδια

ἡ ἠθικὴ ὅτι εἶναι ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνη ποῦ τὸν ἔκα-
 με ν' ἀντλήσει ἀπὸ τὸ θάνατο τὴν ἰδέα τοῦ χρέους, τότε ἀναιρεῖ
 ἡ ἴδια τὸν ἑαυτὸ της ἢ τὸν ἀνάγει, ἔστω, σὲ μιὰ ψυχολογικὰ
 ἀρνητικὴ ἀνάγκη. Οὔτε ἡ ἀδυναμία του χρειάστηκε, ἀλλὰ οὔτε
 ἡ δύναμή του, γιὰ νὰ σκεφθεῖ ὁ ἀνθρώπος τὸ θάνατο καὶ γιὰ
 ν' ἀντλήσει ἀπὸ τὸ νόημά του τὴν ἰδέα τοῦ χρέους, τὴν ἠθικὴ.
 Δὲ χρειάστηκε παρὰ μόνον ὁ ἴδιος ὁ θάνατος ποῦ ἡ παρουσία
 του στὴ συνείδηση εἶναι ἄμεση, αὐτόνομη, ἀλλὰ καὶ ἀπλούστερη
 ἀπ' ὅ,τι εἶναι ἡ παρουσία ἢ ἡ ἀπουσία ὁποιουδήποτε ἄλλου ὄν-
 τος. Τί θέση ἔχει μπροστά του ἡ δύναμη ἢ ἡ ἀδυναμία; Καὶ
 γιατί τάχα εἶναι ἀδυναμία τὸ ὅτι τὸν προσέχεις καὶ δύναμη
 τὸ ὅτι ἀδιαφορεῖς γι' αὐτόν; Ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος ποῦ τοῦ ἦταν
 ἀδιάφορο νὰ ζεῖ ἢ νὰ πεθάνει, ἀπάντησε, ὅταν τὸν ρώτησαν γιατί
 δὲν πεθαίνει, ὅτι δὲν πεθαίνει γιατί τοῦ εἶναι ἀδιάφορο. Τό-
 τε, ὅμως, γιατί τάχα ζοῦσε, ἀφοῦ κι' αὐτὸ τοῦ ἦταν ἀδιάφορο;
 Τὸ δεύτερο αὐτὸ ἐρώτημα δὲ φαίνεται νὰ τοῦ τὸ ἔθεσε, ἀπ' ὅ,τι
 τουλάχιστον μᾶς παραδόθηκε σχετικὰ μὲ τὸν "Ἕλληνα σοφὸ, ὁ
 πονηρὸς συνομιλητὴς του. Θὰ μπορούσε ὅμως καὶ θᾶπρεπε νὰ
 τοῦ τὸ θέσει. Ἡ ἀδιαφορία εἶναι ψέμα ἢ αὐταπάτη. "Ἄν εἶναι
 ψέμα — κι' ὅσο γιὰ τὸν Θαλῆ, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, ἂν
 καὶ μεγαλέμπορος, δὲν ἔλεγε ψέματα —, τότε τὸ πρᾶγμα δὲν
 ἔχει καμιάν ἱστορικὴ σημασία. Οὔτε τὰ ψέματα ποῦ εἶπαν ὁ
 Μέγας Ἀλέξανδρος ἢ ὁ Ναπολέον δὲν ἔχουν θέση ἢ ὁποιοδή-
 ποτε βᾶρος στὴν ἱστορία. "Ἄν, ὅμως, ἡ ἀδιαφορία ἀπέναντι τοῦ
 θανάτου εἶναι αὐταπάτη, τότε μπορεῖ νὰ ἔχει ἱστορικὴ σημα-
 σία, μπορεῖ, ἂν ἡ αὐταπάτη αὐτὴ ἐξαπλωθεῖ σὲ πολλοὺς καὶ συν-
 δυασθεῖ μὲ τὴν παρεπόμενη αὐταπάτη ὅτι καὶ ἡ ζωὴ εἶναι κάτι
 τὸ ἀδιάφορο, νὰ προκαλέσει τὴν ἱστορικὴ ἀκίνησιν, τὴ σχετικὴ
 ἔστω ἀκίνησιν, ἐνὸς ὀλόκληρου λαοῦ ἢ ἐνὸς κόσμου λαῶν. Δὲν
 ἔχει αὐτὸ περίπου συμβεῖ στους ἀσιατικούς λαοὺς ποῦ ἐπηρεά-
 σθηκαν ἀπὸ τὸν Βραχμανισμό καὶ τὸν Βουδδισμό ἢ ποῦ ἡ ἔμ-
 φυτη ροπή τους πρὸς τὴν ἀδιαφορία ἀπέναντι ζωῆς καὶ θανά-
 του ἐδημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Βραχ-
 μανισμοῦ, τοῦ Βουδδισμοῦ ἢ καὶ τῆς φιλοσοφικῆς διδασκαλίας
 τοῦ Λαοτσέ;

"Ἐξω ἀπὸ τὸ ψέμα ἢ τὴν αὐταπάτη δὲν ὑπάρχει ἀδιαφο-
 ρία. Ὅποιος πέφτει στὸ πεδίο τῆς μάχης, ὅσο πρόθυμα καὶ
 ἡρωϊκὰ κι' ἂν πολέμησε πρὶν πέσει, δὲ μπορούμε νὰ πούμε ὅτι

ἀδιαφόρησε γιὰ τὴ ζωὴ ἢ γιὰ τὸ θάνατο· ἀναγκάσθηκε νὰ πέσει γιὰ νὰ κάνει τὸ χρέος του ἢ γιὰ νὰ μὴν ἀτιμασθεῖ, ἀλλὰ δὲ μποροῦμε νὰ πούμε ὅτι ἀδιαφόρησε ἂν θάβγαινε ζωντανὸς ἢ νεκρὸς ἀπὸ τὴ μάχη. Οὔτε οἱ μάρτυρες ἀδιαφοροῦν· ὅσοι πῆγαν συνειδητὰ νὰ μαρτυρήσουν, ὄχι μόνο δὲν ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὸ θάνατο, ἀλλὰ ἐνδιαφέρονταν, ἀντίθετα, νὰ πεθάνουν, ἤθελαν ὅπως δὴποτε νὰ πεθάνουν. Ἡ ἀδιαφορία ὡς ψυχικὴ οὐδετερότητα δὲν ὑπάρχει οὔτε στὸν πολεμιστὴν ἥρωα, οὔτε στὸ μάρτυρα. Ὁ Θαλῆς πού δὲ μπορεῖ νὰ εἶπε φέματα, ἀλλὰ πού δὲν ἦταν καὶ Ἴνδὸς ἢ Κινέζος γιὰ νὰ κατέχεται ἀπὸ ἀρμονικὲς καὶ θαυμάσιες αὐταπάτες, θὰ ἔπαιξε μόνο μὲ τὶς λέξεις, ἀπαντώντας ὅπως ἀπάντησε στὸ ἐρώτημα τοῦ συνομιλητῆ του· θὰ ἔπαιξε ὡς ἔξυπνος Ἕλληνας, ἐγκαινιάζοντας στὴν ἱστορία τὸ δημιουργικὸ παιχνίδι τοῦ πνεύματος καὶ τῶν λέξεων πού ἐγκαινιάσθηκε παράλληλα μὲ τὸ στίβο τῶν σωματικῶν γυμνασμάτων.

Ὁ θάνατος εἶναι παρὼν σὲ κάθε στιγμή, τόσο παρὼν ὅσο παροῦσα εἶναι καὶ ἡ ζωὴ. Καὶ ἡ συνείδηση τῆς ζωῆς ἔχει προκύψει ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ θανάτου. Καὶ ὅταν λέω στὸν ἑαυτό μου ὅτι π ρ έ π ε ι νὰ κάμω κάτι — καὶ ὅταν εἰδικώτερα τὸ κάτι αὐτό, πού λέω ὅτι πρέπει νὰ κάμω, δὲν πηγάζει ἀπὸ καμιὰν ἄλλη σκοπιμότητα ἢ ἀνάγκη — τὸ λέω γιὰτὶ ξέρω ὅτι θὰ πεθάνω. Ἄν δὲν ἤξερα ὅτι θὰ πεθάνω καὶ ἤξερα μονάχα ὅτι θὰ ζήσω — ἢ ὑπόθεση εἶναι, φυσικά, ἀδύνατη, ἀφοῦ τὴ συνείδηση τῆς ζωῆς μου τὴ δίνει ἡ συνείδηση τοῦ θανάτου —, γιὰτὶ τάχα θάλλεγα καὶ πῶς θὰ ἔφθανα στὸ σημεῖο νὰ σκεφθῶ καὶ νὰ πῶ ὅτι π ρ έ π ε ι νὰ κάμω κάτι πού δὲ μὲ συμφέρει ἢ πού δὲν εἶμαι ἀναγκασμένος ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς περιστάσεις νὰ κάμω;

Ἄρκει, ὅμως, στὸν ἄνθρωπο ἡ γνώση ὅτι θὰ πεθάνει, γιὰ νὰ σκεφθεῖ ἠθικά, γιὰ ν' ἀφίσει νὰ ξυπνήσει μέσα του ἡ ἰδέα τοῦ χρέους; Δὲ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι ἀρκεῖ. Ὅλα ὅσα εἶπα γιὰ τὴ μεταφυσικὴ καταγωγὴ τῆς ἰδέας τοῦ χρέους, δηλαδὴ γιὰ τὴν προέλευσίν της ἀπὸ τὸ νόημα τοῦ θανάτου, τὰ εἶπα προϋποθέτοντας τὴν ἀληθινὰ μεταφυσικὴ σχέση τοῦ πνεύματος πρὸς τὸ θάνατο. Ὅποιος παίρνει τὸ θάνατο ὡς ἓνα ἀπλὸ φυσικὸ γεγονός καὶ μάλιστα ὡς τὸ ὑστατο γεγονός τοῦ ἑαυτοῦ του, αὐτὸς δύσκολα μπορεῖ νὰ συντηρήσει καὶ νὰ καλλιεργήσει, ἔστω κι' ἂν ἡ συνήθεια καὶ ἡ παράδοση τὴν ἔχει φυτέψει μέσα του, τὴν ἰδέα τοῦ χρέους. Οἱ εἰλικρινέστεροι ἀπὸ τοὺς στωϊκοὺς — ἔτσι προ-

πάντων ὁ Μάρκος Αὐρήλιος — ἄφισαν τὸν ἑαυτό τους, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ θεμελιώσῃ μέσα του τὴν ἰδέα τοῦ χρέους, νὰ ταλαντεύεται ἀνάμεσα στὴν ἀπιστία καὶ στὴν πίστη, ἀνάμεσα στὴν ἐπιβίωση καὶ στὸν ἀφανισμό τῆς ψυχῆς μετὰ τὸ θάνατο. Ἡ θρησκευτικὴ στάσις τοῦ πνεύματος εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἠθικὴ του στάσις. Ἔστω καὶ ἡ πιὸ ἄδηλη θρησκευτικὴ καὶ μεταφυσικὴ σχέση τοῦ πνεύματος μὲ τὸ θάνατο εἶναι ἀναγκαίαι γιὰ νᾶναι ἀληθινὰ θεμελιωμένη μέσα μας ἡ ἰδέα τοῦ χρέους. Ἀκόμα καὶ ἡ ἀμφιβολία ἔχει ἓνα ποσοστὸ ἀπὸ πίστη μέσα της. Ἡ ἀμφιβολία εἶναι μάλιστα πολλὰς φορὰς ἢ πίστη πού αὐτοβασανίζεται. Ἔτσι καὶ ἡ ἀμφιβολία μπορεῖ, σ' ὀρισμένες περιπτώσεις, νὰ μὴν ἀφίσει νὰ κλονισθῇ μέσα μας ἡ ἰδέα τοῦ χρέους, ἡ ἠθικὴ μας βούλησις. Ἄς μὴν ξενίσει ὄσους θεωροῦν κύριο ἔργο τους νὰ τηροῦν αὐστηρὰ τοὺς φιλοσοφικοὺς ὄρους, τὸ ὅτι ἀλλάζω ἐλεύθερα μεταξὺ τους τὶς λέξεις «ἰδέω» καὶ «βούλησις». Κανένα διανοητικὸ γεγονός δὲ μπορεῖ νὰ σημειωθῇ χωρὶς νᾶναι ταυτόχρονα καὶ γεγονός βουλευτικόν. Ἡ ἰδέα τοῦ χρέους εἶναι βούλησις χρέους. Κ' ἡ βούλησίς μας ἢ προσανατολισμένη σὲ ὁποιοδήποτε συγκεκριμένο χρέος μας πού δὲν ἔχει ὡς κύρια πηγὴ τὸ συμφέρον ἢ τὴ σκοπιμότητα ἢ μιὰ κάποια ἀντικειμενικὴν ἀνάγκη, εἶναι ταυτόσημη καὶ ἰσοδύναμη μὲ τὴν ἰδέα τοῦ χρέους γενικὰ, καὶ ἐπομένως μὲ τὴν ἰδέα τοῦ θανάτου. Ταυτόσημη καὶ ἰσοδύναμη. Ὅπως δὲ μπορεῖ νὰ μὴν πεθάνουμε ὅταν ἔρχεται ὁ θάνατος, ἔτσι δὲ μπορεῖ καὶ νὰ μὴν πράξουμε ὅ,τι εἶναι χρέος μας νὰ πράξουμε ὅταν προβάλλει ἡ ἰδέα τοῦ θανάτου. Γιατί καὶ πῶς; Μήπως γιὰτὶ περιμένουμε τὴν ἀνταπόδοσις μετὰ τὸ θάνατο ἢ φοβόμαστε ὅτι, ἂν δὲν πράξουμε ὅ,τι εἶναι χρέος μας νὰ πράξουμε, ἡ ἀνταπόδοσις θᾶναι κι' αὐτὴ ἀρνητικὴ; Ἴσως συμβαίνει κι' αὐτό. Ἡ συμβατικὴ καὶ τυπικὴ θρησκευτικὴ συνείδησις λειτουργεῖ, βέβαια, καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν λειτουργεῖ ἔτσι, λειτουργεῖ μ' ἓναν τρόπο ἀνάλογο. Καὶ τὸ βαθύτερο ἄγνωστο ἂν συνδέουμε μὲ τὸ θάνατο, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι, ὅσοι δὲν ταυτίζουμε τὸ ἄγνωστο μὲ τὸ μηδέν (ἀποτολμώντας ἔτσι τὴν πιὸ οἰκτρὴ σύλληψιν τοῦ ἀγνώστου), νὰ ζοῦμε καὶ στὸ χῶρο τοῦ ἠθικοῦ χρέους ὅπως ζοῦμε καὶ στὸ χῶρο τοῦ θανάτου, νὰ θεωροῦμε τὸ χρέος ἐξίσου ἀναπόφευκτο καὶ ἰσχυρὸ ὅπως θεωροῦμε τὸ θάνατο.

Ἄς λέει ὁ Χέρμπερτ Σπένσερ ὅτι θέλει γιὰ τὴν προέλευσιν τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν βασικῶν ἀρχῶν της, τῶν ἐννοιῶν τοῦ ἀγαθοῦ

καὶ τοῦ κακοῦ, ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ ὠφελίμου καὶ τοῦ βλαβεροῦ. Πολλὲς ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Σπένσερ ποὺ δὲν εἶχε τὴν ἀφέλεια καὶ ξηρότητα τῶν προκατόχων του στὴ σχολὴ τοῦ ὠφελισμοῦ, τοῦ Μπένθουμ καὶ τοῦ Τζέιμς Μίλλ, εἶναι σωστὲς καὶ σοφές. Ὁ Σπένσερ προσπάθησε νὰ ἐξηγήσῃ τὰ πιὸ πολλὰ φαινόμενα στὴ ζωὴ καὶ στὴ συνείδηση τῶν πολιτισμένων λαῶν, ἀνάγοντάς τα στὴ ζωὴ καὶ στὴ συνείδηση τῶν ἀγρίων ἢ ἡμιαγρίων. Καὶ δὲν εἶχε ἀπόλυτα ἄδικο στὴ μέθοδό του. Ὁ ἄγριος εἶναι πολλὰς φορὰς ὁ καθαρότερος καθρέφτης τοῦ πολιτισμένου, καὶ δὲν εἶναι διόλου ἄσκοπο νὰ ξαναγυρίζουμε στὸν ἄγριο γιὰ ν' ἀνακαλύπτουμε στὸ πρόσωπό του τὸν ἑαυτό μας. Εἶναι, μάλιστα, καὶ παιδαγωγικὰ χρήσιμο. Ἄλλὰ τί μπορεῖ νὰ μᾶς πεῖ ὁ ἄγριος γιὰ ὅσα κι' αὐτὲς ἀκόμα οἱ λέξεις του δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ μᾶς τὸ πεῖ; Καὶ ἂν ἀκόμα ὑποθέσουμε ὅτι οἱ βασικὲς ἔννοιες τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἦταν στὴν προϊστορία μας — μιὰ προϊστορία σχετικὰ ἀντίστοιχη μὲ τὸ καθεστῶς τῶν σημερινῶν ἀγρίων — συνυφασμένες μὲ τὶς παραστάσεις τοῦ ὠφελίμου καὶ τοῦ βλαβεροῦ, καὶ ὅτι, ὅπως λέει ὁ Σπένσερ, οἱ σαφεῖς κρίσεις γιὰ τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ κακὸ στὴ συνείδηση τῆς πολιτισμένης ἀνθρωπότητος ὀφείλονται, χωρὶς νὰ τὸ νιώθουμε, στὴν προαιώνια ἐμπειρία τοῦ ἀνθρώπου γύρω ἀπὸ τὸ χρήσιμο καὶ τὸ βλαβερό, ἢ ὑπόθεση αὐτὴ ἐξηγεῖ πολλὰ ἀπὸ τὰ φαινόμενα καὶ περιεχόμενα τῆς ἠθικῆς, σημαίνει ὡς ἓνα σημεῖο καὶ μιὰ ψυχολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἴδιου τοῦ χρέους, ποὺ ἔχουμε, νᾶμαστε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις καλοὶ καὶ ν' ἀποφεύγουμε, στὶς εἰδικὲς αὐτὲς περιπτώσεις, νᾶμαστε κακοί, δὲν ἐξαντλεῖ ὁμοῦς τὸ θέμα, δὲν ἐξηγεῖ τὸ ἀνεξήγητο. Καὶ ὑπάρχει κάτι τὸ ψυχολογικὰ, κοινωνιολογικὰ καὶ βιολογικὰ ἀνεξήγητο στὴν ἠθικὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου, κάτι ποὺ οὔτε τὸ νόημα τοῦ θανάτου τὸ ἐξηγεῖ, ἀλλὰ ποὺ ὁ θάνατος, ἀνεξήγητος ὁ ἴδιος, τὸ προβάλλει — ὡς ἀνεξήγητο, ἔστω, νόημα — ἄρρηκτα συνυφασμένο μὲ τὸν ἑαυτό του. Ἄν δὲ γνωρίζαμε ὅτι θὰ πεθάνουμε, θάταν ἀδύνατο νὰ γνωρίζουμε ὅτι πρέπει νὰ πράξουμε τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, θάταν ἀδύνατο νὰ γνωρίζουμε ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει μέσα μας αὐτὸ ποὺ λέμε «πρέπει», αὐτὸ ποὺ λέμε «δέον», θάταν ἀδύνατο νὰ γνωρίζουμε — ἔστω καὶ μὲ τὴν ὠφελιστικὴ ἔννοια ποὺ δίνει στὶς πράξεις μας ὁ Σπένσερ — ὅτι πρέπει νὰ πράξουμε ἐκεῖνο ποὺ ἡ ἐμπειρία μᾶς λέει ὅτι μᾶς συμφέρει νὰ πράξουμε. Τὸ νόημα τοῦ θανάτου εἶναι νόημα αὐτοδύναμο· ἔτσι

καὶ τὸ νόημα τοῦ χρέους. Δὲν παύει νᾶναι αὐτοδύναμο τὸ νόημα τοῦ χρέους, ὅταν τὸ συνδέουμε καὶ μ' αὐτὸ ἀκόμα τὸ «συμφέρον» τῆς ψυχῆς μας μετὰ τὸ θάνατο. Τὸ συμφέρον αὐτὸ εἶναι τόσο ἄπιαστο καὶ ἰδανικὸ πού δὲν ἔχει καμιά σχέση (τουλάχιστον γιὰ ὅποιον δὲν εἶναι παθολογικὰ ἀφελῆς) μὲ ὅ,τι προβάλλει στὴ ζωὴ ὡς συμφέρον. Ἡ «Θεῖα Κωμωδία» τοῦ Δάντη πού εἶναι ἡ πιὸ θαυμαστὴ ἀπεικόνιση τῶν ἀφελῶν ἀντιστοιχιῶν ἀνάμεσα στὴν ἐγκόσμια ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ στὴν τύχη τῆς ψυχῆς τους μετὰ τὸ θάνατο, εἶναι ἡ πιὸ χτυπητὴ ἀνατροπὴ κάθε ἀναλογίας τοῦ ἀνθρώπινου συμφέροντος στὸν κόσμον τοῦτο καὶ τοῦ «συμφέροντος» τῆς ψυχῆς στὸν ἄλλον κόσμον. Ἄν δὲ μπορεῖ οὔτε ἡ ἀφελῆς παράσταση τοῦ ἀγνώστου πού διαδέχεται τὸ θάνατο, δηλαδὴ ἡ παράσταση ἐκείνη πού πάει νὰ δώσει στὸ ἄγνωστο ἓνα γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἐγκόσμια ἐμπειρία μας περιεχόμενο, νὰ καθορίσει τὸ «συμφέρον» τῆς ψυχῆς μας μετὰ τὸ θάνατο, πῶς μπορεῖ νὰ καθορίσει τὸ τέτοιο «συμφέρον» ἢ ἰδέα τοῦ ἀγνώστου πού δὲ συνδυάζεται μὲ καμιά παράσταση καὶ μὲ κανένα περιεχόμενο; Ὁ Ἡράκλειτος λέει: «Ἀνθρώπους μένει ἀποθανόντας ἄσσα οὐκ ἔλπονται οὐδὲ δοκέουσιν».

Ὁ θάνατος, τὸ μεγάλο ἄγνωστο, φθάνει μόνος του — ἀρκεῖ νὰ μὴ συνδυάζεται μὲ τὸ ἀπόλυτο μηδὲν — γιὰ νὰ κάνει τὸν ἄνθρωπον, ἄσχετα ἀπὸ ὅποιοδήποτε εἰδικὸ συμφέρον του, νὰ κατέχεται ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ χρέους. Χωρὶς τὴ μεταφυσικὴ αὐτὴ σύνδεση τῆς ζωῆς μας μὲ τὸ θάνατο, ἡ ἠθικὴ θάταν κάτι τὸ ἀδύνατο. Καὶ θάταν κάτι τὸ ἀδύνατο ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ φιλία καὶ ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἀγιωσύνη. Καὶ προχωρῶ περισσότερο: Χωρὶς τὴ μεταφυσικὴ σύνδεση τῆς ζωῆς μας μὲ τὸ θάνατο θάταν κάτι τὸ ἀδύνατο — τουλάχιστον ὡς φαινόμενο πού θ' ἄντεχε γιὰ αἰῶνες καὶ χιλιάδες χρόνια — ἡ ἴδια ἢ ἱστορικὴ δράση τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν, δηλαδὴ ἡ δράση ἐκείνη πού σημαίνει συνέχεια, παράδοση, δυναμικὴ προώθηση τῆς ἱστορίας, ὅπως εἶναι ἡ προώθηση πού χαρακτηρίζει τὸ δυτικὸν κόσμον.

Ἄλλὰ πῶς φθάνω σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα; Ἰσχυρίζομαι, τάχα, ὅτι εἶναι ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ φιλία, ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἀγιωσύνη πού προσδιορίζουν τὰ βήματα τῆς ἱστορίας, τὴν ἱστορικὴν δράση τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν; Δὲ μπορῶ νὰ ἰσχυρισθῶ ἓνα τέτοιο πρᾶγμα. Δὲν ἔλειψε, βέβαια, καὶ ἡ ἀρετὴ ἀπὸ τὴν ἱστορία. Δὲν ἔλειψε οὔτε ὡς κίνητρο, οὔτε ὡς σταθμὸς, οὔτε ὡς παράδειγμα.

Θάταν ὑπερβολὴ ἂν ἔλεγα ὅτι δὲν τὴ βρίσκω στὸ βάθος τῆς σκη-
 νῆς τῆς ἱστορίας πού δὲ φωτίζεται πολὺ καὶ δὲ χτυπάει στὸ μάτι,
 ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὸ τὸ προσκῆνιο. Ὡστόσο, ἡ κακία καὶ τὸ μῖσος,
 ἡ ματαιοδοξία καὶ ὁ φθόνος πιάνουν στὴν ἱστορία τόπο περισ-
 σότερο ἢ χτυποῦν περισσότερο στὸ μάτι. Ὑπάρχει πολὺ αἷμα
 ἀθῶων, ὑπάρχουν καὶ δάκρυα πολλὰ χυμένα ἐπάνω στὸ δάπεδο
 τῆς ἱστορίας. Τί σημαίνει, ὅμως, αὐτό; Σημαίνει ἀπλούστατα
 ὅτι ἡ ἱστορία γράφεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν ἔνοχο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ
 τὸν ἀθῶο, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν κακία καὶ τὸν ἐγωϊσμό, ἀλλὰ καὶ
 ἀπὸ τὴν ἀγάπη, ἀπὸ τὴν πίστη, ἀπὸ τὴν ἐλπίδα. Χωρὶς τὴν ἀρε-
 τὴ καὶ τὴν καλωσύνη, ἡ κακία ὡς μόνον κίνητρο καὶ ὡς μόνος
 δρᾶστης τῆς ἱστορίας θάφερνε τὴν ἱστορία σ' ἓνα ἀδιέξοδο, θά-
 ταν κίνητρο πού θά εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀκίνησία, θάταν δρᾶ-
 στες πού θά εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀδράνεια, τὸ σταμάτημα κάθε
 οὐσιαστικῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Οἱ χειρότερες ὥρες τῆς ἱστορίας,
 ἐκεῖνες πού συνδέονται μὲ τὰ μεγάλα μῖση καὶ μὲ τὶς σκληρῆς
 ὁμαδικῆς δοκιμασίαις τοῦ κορμιοῦ καὶ τῆς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων,
 συνδέονται καὶ μὲ τὴν αὐταπάρνηση ἐκείνων πού θυσιάζονται,
 καὶ ὄχι μόνον μὲ τὸν ἐγωϊσμό καὶ τὴν ἠθικὴ τύφλωση ἐκείνων πού
 θυσιάζουν. Τὰ μεγάλα σκοτάδια τῆς ἱστορίας θά ὀδηγοῦσαν σ'
 ἓνα ὀριστικὸ σκοτάδι, ἂν μέσα τους δὲν ἦταν δυνατώτερο ἀπὸ τὸ
 σκοτάδι τὸ κρυφὸ φῶς τῆς ἀγάπης, τῆς φιλίας, τῆς καρτερίας,
 τῆς ἐλπίδας. Καὶ τὸ φῶς αὐτὸ πού ἄλλοτε λάμπει (αὐτὸ συμβαί-
 νει σπάνια) καὶ ἄλλοτε εἶναι θαμπὸ (καὶ δὲ σημαίνει διόλου πῶς,
 ὅταν εἶναι θαμπό, δὲ φωτίζει πρὸς τὰ μέσα) ἔχει σχέση σχεδὸν
 πάντοτε μὲ τὴν ἠθικὴ ἐκείνη βούληση πού, πέρα ἀπὸ κάθε ἀπὸ
 καὶ ἄμεσο συμφέρον, συνδέει μεταφυσικὰ τὴ ζωὴ μὲ τὸ θάνατο,
 μὲ τὴν ἄδηλη θετικότητα τοῦ ἀγνώστου, μὲ τὸ Θεό, μὲ τὴν αἰω-
 νιότητα. Ὁ χρόνος δὲ θ' ἄντεχε στὸν πόνο του, χωρὶς τὴ βοή-
 θεια τῆς αἰωνιότητος.

12.— Ὑπάρχει, τάχα, στὴν ἐποχὴ μας φῶς ἀρκετὸ μέσ' στὸ
 σκοτάδι; Φωτίζει ἀρκετὰ τὸ νόημα τοῦ θανάτου τὸ σκοτάδι τῆς
 ζωῆς μας;

Ἡ μεταφυσικὴ σύνδεση τῆς ζωῆς μας μὲ τὸ θάνατο, μὲ τὸ
 ἄγνωστο, μὲ τὸ Θεό, μὲ τὴν αἰωνιότητα, ἔχει φθάσει σὲ σημεῖο
 κρίσιμο. Σὲ σημεῖο τόσο κρίσιμο, ὅσο ἦταν κ' ἐκεῖνο πού εἶχε
 χαρακτηρίσει τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων στοὺς πρώτους αἰῶνες μετὰ
 Χριστόν. Ἀλλὰ τότε, ἂν καὶ οἱ κίνδυνοι ἦταν ἀνάλογοι καὶ τὰ

σκοτάδια εξίσου βαρεία, ήρθε ο Χριστιανισμός. Τί έρχεται, τάχα, σήμερα;

Τὰ ήθικὰ κριτήρια στις προθέσεις και στις πράξεις τών ανθρώπων δέν έλειψαν, βέβαια, στην εποχή μας. Δέν σβύνει, από τή μιὰ μέρα στην άλλη, ό,τι έχει θεμελιώσει μέσα μας ή παράδοση αιώνων και ή μεταφυσική τάση τής ψυχής περασμένων γενεών. Ό κλωνισμός, όμως, έχει αρχίσει, επίσης, από καιρό. Έχει αρχίσει εδώ και διακόσια περίπου χρόνια. Τὰ θεμέλια φθείρονται από καιρό. Η πίστη που τὰ είχε στήσει μέσα μας δέν καλείται πια από τή θέλησή μας, από τή θέληση τών πιο πολλών ανθρώπων, να τ' ανανεώσει. Και τὰ γεγονότα που έρχονται θάνατι βαρεία. Βαρύτερα, ίσως, και απ' όσα ήρθαν στα σαράντα τελευταία χρόνια. Πώς θ' ανθέξει τò πνεύμα του ανθρώπου, πώς θ' ανθέξει ή καρδιά του μέσ' στο σκοτάδι;

Κάποια νέα συναναστροφή τής ψυχής μας με τò θάνατο είναι αναγκαία. Κάποια νέα μεταφυσική θεμελίωση τής ζωής — τής αγάπης, τής έλπίδας — μέσα μας. Ποτέ τὰ «γνωστά» δέν ήταν τόσα, όσα είναι σήμερα. Άλλά και ποτέ τò άγνωστο δέν ήταν τόσο άγνοημένο, όσο είναι σήμερα. Ό θάνατος πρέπει να μάς οδηγήσει πάλι στον έαυτό μας. Τò δέος μας απέναντί του — όχι ως άπλος φυσικός φόβος, αλλά ως πνευματικός σεβασμός — πρέπει να γίνει ή πηγή μιᾶς νέας ιστορικής ζωής, πρέπει να μάς δώσει τήν άφορμή για μιὰ νέα αξιολόγηση και ιεράρχηση όλων τών πραγμάτων γύρω μας και μέσα μας. Στο χάος τής ζωής μονάχα ο θάνατος μπορεί να φέρει πάλι νόμο και τάξη.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ε Κ Τ Ο

Ἡ εὐθύνη τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν

ΜΙΛΩΝΤΑΣ, στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, γιὰ τὸ θάνατο, δὲν ἐπικαλέσθηκα σχεδὸν διόλου τὸν Ἰησοῦ, τὰ μεγάλα χριστιανικὰ πνεύματα, τὸν Χριστιανισμό. Ἔκαμα κάπου - κάπου ἕναν ὑπαινιγμό, ἀλλὰ ἀντίκρυσσα ἐπίτηδες τὸ πρόβλημα χωρὶς τὴν ἄμεση βοήθεια τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἴσως νὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ γράψω ὅσα ἔγραφα καὶ νὰ πάρω τὴ θέση ποὺ πῆρα, ἂν δὲν ἦταν μέσα μου ἡ χριστιανικὴ σκέψη. Ὡστόσο, δὲ θέλησα νὰ τὴ φέρω στὴν ἐπιφάνεια τῶν συλλογισμῶν μου. Ἦθελα, γιὰ λόγους παιδαγωγικούς, ν' ἀνταποκριθῶ στὴ διανοητικὴ καὶ ψυχικὴ στάση ἐκείνων ποὺ δυσπιστοῦν στὸν Χριστιανισμό καὶ ποὺ θὰ δυστροποῦσαν νὰ μ' ἀκολουθήσουν στὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας, ἂν ἤξεραν ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἡ ἀλήθεια τοῦ Ἰησοῦ. Γιατί, τάχα, θὰ δυστροποῦσαν; Τί τοὺς ἔκαμε ὁ Ἰησοῦς; Τί τοὺς ἔφταιξε ὁ μέγας ἀθῶος; Δὲν ἀνέχονται, ἴσως, τὴν ἀθωότητά του. Δὲν ἀνέχονται τὸ ὅτι σταυρώθηκε γι' αὐτούς. Δὲν ἀνέχονται, ἐπίσης, τὸ ὅτι προτίμησε τοὺς ἀγράμματοις. Σήμερα εἶναι οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι γραμματισμένοι, μορφωμένοι (ἢ νομίζουν πὼς εἶναι). Ἔτσι ξέρουν ἢ ὑποψιάζονται ὅτι ὁ Ἰησοῦς δὲ θὰ διάλεγε κανένα τους ὡς μαθητὴ του. Κ' οἱ πλούσιοι — οἱ πιὸ πολλοὶ — δὲν ἀνέχονται τὴν ἀγάπη τοῦ Ἰησοῦ γιὰ τοὺς φτωχοὺς. Ἀλλὰ καὶ οἱ φτωχοὶ — οἱ πιὸ πολλοὶ — δὲν ἀνέχονται τὸ ὅτι τοὺς ἤθελε φτωχοὺς, δὲν ἀνέχονται πιά τὴν ἀγάπη ποὺ τοὺς δένει στὴ φτώχεια τους. Ἔτοι-

μοι είναι ὅλοι τους νὰ τὸν σταυρώσουν πάλι. Περιμένουν ὅλοι τους «μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων καὶ ὄπλων» νὰ προχωρήσει ὁ Ἰησοῦς «πέραν τοῦ χειμάρρου τῶν Κέδρων» γιὰ νὰ τὸν συλλάβουν, γιὰ νὰ τὸν ραπίσουν, γιὰ νὰ τὸν φτύσουν, γιὰ νὰ τὸν σταυρώσουν.

Ἔτσι, ἀντικρῶντας στὸ προηγούμενο κεφάλαιο τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου, τὸ ἀντίκρουσα ἐπίτηδες χωρὶς τὴν ἄμεση βοήθεια τοῦ Ἰησοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἦθελα, ὅλους ἐκείνους ποὺ δυσπιστοῦν στὸν Ἰησοῦ καὶ δυστροποῦν στὸ ἄκουσμα τοῦ Χριστιανισμοῦ νὰ τοὺς βοηθήσω κάπως νὰ ξαναγυρίσουν στὸν Ἰησοῦ, χωρὶς ν' ἀντιληφθῶν ἀμέσως ὅτι ὁ δρόμος εἶναι ὁ Χριστιανισμός. Ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὁ μέγας διδάσκαλος τοῦ θανάτου. Κι' ὁ Χριστιανισμός εἶναι ἡ θρησκεία ποὺ φέρνει τὴ ζωὴ στὴν πρὸ φιλικὴ συναναστροφή μὲ τὸ θάνατο. Γι' αὐτὸ καὶ στερεώνει τὴ ζωὴ ὅσο καμιά ἄλλη θρησκεία. Ἀλλὰ στερεώνει τὴ ζωὴ παιανῶν; Μήπως στερεώνει μονάχα τὴ ζωὴ τῶν ἐτοιμοθάντων καὶ τῶν ἄρρωστων;

Βέβαια, στερεώνει προπάντων τὴ ζωὴ τῶν ἐτοιμοθάντων. Ἀλλὰ ποιὸς φταίει ἂν δὲν αἰσθάνεται ὁ κάθε ἄνθρωπος, τὴν κάθε στιγμή, τὸν ἑαυτὸ του ἐτοιμοθάνατο; Στὰ 1648, ὁ Ὀλιβερ Κρόμβελ, ἔγραφε ἀπὸ τὸ Οὐϊνδσορ στὸ στρατηγὸ Φαίρφαξ τὰ περίφημα λόγια: «Εἶναι σωτήριος πειρασμός τὸ νὰ πεθαίνεις καθημερινά. . .». Τὴ φράση αὐτὴ τὴν ἔγραψε ὕστερ' ἀπὸ μιὰ βαρεῖα κρίση τῆς υγείας του ποὺ συνυφάνθηκε καὶ μὲ μιὰν ἀκόμα βαρύτερη κρίση στὴ συνείδησή του. Τὶς μέρες ἐκεῖνες εἶχε ἀποφασίσει μέσα του τὴ θανάτωση τοῦ Καρόλου τοῦ Α'. Καὶ ὁ Πασκάλ, τὶς ἴδιες περίπου μέρες, ἔγραφε τὶς φράσεις: «Ἡ ἀρρώστια εἶναι ἡ φυσικὴ κατάσταση τῶν Χριστιανῶν, γιατί μὲ τὴν ἀρρώστια ζοῦν ὅπως θάπρεπε πάντοτε νὰ ζοῦν, ὑποφέροντας ὅλα τὰ δεινὰ, στερημένοι ἀπ' ὅλα τὰ ἀγαθὰ. . . ἀναμένοντας ἀδιάκοπα τὸ θάνατο». Ἀρρωστος ἦταν, βέβαια, ὁ ἴδιος ὁ Πασκάλ. Καὶ ἤξερε, ἴσως, ὅτι ἡ ἀρρώστια του δὲν ἔπαιρνε θεραπεία. Καὶ ὅτι ὁ θάνατος τὸν παραμόνευε κάθε μέρα. Καὶ πέθανε, ἄλλωστε, ὁ ὑπέροχος αὐτὸς ἄνθρωπος σὲ ἡλικία μονάχα τριανταεπταετηρίων (στὰ 1662). Ἀλλὰ καὶ ποιὸς πρόκειται νὰ μὴν πεθάνει; Τί σημασία ἔχουν δέκα ἢ τριάντα χρόνια περισσότερα ἢ λιγώτερα; Ποιὸς φταίει ἂν δὲν αἰσθάνεται ὁ κάθε ἄνθρωπος, τὴν κάθε στιγμή, τὸν ἑαυτὸ του ἐτοιμοθάνατο; Πάντως δὲ φταίει ὁ Ἰησοῦς ποὺ δέχθηκε

να σταυρωθεί και να πεθάνει στην ηλικία που οί πιδ πολλοί, σχεδόν ὅλοι οί ὑγιείς, δέχονται ὡς μοναδικὸ σκοπὸ τους τὴ ζωὴ.

Καὶ δὲν τοὺς λέει ὁ Ἰησοῦς νὰ μὴ ζήσουν. Τοὺς λέει ὁμως— καὶ τοὺς τῷδειξε προπάντων μὲ τὸ θεῖο παράδειγμά του — ὅτι δὲν πρέπει νάχουν ὡς μοναδικὸ σκοπὸ τὴ ζωὴ. Ἐχοντας τὴ ζωὴ ὡς μοναδικὸ σκοπὸ τους, χάνονται στὸ τέλος μέσ' στὸ κενὸ τῆς ψυχῆς τους, καταλήγουν στὴν πιὸ ἀσήμαντη καὶ οὐσιαστικὰ ἀνυπόστατη ζωὴ, ὅπως συμβαίνει στὴν ἐποχὴ μας μὲ τὸν πιὸ μεγάλο ἀριθμὸ τῶν ἀνθρώπων.

2.— Στὸ τρίτο κεφάλαιο προσπάθησα νὰ δείξω πῶς καὶ γιατί στὴν ἐποχὴ μας τὸ κενὸ τῆς ψυχῆς εὐρύνθηκε ὅσο ποτὲ μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆ σωτήρια ἐπέμβαση του στὶς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων. Δὲ ρώτησα, ὁμως, διόλου: μήπως ἔφταιξε ὁ ἴδιος ὁ Χριστιανισμὸς γιὰ τὴν τέτοια ἔκβαση τῆς ἱστορίας τοῦ δυτικοῦ κόσμου;

Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν παρουσιάσθηκε μονάχα ὡς ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ καὶ ὡς τὸ μεγάλο του παράδειγμα. Ὁ Χριστιανισμὸς ἔγινε δόγμα, ἔγινε θρησκεία, κ' ἔγινε ἐγκόσμια ὀργάνωση, ἐκκλησία. Κι' ἀπὸ τὸ ἓνα δόγμα βγήκαν δόγματα πολλὰ. Κι' ἀπὸ τὴ μιὰν ἐκκλησία βγήκαν ἐκκλησίες πολλές. Μήπως ἔφταιξε καὶ τὸ φαινόμενο αὐτὸ γιὰ τὴν ἐξέλιξη που πήραν ὁ ἀνθρώπος καὶ ἡ ἱστορία; Ἐνῶ ἡ φωνὴ τοῦ Ἰησοῦ ἦταν μιὰ, οί φωνές τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Χριστιανισμοῦ ἔγιναν πολλές. Μήπως ἔφταιξε τὸ γεγονός αὐτό;

Ὁ Ἰάκωβος Μπαίμε, ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀθῶα καὶ σοφὰ πνεύματα στὸν 12' αἰῶνα, ἓνας παπουτσηὸς στὸ ἐπάγγελμά του, ἐθεώρησε ἀντιχριστιανικὲς ὅλες τὶς δογματικὲς συζητήσεις καὶ τὶς ἐριδες γύρω ἀπὸ λέξεις, γύρω ἀπὸ τὸ γράμμα. Ἀγαπητοί μου ἀδελφοί», λέει ὁ Μπαίμε, «μὴν ἐρίζετε γύρω ἀπὸ γνώμες! Κάθε ἐριδα εἶναι τὸ ὁμοίωμα ἐνὸς εἰδώλου. . .». Καὶ σ' ἓνα ἄλλο του ἔργο λέει: «Γι' αὐτὸ σὰς λέω ὅτι ὅσοι δαγκώνονται μεταξύ τους καὶ ἐρίζουν γιὰ τὸ γράμμα, εἶναι ὅλοι τους Βαβέλ». Δὲ μάλωσε τάχα καὶ ὁ Παῦλος ὅσους δαγκώνονται μεταξύ τους; Καὶ εἶπε μάλιστα ὁ Παῦλος ὅτι ὁ Θεὸς μὰς ἔκαμε ἱκανοὺς νὰ γίνουμε οί διάκονοι καὶ νῆς διαθήκης, οὐ γράμματος ἀλλὰ πνεύματος· τὸ γὰρ γράμμα ἀποκτείνει, τὸ δὲ πνεῦμα ζωοποιεῖ. Κι' ὁμως ὁ Παῦλος ἀποκρυστάλλωσε πρῶτος τὸ δόγμα — ἄρα καὶ τὸ γράμμα — τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ ἴδρυσε οὐσιαστικὰ τὴ χριστιανικὴ ἐκ-

κλησία. Καὶ ἔπρεπε νὰ τὸ κάνει, ὅποιοι κι' ἂν ἦταν οἱ κίνδυνοι ποὺ ἦταν ἀναπόφευκτα συνυφασμένοι μὲ κάθε προσδιορισμὸ δόγματος, οἱ κίνδυνοι τῶν ἀμφισβητήσεων, τῶν διαφορετικῶν ἐρμηνειῶν, τῶν αἰρέσεων, τῶν διαφορετικῶν ἐκκλησιῶν. Ἐπρεπε νὰ τὸ κάνει, γιατί ὁ Παῦλος, ὁ συνειδητὸς παιδαγωγός, ὁ πολιτικός, ὁ ἡγέτης, κατάλαβε ὅτι οἱ ἄνθρωποι — ὅσοι δὲ βρίσκουν τὸ Θεὸ καὶ τὸν ἑαυτὸ τους στὴν ἔρημο, στὴ μοναξιά — ἔχουν ἀνάγκη νὰ βροῦν τὴν ἀλήθεια ἢ τὴν ἐλπίδα μέσ' στὴν κοινωνία, ἔχουν ἀνάγκη, γιὰ νὰ πιστέψουν, νὰ ἰδοῦν καὶ πολλοὺς ἄλλους πλάίτους νὰ πιστεύουν ἐπίσης, ἔχουν ἀνάγκη, μάλιστα, καὶ ἀπὸ κάτι πιὸ ἀνθρώπινο: νὰ ἀντιτίθενται σὲ ἄλλους ποὺ ἢ πίστη τους εἶναι κάπως διαφορετικὴ (ἔστω καὶ σ' ἓνα ἰῶτα) γιὰ νὰ πιστέψουν ἔτσι πιὸ πολὺ σὲ ὅ,τι οἱ ἴδιοι πιστεύουν.

Ἔτσι, ὁ Παῦλος, ἂν καὶ ἤξερε τοὺς κινδύνους καὶ μίλησε μὲ μεγάλῃ αὐστηρότητα σὲ ὄσους, τὶς ἴδιες τὶς μέρες του, εἶχαν ἐκδηλώσει τὴν τάση γιὰ καυγάδες καὶ ἐριδες, ἴδρυσε μὲ ἀπόλυτη συνείδηση τῆς ἀνάγκης τὸν Χριστιανισμὸ ὡς καθεστῶς ἐγκόσμιο, ὡς δόγμα, ἐθέσπισε τὰ μυστήρια, καὶ ἀνόλαβε τὴν ὀργάνωση τῆς ἐκκλησίας, ὡς ὁ πρῶτος πατριάρχης, σὲ ἀνατολὴ καὶ δύση, τρέχοντας δεξιὰ καὶ ἀριστερά, διακινδυνεύοντας τὴ ζωὴ του στὶς ἄγριες θάλασσες ἢ μέσα στὰ ἄγρια πάθη τῶν ἐχθρῶν του. ἤξερε, ἐπίσης, ὅτι ἡ ἐκκλησία, ὡς ἐγκόσμια ὀργάνωση, θὰ δώσει ἐγκόσμια δύναμη σ' ὄσους θὰ ταχθοῦν νὰ τὴ διοικήσουν, θὰ τοὺς κάνει ἄρχοντες τοῦ κόσμου τούτου, θὰ τοὺς κάνει ἀλαζονικούς, πλούσιους, δεσποτικούς, ἰσχυροὺς. Γι' αὐτὸ, ὅσο μπορούσε, προειδοποίησε ἔμμεσα τοὺς αὐριανοὺς ἡγέτες τῆς ἐκκλησίας γιὰ τοὺς πειρασμοὺς ποὺ θ' ἀντιμετώπιζαν. Καὶ τοὺς εἶπε: «Ἦδιστα οὖν μᾶλλον καυχῆσομαι ἐν ταῖς ἀσθενείαις, ἵνα ἐπισκηνώσῃ ἐπ' ἐμὲ ἡ δύναμις τοῦ Χριστοῦ. Δι' ὃ εὐδοκῶ ἐν ἀσθενείαις, ἐν ὕβρεσιν, ἐν ἀνάγκαις, ἐν διωγμοῖς καὶ στενοχωρίαις, ὑπὲρ Χριστοῦ· ὅταν γὰρ ἀσθενῶ, τότε δυνατὸς εἰμι». Καὶ δὲν εἶπε ὁ Παῦλος μόνον ὅσα ἔπρεπε νὰ πεί, ἀλλὰ ἔδωσε καὶ τὸ μεγάλο παράδειγμα. Ἐνῶ ἦταν ὁ περιζήτητος ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς ἡγέτης ποὺ ὅλοι θὰ ἦταν πρόθυμοι νὰ τὸν βοηθοῦν νὰ ζεῖ χωρὶς νὰ ἐργάζεται, δὲ δεχόταν βοήθεια καὶ δούλευε μὲ τὰ χέρια του γιὰ νὰ βγάλει τὸ ψωμί του. «Ἄχρι τῆς ἄρτι ὥρας καὶ πεινώμεν καὶ διψῶμεν καὶ γυμνητεύομεν καὶ κολαφιζόμεθα καὶ ἀστατοῦμεν καὶ κοπιῶμεν ἐργαζόμενοι ταῖς ἰδίαις χερσίν». Ὁ Αὐγουστίνος λέει, ὅτι ὁ Παῦ-

λος δούλευε με τὰ χέρια του γιὰ νὰ μὴ γεννιέται στὴ σκέψη τῶν ἀδύνατων ὁ κίνδυνος νὰ μισήσουν τὸ Εὐαγγέλιο, νομίζοντας ὅτι ὁ ἴδιος τὸ κηρύσσει γιὰ τὸ ἀτομικὸ του συμφέρον. Ὁ Παῦλος ἤξερε ὅλους τοὺς κινδύνους. Ὡστόσο, δὲ μπορούσε νὰ κάμει ἀλλιῶς. Ἔπρεπε νὰ ἰδρῦσει τὸ δόγμα καὶ νὰ ὀργανώσει τὴν ἐκκλησίαν. Ὁ Χριστιανισμὸς θάταν, χωρὶς ἄλλο, μιὰ δύναμη πιὸ καθαρὴ καὶ πιὸ ἀπρόσβλητη, ἂν δὲ γινόταν δόγμα καὶ ἐκκλησία, ἂν ἔμενε ὅπως ἦταν στὶς μέρες τοῦ ἴδιου τοῦ Ἰησοῦ, ἂν μ' ἄλλα λόγια σὲ κάθε καινούργια γενεὰ βρισκόταν καὶ κάποιος ταπεινὸς καὶ ἀπλὸς ἄνθρωπος ποῦ, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰησοῦ, περπατοῦσε ὅπως ἐκεῖνος με τοὺς μαθητὲς του, ἀνέβαινε κάθε τόσο στὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν, ἔπλενε τὰ πόδια τῶν μαθητῶν του καὶ σταυρωνόταν. Ἡ τέτοια, ὅμως, μορφή τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἢ πιὸ καθαρὴ καὶ πιὸ ἀπρόσβλητη, θάταν δύναμη γιὰ λίγους, δὲ θὰ στήριζε καὶ δὲ θὰ δυνάμωνε τοὺς πολλούς. Κ' ἔπρεπε νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ στέγη γιὰ τοὺς πολλούς. Καὶ τέτοια στέγη εἶναι μόνο τὸ δόγμα καὶ ἡ ἐκκλησία.

3.— Τὰ μεγάλα, ἄλλωστε, μειονεκτήματα τῆς ἐγκόσμιας μορφῆς ποῦ ἀναγκαστικὰ πῆρε ὁ Χριστιανισμὸς ὡς δόγμα καὶ ὡς ἐκκλησία, ἐκδηλώθηκαν ἐντονότερα στοὺς αἰῶνες ποῦ συνδέονται με τὴν πρώτη ἀποκρυστάλλωση τοῦ δόγματος καὶ τὴν πρώτη καθολικὴ ὀργάνωση τῆς ἐκκλησίας, παρὰ στοὺς μεταγενέστερους. Στὴν ἐποχὴ μας, μάλιστα, τὰ μειονεκτήματα αὐτὰ — εἰδικώτερα ἐκεῖνα ποῦ ἐκδηλώνονται σὲ φανατικὲς δογματικὲς ἔριδες καὶ στὴν τάση τῶν χωρισμένων ἐκκλησιῶν καὶ αἱρέσεων νὰ ἀλληλοεξοντώνονται — ἔχουν πολὺ ὑποχωρήσει, δὲν ἐπηρεάζουν τὴν ἱστορία τῶν λαῶν σχεδὸν διόλου. Καὶ ὅμως, τότε ποῦ τὰ μειονεκτήματα αὐτὰ ἦταν ἐντονα, ὁ Χριστιανισμὸς γέμιζε τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, ἐνῶ σήμερα ποῦ ἔχουν ὑποχωρήσει, ἔχει ὑποχωρήσει καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ἀπὸ τὴν ψυχὴ τους. Πῶς μπορῶ λοιπὸν νὰ πῶ ὅτι φταίει ὁ Χριστιανισμὸς ὡς ὀργάνωση, ὡς δόγμα, ὡς ἐκκλησία, γιὰ τὴ σημερινὴ ἐπικίνδυνη μείωση κάθε μεταφυσικῆς οὐσίας μέσ' στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, ὅταν στοὺς αἰῶνες ἐκείνους ποῦ ὁ Χριστιανισμὸς ὡς δόγμα καὶ ὡς ἐκκλησία εἶχε ἐμφανίσει τὴν πιὸ μεγάλη καὶ ἠθικὰ φοδερὴ κρίση του, οἱ ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων πλημμύριζαν ἀπὸ μεταφυσικὴ ἐλπίδα;

Ἄς θυμηθοῦμε τοὺς φοδεροὺς ἀγῶνες μεταξύ Ἀθανασίου καὶ Ἀρειανισμοῦ, μεταξύ Κυρίλλου καὶ Νεστορίου. Ἡ σύνοδος

της Νικαίας (στὰ 325), ἡ πρώτη οἰκουμενικὴ σύνοδος στὴν ἱστορία, καταδίκασε τὸν Ἄρειο, ἕναν ἀπαλὸ καὶ ταπεινὸ ἀσκητὴ πού ὁ Ἰησοῦς θὰ τὸν συγχωροῦσε, ἀλλὰ πού ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἰησοῦ δὲν μπορούσε νὰ τὸν συγχωρήσει χωρὶς νὰ θέσει σὲ κίνδυνο τὸ βασικὸ τῆς δόγμα γιὰ τὸ ὁμοούσιον τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ. Ὁ Ἰησοῦς θ' ἀγαποῦσε, χωρὶς ἄλλο, ἐξίσου τὸν Ἄρειο καὶ τὸν Ἀθανάσιο, γιατί δὲ θὰ τὸν ἐνίαζε ἂν θὰ τὸν σέβονταν οἱ πιστοὶ ὡς τὸ τελειότερο κτίσμα τοῦ Θεοῦ ἢ ὡς «ὁμοούσιον τῷ Πατρί». Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, ὅμως, ἔπρεπε νὰ δώσει μιὰ λύση πού νὰ ἐνώνει τὴν ἐκκλησία καὶ νὰ στερεώνει δογματικὰ τὶς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτὸ καὶ προτίμησε νὰ ἐξορίσει τὸν Ἄρειο, ὅπως ἀργότερα ἀναγκάσθηκε νὰ ἐξορίσει καὶ αὐτὸν τὸν Ἀθανάσιο, ὅταν εἶδε ὅτι ὁ ἀτράνταχτος αὐτὸς «στῦλος τῆς ἐκκλησίας» (ὅπως τὸν ὀνομάζει ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς) εἶχε μείνει γιὰ μιὰ περίοδο μόνος, προπάντων στὴ σύνοδο τῆς Τύρου (στὰ 335). Καὶ δέχθηκε ἀπὸ τότε ὁ Ἀθανάσιος ἀγόγγυστα καὶ μὲ ὑπερήφανο πείσμα ὅσα οἱ φανεροὶ ἢ κρυφοὶ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀρείου, χωρὶς νὰ φταίει πιά ὁ γλυκὺς καὶ ἰσχνὸς αὐτὸς ἀσκητῆς, τοῦ ἐπιφυλάξανε. Ἡ ὀρθοδοξία πληρώθηκε ἀκριδιά, ἀκριβότερα, ἴσως, ἀπ' ὅ,τι πληρώθηκαν οἱ αἰρέσεις.

Ἄν οἱ ἀγῶνες μεταξὺ Ἀρειανισμοῦ καὶ Ἀθανασίου ἢ γενικώτερα τῆς ὀρθοδοξίας ἐκλόνισαν ὀλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, πρὶν μάλιστα συμπληρωθεῖ ἡ ἀνέγερσή του, οἱ ἀγῶνες μεταξὺ Κυρίλλου καὶ Νεστορίου πῆραν μιὰ μορφή ἠθικὰ βιαιότερη, ἀλλὰ καὶ πιὸ αἱματηρή. Στους φανατισμοὺς πού κάνουν τὸ λαὸ νὰ γίνεται ὄχλος καὶ καταστρέφουν ἀνθρώπους καὶ κειμήλια πολιτισμοῦ ἐπρωτοστάτησε ὁ Κύριλλος, ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας πού φίλοι του, μοναχοὶ καὶ λαϊκοί, ἦταν, στὰ 415, οἱ ἔνοχοι τοῦ φριχτοῦ θανάτου τῆς ὡραίας καὶ σοφῆς Ὑπατίας. Ἀφοῦ διαμελίσανε τὸ σῶμα τῆς, στὰ σαρανταπέντε τῆς χρόνια, περιφέρανε οἱ Χριστιανοὶ τὰ μέλη τῆς στοὺς δρόμους, χωρὶς μέσ' στὸν τυφλὸ φανατισμὸ τους ν' ἀντιληφθοῦν ὅτι τὸ σῶμα τῆς ἔστω «ἐθνικῆς» Ὑπατίας πού διαμελίσανε ἦταν τὰ ἱμάτια τοῦ Ἰησοῦ πού «διεμερίσαντο» οἱ Ἰουδαῖοι. Καὶ μὲ τὸν Ἰωάννη ἀκόμα τὸν Χρυσόστομο τὰ εἶχε βάλει ὁ Κύριλλος. Πέρα κι' ἀπὸ τὶς δογματικὲς διαφορὲς εἶχαν ἀνάψει καὶ τὰ φοβερὰ πάθη τῆς ματαιοδοξίας, τοῦ φθόνου, τῆς ἐγκόσμιας κυριαρχίας. Εἰδικώτερα, ὅμως, ἡ συνταρακτικὴ πάλη τοῦ Κυρίλλου μὲ τὸν

πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νεστόριο είχε και μιὰ δογμα-
 τική βάση ἢ ἐπίφαση. Ὁ Νεστόριος ἔκανε διάκριση ἀνάμεσα
 στὶς δυὸ φύσεις τοῦ Χριστοῦ, ἀνάμεσα στὴ θεία καὶ ἀνθρώπινη
 φύση του, προτιμώντας νὰ ὀνομάζει τὴ μητέρα τοῦ Ἰησοῦ «Χρι-
 στοτόκο» παρὰ «Θεοτόκο», θεωρώντας δηλαδὴ τὸ γεγονός τοῦ
 τοκετοῦ συνδεδεμένο μόνο μὲ τὸ ἀνθρώπινο καὶ ὄχι μὲ τὸ θεῖο
 στοιχεῖο τοῦ Θεανθρώπου, ἐνῶ ὁ Κύριλλος καὶ γενικὰ οἱ Ἀλεξαν-
 δρεῖς ἔφθασαν σὲ μιὰ σύγχυση τῶν δυὸ φύσεων, σχεδὸν στὴν ἐγ-
 κατάλειψη τοῦ ἀνθρώπινου στοιχείου τοῦ Ἰησοῦ, ἀνοίγοντας
 ἔτσι τὸ δρόμο στὸ Μονοφυσιτισμὸ πού, ἂν καὶ ἀποκηρύχθηκε
 στὴ σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος (στὰ 451), προκάλεσε ὡς αἵρεση
 ἓνα μεγάλο διχασμὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ γιὰ πολλὲς δεκαετίες.
 Ἀλλὰ ἐνῶ ἡ αἵρεση τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ εἶχε ὡς πηγὴ τὴν τὸ
 πνεῦμα τοῦ Κυρίλλου (ἀδιάφορο ἂν ὡς ἰδρυτῆς τῆς ἐμφανίζεται
 ὁ «ἀναθεματισμένος» ἀρχιμανδρίτης Εὐτυχῆς), ὁ Κύριλλος, στὸν
 ἀγῶνα του μὲ τὸν Νεστόριο, κατάφερε νὰ ἐπικρατήσῃ ὁ ἴδιος ὡς
 «ὀρθόδοξος» καὶ νὰ βγάλῃ τὸν Νεστόριο πού, ἀκολουθώντας τὴν
 παράδοση τῶν θεολόγων τῆς Ἀντιοχείας, ἐτόνιζε ἰδιαίτερα τὴ
 διαφορὰ τῶν δυὸ φύσεων τοῦ Ἰησοῦ, αἰρετικό. Καὶ πῶς τὸ κατά-
 φερε αὐτὸ ὁ Κύριλλος πού πῆρε θέσιν ἀνάμεσα στοὺς «πατέρες»
 τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας; Στὴ σύνοδο τῆς Ἐφέσου, τὴν τρίτη οἰ-
 κουμενική, πού κάλεσε (στὰ 431) ὁ Θεοδόσιος ὁ Β΄, ὁ Κύριλ-
 λος παρουσιάσθηκε συνοδευμένος ἀπὸ ἓνα στόλο γεμάτο αἰγυ-
 πτιακὰ πλοῦτη, ἀπὸ στίφη ὀπλισμένων ναυτικῶν καὶ δούλων,
 ἐκήρυξε τὴν ἑναρξὴ τῆς συνόδου πρὶν φθάσουν οἱ ἐπίσκοποι πού
 ἦταν φίλοι τοῦ Νεστορίου, καὶ καταδίκασε τὸν νέον Ἰούδα, τὸν
 Νεστόριο. Ὅταν ἔφθασαν οἱ φίλοι τοῦ Νεστορίου, χώρισε ἡ σύ-
 νοδος στὰ δυὸ, ἡ Ἐφεσὸς ἔγινε πεδίο μάχης, τὸ αἷμα χύθηκε
 ἄφθονο, καὶ ὁ Θεοδόσιος ὁ Β΄, ὁ ἀδύνατος ἕγγονος τοῦ Μεγάλου
 Θεοδοσίου, ἀναγκάσθηκε νὰ διαλύσῃ μὲ ἀποτροπιασμὸ τὴ σύ-
 νοδο. Ὡστόσο, ἡ ἀδελφὴ του Πουλχερία, μὲ τὴ βοήθεια πληρω-
 μένων ἀπὸ τὸν Κύριλλο αὐλικῶν καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ὀχλοκρατικὴ
 πίεση τῶν μοναχῶν πού γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία ξέφυγαν
 ἀπὸ τὴ θεία μοναξιά τους καὶ μπῆκαν σὰ στρατιὰ φανατισμένων
 στὴν Κωνσταντινούπολη, κατάφερε νὰ πείσῃ τὸν Θεοδόσιο νὰ
 ἐξορίσῃ τὸν Νεστόριο. Ὁ ἐξόριστος πατριάρχης πού ἦταν κι'
 αὐτὸς ἔνοχος πολλῶν ἀδικιῶν καὶ διώξεων, πέρασε ἀπὸ τίς πιὸ
 φριχτὲς δοκιμασίαις καὶ πέθανε πρὶν ἀπὸ τὴν τέταρτη οἰκουμε-

νική σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος πού, ἴσως, ἂν ἦταν ζωντανός, νά τὸν ἐδικαίωνε. Τ' ὄνομά του ἔμεινε, ἔτσι, συνυφασμένο μὲ μιὰν αἴρεση· ὡστόσο, ἡ αἴρεση αὐτὴ ἐδραίωσε τὸν Χριστιανισμό στὴν Περσία καὶ τὸν ἔφερε ὡς τὶς Ἰνδίες καὶ ὡς τὴν Κίνα.

Μετὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο στοὺς κόλπους τοῦ Χριστιανισμοῦ ποὺ προκάλεσε ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Κύριλλο καὶ στὸν Νεστορίο, ἔρχονται οἱ βιαιότητες τῶν μονοφυσιτῶν. Τὰ Ἱεροσόλυμα, ὅπου ὁ πρῶτος Ἰησοῦς δέχθηκε νὰ σταυρωθεῖ γιὰ νὰ κάνει τοὺς ἀνθρώπους πράους καὶ συγχώρησε οὐσιαστικά καὶ τοὺς δημίους του («πάτερ, ἄφες αὐτοῖς· οὐ γὰρ οἶδασιν τί ποιοῦσιν»), γίνονται ὁ τόπος τῶν πιὸ ἀποτρόπαιων σκηνῶν, κι' αὐτὸς ὁ Πανάγιος Τάφος ποτιζέται μὲ τὸ αἷμα τῶν Χριστιανῶν ποὺ σκότωναν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον. Ἄλλες βίαιες σκηνές σημειώνονται στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου φονεύεται καὶ διαμελίζεται ὁ Πατριάρχης Προτέριος ποὺ ἡ σύνοδος τῆς Χαλκηδόνος εἶχε ἐπιβάλλει. Ἔπρεπε νὰ ρθεῖ ὁ συνετὸς καὶ γενναῖος αὐτοκράτωρ Ζήνων ποὺ ἤξερε ὅτι οἱ «λέξεις» δὲν ἔχουν τόση σημασία, γιὰ νὰ κάνει, στὰ 482, μὲ τὸ περίφημο «Ἐνωτικὸν» μερικὲς λεκτικὲς παραχωρήσεις στοὺς μονοφυσίτες, γιὰ νὰ καταφέρει νὰ ἐνώσει τοὺς μονοφυσίτες τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ἀντιοχείας μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ γιὰ νὰ τοὺς συμβιβάσει μὲ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα ποὺ ἡ σύνοδος τῆς Χαλκηδόνος εἶχε θεσπίσει. Οἱ λεκτικὲς, ὅμως, παραχωρήσεις τοῦ ποὺ ὁ πολιτικὸς Ζήνων ἔκαμε γιὰ νὰ σώσει τὴν ἐνότητα τοῦ Χριστιανισμοῦ, προκάλεσαν τὴν ἀντίδραση τοῦ Πάπα τῆς Ρώμης Φήλικος τοῦ Β', κ' ἔτσι σημειώθηκε, πιάνοντας ἓνα χρονικὸ διάστημα τριανταπέντε ἐτῶν, ὁ πρόλογος τοῦ μεγάλου διχασμοῦ ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ ἐκκλησία. Μετὰ τὸν πρόλογο αὐτόν, τὸ σχίσμα πῆρε τὴν πρώτη μορφή του στὸν Θ' αἰῶνα, ὅταν Πάπας τῆς Ρώμης ἦταν ὁ Νικόλαος ὁ Α' καὶ πατριάρχης στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ σοφὸς Φώτιος, καὶ ἀποκρυσταλλώθηκε ὀριστικὰ στὸν ΙΑ' αἰῶνα, μὲ Πάπα τὸν Λέοντα τὸν Θ' καὶ πατριάρχη τὸν Μιχαὴλ τὸν Κηρουλάριο. Ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τὸ σχίσμα, πέρασε ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τὸ φοβερὸ κλονισμό ποὺ προκάλεσε, σχεδὸν ἐνάμισυ αἰῶνα, ὁ φανατικὸς ἀγώνας ἀνάμεσα σὲ εἰκονομάχους καὶ εἰκονολάτρες. Μετὰ τὶς αἱματηρὲς ἔριδες γύρω ἀπὸ τὶς λέξεις ἦρθαν οἱ φοβερὲς — αἱματηρὲς ἐπίσης — ἔριδες γύρω ἀπὸ τὶς εἰκαστικὲς μορφὲς τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν Ἀγίων. Ἡ Ρώμη ἔμεινε ἀκλόνητη στὶς εἰκόνες, ἐνῶ στὸ

Βυζάντιο αὐτοκράτορες τολμηροὶ καὶ καινοτόμοι, πού φοβήθηκαν τὶς καταχρήσεις τῆς εἰκονολατρίας καὶ τῆς σκοτεινῆς καλογηροκρατίας, ἔφθασαν στὴν ἀκρότητα ν' ἀρνηθοῦν ἀπόλυτα τὸ δικαίωμα τῆς τέχνης νὰ συνυφανθεῖ μὲ τὴν πίστη. Ἄν ὁ Λέων ὁ Γ', ὁ Ἰσαυρος, ἐγκαινιάζει τὴ μεταρρύθμιση μὲ μετριοπάθεια καὶ σωφροσύνη, ὁ γιὸς του Κωνσταντῖνος ὁ Ε' συνδυάζει τὴ μεταρρύθμιση μὲ φοβερὲς διώξεις, κόβει γλῶσσες, βγάζει μάτια, σκοτώνει. Κ' οἱ καλόγεροι, πού μὲ τὸ φανατισμὸ τους τροφοδοτοῦν τὶς βαναυσότητες τῶν εἰκονομάχων, δὲν ὑστεροῦν σὲ ἀγριεὶς πράξεις.

4.— Τέτοιος, λοιπόν, ἦταν στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ἀκμῆς του ὁ Χριστιανισμὸς; Ναι, τέτοιος ἦταν, κι' ὅμως ἡ ἀκμή του ἦταν μεγάλη. Ἄλλωστε, δὲν ἦταν μόνο τέτοιος. Πλάϊ στὴ φοβερὴ μορφή τῆς ἐγκόσμιας παρουσίας του, τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς του, εἶχε ἡ παρουσία του — ἡ ἐγκόσμια, ἐπίσης, παρουσία του — κι' ἄλλες μορφὲς ἀγνές, ἠθικὰ μεγάλες, ὑπέροχες. Δυστυχῶς, στὴν ἱστορία, σχεδὸν κανένα μεγάλο φαινόμενο δὲν εἶναι μεγάλο, χωρὶς ν' ἄχει καὶ τὶς δυὸ ὄψεις, τὴν καλὴ καὶ τὴν κακὴ, τὴν ἀθῶα καὶ τὴν ἐνοχλὴ, τὴ φωτεινὴ καὶ τὴ σκοτεινὴ. Πῶς μπορούσε νὰ ξεφυῖγει κι' ὁ Χριστιανισμὸς, ὡς ἐγκόσμια κίνηση καὶ ὀργάνωση, ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη αὐτὴ μοῖρα; Εὐκολώτερα ξεφεύγουν ἀπὸ τὴ μοῖρα αὐτὴ τὰ μικρὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς παρὰ τὰ μεγάλα φαινόμενα τῆς ἱστορίας. Ἔτσι κι' ὁ Χριστιανισμὸς, ἀφότου μπῆκε στὸ δρόμο τῆς ἱστορικῆς του ἀποστολῆς, ὡς φαινόμενο μεγάλο συνυφασμένο μὲ τὴν ἐγκόσμια δράση ἀνθρώπων (μὲ τὴ δύναμη καὶ τὶς ἀδυναμίες τους), ἦταν ἀναγκασμένος νὰ ὑποστῇ τὴ δοκιμασίαν ὅλων τῶν μεγάλων σελίδων τῆς ἱστορίας πού γράφονται ὄχι μόνο μὲ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ μὲ αἷμα, ὄχι μόνο μὲ ιδέες, ἀλλὰ καὶ μὲ πάθος, ὄχι μόνο μὲ αἷτες ἢ αἰθέριες οὐσίες, ἀλλὰ καὶ μὲ λάσπη.

Ἡ λάσπη, ὅμως, δὲν ἦταν περισσότερη ἀπὸ τὶς αἰθέριες οὐσίες στὰ χέρια ἐκείνων πού ἔχτισαν τὸ μεγάλο οἰκοδόμημα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Χωρὶς νὰ σταθῶ στοὺς ἀμέτρητους ἀγνοὺς μάρτυρες πού, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὸ ρωμαϊκὸ κράτος, ἀκολούθησαν τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν μεγάλων ἀποστόλων — καὶ τέτοιοι ὑπάρχουν ὀνομαστοὶ καὶ ἀνώνυμοι (ἴσως οἱ ἀνώνυμοι νᾶναι μεγαλύτεροι κι' ἀπὸ τοὺς ὀνομαστοὺς) —, ὡς θυμηθῶ μερικὰ μεγάλα πνεύματα, μερικὲς καρ-

διές μεγάλου ἠθικοῦ διαμετρήματος, πού στοὺς ἴδιους ἐκείνους αἰῶνες τοῦ αἵματος καὶ τῆς λάσπης στάθηκαν ἐπάνω ἀπὸ τὴ λάσπη, ἐπάνω ἀπὸ τὰ πάθη. Ὁ Ἀθανάσιος, ἂν καὶ ἄμεσα συνυφασμένος μὲ τοὺς πιὸ φανατικούς ἀγῶνες, μὲ τὰ πιὸ σκονισμένα καθημερινὰ γεγονότα, στάθηκε μέγας ὡς ψυχὴ πού ἔμεινε ἀλύγιστη στὶς πιὸ σκληρὲς δοκιμασίες. Ποτὲ δὲν ἀδίκησε, ἐνῶ δέχθηκε ἀγόγγυστα νὰ τὸν ἀδικοῦν. Πάλεψε μὲ πείσμα (ἢ θρησκευτικὴ του σκέψη ἦταν, ἄλλωστε, μάλλον ἀφελής), ποτὲ ὅμως μὲ βαναυσότητα. Πέντε φορές ἐξορίσθηκε, καὶ δέχθηκε νὰ ἀδικηθεῖ καὶ ἀπ' αὐτὸν τὸν Μεγάλον Κωνσταντῖνον. Ὁταν ἔμεινε σχεδὸν ὀλομόναχος, ἔμοιασε μὲ ἅγιον. Ὁ Ἰουλιανὸς τὸν κακομεταχειρίσθηκε λιγώτερον ἀπ' ὅ,τι τὸν κακομεταχειρίσθηκαν οἱ χριστιανοὶ αὐτοκράτορες καὶ ἐπίσκοποι. Σύγχρονοι μὲ τὸν Ἀθανάσιον ἦταν οἱ τρεῖς ἄλλοι μεγάλοι πατέρες τῆς ἐκκλησίας: ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς, ὁ Μέγας Βασίλειος. Ἄν ὁ Ἰωάννης, αὐστηρότατος στὸ ἦθος, ζητώντας ἀπὸ τὸν ἑαυτοῦ τοῦ περισσότερον ἀπ' ὅσα ζητοῦσε ἀπὸ τοὺς ἄλλους, παρηγόρησε καὶ ἐνίσχυσε ἠθικὰ πάντοτε τοὺς πολλοὺς καὶ τοὺς ἀδύνατους καὶ ἐμαστίγωσε τοὺς ἰσχυροὺς, τοὺς πλούσιους καὶ τὴν αὐτοκράτειρα Εὐδοξία (γι' αὐτὸ κ' ἐξορίσθηκε καὶ πέθανε, στὰ 407, ὑποκύπτοντας στὶς κακουχίες), ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος, οἱ δυὸ ἀδερφικοὶ φίλοι, ἀρκετὰ πρεσβύτεροι ἀπὸ τὸν Ἰωάννην, σημειώνουν μὲ τὴν ἀδιαίρετη ἠθικὴ παρουσία τους ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα καὶ ὠραιότερα γεγονότα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Φιλάνθρωποι, ἀπαλοὶ (ὁ Γρηγόριος ἦταν, μάλιστα, ἀπαλότερος ἀπ' ὅ,τι ἔπρεπε κ' ἔτσι δὲ διακρίθηκε στὴ διοίκηση τῆς ἐκκλησίας), ἀφιερωμένοι στὸ πνεῦμα καὶ στὸ ἦθος τοῦ Χριστιανισμοῦ (χωρὶς νὰ μποροῦν, στὶς μέρες πού ἔζησαν, νὰ παραμελήσουν καὶ τὸ γράμμα καὶ τὸ δόγμα), ἄνθρωποι τῆς δημιουργικῆς μοναξιάς πού τοὺς ἔκαμε νὰ γράφουν σελίδες γεμάτες ἠθικὴ σοφία, οἱ δυὸ φίλοι στερῆσαν ὄχι μόνο τὴν ἐκκλησίαν, ἀλλὰ καὶ τὶς ψυχὰς τῶν πιστῶν. Ὁ Γρηγόριος ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὰ ἀξιώματα (δὲν τοῦ ταίριαζε ἡ ἐξουσία, οὔτε κἂν ἡ ἐκκλησιαστικὴ), ἐνῶ ὁ Βασίλειος τὴν ἀσκοῦσε γιὰ νὰ βοηθᾷ τοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς ἄρρωστους, ἀλλὰ καὶ γιὰ ν' ἀντιστέκεται στοὺς ἰσχυροὺς, ὅπως ἀντιστάθηκε στὸν αὐτοκράτορα Οὐάλην, ἀδιαφορώντας γιὰ τὶς ἀπειλὰς καὶ τὶς διώξεις.

Οί τρεῖς αὐτοὶ μεγάλοι πατέρες τῆς ἐκκλησίας, μαζί μὲ τὸν Γρηγόριο τὸν Νύσσης (τὸν ἀδερφὸ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου), εἶναι, μετὰ τὸν Ὠριγένη πού ἔγραψε, δίδαξε καὶ δοκιμάσθηκε στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ Γ' αἰῶνα, οἱ δημιουργοὶ ταυτόχρονα τῆς χριστιανικῆς σοφίας καὶ τοῦ χριστιανικοῦ ἠθους. Καὶ παράλληλα μὲ τοὺς τρεῖς μεγάλους, στὸ ἴδιο ἠθικὸ ὕψος καὶ μὲ πνευματικὴ πληρότητα πού σημειώνει τὸν πρῶτο μεγάλο σταθμὸ στὴ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ σκέψη γενικά, προβάλλει ὁ Αὐγουστίνος. Ἰδρύοντας ὁ Αὐγουστίνος τὴν αὐτοβιογραφία ὡς αὐτοβιογραφία τῆς ψυχῆς (στὸ ἔργο του «Ἐξομολογήσεις»), καθὼς καὶ τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας (στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου του «Ἡ Πολιτεία τοῦ Θεοῦ»), ἔφερε τὸν Χριστιανισμό πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ τίς λέξεις καὶ τὰ σύμβολα, τὸν ἔκαμε, μὲ βάση τὸ πνεῦμα τῆς Ἀγίας Γραφῆς, νὰ μπορεῖ νὰ συναγωνισθεῖ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη. Ἀγωνίσθηκε, βέβαια, ὁ Αὐγουστίνος καὶ ὡς ἀπολογητῆς, πάλεψε δογματικὰ μὲ τὸν Πελάγιο καὶ μὲ τὴν αἵρεση τῶν Μανιχαίων (τῶν ὀπαδῶν τῆς ἀνάμικτης μὲ «ζοροαστρικὰ» στοιχεῖα διδασκαλίας τοῦ Πέρση Μανί, ἐνὸς θεολόγου τοῦ Γ' αἰῶνα), πάλεψε μ' ἄλλα λόγια μὲ τὸν ἴδιο τὸν παλαιότερο ἐκούτο του, γιατί κι' ὁ ἴδιος πέρασε ἀπὸ τοὺς Μανιχαίους πρὶν φθάσει στὸν καθαρὸ Χριστιανισμό, ἀλλὰ ὡς μοναδικὸ ὄπλο καὶ στοὺς δογματικοὺς ἀγῶνες του ἐχρησιμοποίησε τὴν πειθῶ, ποτὲ τὴ βία, τὸν πνευματικὸ διάλογο, ποτὲ τὴν ἔριδα. Ὁ Αὐγουστίνος ἔχυσε στὴ ζωὴ του πάρα πολλὰ δάκρυα, ἔκλαψε ὁ ἴδιος πολὺ, ἀλλὰ δὲν ἔκαμε ἄλλους νὰ πονέσουν καὶ νὰ κλάψουν. Πεθαίνοντας, στὰ 430, σὲ ἡλικία ἐβδομηνταἕξι ἐτῶν, ὅταν οἱ Βάνδαλοι πολιορκοῦσαν τὴν Ἰππώνα, τὴν ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς του, ἔκλαιγε καὶ μετανουοῦσε καὶ γιὰ τ' ἁμαρτήματα ἀκόμα πού δὲν εἶχε διαπράξει ὁ ἴδιος, γιὰ τίς ἁμαρτίες ὄλων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ὡς νέος εἶχε κι' ὁ ἴδιος ἁμαρτήσει, γιατί ἡ φύση του ἦταν ἐντονα αἰσθησιακὴ, ἀλλὰ περπατώντας στὸν κῆπο του (τὴ σκηνὴ πού σημειώθηκε μιὰ μέρα τοῦ Ἰουλίου τοῦ 386, τὴν περιγράφει ὁ ἴδιος) στάθηκε ὀριστικὰ στὶς ἀκόλουθες φράσεις τοῦ Παύλου (ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς Ρωμαίους): «ὡς ἐν ἡμέρᾳ εὐσχημόνως περιπατήσωμεν, μὴ κώμοις καὶ μέθαις, μὴ κοίταις καὶ ἀσελγείαις, μὴ ἔριδι καὶ ζήλῳ· ἀλλὰ ἐνδύσασθε τὸν κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, καὶ τῆς σαρκὸς πρόνοιαν μὴ ποιεῖσθε εἰς ἐπιθυμίας». Καὶ φώναξε τὸν ἀδερφικό του φίλο Ἀλύπιο — ἡ φίλια στὴ ζωὴ

του Αύγουστίνου ήταν ή μεγαλύτερη χαρά του —, του διάβασε την περικοπή από την έπιστολή του Παύλου, και ό 'Αλύπιος, παίρνοντας τὸ βιβλίο από τὰ χέρια του φίλου, προχώρησε στην άμέσως επόμενη φράση του Παύλου, σε μιάν από τις πιὸ χριστιανικές: «Τὸν δὲ ασθενοῦντα τῆ πίστει προσλαμβάνεσθε. . .». Ἔτσι έγινε ό Αύγουστίνος αὐστηρὸς στὸν έαυτό του, αλλά επιεικῆς γιὰ τοὺς άλλους.

Δέκα χρόνια μετὰ τὸ θάνατο του Αύγουστίνου, στὰ 440, ανέβηκε στὸν έπισκοπικὸ θρόνο τῆς Ρώμης ό πρώτος μεγάλος Πάπας, ό Λέων ό Α'. Με τὴν παρουσία του στὴ Ρώμη σημειώθηκε και ή πρώτη συνειδητὴ προβολὴ τῆς ιδέας του Παπισμοῦ. Ὁ Λέων ό Α', στὰ κηρύγματά του, δὲν άφισε ευκαιρία χωρὶς νὰ τονίσει ὅτι ό έπίσκοπος τῆς Ρώμης εἶναι ό διάδοχος του άποστόλου Πέτρου. Ἔτσι μπορεῖ νὰ δημιουργήθηκαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὸ διχασμὸ ανάμεσα στὴ Δύση και στὸ Βυζάντιο (πὸ τὴν πρώτη εκδήλωσή του τὴν έκαμε ό Πάπας Φῆλιξ ό Β', μερικὲς δεκαετίες άργότερα), άρχισε ὅμως ν' άποκρυσταλλώνεται και ό πυρήνας του νεώτερου ευρωπαϊκοῦ κόσμου πὸ δίχως αὐτὸν οἱ βάρβαροι του βορρὰ θὰ ήταν δύσκολο νὰ συγκεντρωθοῦν στὴ νέα τους χριστιανικὴ κοινότητα. Ὁ Λέων ό Α' ήταν, βέβαια, προπάντων ένας έγκόσμιος ήγέτης, γι' αὐτὸ χρειάστηκε νάιναι συχνὰ σκληρὸς. Οἱ αὐτοκράτορες ήταν, άλλωστε, μακριὰ και ό Λέων ήταν άναγκασμένος νὰ εκτελεῖ και καθήκοντα πολιτικῆς έξουσίας, προετοιμάζοντας έτσι τὴν ίδρυση και του παπικοῦ κράτους πὸ σημειώθηκε στὰ τέλη του Η' αἰώνα. Δὲν έσπευσε, τάχα, ό Λέων στὴ Μάντουα (στὰ 452) γιὰ ν' αντιμετωπίσει τὸν Ἄττίλα και δὲν έσωσε τὴν Ἰταλία ὀλόκληρη, πείθοντας τὸν πιὸ άγριο βασιλιὰ τῶν Οὔννων νὰ υποχωρήσει και νὰ φύγει; Δὲν έπεισε, επίσης, στὰ 455, τὸ βασιλιὰ τῶν Βανδάλων Γεζέριχο πὸ μπῆκε στὴ Ρώμη και πὸ τὴν έλεηλάτησε, νὰ λυπηθεῖ τὴ ζωὴ τῶν Ρωμαίων; Πὼς μπόρεσε ή «πειθὼ» νὰ παίξει έναν τόσο σωτήριο ρόλο στὴν ιστορία και, μάλιστα, στὶς φοβερὲς και σκοτεινὲς εκείνες ὥρες; Ἡ δύναμη του Χριστιανισμοῦ δείχτηκε, από τὴν πρώτη στιγμή, μεγαλύτερη από τις άδυναμίες πὸ συνυφάνθηκαν με τὴν έγκόσμια ὀργάνωσή του. Ὁ Λέων μπορεῖ νὰ μὴν ήταν άγιος, αλλά ήταν «μέγας», ὅπως και ὀνομάζεται, «μέγας» ὡς Χριστιανὸς γιὰτι μόνο ή χριστιανικὴ πίστη μπορεῖ νὰ πείθει και τοὺς άπιστους.

Ὁ Πάπας Γρηγόριος ὁ Α΄, στὰ τέλη τοῦ 5' αἰώνα, ἐμφανίζει καὶ χαρακτηριστικὰ προσωπικῆς ἀγιωσύνης. Τὸν εἶχε ἐμπνεύσει, ἄλλωστε, καὶ ὁ ἅγιος Βενέδικτος, τὸν εἶχαν ἐμπνεύσει καὶ βαθύτατα ἐπηρεάσει τὸ παράδειγμα καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἠθικὰ πανίσχυρου ἐρημίτη τοῦ Μόντε - Κασσίνο ποῦ δὲν πρόλαβε, βέβαια, νὰ τὸν γνωρίσει, ἀλλὰ ποῦ τῆ μορφῆ του, περιγράφοντάς την καὶ σ' ἓναν ἀγιογραφικὸ «διάλογο», τὴν εἶχε ἀδιάκοπα μπροστὰ στὰ μάτια του. «Μέγας» ὀνομάσθηκε καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Α΄ καὶ ἦταν ἀληθινὰ μεγάλος. Ἦταν καὶ ἀπαλός, ὄχι μόνον ἰσχυρός. Ἀντιμετώπισε μὲ γενναιοφροσύνη τὸν κίνδυνο τῶν Λογγοβάρδων, μοίραζε μὲ γενναιοφροσύνη τὰ εἰσοδήματα τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας, ἦταν ἀκούραστος σὲ συγγραφικὴ ἐργασία ποῦ σκοπὸς τῆς ἦταν ἡ ἠθικὴ στερέωση τῶν συνειδησέων, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀργάνωση τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἐθρήνησε ὡς γόνος παλαιᾶς ρωμαϊκῆς οἰκογένειας τὴν κατάπτωση τῆς Ρώμης («Ποῦ εἶναι ἡ σύγκλητος, ποῦ ὁ λαός;»), καὶ στάθηκε ὀρθὸς ἐπάνω σὲ τόσα ἐρείπια χωρὶς ποτὲ νὰ λυγίσει.

5.— Γιὰ νὰ δείξω τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ἀκμὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ, στοὺς αἰῶνες ποῦ παράλληλα μὲ τὴν ἀκμὴ του ἐμφανίζονται καὶ τὶς πιὸ σκοτεινὲς πλευρὲς καὶ τὶς πιὸ διαλυτικὲς κινήσεις μὲσ' στοὺς κόλπους του, στάθηκα σὲ μερικὰ μεγάλα ὀνόματα, σὲ μερικὲς προσωπικότητες ποῦ ἔχουν σημειώσει καὶ ἐξωτερικοὺς σταθμοὺς στὴν ἱστορία. Πίσω ἀπὸ τὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας, ἀμέτρητοι εἶναι οἱ φορεῖς τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ποῦ ζοῦσαν τὴ σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως τὸ ἀπαιτεῖ ὁ Παῦλος ὅταν λέει: «πάντοτε τὴν νέκρωσιν τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματι περιφέροντες, ἵνα καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματι ἡμῶν φανερωθῆ». Ὁ Χριστιανισμὸς, ὡς ἐγκόσμια ὀργάνωση, παρουσίασε ὅλες τὶς ἀδυναμίες καὶ κακὲς πλευρὲς ποῦ εἶναι συνυφασμένες μὲ κάθε ἀνθρώπινη ὀργάνωση, ἀλλὰ βόηθησε τὸν ἄνθρωπο νὰ δείξει καὶ τὶς πιὸ μεγάλες ἀρετὲς του, ἔκαμε τὸν στρατιώτη Σεβαστιανό, τὸν ἅγιο καὶ μάρτυρα ποῦ τὴν ὠραία νεανικὴ μορφὴ του ἀγάπησε ὁ Γκρέκο, ν' ἀντιμετωπίσει ἀγέρωχα τὸν Διοκλητιανό, κ' ἔκαμε τὸν Αὐγουστῖνο νὰ ὑπερνικήσει τὸν ἑαυτό του. Κ' εἶναι ὁ ἑαυτός μας πολλὰς φορὲς πιὸ ἐπικίνδυνος ἀπὸ τὸν πανίσχυρο Διοκλητιανό.

Ἄν δὲν παρουσίαζε ὁ Χριστιανισμὸς, ὡς ἐγκόσμια ὀργάνωση, τὶς ἀδυναμίες καὶ κακὲς πλευρὲς ποῦ παρουσίασε, ὁ κό-

σμος, βέβαια, θὰ εἶχε φθάσει σὲ μιὰν ἀσύλληπτη ἠθικὴ τελειότητα. Ἄλλὰ εἶναι τάχα, σωστὸ νὰ λέμε ὅτι τὶς ἀδυναμίες καὶ τὶς κακὲς πλευρὰς τὶς παρουσίασε ὁ Χριστιανισμός; Ὅχι, ὁ κόσμος τὶς παρουσίασε, οἱ ἄνθρωποι τὶς παρουσίασαν. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ πήραν στὰ χέρια τοὺς τὸν Χριστιανισμό, καὶ ὅχι ὁ Χριστιανισμός ὁ ἴδιος. Καὶ ἄνθρωποι, πάλι, ἦταν ἐκεῖνοι, ποὺ ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὴ μορφή καὶ τὴ σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ, ἀποφάσιζαν κάθε τόσο ν' ἀντιταχθοῦν στὶς ἀδυναμίες, νὰ ἐκκαθαρίσουν τὸ ἔδαφος τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὰ ζιζάνια τῆς κακίας καὶ τῶν παθῶν, νὰ ἐξαγνίσουν τὴν ἐκκλησίαν ἢ γενικώτερα τὴν κοινότητα τῶν Χριστιανῶν. Καὶ τέτοιοι ἐμφανίσθηκαν στὴν ἱστορία πολλοί, ἀδιάφορο ἂν καὶ ἡ ἐμφάνισή αὐτῶν — ὅπως ἦταν ἱστορικὰ ἀναπόφευκτο — συνδυάσθηκε ἐπίσης μὲ διαιρέσεις καὶ ἔριδες. Κάθε ἱστορικὴ ἀναγέννηση, κάθε ἠθικὸ κίνημα, συνδέεται ἀναγκαστικὰ μ' ἓνα φαῦλο κύκλο.

Λίγο ὕστερ' ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνα, ὁ Πάπας Γρηγόριος ὁ Ζ', ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὶς αὐστηρὰς ἀρχὰς τῶν Βενεδικτίνων καὶ εἰδικώτερα ἀπὸ τὸ ἀσκητικὸ κίνημα τῶν Κλουνιανῶν (τῶν Βενεδικτίνων τῆς γαλλικῆς μονῆς τοῦ Κλυνύ), στηριγμένος ὅμως καὶ στὴ μεγάλη ἐξουσιαστικὴ του βούληση, ἀντιμετωπίζει τὴν κατὰπτωσιν τοῦ κλήρου, τὴν ἀνηθικότητα ποὺ εἶχε φθάσει ὡς τὴν ἔδραν τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ὅπου κ' ἓνα παιδί δώδεκα ἐτῶν, ὁ Βενέδικτος ὁ Θ' εἶχε ἀναρριχηθεῖ, χτυπάει τὴ σιμωνίαν καὶ κάθε διαφθορά, καὶ ἂν δὲν ἀποφάσιζε νὰ ἐπιβάλλει καὶ τὴν καθαρὰ πολιτικὴ ὑπεροχὴ τοῦ παπικοῦ κράτους ἐπάνω ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα κράτη, ἐγκαινιάζοντας τὴν ἐξαντλητικὴ πάλη τῆς Ρώμης κατὰ τῶν Γερμανῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν Γάλλων βασιλέων, θὰ εἶχε ἴσως δημιουργήσει ἓνα διαρκέστερο καθεστῶς ἠθικοῦ χριστιανικοῦ καθαρμοῦ στὴ δυτικὴ ἐκκλησία. Ὡστόσο, μολονότι πρόσκαιρη, ἡ ἀνορθωτικὴ του προσπάθεια στὴν ἠθικὴ σφαῖρα τῆς ζωῆς ἦταν ἓνα μεγάλο γεγονός. Ἀνάλογα ἦταν τὰ γεγονότα ποὺ συνδέονται μὲ τὰ ὀνόματα τῶν μεγάλων μεταρρυθμιστῶν, στὸν Ιε' αἰῶνα, προπάντων μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ Καλβίνου, καθὼς καὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰγνάτιου Λογιόλα ποὺ ἱδρυσε τὸν Ἰησοῦϊτισμό. Ἄν ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Καλβίνος, ὕστερ' ἀπὸ τὶς προσπάθειες γενναίων προδρόμων ὅπως ὁ Ἰωάννης Χούς, πήραν τὴν ἱστορικὴ εὐθύνη νὰ ἐπιχειρήσουν τὴν ἠθικὴ ἀναγέννηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς δυτικῆς ἐκκλη-

σίας, ὁ Λογιόλα καὶ οἱ ὄπαδοί του δοκίμασαν νὰ πραγματοποιήσουν τὴν ἀναγέννηση χωρὶς νὰ ἔρθουν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Ρώμη, ἐπιχειρώντας νὰ ὑποβάλουν στὸν Πάπα καὶ στοὺς καθολικοὺς ἡγεμόνες τὸ πνεῦμα τους. Ἀλλὰ κι' αὐτὴ ἡ ἀναγεννητικὴ προσπάθεια τοῦ Ἰησοῦϊτισμοῦ, ἑκατὸ χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή της, εἶχε χάσει τόσο τὴν ἠθικὴ αὐστηρότητα ποὺ συνυφάνθηκε μὲ τὴ θέληση καὶ τὴ ζωὴ τοῦ Λογιόλα, ὥστε στὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνα χρειάσθηκε ν' ἀντιμετωπισθεῖ ἀπὸ ἕνα νέο ἠθικὸ κίνημα, ἀπὸ τὸ κίνημα τῶν Γιανσενιστῶν στὴ Γαλλία ποὺ τὸ ἐκύρωσε μὲ τὸ ἀγνὸ καὶ ἰσχυρὸ του πνεῦμα ὁ θαυμάσιος Πασκάλ.

Δὲν ὑπάρχει στὴν ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀνορθωτικὴ προσπάθεια ποὺ νὰ μὴν προκάλεσε βίαια πάθη καὶ διαιρέσεις. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ, μάλιστα, ποὺ ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Καλδίνος κατὰφεραν νὰ δημιουργήσουν, ὀδηγημένοι ἀπὸ τὴν ἱστορικὰ ἐξηγησιμὴ ἀντίδρασή τους κατὰ τῆς Ρώμης, ἕναν Χριστιανισμὸ ποὺ νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση, ἕνα Χριστιανισμὸ πιὸ γνήσιο ἴσως, ἀλλὰ καὶ πιὸ ἀδέσμευτο, πιὸ ἐλεύθερο (τουλάχιστον στὴν ἀρχὴ) ἀπὸ κάθε τύπο, ἀνοιξε ὁ δρόμος γιὰ κάθε λογῆς Χριστιανισμὸ, πράγμα ποὺ στὸν ΙΖ' αἰῶνα, προπάντων στὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Σκωτία, πῆρε τὶς πιὸ ἐπικίνδυνες διαστάσεις. Ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Καλδίνος ἦταν βιαστικοί· ὁ Γερμανὸς ὡς καρδιὰ καὶ ὡς βούληση, ὁ Γάλλος ὡς πνεῦμα. Ἡ ἀντίδρασή τους τροφοδοτήθηκε (τουλάχιστον φαινομενικὰ) περισσότερο ἀπὸ τὶς παροδικὲς καταχρήσεις τῆς ἐγκόσμιας ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας καὶ λιγώτερο ἀπὸ τὰ μόνιμα δόγματα καὶ τοὺς παραδομένους τύπους τῆς λατρείας. Δὲν εἶχαν τὴν ὑπομονὴ νὰ χτυπήσουν τὸ κακὸ μέσ' στὸ ἴδιο τους τὸ σπίτι. Ἀποφάσισαν νὰ τὸ ἐγκαταλείψουν, βγήκαν ἔξω στὸ ὑπαιθρο, ὅπου ὁ ἀέρας εἶναι καθαρότερος, ἀλλὰ ὅπου κι' ὁ καθένας μπορεῖ νὰ πάρει ὅποιο δρόμο θέλει. Ὡστόσο, κι' ἄλλοι πολλοὶ λόγοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προσωπικὴ βιασύνη τοῦ Λουθήρου ἢ τοῦ Καλδίνου, προκάλεσαν τὰ μεγάλα μεταρρυθμιστικὰ κινήματα. Ὅπως τὸ σχίσμα ποὺ χώρισε τὴν ἀνατολικὴ ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἐκκλησία ἦταν περισσότερο ἕνα πολιτικὸ παρά ἕνα θρησκευτικὸ γεγονός, ἔτσι καὶ ἡ ἀντίθεση τοῦ βορρᾶ πρὸς τὸ μεσογειακὸ νότο εἶχε, πλάι στὸ θρησκευτικὸ μεταρρυθμιστικὸ χαρακτήρα της, κ' ἕνα χαρακτηριστὴρα πολιτικὸ καὶ γενικώτερο πνευματικὸ. Κι' ἂν δὲ βρισκόταν ὁ Καλδίνος στὴ Γαλλία, θὰ γεννιόταν ὁ «Καλδινισμὸς» στὴν

Ἑγγλία ὅπου πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Καλβίνο, στὸν 14' αἰῶνα, εἶχε προβάλει ὁ Τζὼν Οὐίκλιφ καὶ εἶχαν σημειωθεῖ οἱ πρῶτες σοβαρὲς ἀντιδράσεις κατὰ τῆς Ρώμης. Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸν Λούθηρο. Χιλιάδες Λούθηροι ἦταν στὴ Γερμανία ἔτοιμοι, στὸν 15' αἰῶνα, νὰ ἐπαναστατήσουν. Ἄν βρέθηκε ὁ ἕνας, ὁ πιὸ πεισματάρης κι' ὁ πιὸ ἀποφασιστικός, αὐτὸ σημαίνει ἀπλούστατα ὅτι τὸν περίμεναν πολλοί, κι' ἀνάμεσα στοὺς πολλοὺς ὁ Ἄλμπρεχτ Ντύρερ. Διαβάζοντας τὸ ἡμερολόγιο τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἀνθρώπου καὶ ζωγράφου, βλέπουμε μὲ τί ἀγωνία συμμεριζόταν τὰ βήματα τοῦ Λουθήρου. Μήπως δὲν ὑπάρχει ὁ Λούθηρος στὸ πνεῦμα κιόλας τοῦ Μάιστερ Ἐκχαρτ πού στὶς ἀρχές τοῦ 14' αἰῶνα, μιλώντας ὅπως μίλησε γιὰ τὸ Θεὸ καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἀποστολή, εἶχε ξεφύγει οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴ Ρώμη, πράγμα πού δὲν ἔμεινε ἀπαρατήρητο ἀπὸ τὸν Πάπα; Τί σχέση, ἄλλωστε, μπορούσε ν'ἔχει ἡ Ἱερὴ Ἐξέταση μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ Μάιστερ Ἐκχαρτ ἢ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἁγγλοῦ ποιητῆ Λάνγκλαντ πού ὁ τελευταῖος, ζώντας στὸν 14' αἰῶνα, χτύπησε μὲ τόλμη, ἂν καὶ ἀνήκοντας στὴν καθολικὴ ἐκκλησία, τὴ διαφθορὰ καὶ τὴν ἀναξιοσύνη τῶν λειτουργῶν τῆς;

Κι' ὅμως, τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἀπλό. Ἕνας μέγας Πάπας, ὁ Ἰννοκέντιος ὁ Γ', πού μὲ τὸ αὐστηρὸ νεανικὸ του ἦθος ἀγωνίσθηκε γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀνόρθωση τῆς ἐκκλησίας, ὀργάνωσε ταυτόχρονα — χωρὶς νὰ τὸ θεωρήσει αὐτὸ ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν ἠθικὴ συνείδησή του — τὴν Ἱερὴ Ἐξέταση, στὰ 1199, γιὰ ν' ἀναστείλει τὴν ἐξάπλωση τῶν αἵρετικῶν. Οἱ Ἀλβιγηνοί, στὴ νότιο Γαλλία, εἶχαν γίνει ἕνας μέγας κίνδυνος γιὰ τὴν ἐκκλησία. Ἀμφισβητοῦσαν, ὅπως καὶ οἱ «Καθαροὶ» σὲ ἄλλες χώρες, τὴν ἀνθρώπινη ὑπόσταση τοῦ Ἰησοῦ, τὴ σάρκωση, τὸ θάνατο καὶ τὴν ἀνάστασή του. Κι' ἀποτελοῦσαν καὶ μιὰν ἔνοπλη πολιτικὴ δύναμη πού ὁ Ἰννοκέντιος ὁ Γ' ἀναγκάσθηκε μὲ τὰ ὄπλα, ἐπίσης, ν' ἀντιμετωπίσει. Δὲν εἶπε, ὅμως, ὁ Παῦλος: «τὸν δὲ ἀσθενοῦντα τῇ πίστει προσλαμβάνεσθε. . .»; Ὁ Ἰννοκέντιος ὁ Γ' ἦταν χριστιανὸς στὸ προσωπικὸ του ἦθος, ἀλλὰ ἦταν καὶ πολιτικὸς καὶ μάλιστα μέγας πολιτικὸς ἡγέτης. Ὅπως ἀντιμετώπισε τοὺς Ἀλβιγηνούς, σκορπίζοντας τὸ θάνατο καὶ τὴν καταστροφὴ σὲ ὀλόκληρες ἐπαρχίες τῆς Γαλλίας, ἔτσι ἀντιμετώπισε καὶ αὐτοκράτορες καὶ βασιλεῖς. Ἕνας ἄλλος, τὶς ἴδιες ἐκείνες μέρες, στὶς ἀρχές τοῦ 13' αἰῶνα, ἀνέβασε τὸν Χριστιανισμό

τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας ἐπάνω ἀπὸ κάθε ἐγκόσμια ματαιότητα. Ἔτσι σημειώθηκαν στὴν ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ οἱ μεγάλοι συμφηφισμοί: οἱ συμφηφισμοὶ ἀνάμεσα στὶς δυὸ τάσεις του, στὴν ἐγκόσμια καὶ τὴν ὑπερκόσμια. Ἐνῶ ὁ Ἰννοκέντιος ὁ Γ' καθαιροῦσε αὐτοκράτορες, πολεμοῦσε καὶ ἔχυνε αἷμα, ὁ Φραγκίσκος τῆς Ἀσσίζης ἀγαποῦσε, περιποιόταν τοὺς ἄρρωστους (πέρασε κι' ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν ἐμπειρία μιᾶς βαρειᾶς ἀρρώστιας), καθιέρωνε τὴ φτώχεια ὡς θεῖο δῶρο, ἄρχισε εἰκοσιεφτά ἐτῶν νὰ ἰδρῦει καὶ νὰ ὀργανώνει τάγματα ἀγάπης, φτώχειας καὶ μετάνοιας, μιλοῦσε μὲ τὰ πουλιά, κ' ἔγραφε τοὺς ποιητικώτατους θρησκευτικούς ὕμνους του. Ἄν ὁ Χριστιανισμὸς εἶχε σταθεῖ στὸ ἐπίπεδο τῆς ψυχῆς τοῦ Φραγκίσκου τῆς Ἀσσίζης, δὲ θὰ χρειαζόταν καμιά μεταρρύθμιση, δὲ θὰ σημειωνόταν καμιά ἐγκόσμια πάλῃ ἀνάμεσα στὶς ἐκκλησίες του, δὲ θάταν ὅμως κ' εὐκόλο — ἴσως νάταν, μάλιστα, ἀδύνατο — νὰ συκρατηθεῖ ὡς ἐγκόσμια ὀργάνωση.

Πάντα ξαναγυρίζουμε στὴν ἴδια διαπίστωση. Τὰ μεγάλα φαινόμενα τῆς ἱστορίας εἶναι μικτά. Δὲ θὰ μπορούσε, ἴσως, ὁ Χριστιανισμὸς νὰ γίνῃ ἓνα μεγάλο ἱστορικὸ φαινόμενο, ν' ἀγκυλιώσει ἠπείρους καὶ αἰῶνες, νὰ ἐμφυχώσει καὶ νὰ κινήσῃ ἑκατομμύρια ἀνθρώπους στὴν ἱστορικὴ τους δράση, ἂν εἶχε περιορίσει τὴν ἀποστολὴ του στὴν ἀπαλὴ καὶ μυστικὴ ἐπαφὴ του μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἂν δὲν ἐπιχειροῦσε νὰ ὀργανώσει καὶ νὰ ἐπηρεάσει τὴν ἐξωτερικὴ τους ζωὴ, τὴν κοινωνία. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ μπήκε καὶ στὴ δεύτερη αὐτὴ ἀποστολὴ, ἄρχισαν οἱ ἀντιθέσεις, τ' ἀνθρώπινα πάθη, οἱ ματαιοδοξίες, οἱ πολιτικὲς ἀνάγκες καὶ σκοπιμότητες, ἄρχισε ἡ «ἱστορία». Κι' αὐτὸς ὁ Λούθηρος ποὺ μὲ τὸ κίνημά του (ὁ ἴδιος ἀπόρησε ποὺ εἶχε μιὰ τόσο μεγάλη καὶ ἀπότομη ἐξάπλωση) ζήτησε ν' ἀπαλλάξῃ τὸν Χριστιανισμὸ ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ του σ' ἓναν ἐγκόσμιο ἡγέτη, τὸν Πάπα, καὶ ἀπὸ τὶς ἐγκόσμιες ματαιότητες, μπλέχτηκε σ' ἓναν ἀγῶνα γεμάτο ἀπὸ ἐγκόσμιο πάθος καὶ πολιτικὲς σκοπιμότητες, κ' ἔγινε ὁ ἰδρυτὴς μιᾶς νέας ἐκκλησίας. Ἔτσι, κ' οἱ «διαμαρτυρόμενοι» προκάλεσαν νέες διαμαρτυρίες ἐναντίον τους, ἡ ἐπανάσταση δὲν προκάλεσε μόνο τὴν ἀντεπανάσταση (τὴν ἀντιμεταρρύθμιση ποὺ μὲ τὴν ἰσχυρὴ ἠθικὴ ὠθηση τῶν Ἰησουϊτῶν πήρε, στὰ τέλη τοῦ 16' αἰῶνα, μορφὲς σημαντικὲς καὶ γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὴ γενικώτερη πνευματικὴ ζωὴ), ἀλλὰ

προκάλεσε καὶ νέες ἐπαναστάσεις, διαρκῶς νεώτερες «χειραφετήσεις» πού, ἐνῶ πρόβαλλαν πάντοτε ὡς χειραφετήσεις, δημιουργοῦσαν νέα δεσμὰ καὶ νέες τάσεις ἀνυπακοῆς καὶ ἐλευθερίας. Στὴν Ἀγγλία, εἰδικώτερα, μὲ ἀφορμὴ τὰ συνθήματα τοῦ Καλβίνου, συμπλέκονται τὰ διάφορα «ἀπολυτρωτικὰ» θρησκευτικὰ κινήματα, στὸν ΙΖ' αἰῶνα, τόσο πολὺ μεταξύ τους, ὥστε μέσ' στὶς ἴδιες τὶς στρατιωτικὲς μονάδες τῶν πουριτανῶν δὲν ξέρει ὁ κάθε πολεμιστὴς γιὰ ποιά πίστη πολεμᾷ ὁ πλησίον του καὶ ἀναγκάζεται ὁ Κρόμβελ, ὅταν πῆρε ὀριστικὰ στὰ χέρια του τὴν ἐξουσία, νὰ καταδιώξει τοὺς ἴδιους τοὺς φίλους του πού εἶχαν φθάσει στὰ ἄκρα.

6.— Ὡστόσο, ὁ Χριστιανισμὸς κρατήθηκε, ἀντιτάχθηκε στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, στὴν ἐγκόσμια ὀργάνωσή του, πέρασε ἀπὸ τὶς δοκιμασίες τῶν πιὸ σκοτεινῶν παθῶν πού ἀναπτύχθηκαν στοὺς κόλπους του, δείχτηκε ὡς πνεῦμα ἰσχυρότερο ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ του σάρκα. Ἄν, λοιπόν, στὴν ἐποχὴ μας ἔχουν οἱ ἄνθρωποι ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό, ἂν μέσα τους ἔχει στεριέψει ἢ μειωθεῖ ἐπικίνδυνα κάθε μεταφυσικὴ πηγὴ, αὐτὸ δὲ μπορούμε νὰ τὸ ἀποδώσουμε στὴν ἐκκλησία ἢ στὶς ἐκκλησίες, στὰ ἐλαττώματα πού εἶναι συνυφασμένα μὲ τὴν ἐγκόσμια ὀργάνωση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀφοῦ στοὺς αἰῶνες ἐκείνους πού τὰ ἐλαττώματα αὐτὰ εἶχαν ἐκδηλωθεῖ πολὺ ἐντονώτερα, ὁ Χριστιανισμὸς ὄχι μόνο δὲν ὑποχωροῦσε ἀπὸ τὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ τὶς κατακτοῦσε διαρκῶς περισσότερο. Ὑπάρχει, μάλιστα, κάποια συνάρτηση τῆς ἐντονης παρουσίας τοῦ Χριστιανισμοῦ μέσ' στὶς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων μὲ τὴν ἐντονη ἐκδήλωση τῶν μειονεκτημάτων του στὴν ἐξωτερικὴ ζωὴ τῆς ἱστορίας. Στὶς ὥρες τῶν σκοτεινῶν παθῶν ἦταν κ' ἡ μεταφυσικὴ νοσταλγία τῆς χριστιανικῆς ψυχῆς μεγάλη. Ἐπειδὴ, ἀκριβῶς, οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν πολὺ ἐντονα τὸν Χριστιανισμό μέσα τους, γι' αὐτὸ καὶ φανατίζονταν, χάνοντας στὴν ἱστορικὴ ζωὴ καὶ δράση τους τὸ μέτρο καὶ τὴν ἠθικὴ ἰσορροπία. Δὲν ἦταν, βέβαια, πάντα οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι πού πλήρωναν τὶς προϋποθέσεις τῆς ἐντονης ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ζωῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς δὲν ἦταν Κύριλλος, καὶ ὁ Κύριλλος δὲν ἦταν Γρηγόριος. Τὸ ἴδιο, ὁ Φραγκίσκος τῆς Ἀσσίζης δὲν ἦταν Ἰννοκέντιος, καὶ ὁ Ἰννοκέντιος ὁ Γ' δὲν ἦταν Φραγκίσκος. Σημειώθηκε, ὅμως, συχνὰ καὶ ἡ ταύτιση τῶν δυὸ ἀνθρώπινων τύπων στὸ

ἴδιο πρόσωπο. Ἐχομε καὶ πολλὰ παραδείγματα μεγάλων Χριστιανῶν ποὺ ἦταν ἀπαλοὶ μέσα τους καὶ στὴν ἄμεση ἀνθρώπινη διαγωγή τους, καὶ σκληροὶ στὴν ἱστορική τους δράση. Τέτοιοι ἦταν ὁ Βερνάρδος τοῦ Κλαιρβώ, στὸν ΙΒ΄ αἰῶνα, καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Λουδοβίκος ὁ Θ΄, ὁ «ἅγιος», στὸν ΙΓ΄ αἰῶνα.

Στὴν ἐποχὴ μας, ὁ Χριστιανισμὸς ἔπαιψε νὰ καθορίζει τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, νὰ ἐπηρεάζει ἄμεσα τὰ βήματά τους καὶ τὰ βήματα τῆς ἱστορίας. Ὑπάρχουν, βέβαια, ἀκόμα Χριστιανοὶ πολλοί, κ' οἱ καλύτεροὶ εἶναι ἴσως ἐκεῖνοι ποὺ δὲ φαίνονται· ὡστόσο, οὔτε οἱ ἄνθρωποι ὡς πλῆθη, ὡς ἀνώνυμες κοινότητες, ζοῦν ἔντονα μέσα τους τὸν Χριστιανισμό, οὔτε ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία ἐπηρεάζεται ἀποφασιστικὰ καὶ ἄμεσα (τουλάχιστον στὶς πιὸ πολλές χώρες) ἀπὸ τὴ θρησκεία ἢ τὴν ἐκκλησία. Ὅσο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ κινοῦνται ἡγετικὰ στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας, εἴτε ὡς πολιτικοὶ εἴτε ὡς ἐπιστήμονες καὶ ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος, ἐλάχιστοι ἀνάμεσά τους ἔχουν διατηρήσει μιὰ μεταφυσικὴ ἐλπίδα μέσα τους.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο, δίνοντας τὴν εἰκόνα τῆς ἐποχῆς μας, προσπάθησα νὰ βρῶ τοὺς λόγους ποὺ κάνουν τὸν ἄνθρωπο τῶν ἡμερῶν μας νὰ χάνει κάθε μεταφυσικὴ πίστη καὶ ἐλπίδα. Οἱ λόγοι αὗτοὶ δὲν ἔχουν καμιάν ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἐγκόσμια ὀργάνωση τοῦ Χριστιανισμοῦ, μὲ τὸν ἐκκλησιαστικὸ κατακερματισμὸ του. Ἡ γνώση εἶν' ἐκείνη ποὺ ἔκαμε τὸν ἄνθρωπο νὰ χάσει τὴν ἐπαφή του μὲ τὸ ἄγνωστο. Ἡ τεχνικὴ εἶν' ἐκείνη ποὺ δεσπόζοντας στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀκόμα καὶ στὸ χρόνο τῆς ζωῆς του, δένει τὸ πνεῦμα του σὲ τόσες ἀπαιτήσεις ποὺ δὲν εὐκαιρεῖ νὰ στραφῆί πρὸς τὰ μέσα. «Ἐνδον σκάπτε», «ἔσω βλέπε», συμβουλεύει ὁ αὐτοκράτορας Μάρκος Αὐρήλιος. Ἄλλὰ πῶς νὰ προλάβει νὰ σκάψει μέσα του ἢ ἔστω καὶ νὰ κοιτάξει μέσα του ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς μας; Καὶ ἂν ἔχει κάπου - κάπου καιρὸ νὰ κοιτάξει, παρεμβάλλεται ἡ γνώση (δὲ φταίει ἡ ἴδια, ἀλλὰ φταίει ἡ ἀδυναμία του νὰ ξεχωρίσει τὰ ἄσχετα) καὶ τὸν ἐμποδίζει νὰ προχωρήσει στὴ μεταφυσικὴ σφαῖρα τῆς ψυχῆς του. Στριμώχνεται, κουράζεται, ἀμφιβάλλει, δυσπιστεῖ, ἀπογοητεύεται, ζεῖ στὸ κενό. Μέσ' στὰ φοβερὰ γεγονότα τῶν ἡμερῶν μας, ὁ ἄνθρωπος ἔγινε ἔτσι τὸ φοβερότερο ἀπ' ὅλα: ἐνσαρκώνει τὸ κενό. Πῶς, ὅμως, ἐνσαρκώνει τὸ κενό ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς τῆς ἐποχῆς μας ποὺ

ξέρει περισσότερα ἀπ' ὅσα ἤξερε ὁ Σωκράτης, πού πετάει στὸν ἀέρα, καὶ ἀκουμπώντας τὸ δάχτυλό του σ' ἓνα κουμπὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ ὅποιον ἠπείρο ἐπιθυμεῖ; Ἐνσαρκώνει, ἀπλούστατα, τὸ κενὸ στὸ κομμάτι ἐκεῖνο τοῦ ἑαυτοῦ του πού δὲν εἶναι ταγμένο οὔτε νὰ βλέπει, οὔτε ν' ἀκούει, οὔτε νὰ ξέρει, ἀλλὰ πού εἶναι ταγμένο νὰ συζητῇ μὲ τὸ ἄγνωστο (ὡς «ἄγνωστο»), μὲ τὸ ἀόρατο, μὲ τὸ ἀθόρυβο. Τὸ κομμάτι αὐτὸ εἶναι ὁ οὐσιαστικὸς ἑαυτός του, ὁ θάνατος, ὁ Θεός, τὸ πᾶν.

7.— Ἄν γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ μεταφυσικὸ κενὸ ἔχει κάποιαν εὐθύνη καὶ ἡ ἐγκόσμια ὀργάνωση τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὴν εὐθύνη αὐτὴ δὲ μπορούμε νὰ τὴ βροῦμε οὔτε στὴν ὑπαρξη πολλῶν ἐκκλησιῶν ἢ δογματικῶν διαφορῶν, οὔτε στὰ ὁποιαδήποτε ἄλλα ἐλαττώματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ πού ἔχουν, ἄλλωστε, ὑποχωρήσει ἢ δὲ φαίνονται ὅσο ἔλλοτε, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε ἄλλοῦ. Ἡ ἐκκλησία — μιλάω γιὰ τὴν ἐκκλησία γενικὰ, ὁποιαδήποτε κι' ἂν εἶναι — δὲν κατάφερε ἀκόμα νὰ συλλάβει τὸ νόημα τοῦ κενοῦ πού ἔχει δημιουργηθεῖ μέσ' στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας. Θὰ μπορούσε, τάχα, νὰ τὸ ἐμποδίσει νὰ γεννηθεῖ, ἂν εἶχε συλλάβει τὸ κενὸ στὸ ἀληθινὸ του νόημα; Δὲν ξέρω ἂν θὰ μπορούσε. Ὡστόσο, θὰ βοηθοῦσε τὸν ἄνθρωπο νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει. Καὶ ὑπάρχει καιρὸς· μπορεῖ ἀκόμα καὶ σήμερα νὰ τὸν βοηθήσει.

Ἡ δυτικὴ ἐκκλησία πού εἶχε μιὰ μεγάλη ἱστορικὴ ἀνεση στὴν ἀνάπτυξη τῆς πνευματικῆς τῆς ἀποστολῆς καὶ πού ὡς ἐγκόσμια ὀργάνωση δὲν εἶναι μονάχα ἡ τελειότερη ἀπ' ὅλες τὶς ἐκκλησιαστικὲς ὀργανώσεις, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἡ τελειότερη ἐξουκρατικὴ γενικὰ ὀργάνωση πού ἔχει γνωρίσει ἡ ἱστορία, ἔδωσε καὶ δίνει δείγματα μιᾶς μεγάλης ἱκανότητος νὰ μπαίνει στὴ ζωὴ — τὴν ἰδιωτικὴ, τὴν ἐπαγγελματικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ — τῶν ἀνθρώπων πού ὑπάγονται στὴν ἠθικὴ τῆς ἐξουσίας. Τὸ ἔργο τῆς αὐτὸ τὸ συνεχίζει ἡ δυτικὴ ἐκκλησία καὶ στίς μέρες μας, καὶ ὑπάρχουν τμήματα λαοῦ, προπάντων στὴν Ἰταλία, στὴ Γαλλία, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὲς τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, πού, ἄσχετα ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴ μεταφυσικὴ τους τάση, δέχονται πρόθυμα — εἴτε ἀπὸ παράδοση καὶ συνήθεια, εἴτε ἀπὸ ἄμεσους ψυχολογικοὺς καὶ κοινωνικοὺς λόγους — νὰ καθοδηγοῦνται, στὰ οἰκογενειακὰ, ἐπαγγελματικὰ ἢ πολιτικὰ βήματα τῆς ζωῆς τους, ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ δὲν εἶναι κακό· εἶναι ἀπὸ

τὰ λίγα θετικά φαινόμενα στὴν ἠθικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς μας. Καὶ ὅλες, ἄλλωστε, οἱ ἐκκλησίες ἢ θρησκευτικὲς κοινότητες προσπαθοῦν νὰ κάμουν τὸ ἴδιο, ἀλλὰ ἡ ἐπιτυχία τους εἶναι μικρότερη. Ὡστόσο, κι' αὐτὸ ποὺ κατορθώνει ἡ δυτικὴ ἐκκλησία ἔχει μόνο μιὰν ἔμμεση σχέση μ' αὐτὸ ποὺ ζητάει ἡ ἐποχὴ μας, κρύβει ἀπὸ τὰ μάτια πολλῶν τὸ κενὸ ποὺ ὑπάρχει μέσα τους, ἀλλὰ δὲν τὸ πληρώνει ἢ τὸ πληρώνει λιγώτερο ἀπ' ὅ,τι θάπρεπε.

Ἡ δυτικὴ ἐκκλησία, ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλιλαίου, εἶχε δεῖξει μιὰ στάση ἀδιάλλακτη στὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴν πίστη καὶ στὴ γνώση. Ὅχι ὅμως μόνον ἡ δυτικὴ ἐκκλησία. Οἱ διαμαρτυρόμενοι ἦταν ἐξίσου ἀδιάλλακτοι, ἀδιάφορο ἂν δὲ χρησιμοποιοῦσαν τὴν Ἱερὴ Ἐξέταση ὡς ὄπλο. Ὁ Λούθηρος ὀνόμασε τὸν Κοπέρνικο «τρελλό», καὶ τὸν Κέπλερ τὸν χτύπησαν ἀργότερα οἱ διαμαρτυρόμενοι ὅσο καὶ οἱ καθολικοί. Καὶ μάλιστα περισσότερο ἀπὸ τοὺς καθολικούς. Ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς Δομινικανούς ποὺ ἦταν ἀδιάλλακτοι, οἱ Ἰησουῖτες ἔκαμαν τὴν πρώτη μεγάλη προσπάθεια νὰ συμβιβάσουν τὴν πίστη μὲ τὴ γνώση. Ἡ προσπάθεια αὕτη συνδέεται ἀκριβῶς μὲ τὴν πνευματικὴ περιπέτεια τοῦ Γαλιλαίου. Ἦταν, βέβαια, δύσκολο γιὰ τὴν ἐκκλησία νὰ ἐγκαταλείψει, ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη, τὴν προαιώνια ἀντίληψη ὅτι ἡ γῆ εἶναι τὸ κέντρο τοῦ κόσμου, ὅτι ἐπομένως ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ κέντρο τῆς δημιουργίας. Ἡ ἀντίληψη αὕτη στηριζόταν ὄχι μόνο στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ἀλλὰ καὶ στὸν Ἀριστοτέλη ποὺ ἀγνόησε τοὺς Πυθαγορείους, καθὼς καὶ στὸν ἀστρονόμο καὶ μαθηματικὸ Πτολεμαῖο ποὺ ἔζησε στὸν Β' αἰῶνα μ.Χ., στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ὡστόσο, οἱ Ἰησουῖτες προσπάθησαν νὰ συμβιβάσουν τὰ ἀσυμβίβαστα, ὅπως προσπάθησαν νὰ τὰ συμβιβάσουν καὶ στὴ σφαῖρα τῆς ἠθικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, κάνοντας πιὸ ἀνετη καὶ πιὸ ἥπια τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἐκκλησία. Ὁ Γαλιλαῖος, γιὰ πολλὰ χρόνια, ἦταν ὁ εὐνοούμενος τῶν Ἰησουϊτῶν. Ὁ Ἰησουῖτης ἀστρονόμος Χριστόφορος Κλάβιος ἔδειξε μεγάλη κατανόηση ἀπέναντί του, καὶ αὐτὸς ὁ Ἰησουῖτης καρδινάλιος Βελλαρμῖνος, ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Κάπουας, ἔκαμε ὅ,τι μπορούσε γιὰ νὰ πείσει φιλικὰ τὸν Γαλιλαῖο ν' ἀποφύγει τὴ χτυπητὴ καὶ κατηγορηματικὴ ἀντίθεσή του πρὸς τὴ γεωκεντρικὴ ἀστρονομικὴ θεωρία. Οἱ Ἰησουῖτες δὲν πῆγαν ν' ἀναστείλουν τὴ γνώση καὶ τὴν ἔρευνα, ἀφιερῶθηκαν μάλιστ' οἱ ἴδιοι στὴν καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ προσπάθησαν

μονάχα νὰ μαλακώσουν τὶς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στὴν πίστη καὶ στὴ γνώση. Ὁ Γαλιλαῖος, βέβαια, δὲ θέλησε νὰ ὑποκύψει στὶς φιλικὰς πιέσεις, ἂν καὶ εἶχε αἰσθανθεῖ μεγάλη ἱκανοποίηση γιὰ τὴν κατανόησιν ποὺ τοῦ ἔδειχναν οἱ Ἰησοῦίτες, κ' ἔτσι στὰ 1632 ὁ διάλογός του «Γιὰ τὰ δυὸ μεγάλα συστήματα τοῦ κόσμου» προκάλεσε τὴν περίφημη δίκη ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν καταδίκη του. Ἀλλὰ κι' ἀπέναντι τοῦ Κέπλερ ἔδειξαν οἱ Ἰησοῦίτες ἀρκετὴ ἀνοχὴ καὶ κατανόησιν. Ἡ πρόθεσή τους — μιὰ πρόθεσις ποὺ ἐπηρέασε ὀλόκληρη τὴ ζωὴ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας — ἦταν νὰ κάμουν καὶ τὴ γνώση κτῆμα τους, συμβιδάζοντας, ὅσο μπορούσαν, τὴν ἐπιστήμη μὲ τὴ μεσαιωνικὴ σχολαστικὴ σκέψιν ποὺ βρῆκε τὸ κορύφωμά της στὸ σύστημα τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου. Μέσ' ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν Ἰησοῦιτῶν πρόβαλαν, ὡς τὶς μέρες μας, πολλοὶ καὶ σημαντικοὶ ἀστρονόμοι, ζωολόγοι, ἐφευρέτες, γεωγράφοι, ἐθνολόγοι καὶ γλωσσολόγοι.

Ἀλλὰ τί σημαίνουν ὅλα αὐτά; Σημαίνουν, τάχα, ὅτι ἡ ἐκκλησία, μπαίνοντας στὴ νεώτερη ἐπιστήμη, ὅπως μπῆκε καὶ στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ, ἔκαμε τὴν ἐπιστήμη καὶ γενικὰ τὴ γνώση νὰ θεμελιώσει σὲ νέες βάσεις τὴν πίστη; Ἴσως ἡ πρόθεσις πολλῶν, προπάντων Ἰησοῦιτῶν, νᾶταν αὐτῇ. Ἀλλὰ μιὰ τέτοια πρόθεσις δὲν εἶχε καὶ δὲν ἔχει καμιά βάση. Δὲν ἔβλαψε, βέβαια, διόλου τὴ δυτικὴ ἐκκλησία τὸ ὅτι πολλοὶ λειτουργοὶ τῆς ἀναδείχτηκαν στὴν ἐπιστήμη, ὅπως ἀναδείχτηκαν κάμποσοι καὶ στὴν πολιτικὴ. Δὲν ἔβλαψε διόλου τὸ ὅτι οἱ θεολόγοι δείχτηκαν ἄξιοι νᾶναι καὶ μαθηματικοὶ καὶ ἱκανοὶ διάκονοι τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ὡστόσο, τὴν πίστη δὲν τὴ στήριξαν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Τὸ κενὸ ποὺ ἄρχισε νὰ δημιουργεῖται στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, τὸ μεταφυσικὸ κενό, ἔμεινε ἀνεπηρέαστο. Τὸ πρόβλημα, ἂν ἡ πίστη θ' ἀναγνώριζε τὴ γνώση, ἦταν, βέβαια, ἓνα πρόβλημα ἱστορικὰ σημαντικό. Καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ πρόβλημα αὐτὸ λύθηκε, καὶ πρέπει ν' ἀναγνωρίσουμε ὅτι τὴν πρώτη μεγάλη ὠθησιν γιὰ τὴ θετικὴ του λύσιν τὴν ἔδωσαν οἱ Ἰησοῦίτες μέσα στοὺς κόλπους τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας. Τὸ ἄλλο ὅμως πρόβλημα, τὸ πιὸ μεγάλο, τὸ φοβερότερο γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐποχὴ μας, εἶναι τὸ ἀντίστροφο: ἂν θὰ μπορέσει ἡ γνώση ν' ἀναγνωρίσει τὴν πίστη ἢ, μ' ἄλλα λόγια, ἡ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ὁ μεταφυσικὸς τῆς χώρας, κάτω ἀπὸ τὴν πίεσιν τῶν γνώσεων, ὀδύσασε

ἢ κινδυνεύει ν' ἀδειάσει, θὰ μπορέσει πάλι ν' ἀναλάβει τὴ μεταφυσικὴ τῆς δύναμη καὶ νὰ ἐπιτρέψει, πλάι στὴ γνώση, νὰ ὑπάρχει καὶ ἡ πίστις.

Ἄς σταθῶ πάλι στὴ δυτικὴ ἐκκλησίαι πού εἶναι ὁ ἰσχυρότερος καὶ ὁ πιὸ ὀργανωμένος ἐκκλησιαστικὸς ὀργανισμὸς στὸν κόσμον. Στὸν 12' αἰῶνα, ὅταν μὲ τὴν παρουσία τοῦ Γαλιλαίου, τοῦ Κέπλερ καὶ τοῦ Τόμας Χόμπς, εἶχε ἀρχίσει πιά νὰ χαράζεται, ἔστω καὶ ἄδηλα, ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἐποχὴ μας, τὰ μεγάλα ἐκκλησιαστικὰ πνεύματα στὴ Γαλλία δὲν ἔνωσαν καμιὰν ἀνάγκη νὰ προλάβουν τὴ δημιουργία τοῦ μεταφυσικοῦ κενοῦ μέσ' στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων. Ὁ κίνδυνος, βέβαια, δὲ φαινόταν ἄμεσος. Ὅταν ὁ Καρτέσιος, νομίζοντας ὅτι ἐγκαινιάζει τὴν πρώτη ἀληθινὴ φιλοσοφία, ἀνασυγκροτοῦσε στὸ βάθος ἐπάνω σὲ πιὸ λαμπροὺς συλλογισμοὺς τὴ μεσαιωνικὴ σχολαστικὴ ἐννοιοκρατία καὶ προσπαθοῦσε ν' ἀποδείξει μὲ τὴ λογικὴ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, ἦταν δύσκολο γιὰ τὸν Μποσσυέ ἢ τὸν Φενελόν, πού δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα οὔτε κἂν νὰ νομίζουν ὅτι σπάζουν τὸ δεσμό τους μὲ τὰ μεσαιωνικὰ φιλοσοφικὰ συστήματα πού εἶχε κυρῶσει ἡ ἐκκλησία, νὰ προχωρήσουν σὲ μιὰ πιὸ οὐσιαστικὴ ἐνατένιση τοῦ μεταφυσικοῦ. Πάντως, εἶναι κάπως περίεργο ὅτι ὁ Μποσσυέ, ὁ ἄνθρωπος πού ὕμνησε τόσοι νεκροὺς στὸς περιφημοὺς ἐπικήδειους λόγους του, δὲ στάθηκε σχεδὸν διόλου μπροστὰ στὸν ἴδιο τὸν θάνατο. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ φράση τοῦ μεγάλου ἐπισκόπου πού νὰ τὸν ἐμφανίζει νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ θάνατο ὡς τὴν πύλη πού ὀδηγεῖ στὸ μεγάλο ἄγνωστο. Καὶ αὐτὸς ὁ Φενελόν, ὁ φίλος τῶν Ἰησουϊτῶν, τὸ λεπτὸ αὐτὸ πνεῦμα πού εἶχε μὲ μεγάλη παιδαγωγικὴ εὐγένεια στραφεῖ πρὸς τὰ ἐγκόσμια, ἀρκιέται στὸ ἔργο του «Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ» νὰ μιμηθεῖ τὸν Καρτέσιο καὶ ν' ἀποδείξει μὲ λογικοὺς συλλογισμοὺς (λεπτότατους, βέβαια) ὅτι ὁ Θεὸς ὑπάρχει, καὶ ὅταν σ' ἓνα ἄλλο ἔργο του, στὶς «Ἐπιστολὲς γιὰ τὴ θρησκείαν», πραγματεύεται τὸ πρόβλημα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, ἀγνοεῖ οὐσιαστικὰ τὸ θάνατο καὶ καταφεύγει σὲ λογικοὺς, πάλι, συλλογισμοὺς καὶ σὲ ρητορισμοὺς γιὰ νὰ πείσει τὸν ἀναγνώστη του ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατη καὶ μάλιστα ὡς ὄν ἀκέραιο καὶ λογικό. Οἱ δυὸ ἐπίσκοποι, ὁ Μποσσυέ καὶ ὁ Φενελόν, τὰ πιὸ δημιουργικὰ ἐκκλησιαστικὰ πνεύματα στὰ τέλη τοῦ 12' καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 13' αἰῶνα, δὲν κατάλαβαν ποῖο εἶναι τὸ πρόβλημα καὶ ποιοὺς ὁ κίν-

δυνος. Καὶ ἡ ἐπίσημη θέσις τῆς ἐκκλησίας ἔμεινε ὡς τὰ σήμερα στὸ ἴδιο σημεῖο ποὺ χαρακτηρίζεται μὲ τὴν παρουσία τῶν δυὸ Γάλλων ἐπισκόπων. Ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριά ὑπάρχουν γιὰ τὴν ἐκκλησία (ὄχι μόνο γιὰ τὴ δυτική, ἀλλὰ γιὰ κάθε χριστιανικὴ ἐκκλησία) τὰ ἱερὰ γράμματα καὶ τὰ δόγματα, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὡς μόνο βοηθητικὸ στήριγμα, ἡ λογικὴ. Ἀλλὰ ποιά λογικὴ; Καμιὰ λογικὴ δὲν μπορεῖ νὰ στηρίξει ἄμεσα καὶ οὐσιαστικὰ τὴ σχέση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ ἄγνωστο, μὲ τὸ θάνατο, μὲ τὸ Θεό, μὲ τὸ πᾶν. Ἀκόμα λιγώτερο μπορεῖ νὰ στηρίξει τὴ σχέση αὐτὴ ἢ αὐτόνομη λογικὴ τῆς νοησιαρχίας, τὸ αὐτόνομο παιχνίδι τῶν ἐννοιῶν καὶ συλλογισμῶν ποὺ δὲ βασίζεται στὴ φυσικὴ ἐμπειρία. Ἡ φυσικὴ ἐμπειρία μπορεῖ νὰ γεννήσει τὴ μεταφυσικὴ διαίσθηση, ἢ αὐτόνομη λογικὴ τῶν ἐννοιῶν ποτὲ ἢ πολὺ δυσκολώτερα. Ἡ αὐτόνομη λογικὴ ἐπεξεργασία λέξεων καὶ ἐννοιῶν δὲν εἶναι κἂν γνώση. Αὐτὸ δὲν τῷξερε ἀκόμα ὁ Καρτέσιος, δὲν τῷξεραν καὶ οἱ δυὸ Γάλλοι ἐπίσκοποι, δὲν τὸ ξέρει καλὰ-καλὰ ἢ ἐκκλησία οὔτε σήμερα. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἦταν «γνώση», πῶς μπορεῖ ἢ γνώση νὰ συλλάβει τὸ ἀπόλυτο ἄγνωστο, ὅ,τι βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὸ νοῦ μας, πέρα ἀπὸ τὴ ζωὴ μας; Χρησιμοποιώντας ἢ ἐκκλησία τὴ «γνώση» γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴ σχέση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ ἄγνωστο, ἀποκαλύπτει μονάχα στὰ μάτια τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας τὴν ἀνεπάρκειά της, πείθει γιὰ τὸ ἀντίθετο. Ἡ πραγματικὴ γνώση, ἢ γνώση τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἔχει τόση λάμψη, ἀσκεῖ μιὰ τόσο μεγάλῃ πειθῶ, καὶ γεννάει, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τόσες ἀμφιβολίες γιὰ ὅσα πίστευαν οἱ «πιστοί», ὥστε ἢ «λογοπαικτικὴ» γνώση ποὺ χρησιμοποιεῖ ἢ ἐκκλησία γιὰ νὰ ἄρει τὶς ἀμφιβολίες αὐτὲς εἶναι πολὺ ἀδύνατη, πολὺ θαμπή, πολὺ ἄχρωμη. Στὴ γνώση δὲ μπορεῖ ν' ἀντιπαραταχθεῖ ἢ πίστη μὲ τὴν ἴδια τὴ γνώση. Στὰ μάτια καὶ τῶν πιὸ ἀνίδεων γίνεται σήμερα ἀντιληπτὸ ὅτι ἢ «γνώση» ποὺ χρησιμοποιεῖ ἢ πίστη — ἢ ἐκκλησία — εἶναι μονάχα ἓνα ὁμοίωμα γνώσης. Τὶς ἀμφιβολίες ἢ — ἀκόμα χειρότερα — τὰ ἀπόλυτα κενὰ ποὺ δημιουργεῖ ἢ γνώση (ἀδιάφορο ἂν δὲ φταίει ἢ ἴδια, ἀλλὰ φταίει ἢ ἀδύνατη συνείδηση τῶν ἀνθρώπων), δὲ μπορεῖ νὰ τ' ἀντιμετωπίσῃ ἢ πίστη μὲ μιὰν ἄλλη γνώση, διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ τὰ δημιουργεῖ, μὲ μιὰν ἄλλη λογικὴ, διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἐπάνω της βασίζονται οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες. Δὲν ὑπάρχει, ἄλλωστε, ἄλλη γνώση ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μιᾶ. Μπορεῖ, βέβαια, ἢ ἴδια ἢ γνώση

— ή μιὰ καὶ μοναδική — νὰ φθάνει μπροστὰ σὲ ἀδιέξοδα, ὅπως ἔδειξα στὸ τέταρτο κεφάλαιο ὅτι φθάνει· καὶ μπορεῖ, φθάνοντας στὰ ἀδιέξοδα (στὰ πολλὰ εἰδικώτερα, ἀλλὰ καὶ στὸ γενικό: στὴ γνώση τοῦ ἀπόλυτου ἀγνώστου) νὰ προσκαλεῖ τὴν πίστη, τὴ μεταφυσική μας βούληση, ν' ἀναλάβει τὸ ἔργο της. Δὲ μπορεῖ, ὅμως, ποτὲ νὰ γίνει ἡ ἴδια — ἢ νὰ γίνει ἡ λογικὴ ποὺ ἐπάνω της βασιζέται — τὸ ὄργανο γιὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου ποὺ καλεῖται νὰ ἐκτελέσει ἡ πίστη.

Ἡ ἐκκλησία, βέβαια, στέκεται προπάντων στὴν πίστη καὶ χρησιμοποιεῖ μόνο βοηθητικὰ τὴ γνώση. Σὲ ποιά, ὅμως, πίστη στέκεται; Στὴν αὐθεντία μόνο τοῦ γράμματος, τῶν ἱερῶν βιβλίων, καὶ στὰ δόγματα. "Ο,τι ὅμως ἀρκούσε ἄλλοτε, δὲν ἀρκεῖ σήμερα. Χωρὶς νὰ προσβληθεῖ ἡ αὐθεντία κανενὸς γράμματος καὶ τὸ κύρος κανενὸς δόγματος, χρειάζεται σήμερα κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀπλὴ παραπομπὴ σ' αὐτά. Στὰ δυὸ χιλιάδες χρόνια τοῦ Χριστιανισμοῦ βρέθηκαν μερικοὶ ἄνθρωποι ποὺ στάθηκαν ἀπόμερα καὶ ποὺ δὲν εἶχαν καμιὰν ἄμεση ἀποστολὴ μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἐκκλησίας, βρέθηκαν μερικὰ ἰδιότυπα πνεύματα ποὺ, χωρὶς νὰ τὸ ἀπαιτεῖ στὶς μέρες τους ἡ ἐποχὴ, προχώρησαν ἀρκετὰ πρὸς αὐτὸ τὸ «περισσότερο» ποὺ σήμερα εἶναι ἀπαραίτητο. Τέτοια πνεύματα ἦταν ὁ Μάϊστερ "Εκχαρτ, ὁ Ἰάκωβος Μπαϊμε. Κι' ἀργότερα, ὅταν ἄρχισε νὰ τὸ ζητάει ἡ ἐποχὴ, ὁ Οὐίλλιαμ Μπλέικ, ὁ Ράϊνερ Μαρία Ρίλκε. Καί, φυσικά, κάμποσοι ἄλλοι ἀκόμα. "Οσοι, ὅμως, προχώρησαν σὲ κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ γράμμα καὶ ἀπὸ τὸ δόγμα (κι' ὅσο περισσότερο προχωρεῖ κανένας, τόσο βαθύτερα μπαίνει στὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα τοῦ Ἰησοῦ), μίλησαν μιὰ γλώσσα σχεδὸν ἀκατανόητη γιὰ τοὺς πολλούς, προπάντων μάλιστα γιὰ ὅσους λέγονταν μορφωμένοι, στάθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴν κοινωνία, ἔξω κι' ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Τὸν "Αγγελο Σιλέσιο, στὸν ΙΖ' αἰῶνα, τὸν πῆραν ἀπὸ τὸν προτεσταντισμὸ οἱ Ἰησουῖτες, ἀλλὰ δὲν τὸν πρόβαλαν. Πῶς μπορούσαν, ἄλλωστε, νὰ προβάλουν στοὺς πολλούς τὰ ἔμμετρα ρητὰ του ποὺ βρίσκονται στὴ συλλογὴ «Ὁ Χερουβικὸς ὁδοιπόρος»; Ἡ «μυστικὴ» φωνὴ τῶν μεγάλων αὐτῶν πνευμάτων τῆς ἐρήμου δὲν εἶναι καμωμένη γιὰ ν' ἀκουσθεῖ ἀπὸ τοὺς πολλούς. Ἡ φωνὴ τῶν προφητῶν τοῦ Ἰσραὴλ ἀκουγόταν, εἴτε τῶθελαν οἱ πολλοὶ εἴτε δὲν τῶθελαν, εἴτε μπορούσαν νὰ τὴν καταλάβουν εἴτε ὄχι. Τὴν ἐποχὴ, ὅμως, ἐκείνη ἀναγκάζονταν οἱ ἄνθρωποι ν' ἀκοῦν καὶ

τῆ φωνῇ ποῦ δὲν ἤθελαν ν' ἀκούσουν ἢ ποῦ δὲν τὴν καταλάβαιναν. Σήμερα, ὅμως, τίποτα δὲν τοὺς ἀναγκάζει νὰ τὴν ἀκούσουν. Ἄκόμα καὶ χθές, ὁ Μάϊστερ Ἔκχαρτ ἢ ὁ Ἰάκωβος Μπαίμε, ἤξεραν ὅτι ἔπρεπε νὰ ζήσουν ἀπόμερα.

8.—Ἡ ἐκκλησία ἔχει μπροστά της ἓνα μεγάλο ἔργο. Φοβούμαι ὅτι ἔχει τὸ αἶσθημα — καὶ μιλάω γιὰ τὴν ἐκκλησία γενικά, ὅποια καὶ νάναί — ὅτι τὸ μεγάλο της ἔργο βρίσκεται πίσω της, στὸ παρελθόν, καὶ ὅτι ἀρκεῖ ν' ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ παρελθόν γιὰ νὰ ζήσει ὅπως-ὅπως καὶ στὸ μέλλον. Κάποια φοβία, κάποιο αἶσθημα μειονεκτικότητας, κατέχει τὴν ἐκκλησία μπροστά στις μεγάλες δυνάμεις τῆς ἐποχῆς μας, προπάντων μπροστά στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴν τεχνική. Μένοντας στὴν αὐθεντία τοῦ γράμματος καὶ στὸ κύρος τοῦ δόγματος, προχωρώντας τὸ πολύ, γιὰ νὰ στηρίξει τὸ ἄγνωστο καὶ τὸ ἄλογο, σὲ λογικοὺς συλλογισμοὺς ποῦ ἀνάγονται στὴ σχολαστικὴ μεσαιωνικὴ φιλοσοφία, αἰσθάνεται ἡ ἐκκλησία — χωρὶς νὰ τὸ λέει — ὅτι εἶναι ἀσυγχρόνιστη, ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται στὴ σκέψη ἢ στις ψυχικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας. Καὶ ἀντὶ νὰ προχωρήσει, στέκεται πίσω, κατέχεται ἀπὸ δισταγμοὺς, δέχεται νὰ μπεῖ στὴ σκιά, ἀρκεῖ νὰ ἐπιζήσει, ἔστω καὶ στὴ σκιά.) Ἡ δυτικὴ, εἰδικότερα, ἐκκλησία μπορεῖ νὰ μὴν τὴ δείχνει τὴ διάθεση αὐτῆ, προβάλλει ἔντονα καὶ στὸ προσκῆνιο, ἀντενεργεῖ, ἀντεπιτίθεται. Ὡστόσο, τὸ προσκῆνιο, ὅπου ἐξακολουθεῖ νὰ προβάλλει ὑπερήφανη ἡ δυτικὴ ἐκκλησία καὶ νὰ πιάνει μάλιστα πραγματικὴ θέση, δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀγωνία τῆς ἐποχῆς μας, δὲν εἶναι ὁ μεταφυσικὸς χώρος τῆς ψυχῆς ποῦ ἔχει ἀδειώσει καὶ πρέπει νὰ πληρωθεῖ, εἶναι ἓνας τόπος ποῦ πολλὲς ἄλλες δυνάμεις (κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς) τὸν κατέχουν ἐπίσης. Κ' εἶναι χρήσιμη ἡ παρουσία τῆς ἐκκλησίας καὶ στὸν τόπο αὐτόν, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀρκετὴ. Στὸ βάθος, κι' αὐτὴ ἡ δυτικὴ ἐκκλησία, παρὰ τὴν ὑπερήφανη προβολή της στὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ προσκῆνιο, κατέχεται, ἐπίσης, ἀπὸ τὸ αἶσθημα ὅτι τὰ πνεύματα τῶν ἀνθρώπων τῆς ξεφεύγουν, ὅτι ξεφεύγουν γενικά (ἀκόμα καὶ τὰ πνεύματα ἐκείνων ποῦ δέχονται συμβατικὰ τὴν ἠθικὴ ὑπαγωγή τους στὴν ἐκκλησία) ἀπὸ κάθε πίστη, ἀπὸ κάθε ἐλπίδα, ἀπὸ κάθε μεταφυσικὸ νόημα τῆς ζωῆς. Ἄν ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ ἄνθρωποι ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ ἑαυτοῦ τους εἶναι σωστὴ, ἡ παθητικὴ παρακολούθηση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ ἢ ἡ ἀντιμετώ-

πιστή του με τὰ ανεπαρκέστατα μέσα πού χρησιμοποιεῖ ἡ ἐκκλησία, παραπέμποντας στὰ δόγματα ἢ ἐπιχειρώντας με λογικούς συλλογισμούς καὶ με τὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτο νὰ ἐδραιώσῃ τὴν πίστη, εἶναι κάτι τὸ ἱστορικὰ ἀδικαιολόγητο. Ἡ ἐκκλησία ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει μπροστά της ἕνα ἔργο μεγάλο. Θάλεγα, μάλιστα, ὅτι ἔχει μπροστά της ἕνα ἔργο πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ἔργο πού ἐπιτελέσθηκε με τὴν ἴδρυσή της, με τὴν ἴδρυση καὶ ἐξάπλωση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Γιὰ νὰ ἐπιτελεσθεῖ, ὅμως, τὸ πολὺ μεγαλύτερο ἔργο πού βρίσκεται μπροστά της, πρέπει νὰ ξαναμπεῖ βαθύτατα μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, μέσα στὴν ψυχὴ πού ἄδειασε ἢ πού πάει ν' ἀδειάσει, καὶ πρέπει νὰ μπεῖ, ὅπως μπηκαν ὁ Ἰησοῦς καὶ οἱ ἀπόστολοι καὶ τόσοι μάρτυρες καὶ ἅγιοι ἄλλοτε, ὄχι μόνο με τὸ λόγο, ἀλλὰ καὶ με τὸ παράδειγμα. Καὶ ὁ λόγος πρέπει νάναί νέος — τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα τοῦ Ἰησοῦ ἀνανεωμένο στὸν αἰώνιο λόγο του —, καὶ τὸ παράδειγμα πρέπει νάναί νέο. Ὁ Ἰάκωβος Μπαϊμε, ὁ ἀγνὸς παπουτῆς τοῦ Γκαϊρλιτς, εἶπε, στὶς ἀρχὲς τοῦ 13' αἰώνα, τὰ σοφὰ λόγια: «Δὲν εἶναι πίστη αὐτὴ τὸ νὰ νομίζεις ὅτι ὁ Χριστὸς πέθανε γιὰ σένα, κι' ὅτι ἔχυσε γιὰ σένα τὸ αἷμα του, γιὰ νὰ γίνεις ἐσὺ μακάριος». Ἡ φράση αὐτὴ μπορεῖ νὰ φαίνεται ὅτι ἔρχεται σὲ ἀντίθεση με τὸ λόγο τοῦ Παύλου: «εἰς ὑπὲρ πάντων ἀπέθανεν», ἀλλὰ τὸ νόημά της δὲν εἶναι διόλου ἀντίθετο. Θᾶταν πολὺ φαρισαϊκὴ ἢ ἐρμηνεῖα μας, ἂν λέγαμε ὅτι ὁ Παῦλος, μιλώντας ὅπως μίλησε, ἐννοοῦσε ὅτι με τὸ θάνατο τοῦ «ἐνός», με τὴ σταύρωση τοῦ μεγάλου Ἑσταυρωμένου, λυτρώθηκαν οἱ ἄνθρωποι αὐτόματα, καὶ ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού ἀκούστηκε τὸ φοβερὸ «τετέλεσται» δὲν ἔχει ἀνάγκη κανένας ἄλλος ἄνθρωπος νὰ σταυρωθεῖ. Ναί, ὁ Ἰησοῦς «ὑπὲρ πάντων ἀπέθανεν», ἀλλὰ ὄχι «γιὰ σένα», «γιὰ χατήρι σου», γιὰ νὰ κάνει ἀνετώτερη τὴ ζωὴ σου καὶ νὰ σὲ ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὸ δικό σου χρέος. Πεθαίνοντας «ὑπὲρ πάντων», ἔδειξε ἀκριβῶς ὁ Ἰησοῦς τὸ δρόμο πού πρέπει κ' ἐσὺ ν' ἀκολουθήσεις. Σταυρώθηκε, ὄχι γιὰ ν' ἀπαλλάξῃ ἐσένα ἀπὸ τὴ σταύρωση, ἀλλὰ γιὰ νὰ σὲ κάνει, ἀντίθετα, νὰ μπορεῖς κ' ἐσὺ νὰ σταυρωθεῖς. Ὁ Ἰησοῦς σὲ σώζει καλώντας σε νὰ σωθεῖς μόνος σου. Μέσα στὴ φράση αὐτὴ νομίζω ὅτι βρίσκεται ὁλόκληρο τὸ μυστήριον τῆς «χάριτος».

Ὁ Ὀλιβερ Κρόμβελ, λίγο πρὶν παραδώσῃ τὸ πνεῦμα του, ἀνησύχησε γιὰ τὴ σωτηρίαν τῆς ψυχῆς του καὶ ρώτησε τὸν πιστό

του έφημέριου: «Πέστε μου: μπορεί νά ξεπέσει κανείς από την κατάσταση τής χάριτος»; 'Ο έφημέριος του άπάντησε άρνητικά. Κι' ό Κρόμβελ είπε: «Τότε είμαι ήσυχος, γιατί ξέρω ότι βρέθηκα για μιá φορά στην κατάσταση τής χάριτος». 'Ο 'Ιωάννης ό Χρυσόστομος και ό Αύγουστίνος δέ θα συμφωνούσαν με τόν έφημέριο του Κρόμβελ. Και θα είχαν δίκιο διαφωνώντας. 'Ο Κάρολος ό Α' πού μ' όλα τά λάθη και τ' άμαρτήματά του ανέβηκε τις τελευταίες του ώρες (όπως τó δείχνει κ' ή θαυμάσια τελευταία έπιστολή του πρós τó γιό και διάδοχό του) σ' ένα μεγάλο ύψος ήθικης διαύγειας, δέν είχε την ιδέα ότι είχε ποτέ του βρεθεί στην κατάσταση τής «χάριτος». Κι' όμως πέθανε όπως ό 'Ιησούς, ενώ ό Κρόμβελ πέθανε σαν κοινός νοικοκύρης, στο κρεβάτι του, έχοντας γύρω του τά παιδιά του, τή γυναίκα του και τούς γαμπρούς του. Και οί δυό αντίπαλοι ήταν χριστιανοί πού άμάρτησαν πολύ, αλλά και πού πόνεσαν πολύ. 'Ωστόσο, ό Κάρολος ό Α', χωρίς νά περάσει από την κατάσταση τής «χάριτος» πού γύρω από τó πρόβλημά της οί θεολόγοι όλων τών αίωνων έγραψαν τόσα περιττά και άντιφατικά λόγια, είχε την τύχη νά πεθάνει ως «βασιλεύς των 'Ιουδαίων». 'Ο 'Ιησούς δέ σταυρώθηκε για ν' άπαλλάξει έμάς από τή σταύρωση. Δέν υπάρχει «χάρις» πού νά μάς σώζει χωρίς νά σώζουμε έμείς, τήν κάθε στιγμή, τόν έαυτό μας. Και ό ύψιστος άναβαθμός τής «χάριτος» είναι ή σταύρωση πού άποδεχόμαστε οί 'ίδιοι ως άμοιβή για τή ζωή μας, ως τόν άξιο μισθό μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ὁ πόνος

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ἔχει βαθύτατα συνδέσει τὸ θάνατο μὲ τὸν πόνο. Ἐχει συνδέσει τὴ ζωὴ μὲ τὸν πόνο. Ὁ Ἰησοῦς, πρὶν πεθάνει, πόνεσε ὅσο κανένας ἄλλος. Τὸ οὐσιαστικώτερο μέρος τῆς ζωῆς του ἦταν ὁ πόνος πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο.

Ἡ στάση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπέναντι τοῦ θανάτου δὲν εἶναι διόλου στωϊκῆ. Ὁ Μάρκος Αὐρήλιος λέει: «Τοῦτο μὲν οὖν κατὰ ἄνθρωπὸν ἐστὶ ληλογισμένον, μὴ δυσχερῶς μηδὲ ὠστικῶς μηδὲ ὑπερηφάνως πρὸς τὸν θάνατον ἔχειν, ἀλλὰ περιμένειν ὡς μίαν τῶν φυσικῶν ἐνεργειῶν». Τὴ συμβουλή αὐτὴ δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ τὴ χτυπήσει ὁ Χριστιανισμὸς, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀνάγκη καὶ νὰ τὴ δώσει. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ σοῦ κάνει ἀνετώτερο τὸ θάνατο — ἢ ἀνετώτερη τὴ σκέψη τοῦ θανάτου —, ἀλλὰ ἐνδιαφέρεται νὰ σοῦ κάνει τὸ θάνατο σημαντικώτερο. Σημαντικώτερο καὶ ἀπὸ τὴ ζωὴ. Ἄν σ' αὐτό, δηλαδὴ στὸ νὰ γίνῃ ὁ θάνατος γιὰ σένα σημαντικώτερος, μπορεῖ νὰ βοηθήσει ὁ πόνος, τότε χρειάζεται κι' ὁ πόνος. Καὶ χρειάζεται ὅπωςδῆποτε ὁ πόνος. Ὁ σωματικὸς, ὁ πνευματικὸς, ὁ ψυχικὸς πόνος.

2.— Γιὰ νὰ μπῶ στὸ βαθὺ νόημα ποῦ ἔχει ὁ σύνδεσμος τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὸν πόνο, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ θάνατο, θὰ ζητήσω τὴ βοήθεια ἐνὸς μεγάλου Χριστιανοῦ ποῦ στὴ σύντομη ζωὴ του — ἔζησε μόνο σαρανταδύο χρόνια (ἀπὸ τὰ 1813 ὡς τὰ 1855) — γνώρισε καὶ τοὺς τρεῖς πόνους, τὸ σωματικὸ, τὸν πνευματικὸ καὶ

τὸν ψυχικὸ πόνον. Ὁ Χριστιανὸς αὐτός, ὁ Δανὸς Σαίρεν Κίρκεγκαρτ, τάβαλε στὸ τελευταῖο στάδιο τῆς ζωῆς του μὲ τὴν ἐκκλησία, μὲ κάθε ἐκκλησία, ρίχνοντας στὶς ἐκκλησίες ὅλων τῶν αἰώνων τὴ μομφή ὅτι τοὺς ἔλειψε ὁ ἠρωϊσμός καὶ ὅτι δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τὸν Χριστιανισμό τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ὁ Κίρκεγκαρτ ἔδειξε μεγάλη αὐστηρότητα στὴν ἐπίθεσή του· ὡστόσο, ἀδιάφορο ἂν εἶχε δίκιο ἢ ὄχι, ἡ ἐκκλησία ποὺ δέχθηκε τὴν ἔντονη ἐπίθεσή του δὲν μπορεῖ νὰ τὸν ἐπικαλεσθεῖ ὡς δικό της. Ὁ λόγος του δὲν ἦρθε ἀπὸ τὴν ἐκκλησία· ἦρθε ἀπὸ τὴ μοναξιά, ἀπὸ τὴν ἔρημο. Κι' ὁ λόγος του εἶναι μεγάλος, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀκόμα καρποφορήσει.

Ὁ Κίρκεγκαρτ ἔχει γράψει μερικὲς ἀπὸ τὶς ὠραιότερες σελίδες ποὺ ἔχουν ὡς τώρα γραφεῖ γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ πόνου, τῆς λύπης, τοῦ πάσχειν. Θὰ τὶς ἔγραφε τάχα ὁ νέος αὐτός μὲ τὸ χλωμὸ καὶ σημαντικὸ πρόσωπο (σημαντικὸ καὶ μάλιστα ὁμορφο μᾶς ἐμφανίζει τὸ πρόσωπό του τὸ μολύβι τοῦ ἑξαδέρφου του ποὺ τὸν σκιστάρισε), ἂν δὲν εἶχε ὁ ἴδιος πονέσει πολὺ; Ἴσως, ὄχι. Ἄν θέλετε, ὁπωςδήποτε ὄχι. Ἄλλὰ τί θὰ πεῖ αὐτό; Ὁ χαρούμενος δὲ μᾶς πείθει γιὰ τὴν ἀξία τῆς χαρᾶς του, γιὰ τὴ μεταφυσικὴ τῆς ἀξίας· ὁ πονεμένος μᾶς πείθει γιὰ τὴν ἀξία τοῦ πόνου. Κι' αὐτὸ μᾶς φθάνει.

Ὁ Κίρκεγκαρτ ξέρεي ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος ποὺ νὰ διάλεξε τὸν πόνον, τὸ πάσχειν, ὡς σκοπὸ τῆς ζωῆς του· «ὅποιος πιστεύει ὅτι τόκαμε, ἀπατάει μονάχα τὸν ἑαυτό του». Χρειάζεται μιὰ «θεικὴ καθοδήγηση» γιὰ νὰ γεννηθεῖ ἡ ἐπιθυμία τοῦ πόνου στὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ «φυσικὸς ἄνθρωπος» δὲ μπορεῖ ποτὲ νὰ ἐπιθυμήσει ἓνα τέτοιο πράγμα. «Πρέπει νὰ σημειωθεῖ μέσα σ' ἓναν ἄνθρωπο ἢ πιὸ βαθειὰ ἀλλαγὴ γιὰ νὰ φθάσει νὰ πιστέψει στὸ μυστικὸ τοῦ πόνου». Πρέπει νὰ διδαχθεῖ τὸ μυστικὸ αὐτὸ «ἀπὸ τὸν Μοναδικὸ ποὺ βγῆκε στὸν κόσμον μὲ τὴν πρόθεση νὰ θελήσει νὰ πονέσει». Ὁ Μοναδικὸς εἶναι ὁ Ἰησοῦς.

«Καίπερ ὦν υἱός, ἔμαθεν ἀφ' ὧν ἔπαθεν τὴν ὑπακοήν», λέει ὁ Παῦλος στὴν ἐπιστολὴ του «πρὸς Ἑβραίους». Καὶ ὁ Κίρκεγκαρτ παίρνει τὴ φράση αὐτὴ τοῦ Παύλου καὶ τὴν ἀναλύει. Ὁχι, δὲν τὴν ἀναλύει, ἀλλὰ τὴ συνθέτει μὲ τὴν ἀποστολὴ τοῦ ἀνθρώπου. «Ἡ σχολὴ τοῦ πόνου μορφώνει γιὰ τὴν αἰωνιότητα», λέει ὁ Κίρκεγκαρτ. Ὁ πόνος εἶναι ὁ μεγάλος παιδαγωγός. Κι' αὐτὸν τὸν Ἰησοῦ τὸν ἔμαθε ὁ πόνος νὰ ὑπακούει· τὰ «πάθη» του τοῦ

δίδαξαν τὴν ὑπακοή. Ὁ Ἰησοῦς εἶπε: «πάτερ, εἰ βούλει παράνεγκε τοῦτο τὸ ποτήριον ἀπ' ἐμοῦ· πλὴν μὴ τὸ θέλημά μου ἀλλὰ τὸ σὸν γινέσθω». Καὶ σχολιάζει ὁ Κίρκεγκαρτ: «Τὸ ὅτι τὸ εἶπε αὐτὸ (ὁ Ἰησοῦς), εἶναι τὸ πρῶτο μέρος τῆς ὑπακοῆς, καὶ τὸ ὅτι τ' ἄδειασε τὸ πικρὸ ποτήρι εἶναι τὸ δεύτερο. Ἄν, χωρὶς νὰ πείθῃ, εἶπε, ἄδειαζε τὸ πικρὸ ποτήρι, ἡ ὑπακοή του δὲ θάταν τέλεια. Στὴν ὑπακοή ἀνήκει ἐπίσης, καὶ πρὶν ἀπ' ὅλα, ἡ παρακλητικὴ ἐρώτηση καὶ ἡ ἐρωτηματικὴ παράκληση: ἂν εἶναι τὸ θέλημα τοῦ Πατρός, καὶ ἂν δὲ μπορεῖ νὰ γίνῃ ἄλλιως. Ἔτσι ἦταν ἡ ζωὴ του ὑπακοῆ, ὑπακοῆ μέχρι θανάτου, μέχρι τοῦ θανάτου του στὸ σταυρό. Ἐκεῖνος ποὺ ἦταν ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ζωὴ, ἐκεῖνος ποὺ δὲν εἶχε ἀνάγκη νὰ μάθῃ τίποτα, ἔμαθε τὸ ἕνα, ἔμαθε τὴν ὑπακοή. Σὲ τόσο στενὴ σχέση βρίσκεται ἡ ὑπακοή μὲ τὴν αἰώνια ἀλήθεια, ὥστε ἐκεῖνος ποὺ εἶναι ἡ ἀλήθεια μαθαίνει τὴν ὑπακοή».

Καὶ προχωρεῖ ὁ Κίρκεγκαρτ: «Ἄν τὰ πράγματα εἶχαν ἔτσι, ὥστε ἡ ὑπακοή νὰ διαδέχεται αὐτόματα τὸν πόνο, τότε θὰ ἦταν εὐκόλο νὰ βρεθεῖ ἐκεῖνος ποὺ θὰ εἶχε τὸ θάρρος νὰ διαλέξῃ τὸν πόνο, καθὼς κ' ἐκεῖνος ποὺ, ὅταν θὰ ρχόταν ὁ πόνος σ' αὐτόν, θὰ εἶχε τὸ θάρρος νὰ μακαρίσῃ τὸν ἑαυτὸ του. Ἄλλὰ τὰ πράγματα δὲν εἶναι ἔτσι· μὲ τὴ μάθηση δὲν πάνε ὅλα τόσο εὐκόλα. Ὁ πόνος εἶναι, ἂν μιλήσουμε ἀνθρώπινα, ὁ πρῶτος κίνδυνος, ἀλλὰ ὁ ἄλλος κίνδυνος, ὁ ἀκόμα ἀπαισιώτερος, εἶναι τὸ νὰ μὴ μάθουμε τὴν ὑπακοή». Ὁ πόνος, χωρὶς τὴν ὑπακοή, χωρὶς τὴ συμμόρφωση, εἶναι τὸ φοβερότερο ἀπ' ὅλα. Σβύνει τὸ πνεῦμα, ὁδηγεῖ στὴν ἀπελπισία. Ἐπειδὴ, ἀκριβῶς, ὁ πόνος εἶναι τόσο ἐπικίνδυνος, «γι' αὐτὸ ἔχουμε δίκιο λέγοντας», προσθέτει ὁ Κίρκεγκαρτ, «ὅτι ἡ σχολὴ αὐτὴ (ἡ σχολὴ τοῦ πόνου) μορφώνει γιὰ τὴν αἰωνιότητα». Ὅλα τ' ἄλλα ποὺ μαθαίνουμε στὴ ζωὴ, τὰ μαθαίνουμε στρέφοντας τὸν ἑαυτὸ μας πρὸς τὰ ἔξω· καὶ παρ' ὅλες τὶς γνώσεις μας μπορεῖ ὁ ἑαυτὸς μας νὰ μείνῃ ἕνας ἄγνωστος. «Ὁ πόνος, ἀντίθετα, στρέφει τὸν ἄνθρωπο πρὸς τὰ μέσα». Ἄν τὸ πετύχει αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος, χωρὶς νὰ ἐπιχειρήσῃ μιὰν ἀπελπισμένη ἀντίσταση, τότε ἀρχίζει ἡ μεγάλη μάθηση. «Ὅταν πάσχει ἕνας ἄνθρωπος καὶ θέλει νὰ μάθῃ ἀφ' ὧν ἔπαθεν, τότε μαθαίνει ἀδιάκοπα κάτι γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ γιὰ τὴν σχέση του μὲ τὸ Θεό· κ' αὐτὸ εἶναι τὸ σημεῖο ποὺ δείχνει ὅτι μορφώνεται γιὰ τὴν αἰωνιότητα». Ἡ σχολὴ τοῦ πόνου εἶναι ἕνας ἀργὸς καὶ

βαθμιαίος θάνατος, είναι «ένα θνήσκειν, είναι οί σιωπηλές ώρες ένός θνήσκειν' στη σχολή αύτή, ύπάρχει στο μάθημα πάντοτε σιωπή». «Μόνον ό πόνος μορφώνει για την αιώνιότητα' γιατί ή αιώνιότητα βρίσκεται στην πίστη, αλλά ή πίστη βρίσκεται στην ύπακοή και ή ύπακοή στον πόνο. 'Η ύπακοή δέν ύπάρχει έξω από τον πόνο, ή πίστη δέν ύπάρχει έξω από την ύπακοή, ή αιώνιότητα δέν ύπάρχει έξω από την πίστη».

3.— Μέν όσα λέει ό Κίρκεγκαρτ δέν άποδεικνύει, βέβαια, τίποτα. 'Αλλά πώς μπορούμε νά ζητήσουμε άποδείξεις για όσα δέ μπορεί νά τά συλλάβει ή γνώση; 'Ο πόνος, ό βαθύς και μεγάλος, είναι πέρα από κάθε γνώση. 'Η μόνη του σχέση με τη γνώση είναι ότι ή ίδια ή γνώση, για τον άνθρωπο τον άληθινό, είναι πόνος. Τό λέει και ό 'Εκκλησιαστής: «ό προστιθείς γνώσιν προσθήσει άλγημα». 'Η γνώση οδηγεί στον πόνο, ένώ ό πόνος δέν οδηγεί στη γνώση, αλλά οδηγεί τό πνεύμα κάπου άλλου, όπως και ό θάνατος τό οδηγεί άλλου. 'Ο πόνος, ό πρόδρομος του θανάτου μέσ' στην ίδια τη ζωή, οδηγεί τό πνεύμα πέρα από τη γνώση, στο Θεό, στην αιώνιότητα, στο πάν.

Μετά τον Κίρκεγκαρτ, τον άμεμπτο και τον άγνό, που είπε τις μεγάλες λέξεις ότι την άγνότητα «δέ μπορεί ούτε ό θάνατος νά τραυματίσει θανάσιμα», ως πάμε στον ένοχο και άμαρτωλό, στον "Όσκαρ Ουάιλντ. Μίλησε κι' αυτός για τον πόνο, άφού τον γνώρισε και πόνεσε πολύ· κ' έγραφε κι' αυτός μερικές από τις ωραιότερες σελίδες που έχουν γραφεί ως τώρα για τον πόνο. Οί σελίδες αυτές βρίσκονται στο «De profundis». Τον πόνο τον παίρνει ό "Αγγλος ποιητής άλλοτε ως άλγος και άλλοτε ως λύπη, ως θλίψη. Στον 'Ιησού που είπε «περίλυπός έστιν ή ψυχή μου έως θανάτου», συνδυάσθηκε ή λύπη, ή θλίψη, με τους φοβερότερους σωματικούς πόνους, με την άναμονή των σωματικών αυτών πόνων, αλλά και των ψυχικών. "Ας πούμε ότι όλα αυτά ύπάρχουν μαζί και ως μη τά ξεχωρίσουμε.

Τό προανάκρουσμα του "Όσκαρ Ουάιλντ στις σελίδες του για τον πόνο — τις καλύτερες σελίδες που έχει γράψει — είναι ή φράση: «'Όπου ύπάρχει θλίψη, εκεί ύπάρχει γή ίερή». Για νά μπει στο θέμα του, ξεκινάει από τους στίχους δυο ποιητών, του Γουόρσγουορθ και του Γκαίτε. 'Ο πρώτος, ό "Αγγλος, λέει σ' ένα στίχο του ότι ό πόνος, τό πάσχειν, «έχει τη φύση του άπείρου». Και ό δεύτερος, ό Γερμανός, λέει ότι «όποιος ποτέ δέν έφαγε με

δάκρυα τὸ φωμί του, ὅποιος δὲν πέρασε ποτὲ θλιμμένες νύχτες θρηνώντας ἐπάνω στὸ κρεβάτι του, αὐτὸς δὲ σὰς γνωρίζει, ὡ οὐράνιες δυνάμεις». Τὸ τετράστιχο τοῦ Γκαίτε, σὲ μετάφραση τοῦ Κάρλαιλ, τὸ εἶχε πει πολλές φορές στὸν Ὁσκαρ Οὐάιλντ ἢ μητέρα του. Ἀλλὰ ὁ γιὸς δὲν ἤθελε ν' ἀκούσει. Μισοῦσε, ὅπως μᾶς λέει, καὶ τὰ δυό: καὶ τὸ πάσχειν καὶ τὴ θλίψη. Τὰ θεωροῦσε ὡς τρόπους καὶ μορφές τῆς ἀνθρώπινης ἀτέλειαι. Ἦρθε, ὅμως, ἡ ὥρα πού πόνεσε κι' αὐτός, ὁ ἀλαζονικὸς ὑβριστῆς τοῦ πόνου. Καὶ πόνεσε πολύ. Καὶ τότε κατάλαβε ὅτι τὸ πάσχειν «εἶναι πραγματικὰ μιὰ ἀποκάλυψη». Καὶ γράφει: «Διακρίνει κανένας (ὅταν πάσχει) πράγματα πού δὲν εἶχε διακρίνει πρὶν ποτέ».

«Πίσω ἀπὸ τὴ χαρὰ καὶ τὸ γέλιο», λέει ὁ Ὁσκαρ Οὐάιλντ, «μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μιὰ ἰδιοσυγκρασία ἀξεστη, σκληρὴ καὶ ἀναίσθητη. Ἀλλὰ πίσω ἀπὸ τὴ θλίψη ὑπάρχει πάντοτε θλίψη. Ὁ πόνος, ἀντίθετα ἀπὸ τὴ χαρὰ, δὲ φορᾷ μάσκα». Καὶ προσθέτει: «... ἀπὸ θλίψη πλάσθηκαν οἱ κόσμοι, καὶ στὴ γέννα ἑνὸς παιδιοῦ ἢ ἀστρου ὑπάρχει πόνος». Ἄλλοτε, πρὶν ἀπὸ τὴ βαρεῖα δοκιμασία του καὶ τὴ φυλακὴ, πίστευε ὁ Ὁσκαρ Οὐάιλντ — καὶ τὸ λέει, συνεχίζοντας στὸ «De profundis» τῆ σειρὰ τῶν συλλογισμῶν του — ὅτι ἡ εὐτυχία στὸν κόσμο δείχνει πὼς ὁ Θεὸς δὲν ἀγάπησε τὸν ἄνθρωπο, καὶ ὅτι ὅπου κι' ἂν ὑπῆρχε κάποια θλίψη, ἀκόμα κ' ἡ θλίψη ἑνὸς παιδιοῦ πού κλαίει σ' ἓνα περβολάκι γιὰ ἓνα λάθος πού ἔκαμε ἢ δὲν ἔκαμε, ὀλόκληρη ἢ ὀψη τῆς Δημιουργίας χαλοῦσε ἀπόλυτα». «Τώρα μοῦ φαίνεται», λέει ὁ Ὁσκαρ Οὐάιλντ, «ὅτι ἡ ἀγάπη ὁποιοῦδήποτε εἶδους εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ ἐξήγηση τῆς τόσο μεγάλης ποσότητος πόνου πού ὑπάρχει στὸν κόσμο. Δὲ μπορῶ νὰ συλλάβω μιὰν ἄλλη ἐξήγηση. Εἶμαι πεπεισμένος ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλη, καὶ ὅτι ἂν ὁ κόσμος ἔχει ἀληθινὰ πλασθεῖ, ὅπως εἶπα, ἀπὸ θλίψη, τότε πλάσθηκε ἀκριδῶς μὲ τὰ χέρια τῆς ἀγάπης. . .».

Καὶ ὁ ἄθρησκος Ὁσκαρ Οὐάιλντ πού λέει ὅτι ἡ θρησκεία μὲ τὰ ἐξωτερικὰ τῆς σύμβολα δὲ μπορεῖ νὰ τὸν βοηθήσει (ἀλλὰ πού λέει, ἐπίσης, ὅτι οὔτε ἡ γνώση μπορεῖ νὰ τὸν βοηθήσει), φθάνει, ἀκολουθώντας τὸ δρόμο τοῦ πόνου καὶ τῆς ἀγάπης, στὸν Ἰησοῦ, στὸ μεγάλο τέρμα, στὴ μεγάλη ἀρχή. Καὶ παραδίνεται μὲ τὶς ὠραιότερες λέξεις καὶ τὰ ὠραιότερα νοήματα σ' ἐκείνον πού «ὅ,τι ἦταν ὁ Θεὸς γιὰ τὸν πανθειστή, ἦταν ὁ ἄνθρωπος γι'

αυτόν», σ' εκείνον πού «έκαμε τὸν ἑαυτό του νᾶναι ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου τῶν θλίψεων», σ' εκείνον πού, ὕστερ' ἀπὸ τὴ δική του παρουσία στὴ γῆ, μονάχα ἔνας μπορεῖ, κατὰ τὸν Ἄγγλο ποιητὴ, νὰ σταθεῖ πλάι του ὡς Χριστιανός: ὁ Φραγκίσκος τῆς Ἀσσίζης. Ὁ Ὁσκαρ Οὐάιλντ λέει: «Ἡ ζωὴ ὀλόκληρη τοῦ Χριστοῦ — τόσο τέλεια μπορούν ἡ θλίψη καὶ ἡ ὁμορφιὰ νὰ γίνουν ἓνα πράγμα στὸ νόημά τους καὶ στὴν ἐκδήλωσή τους — εἶναι πραγματικὰ ἓνα εἰδύλλιο». Μὲ τὸν βέβηλο καὶ ἀμαρτωλὸ Ὁσκαρ Οὐάιλντ «συνεπορεύθη» ὁ Ἰησοῦς πρὸς τὴν κώμη πού ὀνομάζεται «Ἐμμαούς».

4.—Ὁ πόνος εἶναι, ἀληθινά, τὸ μεγαλύτερο μυστήριον στὸν κόσμον, τὸ *inysterium magnum*. Γιατί ὑπάρχει ὁ πόνος; Τὸ ὅτι ὑπάρχει χαρὰ, αὐτὸ δὲν εἶναι πρόβλημα. Λέμε ὅτι ἡ χαρὰ εἶναι αἴσθημα. Δὲν εἶναι οὔτε κἂν αἴσθημα. Καὶ πάντως δὲν εἶναι αἴσθησις. Εἶναι, καθαρὰ φυσιολογικά, μονάχα ἡ ἀπουσία τοῦ πόνου, κάτι ἀρνητικὸ ἢ, ἔστω, οὐδέτερο. Καὶ ὅπως δὲν εἶναι αἴσθησις, ἔτσι δὲν εἶναι οὔτε αἴσθημα. Ἀφοῦ δὲν τὴν αἰσθάνεται τὸ σῶμα, δὲν τὴν αἰσθάνεται οὔτε ἡ ψυχὴ, οὔτε τὸ πνεῦμα. Ἀπλούστατα, κι' αὐτὸ πού λέμε αἴσθημα χαρᾶς εἶναι μονάχα ἡ ἀπουσία τοῦ πόνου ἢ τῆς λύπης. Τὸν πόνον τὸν αἰσθάνονται, ὡς πόνον σωματικόν, καὶ τὰ ζῶα. Κ' ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι ἔχουμε κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ αἴσθημα τοῦ πόνου. Ἐχουμε τὴ συνείδηση τοῦ πόνου. Ἐχουμε τὴ συνείδηση ὅτι ὁ πόνος, ὁ σωματικὸς καὶ ὁ ψυχικὸς, εἶναι κάτι τὸ ἀτέλειωτο, ἐγγίζει τὴν αἰωνιότητα καὶ τὸ θάνατον, «ἔχει τὴ φύση τοῦ ἀπείρου», ὅπως λέει πολὺ σωστὰ ὁ Γουόρσγουορθ. Ὁ κόσμος ὀλόκληρος εἶναι γεμάτος ἀπὸ πόνον. Πῶς συμβαίνει αὐτό; Τί νόημα ἔχει αὐτὸ τὸ μυστήριον; Καὶ ἂν ἀκόμα δὲν ἦταν ἡ χαρὰ κάτι τὸ οὐδέτερον, καὶ εἶχαμε τὸ δικαίωμα νὰ πούμε ὅτι ὁ κόσμος εἶναι γεμάτος ἀπὸ χαρὰ, ἡ διαπίστωση αὐτὴ θάταν ἡ ἀπλή διαπίστωση ἑνὸς φυσικοῦ γεγονότος. Τὸ γεγονός αὐτό, ἂν ἦταν γεγονός, θάταν ἰσάξιο καὶ θὰ εἶχε τὴν ἴδια σημασίαν μὲ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ζῶα τρῶνε ἢ πίνουσι ἢ πηδοῦσι ἢ χασμουριοῦνται. Δὲ μπορούμε νὰ πούμε τὸ ἴδιον γιὰ τὸν πόνον. Αὐτὸς δὲν εἶναι διόλου φυσικὸς ἢ αὐτονόητος. Ὁ Ὁσκαρ Οὐάιλντ τὸν συνδυάζει καὶ μὲ τὴ γένεση τῶν ἄστρων. Ἡ ἔκφρασις εἶναι ποιητικὴ. Αὐτό, ὅμως, δὲ μειώνει τὴν ἀξίαν της. Ποιὰ μεγάλῃ ἔκφρασις δὲν εἶναι, τάχα, ποιητικὴ; Ἄν ὑπάρχει ποίησις στὸν κόσμον, ὑπάρχει οὐσιαστικὰ μόνον ἢ προπάντων

γιατί υπάρχει πόνος και γιατί υπάρχει θάνατος. Δεν είναι διόλου κάτι τὸ ἀπλὸ καὶ κάτι αὐτονόητο: τὸ ὅτι πονᾶμε. Τὸ ποτάμι τρέχει, ποτίζει, δροσίζει· ὁ ἀέρας φυσάει, ἀλλάζει τὶς θερμοκρασίες καὶ ἰσορροπεῖ τὰ καθεστῶτα πυκνότητος τῆς ἀτμοσφαιρας· ὁ πόνος τί κάνει μέσ' στὴ φύση; Γιατί μέσα στὰ τόσα φυσικὰ καὶ αὐτονόητα ὑπάρχει αὐτὸ τὸ μυστήριο;

Ὁ Νίτσε νόμισε ὅτι, γιὰ νὰ φανεῖ ἀντιχριστιανικός, ἔπρεπε σ' ὀλόκληρη τὴ φιλοσοφία του ν' ἀγνοήσει ἢ νὰ περιφρονήσει τὸν πόνο καὶ τὴ συμπόνια. Κ' ἔτσι κατάφερε μονάχα νὰ γίνῃ ὀλόκληρη ἡ φιλοσοφία του (ὅπως ἦταν, οὐσιαστικά, καὶ ἡ ἀθάνατη ζωὴ του) ἓνας μορφασμὸς πόνου. Ὁ Μιχαὴλ - Ἄγγελος, χωρὶς νᾶναι λιγώτερο προβληματικός, ἦταν πιὸ εὐλικρινής. Δεν πόνεσε μόνο, ἀλλὰ καὶ ὕμνησε τὸν πόνο, ὡς ζωγράφος καὶ ὡς γλύπτης, ἀλλὰ καὶ σὲ στίχους του. Κι' ὁ πόνος εἶναι ἀληθινὰ ἄξιος νὰ ὕμνηθῇ. Ἀφοῦ δὲ μπορούμε νὰ τὸν ἐξηγήσουμε, πρέπει νὰ τὸν ὕμνοῦμε.

Βέβαια, μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε — ὄχι πάντοτε, ἀλλὰ συχνά — τὸ συγκεκριμένο λόγο πού μᾶς κάνει νὰ πονᾶμε σωματικά ἢ ψυχικά. Δὲ μπορούμε, ὅμως, νὰ ἐξηγήσουμε, οὔτε καν νὰ συλλάβουμε, τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχει στὸν κόσμον ὁ πόνος. Ὅταν ἔχουμε πολλὰ ὥρες νὰ φᾶμε ἢ νὰ κοιμηθοῦμε, πεινᾶμε ἢ νυστάζουμε. Ξέρουμε, ὅμως, πολὺ καλὰ σὲ τί σωματικὲς ἀνάγκες ἀνταποκρίνεται τὸ φαγητὸ ἢ ὁ ὕπνος καὶ ποιά εἶναι τ' ἀποτελέσματά τους. Ποιὸ εἶναι, τάχα, τὸ φυσικὸ ἀποτέλεσμα πού προκαλεῖ ὁ πόνος, ἔστω ὁ καθαρὰ σωματικὸς πού τὸν ξυπνάει ἓνα τραῦμα ἢ ὀποιαδήποτε ἄλλη ὀργανικὴ βλάβη ἢ ἀφορμὴ; Ἐνῶ ὁ ὕπνος ἱκανοποιεῖ τὴ νύστα καὶ τὸ φαγητὸ τὴν πείνα, καὶ ξέρουμε καλὰ ποιὲς φυσιολογικὲς συνέπειες ἔχουν γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ὀργανισμοῦ μας, ὁ πόνος δὲ θεραπεύει τὸ τραῦμα ἢ τὴν ὀποιαδήποτε ὀργανικὴ βλάβη, δὲν ἔχει κανένα φυσιολογικὸ ἀποτέλεσμα. Εἰδοποιεῖ — λένε — τὴ συνείδηση ὅτι κάτι κακὸ συμβαίνει· ἀλλὰ εἶναι τάχα κι' αὐτὴ ἡ στιγμιαία φυσιολογικὴ ἀποστολὴ του διαπιστωμένη; Ὁ πόνος εἶν' ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀκραία γεγονότα, ὅπως ὁ θάνατος.

Ὁ περίφημος γιατρὸς καὶ χειρουργὸς Κάρλ Λούντβιχ Σλάιχ, ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ φωτεινὰ πνεύματα τοῦ αἵωνα μας πού ὁ Γιούνγκ τὸ παραλληλίζει μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Παράκελσου στὴν ἐπαναστατικὴ σημασία του γιὰ τὴν ἰατρικὴ, ταυτίζει ἀπόλυτα τὴ φυσιολο-

γική έννοια του σωματικού με τη φυσιολογική έννοια του ψυχικού πόνου και θεωρεί άσημαντη τη θεωρία των νευρολόγων εκείνων που λένε ότι η σημασία του πόνου (φυσικά, του σωματικού) εξαντλείται στην αποστολή, που έχει, να ειδοποιεί τον άνθρωπο για έναν επικείμενο κίνδυνο. Ο Σλάιχ δεν προχωρεί στη βαθύτερη σύλληψη της σημασίας του πόνου, αλλά με τις παρατηρήσεις του ξεκαθαρίζει το έδαφος από τις πρόχειρες νευρολογικές θεωρίες γύρω από το μεγάλο αυτό πρόβλημα. Κι' ανοίγοντας έτσι το δρόμο, δίνει σ' εμάς το δικαίωμα να θέσουμε μερικά βασικά ερωτήματα: "Αν ο πόνος υπάρχει μόνο και μόνο για να μας προειδοποιεί ότι κάποιος κίνδυνος μας απειλεί, πώς δικαιολογείται το γεγονός ότι η προειδοποίηση αυτή γίνεται σχεδόν πάντοτε όταν ο κίνδυνος είναι μικρός, και γίνεται σπανιότατα όταν ο κίνδυνος είναι μεγάλος; Για μια πάθηση του έγκεφάλου ή της καρδιάς μας προειδοποιεί μόνο σπάνια ο πόνος (και πάντως ποτέ ως πόνος του ίδιου του έγκεφάλου ή της ίδιας της καρδιάς), ενώ για μια πάθηση των δοντιών μας μας προειδοποιεί πάντοτε ανελλιπέστατα. Τί είδους φρουρός είναι αυτός που καλεί σε συναγερμό τις αισθήσεις μας, όταν ο κίνδυνος είναι μικρός, και άδιαφορεί όταν πλησιάζουν δυνάμεις ισχυρές που απειλούν τη ζωή μας ή στην προσέγγιση τέτοιων φοβερών δυνάμεων άλλοτε δίνει το σήμα του κινδύνου και άλλοτε όχι; Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του καρκίνου, δηλαδή η σχέση του πόνου με τον καρκίνο. Σε μια διάλεξή του για τον καρκίνο (που την παρεμβάλλει ολόκληρη στα συναρπαστικά απομνημονεύματά του), ο μεγάλος χειρουργός Φερδινάνδος Ζάουερμπρουχ τονίζει ιδιαίτερα το γεγονός ότι ο καρκίνος — ή ασθένεια που αν δεν την προλάβεις έντοπισμένη, δηλαδή ως μονάχα τοπική βλάβη, οδηγεί αναπότρεπτα στο θάνατο — αρχίζει μυστικά, «όπως ρίχνεται στον άνθρωπο τη νύχτα ο κλέφτης, χωρίς πόνους...». Και συμπληρώνει ο Ζάουερμπρουχ τη σχετική παρατήρησή του σ' ένα άλλο σημείο της ομιλίας του λέγοντας: «Μόνον όταν εισδύει ο όγκος στα γειτονικά μέρη και καταστρέφει το περιβάλλον του, μόνο τότε έρχονται οι πόνοι. Άλλα τότε είναι συχνά πολύ άργα». Τί σημαίνει αυτό; Τί γίνεται ή θεωρία που λέει ότι η αποστολή του πόνου είναι να προειδοποιεί για τον κίνδυνο που έπέρχεται; Τί νόημα έχει ή μάταιη προειδοποίηση ή μάλλον ειδοποίηση που σημειώνεται όταν είναι πια πολύ άργα; Άφου ή βλάβη έχει άφ-

χίσει και τὸ νεόπλασμα ἔχει ἀναπτυχθεῖ, γιατί — ἂν εἶναι ὁ πόνος πραγματικὰ ταγμένος νὰ προειδοποιεῖ γιὰ τὸν κίνδυνο μὲ τὸ σκοπὸ νὰ λάβει ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεσματικὰ μέτρα γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή του — νὰ μὴν ἀρχίζει ὁ πόνος ὅσο ὑπάρχει ἀκόμα καιρὸς γιὰ μιὰν ἀποτελεσματικὴ ἀμυντικὴ ἐπιχείρηση, δηλαδὴ ἐγχείρηση; Εὐτυχῶς ἡ διάγνωση τοῦ καρκίνου γίνεται καὶ μὲ πολλοὺς ἄλλους τρόπους πρὶν ἀρχίσουν οἱ πόνοι, κ' ἔτσι ἡ παράλειψη τοῦ πόνου νὰ εἰδοποιήσῃ ἐγκαίρως τὸν ἄρρωστο δὲν εἶναι μοιραία γιὰ τὴ ζωὴ ὄλων τῶν ἀνθρώπων ποὺ προσβάλλονται ἀπὸ καρκίνο. Γιατί, ὅμως, σημειώνει ὁ πόνος τὴν παράλειψη αὐτὴ (ποὺ εἶναι, ὡστόσο, μοιραία γιὰ πολλοὺς ἄρρώστους) καί, ἀφοῦ ἔρχεται ὅταν εἶναι συνήθως ἀργά, δὲν ἔρχεται λίγο νωρίτερα; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀπλούστατη: ὁ πόνος δὲν ἔχει τὴν ἀποστολὴ νὰ εἰδοποιεῖ γιὰ τὸν κίνδυνο ποὺ ἀπειλεῖ τὴ ζωὴ. Ἄν τὴν εἶχε τὴν ἀποστολὴ αὐτὴ, θάταν εὐσυνείδητος καὶ θάκανε ἀνελλιπέστατα τὸ καθήκον του. Ὁ ὀδοντόπνονος δὲ θάταν ἔτσι ἀπὸ τοὺς ὀξύτερουσ πόνουσ, ἂν ἀποστολὴ τοῦ πόνου ἦταν ἡ προστασία τῆς ζωῆς. Ὁ πόνος προστατεύει κάτι πολὺ σπουδαιότερο: προστατεύει τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ψυχὴ.

Ἄλλὰ καὶ ἂν ἀκόμα παραδεχθοῦμε ὅτι ὁ σωματικὸς πόνος προειδοποιεῖ — ἔστω, κάπου - κάπου, μὲ τρόπο φυσιολογικὰ ἀνισόρροπο — γιὰ τὸν κίνδυνο ποὺ ἔρχεται, πῶς μπορούμε νὰ ἐρμηνεύσουμε, μὲ βάση τὴ νευρολογικὴ αὐτὴ θεωρία, τὴ σημασία τοῦ ψυχικοῦ πόνου ποὺ δὲν προειδοποιεῖ ποτὲ γιὰ τίποτα; Κι' ἀφοῦ δὲ μπορούμε νὰ ἐρμηνεύσουμε φυσιολογικά, δηλαδὴ σὲ σχέση μὲ τὴ φυσιολογικὴ του συνέπεια ἢ σκοπιμότητα, τὸν ψυχικὸ πόνου, δὲ μπορεῖ νὰ σταθεῖ καὶ ὁποιαδήποτε φυσιολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ σωματικοῦ πόνου. Ἡ ἔχουν τὴν ἴδια φυσιολογικὴ ἀποστολὴ οἱ πόνοι — οἱ σωματικοὶ καὶ οἱ ψυχικοὶ — ἢ δὲν ἔχουν ἀπλούστατα καμιά. Τὸ δεύτερο εἶναι τὸ πιὸ πιθανό.

Ὅπως δὲ μπορούμε νὰ συλλάβουμε τὸ θάνατο, ὅπως δὲ μπορούμε νὰ συλλάβουμε τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου ἢ τὸ ἄπειρο, ἔτσι δὲ μπορούμε νὰ συλλάβουμε καὶ τὸν πόνου. Ἀνήκει κι' αὐτὸς στὸ ἀπόλυτο ἄγνωστο, δηλαδὴ σ' ἐκεῖνο ποὺ ξεπερνάει τὰ ὄρια τοῦ νοῦ καὶ πού, ὅσο κι' ἂν αὐξάνουν οἱ γνώσεις μας, δὲ θὰ μπορέσει ποτὲ νὰ γίνῃ γνωστὸ ἢ νὰ γίνῃ λιγώτερο ἄγνωστο. Ἄλλη γέφυρα ποὺ νὰ ἐνώνει τὸ ἀπόλυτο ἄγνωστο καὶ τὴ συνείδησή μας δὲν ὑπάρχει ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πίστη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ γέ-

φουρα. "Οποιος δὲν ξέρει νὰ τὴ στήσει, μπορεῖ νὰ γνωρίζει πολ-
λὰ πράγματα, ἀμέτρητα πράγματα, ἀλλὰ δὲ γνωρίζει τὸν ἑαυτό
του. Τὸ ἀπόλυτο ἄγνωστο δὲν τὸ γνωρίζουμε ποτέ, ἀλλὰ πιστεύ-
οντας σ' αὐτό, δηλαδὴ νιώθοντας μέσα μας τὴν ἱερὴ μεταφυσικὴ
νοσταλγία πρὸς αὐτό, γνωρίζουμε τὸν ἑαυτό μας. Καὶ ἀσκούμε,
ἔτσι, τὸν ἑαυτό μας στὸ ὑψηλότερο ἔργο ποὺ μᾶς ἔχει τάξει
ἡ ζωὴ. Ἀσκώντας τον στὸ ἔργο αὐτό, τὸ ὑψηλό, τὸν κάνουμε ἀξιο-
ν' ἀσκῆσει ἐνάρετα καὶ ὅλα τὰ χαμηλότερα ἔργα. Ἀσκώντας τον
στὴν ἰδέα τοῦ θανάτου, στὸ νόημα τοῦ πόνου (σὲ ιδέες καὶ νοή-
ματα ποὺ στὸ βάθος δὲν εἶναι οὔτε ιδέες οὔτε νοήματα, γιὰτὶ
ἀπλούστατα δὲ συλλαμβάνονται λογικά), τὸν ἀσκούμε καὶ γιὰ τὴ
ζωὴ καὶ γιὰ τὴ χαρὰ, δηλαδὴ τὸν κάνουμε νᾶναι πιὸ ἀξίος καὶ
στὴ ζωὴ καὶ νὰ μὴ στέκεται στὴ χαρὰ ἢ νὰ τὴ δέχεται — αὐτὴ
τὴν ὑποθετικὴ καὶ στὸ βάθος ἀνύπαρκτη χαρὰ — μὲ ταπεινοφρο-
σύνη καὶ μὲ συστολή.

Ὁ θάνατος εἶναι πιὸ ἀφηρημένος· ὁ πόνος πιὸ συγκεκριμέ-
νος. Τὸ θάνατο τὸν φοβόμαστε, ἀλλὰ δὲν τὸν ζοῦμε τὸν ἴδιον (ἢ,
ἔστω, νομίζουμε ὅτι δὲν τὸν ζοῦμε, ἐνῶ στ' ἀλήθεια ζεῖ μέσα
μας καὶ ζοῦμε μέσα του)· τὸν πόνο τὸν αἰσθανόμαστε, τὸν ζοῦμε
σὰν κάτι τὸ συγκεκριμένο, τὸν νιώθουμε ἐπάνω στὸ ἴδιο μας τὸ
κορμὶ ἢ μέσ' στὴν ψυχὴ μας, καὶ ἡ παρουσία του εἶναι τόσο ἄμε-
ση ποὺ μᾶς κάνει συχνὰ νὰ κλαίμε ἢ νὰ κρυναζοῦμε ἢ νὰ δαγ-
κάνουμε τὰ χεῖλη μας. Τὸν πόνο τὸν αἰσθάνεται ἄμεσα καὶ ὁ χει-
ρύτερος ἄνθρωπος, κι' ὁ πιὸ ἀναίσθητος, κι' ὁ πιὸ πεπορωμένος.
Τὴν ὥρα ποὺ πονάει πολὺ, ἀγιάζει ὡς ἓνα σημεῖο κι' ὁ πιὸ ἀνιέρ-
ος. Γι' αὐτὸ ὁ πόνος, ποὺ μόνο ἀπὸ ἀγάπη μπορεῖ νὰ δόθηκε
στὸν ἄνθρωπο, εἶναι πιὸ ἀποτελεσματικὸς παιδαγωγὸς κι' ἀπὸ
τὸ θάνατο. Καὶ κάνει, συχνὰ, τὸν ἴδιο τὸ θάνατο ἐπιθυμητό. Ὁ
πολὺ μεγάλος πόνος (ὁ σωματικὸς ἢ ὁ ψυχικὸς) κάνει πολλοὺς
νὰ εὐχονται νὰ πεθάνουν, τοὺς κάνει ν' ἀναζητοῦν τὸ θάνατο ὡς
λυτρωτή. Ἔτσι ἀναγκάζονται νὰ σκεφθοῦν ὅτι ὑπάρχει κάτι καλύ-
τερο ἀπὸ τὴ ζωὴ, κάτι ἀνώτερο, κάτι τὸ ἀπόλυτα ἄγνωστο ποὺ
ὡστόσο, ἂν καὶ ἄγνωστο, γίνεται πιὸ ἐπιθυμητὸ ἀπ' ὅλα τὰ γνω-
στά. Καμιὰ γνώση δὲ μπορεῖ νὰ ἐμποδίσει αὐτὴ τὴ μεταφυσικὴ
νοσταλγία. Καὶ καμιὰ γνώση δὲ μπορεῖ νὰ πείσει ὅτι ἡ νοσταλ-
γία αὐτὴ εἶναι ἀδικαιολόγητη, ἀβάσιμη, δηλαδὴ ὅτι τὸ ἀπόλυτα
ἄγνωστο εἶναι ἀνύπαρκτο. Πῶς μπορεῖ νᾶναι ἀνύπαρκτο ἐκεῖνο
ποὺ ξεπερνάει τὸ νόμο τῆς φθορᾶς, καὶ νᾶναι ὑπαρκτὸ μόνο τὸ

φθαρτό; Πώς μπορεί κάτι τὶ νὰ εἶναι ἀνύπαρκτο μόνο καὶ μόνο γιατί δὲν τὸ ἐγγίζει ὁ νοῦς μας; Ὁ πόνος ξέρει πιὸ πολλὰ ἀπὸ τὴ γνώση. Κι' ὅποιος κατέχεται ἀπὸ πολὺ δυνατὸ πόνο μαθαίνει νὰ ζητάει καὶ νὰ νοσταλγεῖ τὸ ἀπόλυτο ἄγνωστο, τὸ πιὸ ὑπαρκτὸ ἀπὸ τὰ ὑπαρκτά.

Ὁ κόμης Χέρμαν φὸν Κάυζερλινγκ (στὸ βιβλίον του «Ἀπὸ τὸν πόνον πρὸς τὴν πληρότητα» ποὺ πρωτοβγήκε γαλλικά, ἀλλὰ περιέχει καὶ κεφάλαια παρμένα ἀπὸ ἓνα μεγάλο του ἔργο γραμμένο γερμανικά), ἐξετάζοντας τὴ σχέση τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὸν πόνον, λέει πολὺ καλὰ ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἀπαιτεῖ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ πόνου ἀπὸ φιλαλήθεια. Τὸ ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι γεμάτη πόνος, εἶναι ἡ μεγάλῃ ἀλήθεια τῆς ζωῆς. Ἀπὸ φιλαλήθεια πρέπει, λοιπόν, ν' ἀποδεχόμεστε τὸν πόνον. Ὁ Κάυζερλινγκ, ἓνα ἀπὸ τὰ εὐγενικὰ πνεύματα τῆς ἐποχῆς μας ποὺ ἡ δύναμή του ἐγκείται προπάντων στὴν ἀνάλυση καὶ στὴν κριτικὴ, κάνει μιὰν ἄρτια περιγραφή καὶ κριτικὴ σύλληψη τῶν σχέσεων Χριστιανισμοῦ καὶ πόνου, καθὼς καὶ τῆς διαφορᾶς τοῦ Βουδδισμού καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπάνω στὸ θέμα τοῦ πόνου, χωρὶς ὅμως νὰ παραδέχεται καὶ τὸ αὐτόνομο μεταφυσικὸ νόημα τοῦ πόνου. Ξεκινάει, μάλιστα, ἀπὸ τὸ ἀρνητικὸ ἀξίωμα ὅτι, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πνεύματος, ὁ φυσικὸς πόνος εἶναι στερημένος ἀπὸ κάθε νόημα. Ἐνῶ, ὅμως, ξεκινάει ὁ Κάυζερλινγκ ἀπὸ τὸ ἀρνητικὸ αὐτὸ ἀξίωμα (καὶ τὸ συμπληρώνει μὲ τὴ σωστὴ παρατήρηση ὅτι καὶ ἡ βιολογικὴ σημασία τοῦ πόνου, δηλαδὴ ἐκείνη ποὺ τὸν ἐμφανίζει ὡς σῆμα κινδύνου, εἶναι ἀτελέστατη), μπαίνει, ὅταν ἐξετάζει πιά τὴ σχέση τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὸν πόνον, ἀρκετὰ βαθειὰ στὸ νόημα ποὺ ἔχει ἡ σχέση αὐτή. Γιατί, τάχα, ἔδωσε ὁ Χριστιανισμὸς μιὰ τόσο προνομιακὴ θέση στὸν πόνον; Τὴν ἔδωσε, λέει ὁ Κάυζερλινγκ, ἀπὸ φιλαλήθεια. Ἄρκει, ὅμως, ἡ ἐξήγηση αὐτή; Ναι, ἀρκεῖ, ἂν πάρουμε τὴ φιλαλήθεια ὡς φιλαλήθεια ἔμπρακτῃ καὶ ὄχι μόνο θεωρητικῇ. Καὶ ὁ Βουδδισμὸς ἀναγνώρισε τὴν πραγματικότητά ποὺ λέγεται πόνος ὡς τὴν πιὸ φοβερὴ καὶ πιὸ κυριαρχικὴ πραγματικότητά στὸν κόσμον. Ὡστόσο, ὅπως λέει κι' ὁ Κάυζερλινγκ καὶ ὅπως θὰ ἴδουμε εἰδικώτερα παρακάτω, ὁ Βουδδισμὸς δὲ ζητάει τὴν ἀποδοχὴ τοῦ πόνου, ἐνῶ ὁ Χριστιανισμὸς, ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὴν ἀλήθεια τοῦ πόνου, ζητάει ν' ἀποδεχόμεστε τὸν πόνον, νὰ τὸν ὑπομένουμε, νὰ τὸν ἀποδεχόμεστε ὡς τὴ μόνῃ ὁδὸ σωτηρίας. Ἡ τέτοια προνομιακὴ θέση ποὺ παραχωρεῖ ὁ Χριστιανισμὸς στὸν

πόνου, ανάγοντας τὸ Σταυρὸ στὴν ὑπέρτατη ἀνθρώπινη ἀποστολή, ὀφείλεται — λέει ὁ Κάυζερλινγκ — στὸ γεγονός ὅτι «μονάχα ὁ,τι πονάει, ὁ,τι πονάει πολύ, καταλαμβάνει ὀλόκληρο τὸν ἄνθρωπο». Ἔτσι, ὁ πόνος ποὺ ὑπομένουμε καὶ ἀποδεχόμαστε, μεταμορφώνει τὸν ἄνθρωπο καὶ προκαλεῖ τὴν κυριαρχία τοῦ πνεύματος. Ἄφου, ἐρμηνεύοντας τὴ σχέση τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὸν πόνου, φθάνει ὁ Κάυζερλινγκ στὴν ὀρθὴ αὐτὴ τοποθέτηση, πῶς δὲν κατάλαβε ὅτι θάπρεπε νὰ ἐγκαταλείψει τὸ ἀρνητικὸ ἀξίωμα ποὺ ἐχρησιμοποίησε ὡς ὀρητήριο τῶν συλλογισμῶν του καὶ ποὺ λέει ὅτι ὁ φυσικὸς πόνος, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πνεύματος, δὲν ἔχει κανένα νόημα; Ἄν ὁ πόνος, ὁ φυσικὸς καὶ ὁ ψυχικὸς (στὰ πάθη τοῦ Ἰησοῦ συνυφάνθησαν κ' οἱ δύο μορφές τοῦ πόνου), λυτρώνει τὸ πνεῦμα, δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχει ἓνα πολὺ μεγάλο νόημα γιὰ τὸ πνεῦμα, τὸ μεγαλύτερο νόημα ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει μιὰ φυσικὴ ἢ ψυχικὴ ἐμπειρία. Ὁ πόνος ξεπερνάει κάθε πεπερασμένη αἴσθηση ἢ γνώση καὶ ἀνοίγει στὸ πνεῦμα μας τὸ μεταφυσικὸ δρόμο πρὸς τὸ ἀπόλυτο ἄγνωστο, τὸ ἄπειρο, τὸ Θεό. Ὁ σωματικὸς πόνος εἶναι ἡ μόνη ἀσυνείδητα «πνευματικὴ» στιγμή κι' αὐτοῦ ἀκόμα τοῦ ζώου. Θὰ μπορούσαμε, μὲ κάποια ποιητικὴ ἐλευθερία, νὰ ποῦμε ὅτι, τὴν ὥρα ποὺ πονάει πολύ, δέχεται τὸ ζῶο τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Θεοῦ.

Πρέπει, ὅμως, νὰ καταληφθεῖ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ ἓναν ἀνυπόφορο πόνου γιὰ νὰ φθάσει στὴ σωτήρια μεταφυσικὴ νοσταλγία; Δὲ θάπρεπε, βέβαια, νᾶναι ἀναγκαῖα, γιὰ τὴ μεταφυσικὴ νοσταλγία τοῦ πνεύματος, ἡ προσωπικὴ ἐμπειρία τοῦ μεγάλου πόνου. Κι' ὅμως, γιὰ τοὺς πιὸ πολλοὺς εἶναι ἀναγκαῖα. Δὲ θάπρεπε, γιὰτὶ ἀπλούστατα, ἂν δὲν πονᾶς ὁ ἴδιος, πονοῦν τόσοι ἄλλοι στὸν κόσμον, κι' αὐτὸ — τὸ ὅτι τόσοι ἄλλοι πονοῦν — θάπρεπε νᾶναι τὸ ἴδιο σὰ νὰ πονᾶς ὁ ἴδιος. Πνευματικά, εἶναι πολὺ ἀσήμαντη ἢ περιφρόνηση τῆς συμπόνιας ποὺ δίδαξε ὁ Νίτσε. Κι' ὅσο γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Νίτσε, αὐτὸς τὴ δίδαξε ἀπὸ μιὰ τραγικὴ σύσπασση τῆς ἀδύνατης ψυχῆς του, ἀλλὰ πολλοὶ ἄλλοι — δῆθεν δυναμικοί, στ' ἀλήθεια ὅμως ἀνόητοι καὶ ψυχικὰ ἀπαίδευτοι — τὴν κηρύσσουν χωρὶς κανένα ἠθικὸ ἢ πνευματικὸ δικαίωμα. Ὁ δῆθεν δυναμισμός, ὁ δῆθεν ρεαλισμός, τῶν περιφρονητῶν τῆς συμπόνιας, εἶναι ἀπλὴ ἀδυναμία, στεγνότηθα καρδιάς καὶ νοῦ, εἶναι μιὰ γελοία ἔνδειξη ὅτι κάποιος ἀσήμαντος θέλει νὰ παίξει τὸν σημαντικόν. Πῶς μπορεῖ νᾶναι ρεαλισμός ἢ ἄγνοια τῆς πραγματικό-

τητας; Ὁ πόνος εἶναι ἡ πιὸ ἰσχυρὴ πραγματικότητα στὴ ζωὴ καὶ στὴν ἱστορία. Πῶς μπορεῖ νᾶναι δυναμισμὸς ἢ περιφρόνηση τοῦ πόνου τῶν ἄλλων; Εἶναι ἀπλὴ ἀναισθησία καὶ προστυχία, καὶ διόλου δυναμισμὸς. Δὲ μπορεῖ ἢ προσοχὴ ποὺ δείχνουμε στὴν πιὸ ἰσχυρὴ πραγματικότητα τῆς ζωῆς νᾶναι ἔλλειψη δυναμισμοῦ. Ἄλλὰ καὶ νᾶταν ἔλλειψη δυναμισμοῦ, τί ἀξία ἔχει ὁ δυναμισμὸς ποὺ ἀγνοεῖ τὴν ἀλήθεια;

5.—Ἡ ζωὴ εἶναι γεμάτη πόνος. Ἡ ἱστορία εἶναι γεμάτη πόνος. Καὶ δὲ φθάνει ὁ πόνος ποὺ εἶναι ἀναπόφευκτος, ἀλλὰ προσθέτουμε κ' ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι ἓνα μεγάλο ποσὸν πόνου στὴ ζωὴ καὶ στὴν ἱστορία. Προσθέτουμε πόνος μὲ πράξεις ποὺ θὰ μπορούσαμε ν' ἀποφύγουμε, μὲ τὴ διαγωγὴ μας, μὲ τὶς ἀδιαφορίες μας ποὺ εἶναι πάντα τόσο φτηνὲς καὶ μικρὲς, μὲ τὰ ἐγκλήματά μας (τὰ φανερά ἢ τὰ μυστικά, τὰ κολάσιμα ἢ καὶ τὰ ἐπιτρεπτά). Προσθέτουμε πόνος στὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία μὲ τὰ πολιτικά μας πάθη, μὲ τοὺς φανατισμοὺς μας, μὲ τὶς ἰδεολογίες μας. Ὁ μεγαλύτερος παραγωγὸς πόνου καὶ δυστυχίας στὴν ἱστορία εἶναι ἡ ἰδεολογία. Καμιὰ ἰδεολογία δὲν εἶναι, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ἀθῶα. Καμιὰ, οὔτε ἡ πιὸ ὑψηλὴ. Σκοτώνουμε ἢ καταδιώκουμε ἢ ὀπωσδήποτε βασανίζουμε ἀνθρώπους, τὰ κορμιὰ ἢ τὶς ψυχὰς τους, γιὰ τὴν ἄλφα ἢ βῆτα ἰδεολογία ἢ πίστη, μ' ἄλλα λόγια ἐπειδὴ δὲ θέλουν ἢ δὲν πιστεύουν οἱ ἄλλοι ὅ,τι θέλουμε ἢ πιστεύουμε ἐμεῖς. Κ' ἔχουμε, βέβαια, τὸ δικαίωμα νὰ θέλουμε κάτι ἢ νὰ πιστεύουμε κάτι· δὲν ἔχουμε, ὅμως, στὸ βάθος τὸ δικαίωμα νὰ μὴ θέλουμε νὰ θέλει ὁ ἄλλος κάτι ἀντίθετο ἀπ' ὅ,τι θέλουμε ἐμεῖς. Κι' ὅμως, ἂν καὶ δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα αὐτό, τὸ ἀσχοῦμε. Εἶναι ἡ ἀναπότρεπτη μοῖρα τῆς ἱστορίας νὰ τὸ ἀσχοῦμε. Ἄν δὲν τὸ ἀσκήσουμε ἐμεῖς, θὰ τὸ ἀσκήσει ὁ ἄλλος ἐναντίον μας. Ἔτσι συγκρούονται οἱ πατρίδες μεταξύ τους, ἔτσι συγκρούονται οἱ ἰδεολογίες καὶ τὰ διάφορα πολιτικά καὶ κοινωνικά κινήματα. Καὶ γράφεται, ἔτσι, ἡ ἱστορία. Πόσα δισεκατομμύρια ἄνθρωποι ἔχουν σκοτωθεῖ, βασανισθεῖ, πονέσει, θρηνήσει, ἀπελπισθεῖ, χωρὶς γιὰ τὰ παθήματα αὐτὰ νᾶναι ὑπεύθυνη καμιὰ φυσικὴ αἰτία, καμιὰ ἀρρώστια, κανένα ἀτύχημα, κανένα τυχαῖο γλύστρημα καὶ γκρέμισμα, καμιὰ προσωπικὰ ὑπεύθυνη πράξη ἢ παράλειψη τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου ποὺ τάχθηκε νὰ τὰ ὑποστῇ!

Δὲ θὰ σταθῶ σ' αὐτὸν τὸν φαῦλο κύκλο ποὺ ἐμφανίζει ἡ ἱστορία. Ξέρω ὅτι, ὅσο κι' ἂν θελήσω νὰ ἐμβαθύνω μέσα του, ἡ λύση

δὲ βρίσκεται ἢ θὰ βρεθεῖ σὲ κάποιο ἀπώτερο αὐριο τοῦ ὁ Ντοστογιέφσκυ μὲ τόση πίστη τὸ περίμενε ὡς κτὸ σημεῖον τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐν οὐρανῶ». Ἄλλὰ κι' ὁ μέγας Ρώσος, ὁ θαυμάσιος αὐτὸς ἄνθρωπος τοῦ ἤξερε τοὺς ἀνθρώπους ὅσο ἐλάχιστοι, ἀρκέσθηκε στὸ αἶτημα νὰ ἐμφανίζεται κάπου - κάπου ἕνας ἄνθρωπος τοῦ νὰ λέει τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ κηρύσσει τὴν καθολικὴ ἀδελφωσύνη τῶν ἀνθρώπων, κι' ἄς εἶναι προορισμένος αὐτὸς ὁ ἕνας νὰ δέχεται τὸν τίτλο τοῦ ἡλίθιου. Ὁ φαῦλος κύκλος τῆς ἱστορίας κυκλώνει μὲ μιὰν ἀδυσώπητη βιαιότητα τὰ πνεύματα καὶ τὶς καρδιὰς τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὅλοι μας ξέρουμε — ὅταν σὲ στιγμὲς μοναξιάς ἀναθεωροῦμε τὸν ἑαυτὸ μας — ὅτι εἴμαστε ἔνοχοι. Ἄλλὰ νομίζουμε ὅτι εἶναι, ἐπίσης, ἔνοχοι (καὶ πιστεύουμε ὅτι εἶναι πολὺ πιὸ ἔνοχοι) οἱ ἀντίπαλοί μας, καὶ ὅτι, ἀποφεύγοντας νὰ τοὺς χτυπήσουμε καὶ νὰ τοὺς πονέσουμε, δὲ θὰ τοὺς κάνουμε ν' ἀποφύγουν ἐκεῖνοι νὰ μᾶς χτυπήσουν καὶ νὰ μᾶς πονέσουν. Καὶ δὲν πρόκειται, ἀποφεύγοντας νὰ χτυπήσω καὶ νὰ πονέσω ἄλλους, νὰ χτυπηθῶ καὶ νὰ πονέσω μονάχα ἐγὼ προσωπικά, ἀλλὰ θὰ ἐκθέσω σὲ ἀνυπεράσπιστη προσβολὴ χιλιάδες ἄλλους, δηλαδὴ ὅλους ἐκείνους τοὺς ἀνήκουν στὴν παράταξή μου ἢ τοῦ στὴν παράταξή τους ἀνήκω ἐγὼ. Ἔτσι τὸ ἱστορικὸ καθήκον μου — πηγάζουν καὶ ἀπὸ τὸν φαῦλο κύκλο καθήκοντα — εἶναι νὰ χτυπήσω καὶ νὰ πονέσω ἄλλους, ὅπως εἶναι καὶ τὸ καθήκον τῶν ἀντιπάλων μου νὰ χτυπήσουν καὶ νὰ πονέσουν ἐμένα. Δὲν εἶναι, ὅμως, κι' αὐτὸ κάτι, τὸ ὅτι ξέρω ὅτι τὸ καθήκον μου πηγάζει ἀπὸ ἕναν φαῦλο κύκλο; Καὶ δὲν εἶναι, τάχα, κάτι σημαντικὸ τὸ ὅτι ξέρω, ἐπίσης, ὅτι τὸ ἴδιο καθήκον εἶναι καὶ καθήκον τοῦ ἀντιπάλου μου;

Μπροστὰ στὸ αἶτημα, βέβαια, τοῦ Ἰησοῦ, τὸ μεγάλο καὶ τὸ θεῖο, ἢ ἐγκόσμια αὐτὴ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος εἶναι μικρὴ. Ἄλλὰ ἡ ἱστορία ὀλόκληρη εἶναι ἀκόμα μικρὴ. Καὶ μπροστὰ στὶς πολὺ μικρότερες σκέψεις τοῦ κατέχουν τοὺς πιὸ πολλοὺς ἀνθρώπους, ὅταν ἀγωνίζονται γιὰ τὶς ἰδεολογίες τους, χτυπώντας τὸν ἀντίπαλό τους, οἱ παραπάνω σκέψεις εἶναι τουλάχιστον λιγώτερο μικρές. Ποιὸ εἶναι τὸ αἶτημα τοῦ Ἰησοῦ; «Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ἀγαπάτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν διωκόντων ὑμᾶς· ὅπως γένησθε υἱοὶ τοῦ πατρὸς ὑμῶν τοῦ ἐν οὐρανοῖς, ὅτι τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους. Ἐὰν γὰρ ἀγαπήσητε τοὺς ἀγα-

πάντας ὑμᾶς, τίνα μισθὸν ἔχετε; οὐχὶ καὶ οἱ τελῶναι τὸ αὐτὸ ποιοῦσιν; Καὶ ἐὰν ἀσπάσησθε τοὺς ἀδελφοὺς ὑμῶν μόνον, τί περισσὸν ποιεῖτε; οὐχὶ καὶ οἱ ἐθνικοὶ τὸ αὐτὸ ποιοῦσιν; Ὁ Ἰησοῦς ζητᾷ νὰ κάνουμε τὸ «περισσόν». Δὲν μπορούμε ν' ἀντικρούσουμε τοὺς λόγους του. Ἡ ἀλήθεια τους εἶναι ἀτράνταχτη. Μὲ ὅσα εἶπα παραπάνω, ἔδωσα μόνο στὸ ψέμα ποὺ διέπει τὴν ἱστορία τοῦ κόσμου μιὰ κάποια βάση γιὰ νὰ συνειδητοποιηθεῖ σιγά-σιγά. Κάποτε «φανήσεται τὸ σημεῖον τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐν οὐρανῶ». Ὁ Ντιστογιέφσκυ, ὅπως λέει στὰ «Κατάλοιπα τοῦ στάρτητς Σοσιμῶ» (στοὺς «Ἀδελφοὺς Καραμαζώφ»), τὸ πιστεύει.

6.—Ο πόνος, ἄσχετα ἀπὸ τὴν εὐθύνη ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ποσοτικὴ του ἐπαύξηση στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν, εἶν' ἓνα γεγονὸς ποὺ ἀνοίγει τὰ μάτια τῆς ψυχῆς (τὰ μάτια ποὺ θέλουν καὶ μπορούν ν' ἀνοίξουν) γιὰ νὰ ἴδουν τὸ ἄπειρο καὶ τὸ ἄγνωστο. Καὶ πρέπει ν' ἀνοίγουν τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μας ὄχι μόνον ὅταν πονᾶμε οἱ ἴδιοι, ἀλλὰ καὶ ὅταν πονοῦν οἱ ἄλλοι. Ἄδυναμία δὲν εἶναι ἡ συμπῶνια, ἀλλὰ ἀδυναμία ὑπάρχει, ἀντίθετα, ὅταν τὴ σημασία τοῦ πόνου τὴ νιώθουμε μόνον ἂν πονέσουμε οἱ ἴδιοι. Πῶς δὲν τὸ σκέφθηκε αὐτὸ τὸ ἀπλούστατο πρᾶγμα ὁ Νίτσε; Οἱ ὑπεράνθρωποι, οἱ Προμηθεῖς, περιφρονοῦν τὸν πόνον τῶν ἄλλων (δῆθεν ἀπὸ δυναμισμὸ), καὶ ὅταν ἔρχεται ἡ ὥρα νὰ τοὺς καρφώσουν στὸ βράχο τους, πονοῦν, κραυγάζουν, βλασφημοῦν. Δύναμη εἶναι, τάχα, αὐτὸ ἢ ἡ πιὸ μεγάλη ἀδυναμία;

Ἡ ζωὴ εἶναι γεμάτη πόνον. Ἡ ἱστορία εἶναι γεμάτη πόνον. Ποιὸς τολμάει νὰ τὸ ἀγνοήσει; Ὁ αἰώνας μας ποὺ κατάφερε τόσα καὶ ποὺ τὴ γνώση τὴν πῆγε τόσο μακριὰ ὅσο εἰκοσιπέντε ὀλόκληροι αἰῶνες δὲν τὸ εἶχαν καταφέρει, πρόσθεσε μὲ τοὺς πολέμους καὶ τὶς ἐπαναστάσεις του μιὰ τέτοια ποσότητα πόνου στὴ ζωὴ ποὺ δὲν ξέρω ἂν τὴν ποσότητα αὐτὴ ἔχει ποτὲ κατορθώσει νὰ τὴ συναγωνισθεῖ, στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα καὶ σ' ὀλόκληρο τὸ χῶρον τῆς γῆς, μιὰ ὁποιαδήποτε ἄλλη αἰτία πόνου ποὺ νὰ μὴν ἔχει σχέση μὲ τὴν εὐθύνη τῶν ἴδιων τῶν ἀνθρώπων. Ἡ γνώση, ἡ ἐπιστήμη, ἐμείωσε, βέβαια, καὶ τοὺς πόνους ἐκείνων ποὺ εἶναι ἄρρωστοι. Ἐμείωσε ἢ κ' ἐξαφάνισε, πολλές αἰτίες ἢ ὀδυνηρὰς καταστάσεις ἀρρώστιας. Δὲ μπόρεσε, ὅμως, νὰ μειώσει τὶς αἰτίες ἢ καταστάσεις ἐκείνες τοῦ πόνου ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ σύγκρουση τῶν λαῶν ἢ τῶν ἰδεολογιῶν. Ποτέ, μάλιστα, οἱ συγκρούσεις αὐτὲς δὲν εἶχαν τὴν παγκόσμια ἔκταση ποὺ πῆραν στὸν

αίωνα μας. Πώς μπορεί ο άνθρωπος, που θέλει νάναι άνθρωπος, να τ' αγνοήσει όλα αυτά; Όταν η ποσότητα του πόνου και του πένθους γύρω μας είναι τόσο μεγάλη και άφθονη, δεν είναι κατόρθωμα να γίνει κανένας αναισθητος, αλλά κατόρθωμα είναι να μ' η γίνει.

Κι' αν, όμως, συμβεί να μειωθούν κάποτε οι αιτίες του πόνου που συνδέονται με την εθύνη των ανθρώπων, είτε την ιστορική είτε την ιδιωτική, ο πόνος θα υπάρχει, θα μείνει στην ουσία του ανέπαφος. Ο πόνος είναι ή πιο μεταφυσική ουσία μέσ' στη φύση. Κι' όσοι δεν έχουν τη δύναμη να νιώθουν τον πόνο των άλλων ως πόνο δικό τους, είναι ταγμένοι όπωσδήποτε, άλλοι λιγώτερο και άλλοι περισσότερο, να ζήσουν τον πόνο επάνω στο ίδιο τους το σώμα ή μέσ' στην ίδια τους την ψυχή. Κι' αυτό τους ανοίγει το δρόμο προς το άπειρο, προς το θάνατο, προς το Θεό, προς το πᾶν. Τους ανοίγει το δρόμο προς την ατομική τους σωτηρία.

Ο Πῶλ Βερλαίν, ένας άλλος άμαρτωλός που ο "Όσκαρ Ουάιλντ τον θεωρεί ως το μοναδικό χριστιανό ποιητή μετά τον Δάντη, λέει σ' ένα ποίημά του: «Γιατί είσαι περίλυπη, ὦ ψυχή μου, περίλυπη ἕως θανάτου. . . ; . . . Για πιο μεγάλη βεβαιότητα μέσ' στην ασφάλεια, δεν ἔχεις τάχα τον πόνο»; Τους στίχους αυτούς δεν τους θυμήθηκε ἢ δεν τους ἤξερε ο "Όσκαρ Ουάιλντ, όταν ἔγραφε τὸ «De profundis». Ἡξερε ὅμως και θυμήθηκε τούς λόγους τοῦ Δάντη: «Ο πόνος μᾶς ἐκώνει ξανὰ μετὰ τὸ Θεό».

Οι ποιητές του Χριστιανισμοῦ τὸ κατάλαβαν. Ο Χριστιανισμὸς ἀποθεώνει τον πόνο. Στον 14' αἰώνα, στίς πρώτες δεκαετίες του, σχεδὸν παράλληλα μετὰ τον Δάντη, ἀλλὰ μακριά του, σὲ κάποια ἀπόμερη γωνιά τῆς Γερμανίας, ζούσε ὁ Μάϊστερ Ἐκχαρτ που ἔγραφε τίς λέξεις: «Ἰσχυρίζομαι ὅτι μετὰ τὸ Θεὸ δεν ὑπάρχει τίποτα που νάναι εὐγενικώτερο ἀπὸ τὸ πάσχειν». Ο μυστικιστῆς Ἐκχαρτ, που ζήτησε τὴν ἀποχὴ ἀπ' ὅλα τὰ ἐγκόσμια καὶ τὴν ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸ Θεό, δὲ ζήτησε τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τον πόνο. Ο πόνος δεν εἶναι κάτι τὸ ἐγκόσμιο. Εἶναι κάτι πολὺ περισσότερο. Ο Χριστιανισμὸς τοῦ τὸ δίδαξε αὐτὸ τοῦ Μάϊστερ Ἐκχαρτ. Τὰ Εὐαγγέλια εἶναι γεμάτα ἀπὸ τ' ἀνθρώπινα καὶ θεῖα πάθη, ἀπὸ τούς πόνους τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ Θεοῦ. Καὶ τὸ μεγαλύτερο πόνο τον αἰσθάνθηκε, χωρὶς ἄλλο, ὁ Ἰησοῦς, ὅταν, καρφωμένος ἐπάνω στὸ σταυρὸ καὶ νιώθοντας τούς

πιό φριχτούς σωματικούς πόνους, είδε πλάι στο σταυρό τῆ μητέρα του καὶ τὸ μαθητὴ «ὃν ἠγάπα», τὸν Ἰωάννη, «ὃς καὶ ἀνέπεσεν ἐν τῷ δείπνῳ ἐπὶ τὸ στήθος αὐτοῦ». Τῆ στιγμῆ ἐκείνη ὁ πόνος, ὁ μεγαλύτερος πόνος τοῦ κόσμου, συνυφασμένος μὲ τὴ στοργῆ πρὸς τὴ μητέρα καὶ μὲ τὴν ἀγάπη πρὸς τὸν ἀγαπημένο μαθητὴ, ἔγινε τὸ μυστήριον ποῦ ἐνώνει τὴ ζωὴ μὲ τὴν αἰωνιότητα. Στὸ μυστήριον αὐτὸ δὲν ἔπρεπε νὰ παρίστανται οὔτε κἂν οἱ ἄλλοι μαθητές, ἀλλὰ μόνο δυὸ γυναῖκες, ἡ ἀδερφὴ τῆς μητέρας τοῦ Ἰησοῦ καὶ Μαρία ἡ Μαγδαληνῆ, ἡ ἀμαρτωλὴ. Ἡ ἀμαρτία συνδέεται πολὺ μὲ τὸν πόνο, μὲ τὴ μετάνοια, ποῦ εἶν' ἓνας μεγάλος πόνος, κ' ἔτσι γίνεται ἔμμεσα ἓνας τρόπος γιὰ τὴ μεταφυσικὴ λύτρωση τοῦ ἀνθρώπου, ὁδηγεῖ ἔμμεσα στὴν πίστη, ὅπως καὶ ἡ ἀρρώστια, ὅπως κ' ὁ σωματικὸς πόνος.

Παρηγορεῖ κ' ὁ Χριστιανισμὸς τὸν πονεμένο. Ἄλλὰ δὲν τὸν παρηγορεῖ ποτέ, ὅπως τὸν παρηγοροῦσαν οἱ στωϊκοί. Ὁ Σενέκας, παρηγορώντας τὴ Μαρκία, τὴν ἀντάξια κόρη τοῦ ἐξαίσιου ἐκείνου Κρεμουτίου Κόρδου, τοῦ ἱστορικοῦ καὶ μεγάλου ἀνθρώπου ποῦ ὁ Αὐγουστος τὸν σεβάσθηκε ὡς ἐχθρὸ του, ἐνῶ στὶς μέρες τοῦ Τιβερίου βρῆκε ἓναν οἰκτρὸ θάνατον, προσπαθεῖ νὰ δείξει ὅτι ὁ πόνος, ὁ μεγάλος καὶ ὑπερβολικὸς, δὲν εἶναι σύμφωνος μὲ τὴ φύση, ὅτι κανένας εἰδικὸς πόνος δὲν ἀξίζει νὰ μᾶς κάνει νὰ πονᾶμε, ἀφοῦ ὀλόκληρη ἡ ζωὴ εἶν' ἓνας παρατεταμένος πόνος, καὶ ὅτι ὁ θάνατος μᾶς ἐλευθερώνει ἀπ' ὅλα γιὰτὶ μᾶς πάει στὸ μηδέν, στὸ ὀριστικὸ τέλος. Τὴν τελευταία αὐτὴ σκέψη ποῦ, ἀργότερα, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος τὴν ἀντισταθμίζει μέσ' στὴ στωϊκὴ του συνείδηση μὲ τὴν ἰσοδύναμη ὑπόθεση γιὰ τὴν ἐπιδίωξη τῆς ψυχῆς, τὴ βρίσκουμε πιὸ ἔντονα διατυπωμένη στὴν παρηγορητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Σενέκα πρὸς κάποιον ἀσήμαντον καὶ ἀνάξιο Πολύβιον, γραμματέα τοῦ αὐτοκράτορα Κλαυδίου, ποῦ ὁ ἐξόριστος Σενέκας δὲ σκέφθηκε, βέβαια, νὰ τὸν παρηγορήσει γιὰ τὸ θάνατον τοῦ ἀδερφοῦ του, ἀλλὰ σκέφθηκε μονάχα νὰ τὸν κολακεύσει γιὰ ν' ἀποσπάσει τὴν εὐνοιά του ποῦ, μ' ὅλη τὴν κολακευτικὴ ἐπιστολὴ, δὲν τὴν ἀπόσπασε. Οἱ στωϊκοὶ διδάσκουν τὴν ἀδιαφορία ἀπέναντι τοῦ πόνου καὶ τοῦ θανάτου. Μέσ' στὴν ἀδιαφορία αὐτὴ ὑπάρχει μεγάλη δόση ἀνελικρινείας, ὑπάρχει πολλὴ λογοτεχνικὴ πόζα. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲ διδάσκει τὴν ἀδιαφορία. Διδάσκει τὸ ἀντίθετον: νὰ ἐνδιαφερόμαστε γιὰ τὸν πόνον καὶ γιὰ τὸ θάνατον. «Μακάριοι οἱ πενθοῦντες, ὅτι

αὐτοὶ παρακληθήσονται». «Μακάριοι οἱ κλαίοντες νῦν, ὅτι γελώσετε». Καὶ δὲν ἀρκεῖται ὁ Ἰησοῦς, παρηγορώντως τοὺς πονεμένους, στὴν ἐξύμνηση τοῦ πόνου. Φθάνει κι' ὡς τὸ σημεῖο νὰ καταδικάζει τὴ χαρὰ. «Οὐαί, οἱ γελῶντες νῦν, ὅτι πενθήσετε καὶ κλαύσετε». Ὁ πόνος εἶναι, γιὰ τὸ Χριστιανισμό, ἡ ὁδὸς τῆς σωτηρίας, καὶ ὁ θάνατος ἡ ἀληθινὴ ζωὴ: «ὅτι στενὴ ἡ πύλη καὶ τεθλιμμένη ἡ ὁδὸς ἡ ἀπάγουσα εἰς τὴν ζωὴν». Ἡ παρηγοριά, γιὰ τὸν Χριστιανισμό, δὲ βρίσκεται, ὅπως βρίσκεται γιὰ τοὺς στωϊκοὺς, στὴ φυσικότητα τοῦ πόνου καὶ τοῦ θανάτου, ἀλλὰ βρίσκεται, ἀντίθετα, στὴ μεταφυσικὴ οὐσία καὶ τοῦ πόνου καὶ τοῦ θανάτου. Ἡ ἀποκάλυψη αὐτῆ τοῦ πόνου στὴ μεταφυσικὴ του σημασία εἶναι μὴ μεγάλη ἀποκάλυψη στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου. Ἀνακαλύψεις καὶ ἐφευρέσεις ἔχουν γίνει πολλές, ἀμέτρητες. Ἀποκαλύψεις ἔχουν γίνει ἐλαχίστες. Ὡς τὴν ὥρα που πρόβαλε στὸν κόσμον ὁ Ἰησοῦς, κανένας δὲν εἶχε συνδέσει τὸν πόνον μὲ τὴν αἰωνιότητα, μὲ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς μέσα στὸ ἀπεῖρο, μὲ τὸ ἴδιο τὸ νόημα τοῦ ἀπεῖρου, τοῦ παντός. Κανένας δὲν εἶχε κἀν σκεφθεῖ — ὅπως σκεπτόμαστε τώρα ἐμεῖς, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Χριστιανισμοῦ — ὅτι ὁ πόνος, ὡς γεγονὸς μονάχα φυσικό, εἶναι κάτι τὸ ἀδικοιολόγητο, τὸ λογικὰ καὶ ἠθικὰ ἀσύλληπτο, τὸ ὅπωςδήποτε φυσιολογικὰ ξεκρέμαστο. Τὴ σκέψη αὐτῆ που ἀνάπτουσα παραπάνω, δὲν ξέρω ἂν τὴν ἔχει ὡς τώρα συλλάβει καὶ ἀναπτύξει ἄλλος· ἀλλὰ κ' ἐγὼ που τὴν ἀνάπτουσα, δὲ θὰ μπορούσα κἀν νὰ τὴ συλλάβω, ἂν δὲ μὲ βοηθοῦσε ὁ Χριστιανισμός. Ἀπὸ τὴ στιγμή που μοῦ ἀποκάλυψε ὁ Χριστιανισμὸς τὴ μεταφυσικὴ ἀξία τοῦ πόνου, διαπίστωσα καὶ τὴν ἔλλειψη κάθε φυσικῆς του σημασίας, κάθε λόγου που θὰ στήριζε τὴ φυσικὴ του ὑπαρξή. Κ' εἶναι, ὡστόσο, ὁ πόνος — ἡ ἀντινομία αὐτῆ εἶναι θαυμαστὴ — τὸ ἐντονώτερο περιστατικὸ στὴν ἀνθρώπινη φύση. Αὐτό, ἀκριβῶς, τὸ ἐντονώτερο ἀπ' ὅλα τὰ φυσικὰ περιστατικὰ δὲν ἔχει φυσικὴ τὴν οὐσία του. Κ' ἔτσι μᾶς πᾶει, ὅταν μᾶς γίνεται αὐτὸ συνειδητό, στὸ ὕψωμα ἐκεῖνο τῆς ζωῆς ἀπ' ὅπου ἡ θεὰ εἶναι καταπληκτικὰ μεγάλη, ξεπερνώντας κάθε φυσικὸν ὀρίζοντα.

7.—Ἄν διαβάσουμε τὰ ὅσα λένε ὁ Τόμας Χόμπς ἢ ὁ Καρτέσιος ἢ ὁ Σπινόζα γιὰ τὸν πόνον καὶ γιὰ τὴ θλίψη, θὰ πρέπει ν' ἀπορήσουμε γιὰ τὴ συμβατικότητα που διέπει τὶς σκέψεις τους γύρω ἀπὸ τὸ μεγάλο αὐτὸ πρόβλημα. Οἱ εὐφυέστατοι αὐ-

τοὶ ἄνθρωποι ἔμειναν ἀπόλυτα ἀπληροφόρητοι γιὰ τὴ βαθύτερη σημασία ποὺ ἔχουν ὁ πόνος καὶ ἡ θλίψη. Κάνουν παρατηρήσεις ἔξυπνες, προσπαθοῦν νὰ μᾶς δείξουν ὅτι ξέρουں καλά φυσιολογία (ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ οἱ ἔρευνοι τοῦ Χάρβεϋ, ἡ φυσιολογικὴ σύλληψη τῆς καρδιάς καὶ τῆς διπλῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, εἶχαν κάνει μεγάλη ἐντύπωση σ' ὄλους), καὶ ὁ Καρτέσιος δὲν παραλείπει νὰ τονίσει ὅτι συχνὰ οἱ θλιμμένοι ἔχουν καλὴ ὄρεξη καὶ τὸ στομάχι τους ἐπιμένει νὰ κάνει τὸ καθήκον του. Καμιὰ ὑποψία γιὰ κάτι τὸ βαθύτερο δὲ βγαίνει ἀπὸ τίς γραμμὲς τῶν φιλοσόφων αὐτῶν ποὺ νόμιζαν ὅτι φιλοσοφοῦσαν γύρω ἀπὸ τὰ παθήματα τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, ἐνῶ στ' ἀλήθεια ἔκαναν μερικὲς ἀσήμαντες ἢ ἐλάχιστες σημαντικὲς φυσιολογικὲς, ψυχολογικὲς καὶ ἠθικὲς παρατηρήσεις.

Πολὺ σημαντικώτερα εἶναι ὅσα μᾶς λέει ὁ Σόπενχάουερ γιὰ τὸν πόνο καὶ γιὰ τὴ θλίψη. Ὁλόκληρὴ ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία του βασίζεται οὐσιαστικὰ στὸν πόνο, στὴ θλίψη, στὴν ἀνία, στὸ θάνατο. Ὁ Σόπενχάουερ εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἔκαμε τὴ διαπίστωση ὅτι τὸ θετικὸ στοιχεῖο εἶναι ὁ πόνος καὶ ὄχι ἡ εὐεξία ἢ ἡ χαρὰ. Ἡ εὐεξία δὲν εἶναι αἰσθητὴ, εἶναι ἀναίσθητη. Ὁ Σόπενχάουερ λέει: «Αἰσθανόμαστε τὸν πόνο, ὄχι ὁμῶς τὴν ἔλλειψη τοῦ πόνου». Καὶ προσθέτει: «ὁ πόνος, ὄχι ἡ ἀπόλαυση, εἶναι τὸ θετικὸ ποὺ ἡ παρουσία του μᾶς γίνεται αἰσθητὴ». Δὲν εἶναι διόλου τυχαῖο τὸ ὅτι τὸ θετικὸ στοιχεῖο εἶναι ὁ πόνος, καὶ ὄχι ἡ ἔλλειψη τοῦ πόνου. Ὁ Σόπενχάουερ, ἂν καὶ ξεκίνησε ἀπὸ τὴ σωστὴ διαπίστωση, δὲν ἔφθασε ὡς τὴ μεταφυσικὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος. Δὲν ἤθελε, ἄλλωστε, νὰ φθάσει. Τὸν εἶχε πολὺ ἐπηρεάσει ἡ σοφία τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Βούδδας ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν πόνο, ἀλλὰ, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ, δὲ σταματᾷ στὸν πόνο, δὲ ἀποθεώνει τὸν πόνο. Ὁ Βούδδας εἶν' ἓνας σοφὸς γιατρός, χρησιμοποιοεῖ — ὅπως λέει ὁ Κάυζερλινγκ — τὴν ψυχανάλυση γιὰ τὴν κατάπνιξη τοῦ πόνου, δὲν εἶναι «σωτὴρ». Στωϊκώτερος κι' ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας καὶ Ρωμαίους στωϊκοὺς, δίνει στὸν ἄνθρωπο τὴ συνταγὴ ποὺ τὸν κάνει νὰ θεωρεῖ καὶ τὸν πιὸ μεγάλο πόνο ἀσήμαντο. Ὁ Ἰησοῦς θεωρεῖ καὶ τὸν πιὸ μικρὸ πόνο σημαντικό. Ὁ Βούδδας ζητάει νὰ πείσει τοὺς ἀνθρώπους νὰ ξεχνοῦν τὸν πόνο τους, τοὺς προσφέρει ψυχικὰ ναρκωτικά, σκοπὸς του εἶναι ἡ νάρκη, ἡ ἔναρξη τοῦ αἰώνιου ὕπνου μέσ' στὴν ἴδια τὴ ζωὴ, ἡ παντοδυναμία τοῦ Νιρβάνα. Καὶ πρὶν πεθάνεις

πρέπει να μπορείς να χεις πεθάνει. 'Ο πόνος είναι ή πραγματικότητα, αλλά ή αναισθησία τὸ ιδεώδες. 'Ο Βούδδας γνωρίζει τὴν πραγματικότητα καὶ διδάσκει τὸ ιδεώδες. 'Η συνταγή του ἀποδίδει νὰ σε σώσει ἀπὸ τοὺς πόνους, ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ναρκώνοντας τὶς αἰσθήσεις καὶ τὶς σκέψεις σου. Αυτό, ὅμως, δὲν σημαίνει σωτηρία· σημαίνει μόνο μιὰν αὐταπάτη. 'Ο Βούδδας δὲν εἶναι «σωτὴρ». 'Ο 'Ιησοῦς, ὁ Σωτὴρ, δὲ θέλει νὰ σε σώσει ἀπὸ τὸν πόνο, ἀλλὰ θέλει, ἀντίθετα, νὰ σε σώσει μέσῳ τοῦ πόνου. Δὲ ζητάει νὰ καταπραῖνει τὸν πόνο σου, ἀλλὰ ζητάει, ἀντίθετα, νὰ τὸν διεγείρει. Δὲ σε ναρκώνει, ἀλλὰ σε ξυπνάει. Σε καλεῖ σ' ἓνα ἔργο ποὺ ἀπαιτεῖ νᾶσαι ἀδιάκοπα ξύπνιος. Κι' ὁ πόνος εἶναι ἀναγκαῖος γιὰ νὰ μένεις ξύπνιος. Δὲ σοῦ προσφέρει ὁ 'Ιησοῦς κανένα ναρκωτικὸ γιὰ νὰ κοιμηθεῖς. Δὲν πρέπει νὰ σε πάρει ὁ ὕπνος, ὅπως λέει ὁ Πασκάλ, ὡς ποὺ νὰ ρθεῖ ή συντέλεια τοῦ κόσμου. 'Αφοῦ θὰ κοιμόσουνα, ἂν δὲν πονοῦσες, ἔρχεται ὁ πόνος καὶ σ' ἐμποδίζει νὰ κοιμηθεῖς. 'Η μεγάλη ἐγρήγορη εἶναι τὸ βαρὺ αἶτημα τοῦ Χριστιανισμοῦ. 'Η 'Ανατολή, ἀκολουθώντας τὴ συνταγή τοῦ Βούδδα ἢ ἄλλων μεγάλων τέκνων της, ναρκώθηκε, ἀποκοιμήθηκε, ἔμεινε στατική. 'Η Δύση, ἀντίθετα, ἔμεινε ξύπνια, δὲ στάθηκε οὔτε μιὰ στιγμή σ' ἓνα ὀρισμένο σημεῖο, προχώρησε καὶ προχωρεῖ ξεχνώντας, ἔστω, τὸ νόημα ποὺ εἶχε τὸ αἶτημα τοῦ 'Ιησοῦ, μετατρέποντας τὸ ἱερὸ νόημα σ' ἓνα νόημα βέβηλο, πραγματοποιώντας, ὡστόσο, τὴν προοδευτικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου μέσ' ἀπὸ τοὺς πιὸ μεγάλους πόνους καὶ τὶς πιὸ μεγάλες δοκιμασίες.

'Ο Σόπενχάουερ ἐπηρεάσθηκε, λοιπόν, ἀπὸ τὴ σοφία τῆς 'Ανατολῆς καὶ εἰδικώτερα ἀπὸ τὸν Βούδδα, καὶ δὲν ἔφθασε στὴ μεταφυσικὴ σύλληψη τῆς οὐσίας τοῦ πόνου ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸ λόγο καὶ στὸ βίο τοῦ 'Ιησοῦ. Καὶ συγχέει ὁ Σόπενχάουερ τὴν ἀγιωσύνη ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό με τὸν ἀσκητισμὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τύπου ποὺ ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Βούδδα· συγχέει τὸν Φριαγκίσκο τῆς 'Ασσιζης με τὰ μοναχικὰ τάγματα τῆς φτώχειας ποὺ ἴδρυσεν τὸ πνεῦμα τοῦ Βούδδα· συγχέει καὶ τὸν εὐρωπαϊκὸ μυστικισμό τοῦ Μάϊστερ 'Εκχαρτ με τὸ μυστικισμό τῆς μακαριότητος καὶ τῆς ἀπόθειας ποὺ ἐχαρακτήρισε μερικὲς φάσεις τῆς Ἰνδικῆς καὶ κινέζικης πνευματικῆς ζωῆς.

'Η διαφορὰ, ὅμως, εἶναι μεγάλη, πολὺ μεγάλη. 'Ο Σόπεν-

χάουερ, ἂν καὶ ὀξυδερκέστατος, δὲν ἤθελε νὰ τὴ διακρίνει. "Ἄν τὴν ἔβλεπε, δηλαδή ἂν παραδεχόταν ὅτι τὴν εἶχε δεῖ, ὀλόκληρο τὸ σύστημα τῆς φιλοσοφίας του θὰ εἶχε διαταραχθεῖ. Καὶ ἀποφεύγουν οἱ φιλόσοφοι ὅ,τι δὲ συμφέρει στὸ σύστημά τους. Τοὺς ἐνδιαφέρει πρὶο πολὺ τὸ σύστημα παρὰ ἢ ἀλήθεια ποὺ σπάζει τὰ συστήματα. Κατὰ τὸν Σόπενχάουερ, οἱ πάντες — οἱ ἀρχαῖοι "Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι, ἢ Μπαγκαβανγκίτα καὶ ὁ Βούδδας, ὁ Φραγκίσκος τῆς Ἀσσίζης καὶ ὁ Μάϊστερ "Ἐκχαρτ, ἀκόμα κι' αὐτὸς ὁ Βολταῖρος — ἐπικροτοῦν τὸ σύστημά του. Στὸ πρόσωπο τοῦ Σόπενχάουερ ἐνσαρκώθηκε μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλοφυέστερες ἀδυναμίες.

"Ὅ,τι, ὅμως, δὲ θέλησε νὰ δεῖ ὁ Σόπενχάουερ, πρέπει νὰ τὸ δοῦμε ἐμεῖς. Ὁ Μάϊστερ "Ἐκχαρτ, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ, δὲν εἶναι μυστικιστῆς ἀνατολικοῦ τύπου. Ζητάει ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους νὰ πάσχουν καὶ νὰ πονοῦν, ἄρα νὰ δροῦν. Ὁ πόνος εἶναι δράση. Τὸ αἴτημά του δὲ σὲ ὀδηγεῖ στὴν παθητικότητα, καὶ δὲ σοῦ λέει ν' ἀρνηθεῖς τὴ βούλησή σου. Ὁ πόνος εἶναι βούληση. Ἐξυψώνει, βέβαια, τὴ δράση, μεταφέρει τὸν εὐρωπαϊκὸ δυναμισμό ἀπὸ τὰ χαμηλότερα ἐπίπεδα στὰ ἀνώτατα, ἀλλὰ τὴ δράση ζητάει, ὄχι τὴν ἀδράνεια. Ἐνῶ σοῦ ζητάει ν' ἀπαρνηθεῖς ὅλα τὰ ἐγκόσμια, δὲ σοῦ ζητάει ν' ἀπαρνηθεῖς τὸν πόνον. Τὸ ἴδιο ὁ Φραγκίσκος τῆς Ἀσσίζης ποὺ ἔδρασε πονώντας καὶ συμπονώντας. Ἡ ἀγιωσύνη τοῦ Φραγκίσκου βρίσκεται στὴν πράξη, ὄχι στὴν ἀπραξία, εἶναι ἀκριβῶς τὸ κορύφωμα τοῦ ἱστορικοῦ δυναμισμού ποὺ χαρακτηρίζει τὴ Δύση καὶ ποὺ, ἂν ἐπήγασε ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, βρῆκε τὴν κύρωσή του καὶ κατοχυρώθηκε, ὡς συνέχεια καὶ ὡς συνέπεια, ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό. Ὁ Φραγκίσκος τῆς Ἀσσίζης δὲν ἦταν μόνον ἅγιος, ἀλλὰ ἦταν ἥρωας. Οὔτε μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀληθινὸς ἅγιος, μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ Χριστιανισμοῦ, ποὺ νὰ μὴν εἶναι ἥρωας. Ὅποιος δὲν εἶναι, δὲν εἶναι οὔτε ἅγιος. Ὁ Κάυζερλινγκ, ἀντιδιαστέλλοντας ριζικὰ τὸν ἥρωα ἀπὸ τὸν ἅγιο καὶ τὸ μάρτυρα, ἔχει ἄδικο. Ὁ προχριστιανικὸς ἥρωας, ὁ Ὀδυσσεύς, εἶναι ἕνας ἀτελέστατος ἥρωας. Ὁ τέλειος ἥρωας εἶναι ὁ Ἰησοῦς, ὁ ἅγιος, ὁ μάρτυς. Ὅχι μόνο τὸ δικό του τὸ σταυρὸ, ἀλλὰ καὶ τὸ σταυρὸ ὅλων τῶν ἄλλων πρέπει νὰ σηκώσει ὁ Χριστιανός. Δὲν ὑπάρχει πρὶο κοινωνικὴ — πρὶο ἠρωϊκὴ κοινωνικὴ — ἀποστολὴ ἀπ' αὐτήν. Καὶ αὐτὴ ἢ ἀποστολὴ, ἢ πρὶο κοινωνικὴ ποὺ ὑπάρχει, εἶναι ταυτόχρονα ἢ πρὶο ἀτομικὴ.

Στὴ βαθύτερη μόνωση τοῦ ἑαυτοῦ του — ἐκεῖ ποῦ ἐπικοινωνεῖ μόνο μὲ τὸ Θεὸ — γίνεται ὁ ἄνθρωπος ἄξιος γιὰ τὴν κοινωνία. Ὁ Χριστιανισμὸς ἔχει ὑπερνικήσει ὅλες τὶς ἐγκόσμιες ἀντιθέσεις. Δὲν εἶναι οὔτε σοσιαλισμὸς, οὔτε ἀτομικισμὸς. Εἶναι ἡ σύνθεσις τῶν δύο.

8.— «Ἐν τῷ κόσμῳ θλίψιν ἔχετε· ἀλλὰ θαρσεῖτε, ἐγὼ νενίκηκα τὸν κόσμον». Μ' αὐτὰ τὰ λόγια, πρὶν σηκώσει τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τὸν οὐρανὸ καὶ ἀναγνωρίσει ὅτι «ἐλήλυθεν ἡ ὥρα», τελειώνει ὁ Ἰησοῦς, στὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιο, τὴ διδασκαλία ἐκείνη πρὸς τοὺς μαθητὲς του ποῦ περιέχει τὶς τελευταῖες ὑποθήκες του. Ὁ νεαρὸς μαθητὴς «ὄν ἡγάπα ὁ Ἰησοῦς» καὶ ποῦ ἦταν ταγμένος, στὰ βαθειὰ του γεράματα, νὰ γράφει τὴν «Ἀποκάλυψη», κράτησε ἰδιαίτερα στὴ μνήμη του τὴν τελευταία αὐτὴ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ. Χείμαρρος γίνεται ὁ λόγος τοῦ Ἰησοῦ στὴν τελευταία διδασκαλία του ποῦ τοὺς βασικοὺς σταθμοὺς τῆς ἀποτελοῦν οἱ δύο φράσεις: «Ἐγὼ εἰμι ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή, καὶ ὁ πατήρ μου ὁ γεωργὸς ἐστίν» καὶ «ἐγὼ εἰμι ἡ ἄμπελος, ὑμεῖς τὰ κλήματα». Καί, συνδέοντας τοὺς μαθητὲς του τόσο βαθειὰ καὶ ὀργανικὰ μὲ τὸν ἑαυτό του («ὁ μένων ἐν ἐμοὶ καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῷ»), τοὺς λέει: «ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι κλαύσετε καὶ θρηνήσετε ὑμεῖς». Μ' αὐτὴ τὴν προειδοποίηση, μὲ τὴ βαρεῖα προειδοποίηση ὅτι θὰ πονέσουν καὶ θὰ μαρτυρήσουν, τοὺς ἀποχωρίζεται καὶ τοὺς στέλνει στὰ πέρατα τῆς γῆς. «Τίποτα τὸ μεγάλο δὲν παράγεται στὴν ἀνθρωπότητα χωρὶς τὴν προϋπόθεσις τοῦ πόνου», λέει ὁ Λαμενναὶ σχολιάζοντας τὸ κεφάλαιο 14 τοῦ κατὰ Μάρκον Εὐαγγελίου. Ὁ πόνος, τὸ πιὸ μεταφυσικὸ γεγονὸς τῆς ζωῆς, γίνεται ἡ πιὸ δημιουργικὴ πηγὴ τῆς ἱστορίας. Οὔτε ἡ ὑπερηφάνεια, οὔτε ἡ χαρὰ, οὔτε τὸ πάθος, οὔτε τὸ μῖσος, οὔτε ἡ φιλοδοξία, οὔτε ἡ βούλησις γιὰ ἐξουσία καὶ δύναμις δὲ δημιουργοῦν στὴν ἱστορία ὅ,τι δημιουργεῖ ὁ πόνος. Ὁ πόνος εἶναι μόνος του ἡ μεγάλη δύναμις. Εἶναι δύναμις μεγαλύτερη ἀπὸ κάθε ἐγκόσμιος δύναμις, γιὰτὶ ξεπερνάει τὸν κόσμον. Ποιὸς μπορεῖ, τάχα, νὰ νικήσει ἐκεῖνον ποῦ εἶν' ἀποφασισμένος νὰ πονέσει καὶ ποῦ δὲν ἀπελπίζεται ὅσο κι' ἂν πονάει; Τὸ ὅτι μόνον ἀπὸ τὸν πόνον πηγάζουν τὰ μεγάλα ἔργα, τὸ στηρίζει ὁ Ἰησοῦς καὶ στὴν ἀναλογία ἀνάμεσα στὴν ἀνθρώπινη δημιουργία καὶ στὸ φυσιολογικὸ γεγονὸς τοῦ τοκετοῦ: «ἡ γυνὴ ὅταν τίκτη λύπην ἔχει, ὅτι ἦλθεν ἡ ὥρα αὐτῆς». Μόταίη εἶναι ἡ χαρὰ ὁ πόνος δὲν εἶναι μά-

ταιος. Καὶ τὴ ζωὴ στηρίζει, τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν ὡθεὶ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν κάνει θετικὴ καὶ στὴ σχέση τῆς μετὰ τὸ θάνατον· τὴν κάνει θετικὴ καὶ στὴν ὁδοιπορίαν τῆς πρὸς ὅ,τι εἶναι πέρα ἀπὸ τὸ θάνατον. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ὁ μεγάλος διδάσκαλος τοῦ θανάτου. Ἄλλὰ εἶναι ὁ μεγάλος διδάσκαλος τοῦ θανάτου, γιατί εἶναι ὁ μεγάλος διδάσκαλος τοῦ πόνου. Καὶ εἶναι ὁ μεγάλος διδάσκαλος τοῦ πόνου, γιατί εἶναι ὁ μεγάλος διδάσκαλος τῆς ἀγάπης. Καὶ ὅλα αὐτὰ — ἀγάπη, πόνος, θάνατος — τὰ συναίρει ὁ Χριστιανισμὸς στὴν ἰδέαν τῆς αἰώνιας ζωῆς. Πῶς δὲ μπόρεσε κανένας, πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ, νὰ συλλάβει αὐτὴ τὴ συνάρτησιν ἀγάπης, πόνου, θανάτου καὶ ζωῆς αἰώνιας; Δὲ βρέθηκε οὔτε ἓνας πού νὰ τὴν ὑποψιασθεῖ. Τόσοι μεγάλοι Ἕλληνες προηγήθησαν, τόσοι προφήτες τῆς Ἰουδαίας! Οἱ προφῆτες προδικάσανε κάμποσα ἀπὸ τὰ βήματα καὶ τὰ λόγια τοῦ Ἰησοῦ, ὅχι ὅμως καὶ τοὺς μεγάλους λόγους τοῦ καὶ τὰ μεγάλα τοῦ πάθους. Οἱ Ἕλληνες ἔκαμαν τὶς πιὸ μεγάλες ἀνακαλύψεις, ἀνακάλυψαν τὴ λογικὴ λειτουργίαν τοῦ ἴδιου μας τοῦ νοῦ, τὴν ἐπιστήμην, ἀνακάλυψαν τὴν αἰσθητικὴν μορφήν τοῦ ἴδιου μας τοῦ κορμιοῦ, τὴν κλασικὴν τέχνην, ἀνακάλυψαν τὴν ἠθικὴν λειτουργίαν τοῦ κοινωνικοῦ μας βίου, τὴν πολιτείαν. Ὡστόσο, κανένας τοὺς δὲν ὑποψιάσθηκε τὴ συνάρτησιν ἀγάπης, πόνου, θανάτου καὶ αἰώνιας ζωῆς. Ἡ συνάρτησιν αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀποκάλυψιν. Τὴν ἀποκάλυψιν τὴν ἔκαμε ὁ Ἰησοῦς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

Τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας

ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ κλονίσθησαν ὅλα. Κι' ὅμως ὁ θάνατος μένει ἀκλόνητος. Ὁ πόνος μένει ἀκλόνητος. Ἔτσι, ἀκλόνητος ἔπρεπε νὰ μείνει κι' ὁ Χριστιανισμός, ἀφοῦ τουλάχιστον τὰ δυὸ ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα ποὺ συνυφαίνονται μέσα του (ἀγάπη, πόνος, θάνατος, αἰώνια ζωὴ) ἔχουν μείνει ἀκλόνητα. Ὡστόσο, ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἔμεινε ἀκλόνητος. Ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων ἔχει πολὺ ἀδειάσει. Οἱ πιστοὶ εἶναι λίγοι. Κι' αὐτὴ ἡ πίστη τῶν πιστῶν εἶναι, ἐπίσης, λίγη. Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο εἶδαμε ποιοὶ λόγοι ἔκαμαν τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων ν' ἀδειάσει. Καὶ στὸ ἕκτο κεφάλαιο εἶδαμε ὅτι ἡ ἐκκλησία μπορεῖ νὰ μὴν κατάλαβε πέρα γιὰ πέρα τὴ σημασίαν τοῦ μεταφυσικοῦ κενοῦ μέσ' στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ δὲ φταίει γιὰ τὴ δημιουργία του. Τὸ κενὸ θὰ ἔρχόταν ὅπωςδήποτε· μόνο ποὺ δὲν κατάφερε ὡς τώρα καμιὰ χριστιανικὴ ἐκκλησία νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει ἀποτελεσματικὰ.

Καὶ τὸ μεταφυσικὸ κενὸ ἐκτείνεται καὶ ἐντείνεται τὴ στιγμὴ ποὺ προμηνύονται οἱ πιὸ μεγάλες ἐξελίξεις, ἴσως καὶ οἱ πιὸ μεγάλες ἀνθρώπινες δοκιμασίαι, στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου.

2.— Τὰ προμηνύματα εἶναι, πραγματικὰ, πολὺ βαρειά. Δὲν ὑπάρχουν μόνο προμηνύματα. Ἐχουν ἀρχίσει τὰ μεγάλα γεγονότα. Καὶ ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀπροετοιμαστή. Εἶναι ἀδειανή. Πῶς θ' ἀνθέξει στὰ γεγονότα ποὺ ἔρχονται ἢ ποὺ ἀρχίζουν νὰ σημειώνονται;

Θάπαν στενόκαρδο ἂν ἔλεγα ὅτι τὸ φοβερὸ γεγονός πού σημειώνεται καὶ ἐπεκτείνεται ἀπειλητικὰ εἶναι ὁ κομμουνισμός. Ὁ κομμουνισμὸς εἶν' ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα συμπτώματα. Ἄν ἔχει ἀδειάσει ἡ ψυχὴ τῶν κομμουνιστῶν, ἔχει ἄλλο τόσο ἀδειάσει καὶ ἡ ψυχὴ τῶν πιὸ πολλῶν πού πολεμοῦν τὸν κομμουνισμὸ καὶ πού προβάλλουν ὡς πρόμαχοι τοῦ δυτικοῦ κόσμου, τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Ὑπάρχει, βέβαια, μιὰ διαφορὰ πού κάνει τὸν κομμουνιστὴ ἠθικὰ πιὸ ἐπικίνδυνο ἀπ' αὐτούς, πιὸ ἐπικίνδυνο γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους πού ἐπάνω τους θέλει νὰ ἐπιβληθεῖ. Ὁ κομμουνιστὴς — χωρὶς νᾶναι ἀρχαῖος Ἕλληνας, κλασικὸς Ἀθηναῖος, χωρὶς νᾶχει τὴν ἠθικὴ νεότητα τοῦ κλασικοῦ Ἀθηναίου πού ἀνακάλυψε τὸν ἑαυτό του ὡς προσωπικότητα, ἐφήμερη, ἔστω, ἀλλὰ πραγματικὴ — ἔχει τὴν τεχνητὴ αἰσιοδοξία τοῦ πρωτόγαλτου στὴν ἱστορία. Χωρὶς νᾶναι πρωτόγαλτος, ἀρχαῖος Ἕλληνας ἢ ἔστω βάρβαρος, πιστεύει ὅτι εἶναι πρωτόγαλτος. Καὶ μέσ' στὸν ἱστορικὸ φανατισμὸ του, νομίζοντας ὅτι ἐκτελεῖ μιὰ μεγάλη ἀποστολή, δὲν ἔχει καιρὸ νὰ αἰσθανθεῖ τὸ κενὸ μέσ' στὴν ψυχὴ του. Ὅταν ὁ Μαρξισμὸς τοῦ ἀδειάζει τὴν ψυχὴ ἀπὸ κάθε μεταφυσικὴ τάση καὶ νοσταλγία, χρησιμοποιώντας ἐπιστημονικὰ τεχνάσματα καὶ προσχήματα, χαιρόταν, μάλιστα, καὶ ὑπερηφανευόταν πού ἡ ψυχὴ του ἀδειάζει. Ὅταν, ἐπίσης, τὸ ὀλοκληρωτικὰ ὀργανωμένο κομμουνιστικὸ κόμμα καὶ τὸ ὀλοκληρωτικὸ κομμουνιστικὸ κράτος τὸν ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη σκέψη του, ἔχει τὸ αἶσθημα ὅτι ἐλευθερώνεται ἀπὸ ἓνα φοβερὸ ζυγὸ. Μιὰ βαρεῖα αὐταπάτη τὸν κάνει νὰ θεωρεῖ ζυγὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ θεωρεῖ, ἀντίθετα, ὡς «λευτεριᾶν» τὴν ὑποταγὴ του στὸ νόμο πού ἔρχεται ἀπ' ἔξω. Ἔτσι, ὅσο κρατᾶει αὐτὴ ἢ αὐταπάτη — καὶ προπάντων ἡ πρώτη, ἢ πιὸ μεγάλη, πού τὸν κάνει νὰ νομίζει ὅτι πρέπει νᾶναι εὐτυχὴς πού ἡ ψυχὴ του ἔχει ἀδειάσει ἀπὸ κάθε μεταφυσικὴ τάση —, εἶναι πιὸ ἐπικίνδυνος ὁ κομμουνιστὴς ἀπὸ τὸν ἀντίπαλό του, ἀπὸ τὸ συνειδητὸν ἐκείνον ἐκπρόσωπο τοῦ δυτικοῦ κόσμου πού ἔχει συνείδηση τοῦ κενοῦ μέσ' στὴν ψυχὴ του. Νομίζουν, ὁμως, πραγματικὰ ὅλοι ὅσοι πιστεύουν στὸν κομμουνισμὸ ὅτι ἡ πίστη τους αὐτὴ εἶναι ἀρκετὴ καὶ ὅτι εἶναι εὐτυχεῖς πού ἡ ψυχὴ τους ἔχει ἀδειάσει ; Δὲ φαντάζομαι νὰ τὸ πιστεύουν πιά ὅλοι. Ὁ κομμουνιστὴς, σήμερα, δὲν εἶναι πιά καὶ τόσο πρωτόγαλτος, ὅσο ἦταν χθές. Ὡστόσο, εἶναι φυσικὸ νὰ νομίζει ἀκόμα ὅτι εἶναι, ἐνῶ εἶναι ἀδύνατο νὰ

τὸ φαντασθεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό του ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ὁ τελευταῖος, ἄλλωστε, τὴν ἀποστολὴν του μέσ' στὸ δυτικὸν κόσμον δὲν ἄρχισε νὰ τὴ συνειδητοποιεῖ παρὰ μόνον ἀφοῦ δέχθηκε τὴν ἐπίθεσιν τοῦ κομμουνισμοῦ. Καὶ δὲν ξέρει — ὅπως δὲν τὸ ξέρει καλὰ - καλὰ οὔτε ὁ κομμουνιστὴς — ὅτι κι' αὐτὸς ὁ κομμουνισμὸς ἔχει προκύψει ἀπὸ τὸ δυτικὸν κόσμον, ἀπὸ τὴν ἴδιαν ἐκείνη πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ κρίσιν τοῦ λεγόμενου ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ποῦ ἔχει ἀποξηράνει καὶ τὴ δημοκρατίαν τοῦ δυτικοῦ κόσμου ἢ καὶ γενικώτερα τὴ ζωὴν τοῦ κόσμου αὐτοῦ.

3.—Ὁ κομμουνισμὸς εἶναι, λοιπόν, μονάχα ἓνα σύμπτωμα. Καὶ συμπτώματα τῶν μεγάλων καὶ δραματικῶν ἐξελίξεων ποῦ ἄρχισαν νὰ σημειώνονται στὸν κόσμον ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα πολλά. Ἄσχετα ἀπὸ τὸ πολιτικὸν καὶ ἰδεολογικὸν περιεχόμενον τοῦ φασισμοῦ ἢ τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ, τὸ φοβερὸν ξεσκήνωμα τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ, μέσα στὸ πλαίσιον τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ, ἦταν ἐπίσης ἓνα μέγα σύμπτωμα. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀδόλφος Χίτλερ μπορεῖ νὰ μὴν ἤξερε τί ἔκανε. Πίστευε, ὅμως, ὅτι τοῦ ἔλειπε ὁ «χώρος» γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ ἐκεῖνο ποῦ καλὰ - καλὰ δὲν ἤξερε τί ἦταν. Καὶ ζήτησε τὸν ἄνθρωπον ποῦ πίστευε ὅτι τοῦ ἔλειπε. Χώρον «ζωτικόν» γιὰ τὸν λαόν του ποῦ, ὡστόσο, εἶναι ὁ ἰκανώτερος γιὰ νὰ ἀξιοποιεῖ καὶ στενοὺς χώρους. Στὸ βάθος, ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔλειπε εἰδικὰ ἀπὸ τὸν γερμανικόν λαόν, ἀλλὰ λείπει ἀπὸ πολλοὺς λαούς στις μέρες μας. Καὶ λείπει περισσότερο ἀπὸ ἄλλους παρὰ ἀπὸ τὸν γερμανικόν λαόν. Ὡστόσο, τὸ ξεσκήνωμα τοῦ λαοῦ ὡς ὄχλου γιὰ τὴν κατάκτησιν χώρου — χώρου ποῦ δὲν ὑπάρχει πιά — συνδυάσθηκε μὲ τὸ κίνημα τοῦ γερμανικοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ. Πολλοὶ εἰδικώτεροι παράγοντες εἶχαν συμβάλει σ' αὐτό. Λιγώτερον οἰκονομικοὶ καὶ κοινωνικοὶ καὶ περισσότερο πολιτικοὶ καὶ ψυχολογικοί. Ἀκόμα κι' ὁ ρωμαντισμὸς τῶν Γερμανῶν ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες. Κανένας λαὸς δὲν ἔχει τὴν ρωμαντικὴν φαντασίαν τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ. Εἰδικώτερα ὁ Χίτλερ δὲν εἶχε μεγάλη φαντασίαν ἦταν στὸ βάθος ξηρὸς· εἶχε μονάχα τόση φαντασίαν ὅση δανεῖσθηκε ἀπὸ τὸν Βάγκνερ. Ἦταν κι' αὐτὸ μιά περίεργη ἀντινομία. Ὁ ρωμαντικώτερος λαὸς ἔπαιξε τὴν πῖον φανταχτερὴν καὶ τὴν ρωμαντικὰ πῖον ἐπικίνδυνον «συμφωνίαν» τῆς ζωῆς του, μιά συμφωνίαν ζωῆς καὶ θανάτου, κάτω ἀπὸ τὴν μπαγκέταν τοῦ πῖον στεγνοῦ μαέστρου, τοῦ Ἀδόλφου Χίτλερ. Καὶ ὡς ἓνα σημεῖον ἦταν στεγνοί

δλοι οί αξιόλογοι βοηθοί του, ό Γκαίμπελς, ό Γκαϊρινγκ, ό «φιλόσοφος» Ρόζενμπεργκ.

Δέν είχαμε, στόν αιώνα μας, άλλο παράδειγμα πολέμου πού νά επήγασε αποκλειστικά καί συνειδητά από τή βούληση ενός λαού νά κατακτήσει τόν κόσμο όλόκληρο, έκτός από τόν πόλεμο τού 1939. 'Ο πόλεμος αυτός είναι, μάλιστα, μοναδικός όχι μόνο στόν αιώνα μας, αλλά σ' όλους τούς αιώνες. 'Ως ένιαίο θέατρο κατακτητικού πολέμου πρόβαλε για πρώτη φορά στόν αιώνα μας ή γή όλόκληρη. Κατακτητικές βουλήσεις ανάλογες παρουσιάσθηκαν καί άλλοτε δυνατότητες, όμως, κατακτητικές, ανάλογες μ' εκείνη πού πρόβαλε στα 1939, δέν είχαν ποτέ προβάλει. Μήπως είχαν προβάλει στα 1914; 'Ο πόλεμος τού 1914 δέν έχει καμιά σχέση ή έχει, έστω, μιά πολύ μικρή σχέση με τόν πόλεμο τού 1939. Οί άνίδεοι τά ανάγουν όλα στόν πρωσσικό μιλιταρισμό καί συνδυάζουν τούς δυο πολέμους. Τό δικαίωμα αυτό στούς άνίδεους τ'όδωσε κι' αυτός ό "Όσβαλτ Σπένγκλερ πού, έμπνευσμένος από τόν πρωσσικό μιλιταρισμό, υπερέτιμησε τήν κοσμοϊστορική του σημασία. 'Ο πόλεμος τού 1914 δέν επήγασε διόλου από τή συνειδητή θέληση τού γερμανικού λαού ή τών ήγετών του για τήν κατάκτηση τού κόσμου. Είναι, μάλιστα, ζήτημα αν ή κύρια εθύνη για τόν πρώτο μεγάλο πόλεμο βαρύνει τούς Γερμανούς. Παρασύρθηκαν κι' αυτοί — από αδυναμία τής ήγεσίας τους, όχι από δύναμη — στόν πόλεμο τού 1914, παρασύρθηκαν από ένα πλήθος συμπτώσεις καί τυχαία περιστατικά. Κι' αν ήθελαν τόν πόλεμο, δέν τόν ήθελαν ούτε περισσότερο από τούς Ρώσους καί τήν αυστριακή αύλή, ούτε περισσότερο από τούς Γάλλους. "Αν βασισθούμε μάλιστα στόν 'Ιωσήφ Καγιώ, ό κύριος υπεύθυνος για τόν πρώτο μεγάλο πόλεμο ήταν ό Ραϋμόνδος Πουανκαρέ. "Ασχετα από τήν πρόθεση τού Καγιώ νά κατηγορήσει τόν Πουανκαρέ, τ' αντικειμενικά στοιχεία πού χρησιμοποιεί για νά στηρίξει τήν κατηγορία του είναι τέτοια πού δέ μās έπιτρέπουν ν' άγνοήσουμε άπόλυτα τή σχετική τουλάχιστον εθύνη τού ώμου δικηγόρου πού, κατά τόν Βαλντέκ - Ρουσσώ, είχε στη θέση τής καρδιάς ένα λιθάρι. 'Αλλά τί σημασία έχουν όλα αυτά; Είτε έφταιξαν είτε όχι ό Γουλιέλμος ό Β' ή οί Πρώσσοι στρατιωτικοί, ό Πουανκαρέ ή ό Σαζόνωφ, (τόν τελευταίο τόν άκουσε ό μεγάλος χειρουργός Ζάουερμπρουχ, στο Νταβός, νά λέει ότι άποστολή του ήταν νά καταστρέψει τή Γερμανία), ό πόλεμος τού 1914, μ'

ὅλες τὶς φοβερὲς διαστάσεις του καὶ μ' ὅλη τὴν ἔκταση τῶν καταστροφῶν ποὺ προκάλεσε, ἦταν μονάχα ὁ μεγαλύτερος ἀπ' ὅλους ἐκείνους τοὺς πολέμους ποὺ ἐπήγασαν ἀπὸ τὴν ἀνισορροπία τῶν μεγάλων δυνάμεων, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ δεδομένα τῆς ἀνισορροπίας αὐτῆς.

Στὰ 1939 τὰ πράγματα εἶχαν ριζικὰ ἀλλάξει. Ἡ ἐποχὴ μας εἶχε μπεῖ στὸ φοβερό της δρόμο. Μποροῦσε, βέβαια, κάλλιστα ν' ἀποτραπεί κι' ὁ πόλεμος αὐτός. Ἡ εὐθύνη γιὰ τὴ μὴ ἀποτροπὴ του βαρύνει ἀναμφισβήτητα τοὺς ἀντιπάλους τοῦ Χίτλερ. Ἀλλὰ ἡ βούληση γιὰ τὴν κατάκτηση τοῦ κόσμου ἦταν ἔντονη μέσ' στὸν ἴδιο τὸν Χίτλερ. Ἡ κατάκτηση τοῦ κόσμου δὲν ἦταν μονάχα ἓνα ὄνειρο ἢ ἓνα ἐπιτελικὸ σχέδιο. Τέτοια ὄνειρα ἢ σχέδια ἔφτιαξαν κι' ἄλλοι πρὶν ἀπὸ τὸν Χίτλερ. Ἦταν κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὄνειρο ἢ σχέδιο· ἦταν μιὰ σκοτεινὴ δύναμη βγαλμένη μέσ' ἀπὸ τὴν κρίση τῶν συνειδήσεων τῆς ἐποχῆς μας. Ὁ Χίτλερ ἦταν ἓνα ὄργανο, περισσότερο τυφλὸ παρὰ συνειδητό, βουλευτικὰ ἰσχυρὸ ἀλλὰ πνευματικὰ ἀσήμαντο. Ὁ Ναπολέων δὲν ἦταν μόνο βούληση· ἦταν καὶ πνεῦμα. Ὁ Χίτλερ ἦταν τὸ βιολογικὰ ἰσχυρὸ ὄργανο δυνάμεων ποὺ δὲ δροῦσαν μόνο μέσ' στὴν ψυχὴ τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ, ἀλλὰ ποὺ ἄρχισαν ἀπὸ καιρὸ νὰ δροῦν, ὅσο ὑποχωροῦσε ἡ πνευματικὴ συνείδηση καὶ ἄρχιζε ν' αὐξάνει τὸ κενὸ στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, μέσ' στὴ συνείδηση πολλῶν λαῶν, ἴσως ὅλων. Διέξοδο ζητοῦν οἱ λαοὶ ἀπὸ τὸ χάος. Καὶ νομίζουν ὅτι τοὺς λείπει ὁ χώρος. Καὶ τοὺς λείπει, βέβαια, κι' αὐτός, γιατί γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία ὁ χώρος τῆς γῆς ὀλόκληρης ἔγινε ἐνιαίος καὶ στενός. Ἀλλὰ δὲν τοὺς λείπει τόσο ὁ χώρος, ὅσο τὸ νόημα τῆς ζωῆς. Ὅταν τὸ νόημα αὐτὸ τοὺς ἔλειπε σ' ἄλλες ἐποχές, ὁ χώρος ἦταν πρόθυμος νὰ τοὺς ἀνοίξει μιὰ φυσικὴ ἐξωτερικὴ διέξοδο. Ὁ κόσμος δὲν ἦταν ἀκόμα ἐνιαίος ὡς ἱστορικὴ μονάδα, δὲν ἦταν οὔτε γνωστός πέρα γιὰ πέρα, οὔτε κατοικημένος παντοῦ, οὔτε ἱστορικὰ ζωντανὸς σ' ὅλους τοὺς, ἔστω, γνωστοὺς γεωγραφικοὺς τομεῖς του. Ἔτσι, οἱ πόλεμοι — κι' αὐτοὶ οἱ κατακτητικοὶ ποὺ εἶχαν τὴ μορφή ἐπιδρομῶν — εἶχαν κάποιο λογικὸ νόημα. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος τὸ εἶχε συνειδητὰ συλλάβει· ὁ Τσεγγίς - Χάν, ἴσως ὄχι. Ὡστόσο, τὸ λογικὸ νόημα, ἔστω καὶ χωρὶς νὰ τὸ συνειδητοποιεῖ μέσα του ὁ ἡγέτης, ὑπῆρχε. Τὸ ξεσκήνωμα, ἀντίθετα, τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ, στὰ 1939, ἦταν κάτι τὸ ἄλογο. Ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ μοιραῖα συμπτώματα τῆς

μεγάλης βιολογικής, πληθυσμιακής, πνευματικής και ήθικης διαταραχής που χαρακτηρίζει την εποχή μας. "Όταν όλα κλονίζονται και διαταράσσονται, όταν όλα βρίσκονται σε κρίση, φυσικά είναι (μέσα στο άφυσικο χάος) να ξυπνούν δυνάμεις σκοτεινές και άλογες. Τό πόσο σκοτεινή ήταν ή δύναμη που έκαμε τὸ γερμανικό λαὸ νὰ ξεσηκωθεί γιὰ νὰ καταστρέψει τοὺς ἄλλους, τὸ δείχνει ή τελευταία φάση τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, ή φάση τῆς αὐτοκαταστροφῆς τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ. Τὴν ἤθελαν, τάχα, ὅλοι οἱ Γερμανοὶ τὴν καταστροφή τῶν ἄλλων καί, στὸ τέλος, τὴν αὐτοκαταστροφή τους; Φυσικά, ὄχι. Οἱ περισσότεροι ἀσφαλῶς δὲν ἤθελαν οὔτε τὸ ἓνα, οὔτε τὸ ἄλλο. "Όταν, ὅμως, μιλοῦμε γιὰ τὴν ὥρα ἐκείνη ἐνὸς λαοῦ που τὸν κάνει νὰ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ κανονικὰ ἱστορικὰ ὄρια τῆς ζωῆς του, μιλοῦμε γιὰ τὸ «λαὸ» ξεφεύγοντας ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη συνείδηση τῶν ἀτόμων που τὸν ἀπαρτίζουν. Μήπως κι' ὁ ἴδιος ὁ Χίτλερ ἤξερε καλὰ-καλὰ τί ἤθελε καί τί ἔκανε; Κι' αὐτὸς ὁ ἴδιος, ἂν καὶ ἠγέτης, εἶχε γίνει μάζα. Κ' ἦταν, μάλιστα, ἀπὸ τὴ φύση του καμωμένος νάναι περισσότερο μάζα παρὰ ἄτομο, περισσότερο βιολογική βούληση παρὰ συνείδηση.

Εἶναι πρὸς εὐκόλο νὰ λύνει κανένας τὰ ἱστορικὰ προβλήματα, ἀναζητώντας καὶ βρίσκοντας ἐνόχους. Εἶναι πολὺ πιὸ δύσκολο νὰ τὰ λύνει ἢ καὶ νὰ ἐπιχειρεῖ μονάχα νὰ τ' ἀντιμετωπίσει, ἀναζητώντας τὰ ἀντικειμενικὰ αἷτια. Ὁ Χίτλερ ἔφταιξε. Ὁ γερμανικός, ἔστω, λαὸς ἔφταιξε κι' αὐτός. Οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Χίτλερ, οἱ δυτικὲς δημοκρατίες, ἔφταιξαν που δὲν ἔσπευσαν, ὅσο ἦταν ἀκόμα καιρὸς, νὰ τὸν ἐμποδίσουν νὰ φθάσει στὸν πόλεμο. Κ' ἔφταιξαν, μάλιστα, ὄχι μόνο ἀπὸ δισταγμὸ καὶ ἀναποφασιστικότητα, ἀλλὰ καὶ γιατί στοὺς κόλπους τους ἦταν καὶ πολλοὶ που θαύμαζαν τὸν Χίτλερ ἢ καὶ πολλοὶ ἄλλοι που, γιὰ λόγους σκοτεινοῦς, ἤθελαν ἐπίσης τὸ χάος. Ἄλλὰ τὸ ἐρώτημα εἶναι: πῶς μπόρεσαν νὰ φταίξουν τόσοι ἄνθρωποι καὶ τόσοι λαοί; Πῶς μπόρεσε νὰ χωρέσει στὸν κόσμο τόσοσ παραλογισμὸς ἢ τόσοσ ἀσυνειδησία; Ποιὲς ἦταν οἱ ἀντικειμενικὲς περιστάσεις — που δὲν ἦταν μόνο περιστάσεις, ἀλλὰ καὶ αἷτια ἢ ἀφορμὲς — που ἐπιτρέψανε ἢ προκάλεσαν τὸ μεγάλο κακὸ που σημειώθηκε; Ὁ ἔξαλλος Γκαίμπελς καὶ ὁ μυστικοπαθῆς Ρόζενμπεργκ δὲν ἦταν οἱ πρῶτοι ἔξαλλοι καὶ μυστικοπαθεῖς στὴν ἱστορία. Ὁ Χίτλερ δὲν ἦταν ὁ πρῶτος δεκανέας που κυριεύθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία καὶ

μανία να βάζει τους στρατάρχες να στέκονται προσοχή μπροστά του. Οί δυνάμεις που έδωσαν σ' αυτούς και σ' άλλους, ακόμα και στους αντιπάλους του Χίτλερ, την ευκαιρία να πράξουν ή να παραλείψουν όσα έπραξαν ή παράλειψαν να πράξουν, είναι άσχετες από τη συνείδηση των ανθρώπων αυτών, και συνυφαίνονται, με τον πιο σκοτεινό τρόπο, με τρία βασικά γεγονότα που χαρακτηρίζουν την εποχή μας. Τα γεγονότα αυτά είναι τ' ακόλουθα: πρώτο, ή συνειδητή προβολή ολόκληρης της υδρόγειας σφαίρας ως ένιαίου ιστορικού χώρου· δεύτερο, ή καταπληκτική αύξηση του αριθμού των κατοίκων της γής, τὸ ένδεχόμενο στρίμωγμα του ανθρώπινου γένους σ' ένα στενό χώρο· και τρίτο, ή υπερένταση της τεχνικής προόδου, και ειδικώτερα, ή οικειοποίηση από τον άνθρωπο φυσικών δυνάμεων καταστροφής που έγγίζουν τὰ όρια του άπροχώρητου ή που δίνουν την έντύπωση ότι τὰ έγγίζουν. Μέσ' στη σύγχυση που προκαλούν στην ψυχή — σέ μιὰ ψυχή που έχει άδειάσει από κάθε βαθύτερο νόημα ζωής — τὰ τρία μεγάλα αυτά γεγονότα (ή και τὰ άμέτρητα ειδικώτερα που άποτελούν τις οικονομικές, πολιτικές και ήθικες συναρτήσεις και φάσεις τους), ήταν έπόμενο να γεννηθούν και να μπορέσουν να έκδηλωθούν οί πιο σκοτεινές δυνάμεις. Τὸ θέμα δέν πρέπει να μάς ένδιαφέρει μόνο για να εξηγηθεί ὁ φοβερός πόλεμος που άνήκει στο παρελθόν, αλλά πρέπει να μάς ένδιαφέρει προπάντων για να συνειδητοποιήσουμε τους κινδύνους του μέλλοντος. Τὰ αίτια που προκαλούν τή σύγχυση και τή γένεση των σκοτεινών δυνάμεων όχι μόνο δέν έλειψαν με τὸ κακό που έγινε, δηλαδή με τὸ πρώτο φοβερό άποτέλεσμα που είχαν, αλλά έντείνονται κάθε μέρα περισσότερο.

4.— Δέν έχουν περάσει ούτε πεντακόσια χρόνια άφύτου ὁ Χριστόφορος Κολόμβος ανακάλυψε τὸ «νέο κόσμος», τήν Ἄμερική. Σκεφθείτε ότι δέν πέρασαν καλά - καλά ούτε δεκαπέντε γενεές από τήν ώρα εκείνη («Ἔτη τριάκοντα», λέει ὁ Ἡράκλειτος, «ποιοῦσι τήν γενεάν, έν ὦ χρόνῳ γεννῶντα παρέχει τὸν έξ αὐτοῦ γεγεννημένον ὁ γεννήσας»). Πρὶν από τήν ώρα εκείνη υπήρχε ένας τεράστιος άγνωστος κόσμος επάνω στη γή· κ' ήταν και πολλοί άλλοι άγνωστοί, μερικοί έως χθές. Ἄπό τις μέρες του Κολόμβου ένας μεγάλος κόσμος επάνω στη γή ὀνομάσθηκε «νέος». Και ήταν πραγματικά νέος για τὸ τμήμα εκείνο της ανθρωπότητας που με ὀρμητήριο τήν Ἑλλάδα έφτιαξε τήν ιστορία, έπλα-

σε τὴν ἱστορικὴ ἀνθρωπότητα. Σκεφθεῖτε τὴ μεγάλη σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, πρὶν ἀπὸ τὸν Κολόμβο, ἡ ἔννοια ἐνὸς ψυχολογικὰ ἀπειροῦ ἀγνωστοῦ χώρου ἐπάνω στὴ γῆ, καὶ μετὰ τὸν Κολόμβο, γιὰ κάμποσους αἰῶνες, τουλάχιστον γιὰ τρεῖς, ἡ ἔννοια ἐνὸς «νέου» χώρου, μεγάλου καὶ ἀνεξερεύνητου, ἀραιότατα κατοικημένου. Καὶ σταμάτησα εἰδικὰ στὴν περίπτωση τῆς Ἀμερικῆς ποὺ εἶναι ἡ πιὸ χτυπητὴ. Στὸν κόσμον ὑπῆρχαν πολλοὶ ἀγνωστοὶ καὶ ἀνεξερεύνητοι χώροι καὶ κόσμοι. Καί, μάλιστα, ἕως χθές, ἀφοῦ εἶχε ἀρχίσει κιόλας νὰ κρυσταλλώνεται ἡ ἐποχὴ μας μὲ τὰ ἰδιότυπα προβλήματα τῆς, ἐξακολούθησε νὰ εἶναι ἡ σκέψη τοῦ Εὐρωπαίου κυκλωμένη ἀπὸ γνωστούς, ἔστω, κόσμους, ἀλλὰ «νέους».

Μέσα σὲ λίγες δεκαετίες — κ' οἱ δεκαετίες αὐτὲς συνδέονται μὲ τὴν ἀποκρυστάλλωση τῆς ἐποχῆς μας, δηλαδὴ μὲ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' καὶ μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας — οἱ «νέοι» κόσμοι ἔπαψαν γιὰ τὴ συνείδησή μας νὰ εἶναι νέοι. Δὲν ἔπαψαν μόνον οἱ ἀγνωστοὶ νὰ εἶναι ἀγνωστοὶ (αὐτὸ χρειάσθηκε αἰῶνες, καὶ ὄχι μόνο δεκαετίες), ἀλλὰ ἔπαψαν καὶ οἱ νέοι, δηλαδὴ οἱ ἀγνωστοὶ ποὺ ἔγιναν γνωστοί, νὰ εἶναι νέοι. Γιὰ τὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, αὐτὸ ἦταν ἓνα γεγονός συγκλονιστικό. Ὁλόκληρο τὸ εἰδύλλιο τῆς ἱστορίας ἔλειψε. Τὸ εἰδύλλιο προϋποθέτει ἓνα περιορισμένο προσκήνιο κ' ἓνα ἄδηλο βάθος. Τὸ βάθος ἀποκαλύφθηκε. Κι' ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἔπαψε νᾶναι βάθος. Ὁ ρωμαντισμὸς τῆς ἱστορίας ἔσβυσε. Τὸ γνωστὸ καὶ πεπερασμένο δὲν ἐπιτρέπει ρωμαντισμούς. Ἡ γῆ ὀλόκληρη ἔγινε ἀπτή, ὄρατὴ, συγκεκριμένη, στενὴ.

Κ' ἔγινε κ' ἡ ἱστορία πραγματικὰ παγκόσμια. Αὐτὸ δὲν ἔγινε, βέβαια, ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη. Ἡ πάλη ποὺ χρειάσθηκε γιὰ νὰ γίνῃ ἡ ἱστορία παγκόσμια, γιὰ ν' ἀγκαλιάσει μὲ τὴ μοῖρα τῆς κάθε στιγμῆς τὴν ἐπιφάνεια ὀλόκληρη τῆς γῆς, δὲν ἔχει οὐσιαστικὰ λήξει. Στὶς μέρες μας ἀκριβῶς σημειώνεται ἡ πιὸ δραματικὴ φάση αὐτῆς τῆς πάλης, ἴσως ἡ τελεσίδικη. Ὁ δεῦτερος παγκόσμιος πόλεμος — κι' ὡς ἓνα σημεῖο κι' ὁ πρῶτος — ἦταν μιὰ φάση αὐτῆς τῆς πάλης, μιὰ τραγικὴ σύσπαση τοῦ προσώπου τῆς ἱστορίας ποὺ σημειώθηκε ἐπάνω στὴν προσπάθεια τῆς ἀνθρωπότητας ν' ἀναπροσαρμοσθεῖ στὸν καινούργιο χώρο τῆς, στὸν ἐνιαῖο παγκόσμιον χώρο. Ὁ δεῦτερος παγκόσμιος πόλεμος ἦταν πέρα γιὰ πέρα μιὰ σύσπαση, συνδεδεμένη μὲ τὴν

προσπάθεια αυτή. Στὸν 10' αἰῶνα δὲν εἶχαμε ἀκόμα παρά μόνο τὰ προμηνύματα καὶ θολές ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἱστορία γινόταν πραγματικὰ παγκόσμια. Οἱ φορεῖς τοῦ βρετανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ — ἀκόμα κι' οἱ πιὸ «μοντέρνοι», ὁ Πάλμερστον, ὁ Ντισραῆλι, ὁ 'Ἰωσήφ Τσάμπερλαιν — θεωροῦσαν τὴν «παγκόσμια» ἱστορία εὐρωπαϊκὴ, καὶ ὅ,τι ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴν Εὐρώπη κάτι τὸ ἐξωτικὸ ποὺ ἐνδιέφερε μόνο καὶ μόνο τὸν ἐκλεκτὸ βρετανικὸ λαό. Δὲν εἶχαν καλὰ - καλὰ χωνέφει οὔτε ὅτι ἡ 'Αμερικὴ εἶχε αὐτοδύναμα συνυφανθεῖ μὲ τὴν ἱστορία τοῦ κόσμου. Ὡς κέντρο τῆς ἱστορίας ἐδλεπαν τὴν Εὐρώπη. Οἱ δυὸ ἰσχυρότερες ἱστορικὲς βουλήσεις τοῦ 10' αἰῶνα, ἡ μιὰ ποὺ τὸν ἐγκαινίασε κ' ἡ ἄλλη ποὺ σχεδὸν τὸν ἐκλείσει, ὁ Ναπολέων καὶ ὁ Μπίσμαρκ, ἀγνόησαν τὴν ὑφήλιο ὡς ἐνιαία μονάδα ἱστορίας καὶ δυστροποῦσαν ἴσως στὴ σκέψη ποὺ θὰ γεννήθηκε μέσα τους ὅτι ἡ ἱστορία ποὺ οἱ ἴδιοι ἔγραφαν ἦταν κάπως καθυστερημένη καὶ μονάχα τμηματικὴ. Ἡ μάχη τοῦ Μαρένγκο ποὺ μ' αὐτὴν ἄρχισε ὁ 10' αἰῶνας δὲν ἀπέχει πολὺ, ὡς γεγονὸς ἱστορικὸ, δηλαδὴ στὴν τμηματικὴ ἱστορικὴ σημασία τῆς καὶ σ' αὐτὴν τὴν πολεμικὴ τακτικὴ καὶ τεχνικὴ, ἀπὸ τὴ μάχη τῆς 'Ισσοῦ ἢ ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Ζάμας. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, τοῦ τμήματος ἐκείνου τῆς γῆς ποὺ εἶχε τὸ προνόμιο νὰ μπεῖ στὴν ἱστορία, οἱ δυὸ τελευταῖες νίκες, τοῦ Μεγάλου 'Αλεξάνδρου κατὰ τοῦ Δαρείου τοῦ Γ', καὶ τοῦ Σκιπίωνος τοῦ 'Αφρικανοῦ, τοῦ πρεσβύτερου, κατὰ τοῦ 'Ανίθα, εἶχαν, μάλιστα, μιὰ πολὺ μεγαλύτερη σημασία ἀπ' ὅλες μαζί τῆς νίκες τοῦ Βοναπάρτη. Ὅσο γιὰ τὸν Μπίσμαρκ, ἡ σκέψη του ἦταν λιγώτερο στραμμένη ἔξω ἀπὸ τὴν Εὐρώπη κι' ἀπ' αὐτὴ τὴ σκέψη τοῦ Βοναπάρτη, ἦταν ἡ σκέψη τοῦ Ρισελιὲ μεταφυτευμένη στὸν 10' αἰῶνα, μιὰ σκέψη πολιτικὰ ἰσχυρότατη καὶ ἰσορροπημένη, ἀλλὰ δύστροπη σὲ καθετὶ ποὺ ὠθοῦσε πρὸς τὴ σύλληψη τοῦ ἐνιαίου παγκόσμιου χώρου. Οὔτε ὁ Ναπολέων, οὔτε ὁ Μπίσμαρκ, δὲ σκέφθηκαν ποτὲ ὅτι καὶ ὁ Εἰρηνικὸς ἢ ἡ Αὐστραλία ἀνήκουν στὸν ἴδιο ἱστορικὸ κόσμον μὲ τὴν Εὐρώπη καὶ ὅτι ἀποτελοῦν αὐτοδύναμα κέντρα ἱστορίας, ὅπως καὶ ἡ Εὐρώπη. Ἡ Αἴγυπτος καὶ τὸ ὄνειρο τῶν 'Ἰνδιῶν ἦταν γιὰ τὸν Βοναπάρτη μόνο καὶ μόνο μιὰ προέκταση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ δρόμου τῆς ἱστορίας ποὺ ὁ 'Αλέξανδρος εἶχε φροντίσει κιόλας νὰ τὸν προεκτείνει πρὸς τὴν κατεύθυνση ἐκείνη. Πρῶτος, ἴσως, ὁ Θεόδωρος Ρουζβέλτ κατάφερε ὡς πολιτικὸς νὰ συνδυάσει μέσα του σ' ἓνα ἐνιαίον σύνολο ἱστορικῆς

μοίρας τὴν Ἀμερική, τὴν Εὐρώπη, τὸν Εἰρηνικό, καὶ ὅλες τὶς θάλασσοι καὶ τὶς ἠπείρου. Ἦρθαν, ὅμως, καὶ τὰ ἴδια τὰ ἱστορικὰ γεγονότα πού — ἄσχετα κι' ἀπὸ τὴ διάθεσις ἢ τὴν ἀπροθυμία τῶν ἡγετικῶν συνειδησέων νὰ συλλάβουν τὸ φαινόμενο — ἐδημιούργησαν τὴν ἱστορικὴ ἐνότητα τοῦ κόσμου ὁλόκληρου, δηλαδή τὴν ἐνότητα τοῦ χώρου (ἔχι τοῦ πνεύματος), τὴν ἐνότητα τοῦ παγκόσμιου πεδίου τῆς ἱστορίας. Τὴν Εὐρώπη τὴν ξάφνιασε, στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας, ἡ ἱστορικὴ πρωτοβουλία τῶν Ἰαπῶνων, καὶ ἡ ἴδια ἡ Μεγάλῃ Βρετανία ἔσπευσε νὰ συναΐξει συμμαχία μαζί τους. Ὡστόσο, τὸ σημαντικὸ δὲν ἦταν ὅτι βρέθηκε ἓνας λαός, στοὺς ἀντίποδες τῆς Εὐρώπης, πού ξαφνικὰ κατάφερε (χωρὶς κἂν νὰ προέρχεται, ὅπως προέρχεται ὁ λαὸς τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν, ἀπὸ τὴν Εὐρώπη) νὰ ἐμφανισθεῖ ὡς μεγάλη δύναμη, ἀλλὰ τὸ σημαντικὸ ἦταν ὅτι δὲ μπορούσε πιά νὰ συμβεῖ τίποτα στὸν Εἰρηνικό ἢ στὸν Ἰνδικὸ ὠκεανὸ πού νὰ μὴν ἐπηρεάζει τὴν ἱστορία τοῦ κόσμου τόσο, ὅσο τὴν ἐπηρεάζουν καὶ τὰ γεγονότα στὴν Εὐρώπη. Κ' εἶχε, μάλιστα, ἀρχίσει νὰ ὑπάρχει ὡς ἐνότητα μοίρας ἢ παγκόσμια οἰκονομία πρὶν γίνει συνειδητὴ ἢ ὑπαρξὴ τῆς παγκόσμιας πολιτικῆς ἱστορίας. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι σ' ὀρισμένα τμήματα τοῦ κόσμου ἔφθασαν κ' ἐγκαταστάθηκαν οἱ οἰκονομικὲς ἐταιρεῖες πρὶν φθάσουν ἐπίσημα, μὲ τοὺς ὑπεύθυνους ἀπεσταλμένους τῶν βασιλείων καὶ κοινοβουλίων, τὰ ἴδια τὰ κράτη. Γενικά, μάλιστα, μπορούμε νὰ πούμε ὅτι καὶ σ' αὐτὰ ἀκόμα τὰ τέλη τοῦ 19^{ου} αἰῶνα τὸν παγκόσμιο χώρο ὡς ἐνιαῖα ἱστορικὴ μονάδα κατάφεραν νὰ τὸν συλλάβουν μὲ τὴ διαίθησίν τους πῶς πολὺ μερικοὶ ἐπιχειρηματίες παρὰ οἱ πολιτικοί, περισσότερο ὁ Τζῶν Ρόκφελλερ, ὁ Ἀνδρέας Καρνέγκι καὶ ὁ Τζῶν Πίερποντ Μόργκαν παρὰ ὁ Γκλόδοτον, ὁ Μπίσμαρκ ἢ ὁ Κλεμανσώ. Καὶ κάτι ἀνάλογο μὲ τοὺς μεγάλους ἐπιχειρηματίες κατάλαβαν ἢ διαισθάνθηκαν οἱ ἐπαναστάτες, προπάντων ὁ Μάρξ πού διατυπώνει καὶ ρητὰ τὴ σκέψη ὅτι ἡ ἱστορία ἐγίνε γιὰ πρώτη φορὰ παγκόσμια.

Ἡ ἐξέλιξις τῆς ἱστορίας πρὸς τὸν παγκόσμιο χώρο τῆς δὲν ἔκλεισε ἀκόμα. Οὐσιαστικά, δὲν ἔχει παρὰ μόνον ἀρχίσει. Οἱ περισσότερες μορφὲς τῆς ζωῆς μας — τῆς πολιτικῆς, τῆς οἰκονομικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς — εἶναι ἀκόμα «προπαγκόσμιες». Ἡ ἀναπροσαρμογὴ εἶναι δύσκολη, ὀδυνηρὴ, δραματικὴ. Ὁ Χίτλερ, χωρὶς νὰ τὸ συλλάβει συνειδητὰ, προσπάθησε νὰ τὴν ἐπιταχύ-

νει με μιὰ βίαιη χειρουργική επέμβαση ἐπάνω στὶς ψυχὲς ἀνθρώπων καὶ λαῶν. Πῆγε νὰ καταργήσῃ ὅλες τὶς πατρίδες ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δική του. Τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἰαπωνία θὰ τὶς καταργούσε κι' αὐτές, μετὰ τὴ σειρά τους, μετὰ τὴν κοινὴ νίκη. Τὴν Ἰταλία τὴν εἶχε, μάλιστα, οὐσιαστικὰ καταργήσει. Ἡ λύση τοῦ παγκόσμιου προβλήματος, ὅπως πῆγε ὁ Χίτλερ νὰ τὴν πραγματοποιήσῃ, ἦταν πολὺ ἀπλή, ἐνῶ τὸ πρόβλημα εἶναι πολύπλοκο. Καὶ δὲν τοῦ ἦταν κἂν συνειδητὸ τὸ πρόβλημα. Ἄν τοῦ ἦταν, θὰ ἤξερε καλὰ ὅτι δὲ μπορεῖ νὰ τὸ λύσει ἢ βία. Κι' ἂν ἀκόμα εἶχε νικήσει, θὰ ἐρχόταν ἡ ὥρα ποὺ θὰ τὸν νικούσε τὸ πρόβλημα ποὺ δὲν ἐνίσωσε. Εἶναι τόσο βαρὺ τὸ πρόβλημα αὐτό, ὥστε κοντεύει νὰ νικήσῃ κ' ἐκείνους ἀκόμα ποὺ νίκησαν τὸν Χίτλερ. Γιατὶ κι' αὐτοὶ δὲν τὸ ἔχουν καταλάβει. Πολεμώντας καὶ νικώντας τὸν Χίτλερ, νόμιζε ὁ καθένας τους ὅτι εἶναι ἓνας ἄγγελος καὶ πολεμᾷ ἓνα διάβολο. Κι' ὁ Χίτλερ μπορεῖ νὰ ἦταν διάβολος, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι δὲν ἦταν ἄγγελοι. Δὲν ὑπάρχει οὔτε μιὰ φράση στὰ «Ἀπομνημονεύματα τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου» τοῦ Οὐίνστον Τσώρτσιλ ποὺ νὰ δείχνει ὅτι ὁ ἰσχυρὸς αὐτὸς ἀνθρώπος κατάλαβε τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας, ὅτι κατάλαβε πὼς ἔπρεπε νὰ γίνῃ ὁ ἴδιος κάτι περισσότερο ἀπὸ Ἄγγλος. Εἶναι τίμιο, βέβαια, νὰ εἶσαι Ἄγγλος ἢ Ἕλληνας, Ἀμερικανὸς ἢ Γάλλος ἢ Γερμανὸς, ἀλλὰ δὲν εἶναι διόλου ἀρκετὸ σήμερα. Ὁ Ρώσος δὲν εἶναι μόνο Ρώσος ἢ προσποιεῖται, ἔστω, ὅτι δὲν εἶναι· προσποιεῖται ὅτι εἶναι προπάντων κομμουνιστῆς. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ἔβγαλε, τάχα, τὸ ἀναγκαῖο συμπέρασμα ὁ Οὐίνστον Τσώρτσιλ; Ὁχι, δὲν κατάφερε ἢ δὲ θέλησε νὰ τὸ βγάλει.

Ἡ θέλησή μας εἶναι ἀκόμα πολὺ δεμένη στὸ παρελθόν — ὄχι τόσο ἀπὸ εὐλάβεια καὶ πίστη στὴν παράδοση ποὺ αὐτὸ θὰ εἶχε καὶ κάποιαν ἠθικὴ ἀξία, ὅσο ἀπὸ συνήθεια καὶ ψυχικὴ νοθρότητα — εἶναι ἀκόμα πολὺ δεμένη στὰ «προπαγκόσμια» μέτρα τῆς ἱστορίας. Οἱ πατρίδες — ἐκτός, ἴσως, ἀπὸ δύο, τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες καὶ τὴ Ρωσία — ἔγιναν πολὺ στενές. Πρέπει, τάχα, οἱ στενές καὶ ἀτροφικὲς νὰ ἐγκαταλειφθοῦν; Φυσικά, ὄχι. Ποιὸς ἀληθινὸς ἀνθρώπος ἐγκαταλείπει ἠθικὰ καὶ περιφρονεῖ τὸ χωριὸ του ὡς ἰδιαίτερη πατρίδα, ὅταν ἀνήκει σ' ἓνα ἔθνος; Κάθε μεγαλύτερη πατρίδα δὲν καταργεῖ ἠθικὰ τὴ μικρότερη, ἀλλὰ τὴ μεταθέτει σ' ἓνα ἰδιαίτερο δωμάτιο τῆς ψυχῆς. Ἡ Ἀθήνα

δὲ χάθηκε, ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι ἔπαψαν νὰ ἔχουν πατρίδα μόνο τὴν Ἀθήνα (ὡς κράτος ἰδιαίτερο) κ' ἔγιναν Ἕλληνες ἔχοντας πατρίδα ὀλόκληρη τὴν Ἑλλάδα. Ὅσο εὐρύνονται οἱ διαστάσεις τοῦ ἱστορικοῦ χώρου, τόσο οἱ πολιτικές καὶ ἠθικές μονάδες ζωῆς παίρνουν μιὰν ἄλλη μορφή· καὶ διαφοροποιοῦνται οἱ μονάδες αὐτές· διαφοροποιοῦνται, ἀλλὰ καὶ μπαίνουν σὲ μιὰ πιὸ σύνθετη ἱεραρχία. Σήμερα ὁ χώρος τῆς ἱστορίας εὐρύνθηκε τόσο, ὥστε ἔφθασε νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὰ ὅρια τῆς γῆς. Εὐρύνθηκε, μ' ἄλλα λόγια, ὅσο ἔπαιρνε περισσότερο. Δὲν ὑπάρχει ἐπάνω στὴ γῆ χώρος ἄλλος ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «ἱστορικό». Τὸ ὅτι ἡ διεύρυνση αὐτὴ — ἡ μεγαλύτερη δυνατὴ — σημαίνει ταυτόχρονα, ὅπως θὰ ἴδουμε παρακάτω, καὶ τὸ πιὸ μεγάλο στένεμα τοῦ ἱστορικοῦ χώρου, αὐτὸ δίνει στὸ κρίσιμο πρόβλημα, ποῦ ἐξετάζω ἐδῶ, μιὰν ἀκόμα κρισιμώτερη μορφή. Καὶ δὲ σημειώθηκε μόνον ἡ μεγαλύτερη δυνατὴ διεύρυνση τοῦ ἱστορικοῦ χώρου, ἀλλὰ σημειώθηκε καὶ κάτι πολὺ δραματικώτερο. Ὁ ἱστορικός χώρος, στὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ, ἦταν γεωγραφικὰ περιορισμένος, εἶχε ὡς κέντρο τὴ Μεσόγειο, καὶ ἡ περιφέρειά του ἦταν μικρὴ. Ὡστόσο, μέσα τὸν τόσο στενὸν χώρον, ἡ ἀνάγκη τῆς ἐνότητος δὲν ἦταν τόσο μεγάλη ὅσο εἶναι ἡ ἀνάγκη αὐτὴ σήμερα στὸν παγκόσμιον χώρον. Οἱ οἰκονομικοί, πληθυσμιακοὶ καὶ ἠθικοὶ ὅροι τῆς ζωῆς τότε, στὸν χώρον τοῦ μεσογειακοῦ πολιτισμοῦ, δὲ συνιστοῦσαν τὴν ἀλληλεξάρτηση ἐκείνη τῶν λαῶν καὶ τῶν κρατῶν ποῦ ἐπιβάλλουν σήμερα, στὸν παγκόσμιον χώρον, οἱ ὅροι τῆς ζωῆς. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ πόλεμοι, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἀνάμεσα σὲ διαφορετικοὺς λαούς, δὲν ἦταν ἐμφύλιοι, ἐνῶ σήμερα ὁ κάθε πόλεμος εἶναι, οὐσιαστικά, ἐμφύλιος (κι' ἂς μὴν τὸ ἔχει συλλάβει ἀκόμα ἀπόλυτα ἡ συνείδηση τῶν λαῶν). Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι οἱ κομμουνιστὲς ὅλου τοῦ κόσμου, σ' ὅποια πατρίδα κι' ἂν ἀνήκουν, αἰσθάνονται ὅτι ἀνήκουν προπάντων σὲ μιὰ παγκόσμια παράταξη ποῦ περιλαμβάνει Κινέζους καὶ Εὐρωπαίους, Ἰνδοὺς καὶ Ἀμερικανούς. Φαινόμενα τέτοια, μὲ τόσην ἔκταση, δὲν ἐξηγοῦνται μόνο μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς προδοσίας. Θέλουν περισσότερη μελέτη καὶ προσοχή. Ὁ στρατάρχης Τίτο καὶ τὸ γιουγκοσλαβικὸ κομμουνιστικὸ κόμμα δὲν ἀντιδράσανε τόσο στὴν παγκόσμια παράταξη τοῦ κομμουνισμοῦ, ὅσο στὴν εἰδικώτερη ρωσικὴ παρέμβαση στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Γιουγκοσλαβίας, μιὰ παρέμβαση ποῦ σήμαινε οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ διείσδυση ἐνὸς ἄλλου λαοῦ.

Ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωσις εἶναι, βέβαια, ὡς ἓνα σημεῖο κομμουνιστικῆ, ἀλλὰ εἶναι καὶ ρωσικῆ. Ὁ κομμουνισμὸς εἶναι μιὰ παγκόσμια παράταξις ποὺ ξεπερνάει τὰ ὅρια τῶν πατρίδων καὶ τῶν ἐθνῶν· ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωσις, ὅμως, εἶναι ὡς ἓνα μεγάλο σημεῖο καὶ ἰδιαίτερο κράτος παλαιῦ τύπου. Πάντως, ἄσχετα ἀπὸ τὶς μοιραῖες αὐτὲς ἐμπλοκὰς ποὺ προκαλεῖ ἡ δύσκολη καὶ ὀδυνηρὴ ἀναπροσαρμογὴ τῶν λαῶν στὸν παγκόσμιον ἱστορικὸν χώρον καὶ στὴν παγκόσμιαν ἱστορικὴν κοινότητα τῶν ἀνθρώπων, ὁ κομμουνισμὸς κατάφερε πρῶτος νὰ συνειδητοποιήσῃ τοὺς ὁπαδοὺς του, καὶ ὡς ἓνα περιορισμένο σημεῖο τοὺς ἀντιπάλους του, τὸ γεγονός ὅτι οἱ συγκρούσεις στὴν ἐποχὴ μας δὲν εἶναι μόνο παγκόσμιες, ἀλλὰ εἶναι καὶ βασικὰ ἐμφύλιες. Ἡ ἀντίδρασις στὸν κομμουνισμὸν κάνει ἀρκετοὺς ἀνθρώπους, σὲ κάθε ἐλεύθερῃ δημοκρατίᾳ, νὰ βλέπουν τὰ ὅρια τῆς πατρίδας τους νὰ φθάνουν ὡς τὴν Κορέα. Οἱ καθυστερημένοι πολιτικοὶ στὶς δυτικὰς δημοκρατίαι ἀντιδρῶν στὴ συνειδητοποίησιν τοῦ γεγονότος ὅτι κάθε σύγκρουσις εἶναι σήμερον παγκόσμια, καὶ ὅτι κάθε παγκόσμια σύγκρουσις εἶναι καὶ ἐμφύλια. Ἀντιδρῶν ἀπὸ ἔλλειψιν φαντασίας καὶ ἀπὸ μοιρολατρικὴν προσκόλλησιν στὶς παλαιὰς ἔννοιαι τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας. Ἀντιδρῶν καὶ ἀπὸ ἀνοησίαν, ὅσο ἐξυπνοὶ κι' ἂν εἶναι. Νομίζουν ὅτι ἐξασφαλίζουν τὴν πατρίδα τους καὶ στὸν ἑαυτὸν τους ἓνα σπουδαιότερον ρόλον, προβάλλοντες στὸν κόσμον τὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ ἢ τὴ Γαλλίᾳ, καὶ δὲν καταλαβαίνουν ὅτι ἔτσι περιορίζουν τὴν ἱστορικὴ ἀποστολὴν καὶ τῆς πατρίδας τους καὶ τοῦ ἑαυτοῦ τους. Τὸ ἴδιον θὰ πάθαιναν καὶ οἱ Ἀμερικανοί, ἂν δὲν ἦταν ἡ πατρίδα τους ἡ μεγαλύτερη καὶ πιὸ δυνατὴ δημοκρατία τοῦ κόσμου, ἂν μ' ἄλλα λόγια ἡ ἐκδήλωσις ἀλληλεγγύης πρὸς τὶς μικρότερες χώρας δὲν ἐτύχαινε νὰ συμπέσει καὶ μὲ τὴν ἱκανοποίησιν μιᾶς ἐθνικῆς ἀποστολῆς καὶ φιλοδοξίας. Στὸ βάθος, καὶ οἱ Ἀμερικανοὶ πολιτικοὶ ἡγέτες σκέπτονται μόνον ἀμερικανικὰ, καὶ ὄχι παγκόσμια, ἀλλὰ ἡ πατρίδα τους ἔχει μιὰ τέτοια γεωγραφικὴ εὐρύτητα καὶ μιὰ τέτοια παγκόσμια δύναμιν ποὺ νομίζουν ὅτι σκέπτονται παγκόσμια. Πάντως, τὸ νομίζουν λιγώτερον ἀπὸ τοὺς ἡγέτας τῆς Ρωσίας ποὺ ἡ αὐταπάτη στὴ συνειδησίαν τους εἶναι μεγαλύτερη ἢ ἡ προσποίησις στὴ διαγωγὴν τους πιὸ ἔντονη.

5.—Ἄν ἡ διεύρυνσις τοῦ ἱστορικοῦ χώρου στὴν μεγαλύτερη δυνατὴ ἔκτασίν του ἐπάνω στὴ γῆ εἶναι τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ γεγονότα

πού προκάλεσαν τὴ σύγχυση τῶν συνειδήσεων καὶ τὸ ξέσπασμα δυνάμεων σκοτεινῶν, τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ δραματικὰ γεγονότα εἶναι τὸ μεγάλο στρίμωγμα τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἐπάνω στὴ γῆ. Ὁ ἱστορικὸς χῶρος, ἐνῶ διευρύνθηκε ὅσο ἔπαιρνε περισσότερο, ἔγινε ταυτόχρονα στενὸς ὅσο ποτέ. Δὲν ἔγινε ἀκόμα στενὸς μὲ τρόπο ἀπόλυτο. Λογικὰ προὑπολογισμένες μετατοπίσεις πληθυσμῶν θὰ ἔλυναν προσωρινὰ τὸ πρόβλημα· ἀλλὰ οὔτε ἡ παγκόσμια ὀργάνωση καὶ μέθοδος γιὰ τέτοιες μετατοπίσεις ἔχει θεσπισθεῖ, οὔτε, ἂν θεσπισθεῖ, λύνεται τὸ πρόβλημα ὀριστικά. Ἡ αὔξηση τῶν πληθυσμῶν εἶναι τέτοια κι' ἀκολουθεῖ ἕναν τέτοιο ρυθμὸ πού, ἂν δὲν ἔφθασε ἡ ἱστορία σήμερα στὸ ἀδιέξοδο, φθάνει ἢ σκέφει στὸ ἀδιέξοδο.

Στὰ 1798, ὁ Ρόμπερτ Τόμας Μάλθος προειδοποίησε τὸν κόσμον ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς γῆς αὐξάνει μ' ἕνα ρυθμὸ πού ξεπερνάει τὶς δυνατότητες πού ἔχει ἡ ἴδια ἡ γῆ γιὰ νὰ τὸν θρέψει. Ὁ 10' αἰώνας, ἂν καὶ ἦταν ὁ αἰώνας πού ἀνέδασε τὸν πληθυσμὸ τῆς γῆς ἀπὸ ἑξακόσια ἑκατομμύρια σὲ ἐνάμισι δισεκατομμύριο, ὄχι μόνον δὲν ἐπαλήθευσε τὴν πρόβλεψη τοῦ Μάλθου, ἀλλὰ μὲ τὴν πολὺ μεγαλύτερη πρόοδο στὴν αὔξηση τῶν μέσων διατροφῆς πού ἦταν συνάρτηση τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς, ἔκαμε τὸν Μάλθο νὰ ξεχασθεῖ, καὶ ἐδημιούργησε τὴν ἐντύπωση ὅτι καμιά αὔξηση, ὅσοδήποτε μεγάλη, τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς, δὲ μπορεῖ νὰ συναγωνισθεῖ τὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ στὶς σφαίρες τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς παραγωγῆς. Κάπου - κάπου ἀκούγονταν καὶ φωνές ἀπαισιόδοξες, ἀλλὰ κανένας δὲν τὶς πρόσεχε. Στὸν αἰῶνα μας ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς συνεχίσθηκε. Ἐπάνω ἀπὸ δέκα ἑκατομμύρια εἶναι ἡ ἐτήσια αὔξηση τῶν κατοίκων τῆς γῆς. Σήμερα ἔχει ξεπεράσει ὁ πληθυσμὸς τῆς τὰ δυὸ δισεκατομμύρια. Ἡ πρόοδος τῆς ἱατρικῆς καὶ τῆς ὑγιεινῆς, δηλαδὴ ἡ μείωση τῆς θνησιμότητας, εἶναι ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες πού προκαλοῦν τὴν καταπληκτικὴ αὐτὴ αὔξηση. Σημειώθηκε, ὅμως, καὶ σημειώνεται σὲ πολλὰς χῶρες καὶ μιὰ καταπληκτικὴ αὔξηση τῶν γεννήσεων. Τὸ ὅτι ὑπάρχουν καὶ μερικὲς χῶρες ἢ στρώματα κοινωνικὰ σὲ ὀρισμένες χῶρες, ὅπου σημειώνεται ἔντονα τὸ ἀντίστροφο φαινόμενο, δηλαδὴ μιὰ μεγάλη μείωση τῶν γεννήσεων, αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει κάπως τὴ ζωὴ καὶ τὴ δύναμη τῶν χωρῶν αὐτῶν ἢ τῶν κοινωνικῶν αὐτῶν στρωμάτων, δὲν ἐπιβεβαιώνει ὅμως οὐσιαστικὰ διό-

λου τὸ παγκόσμιον πληθυσμιακὸ φαινόμενο. Ὡστόσο, παρ' ὅλη τὴν ἔντασιν ποὺ σημειώνει ἡ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς, σπάνιες εἶναι ἀκόμα οἱ ἀπαισιοδόξες φωνές καὶ λίγοι ἐκεῖνοι ποὺ τὶς προσέχουν. Ἡ πρόοδος τῆς παραγωγῆς (ἄσχετα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς κατανομῆς τῶν ἀγαθῶν ποὺ μπορεῖ νὰ προκαλεῖ καὶ προκαλεῖ πραγματικὰ τραγικὰ ἀνισότητες ζωῆς μεταξὺ λαῶν ἢ κοινωνικῶν τάξεων) ἐξακολουθεῖ νὰ σημειώνεται μ' ἓνα ρυθμὸ θριαμβευτικόν, θριαμβευτικώτερον ἀπὸ τὸ ρυθμὸ ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ αὐξηση τῶν πληθυσμῶν. Εἶναι, ὅμως, ὁ θρίαμβος πραγματικός; Ὑπάρχουν κάμποσοι ποὺ τὴν ἀπαισιοδοξίαν τοὺς δὲν τὴν στηρίζουν πιά στὴν κάπως ἀπλοϊκὴ σκέψιν τοῦ Μάλθου ποὺ διαφασίσθηκε, ἀλλὰ σὲ μιὰν ἄλλην σκέψιν ἢ μᾶλλον σὲ μιὰν ἀντικειμενικὴν διαπίστωση. Διαπιστώνουν ὅτι ἡ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ὑπερέντασις τοῦ πολιτισμοῦ (τῶν περιττῶν ὄρων ζωῆς ποὺ ἔχουν προστεθεῖ στοὺς ἀναγκαίους), ἡ ὑπερβολικὴ τεχνικὴ ἐκμετάλλευσις ὀρισμένων φυσικῶν πηγῶν πλούτου, ὁδηγοῦν στὴν ἐξαφάνισιν ὀρισμένων ζώων καὶ ψαριῶν ἢ στὴν βαθμιαίαν ἐξάντλησιν τῶν φυσικῶν μέσων διατροφῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διαπίστωσις αὕτη, σὲ ὀρισμένες σφαῖρας, εἶναι ἀντικειμενικὰ σωστὴ. Δὲ μπορεῖ, ὅμως, ν' ἀποδείξει ἀκόμα τίποτα. Δὲ μπορούμε νὰ ξέρουμε, τί μέσα θὰ ἐφεύρει ὁ ἄνθρωπος ἀκόμα γιὰ νὰ ἐξουδετερώσῃ κι' αὐτοὺς τοὺς κινδύνους. Χωρὶς νὰ συμμερίζομαι τὴν ἀμεριμνησίαν τῶν ἀμεριμνων, δὲν ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ συμμερισθῶ καὶ τὴν ἀπαισιοδοξίαν τῶν ἀπαισιοδόξων. Καὶ θεωρῶ, πάντως, ἀπαράδεκτὴ τὴν λύσιν ποὺ ἐπιπόλαια προτείνουν ἐκεῖνοι ποὺ, θέλοντας ν' ἀποτρέψουν τοὺς ἐνδεχόμενους κινδύνους ἢ ἔστω ν' ἀπλοποιήσουν τὰ πολὺπλοκα προβλήματα ποὺ δημιουργεῖ, ἀπὸ τὴν ἄποψιν τῆς διατροφῆς καὶ γενικὰ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, ἡ αὐξηση τῶν πληθυσμῶν, προτείνουν τὴν τεχνητὴν μείωσιν τῶν γεννήσεων, τὴν δὴθεν ὀρθολογιστικὴν παρέμβασιν τοῦ κράτους στὸ μέγαλο φυσιολογικὸ γεγονός ποὺ εἶναι ἡ γέννησις ἀνθρώπων. Ἡ λύσις αὕτη δὲν εἶναι μόνον ἠθικὰ ἀπαράδεκτη, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἀδύνατη. Ἠθικὰ εἶναι ἀπαράδεκτη, γιὰτὶ σημαίνει ἀπλοῦστατα τὸ ἴδιον σὰ νὰ δίναμε στὸ κράτος τὸ δικαίωμα νὰ παρέμβῃ γιὰ νὰ ἐπιβάλλῃ στοὺς ἀνθρώπους νὰ πεθαίνουν ἐνωρίτερα. Ὁ ἀγέννητος ἔχει τὸ ἴδιον δικαίωμα στὴν ζωὴν, ὅπως κ' ἐκεῖνος ποὺ γεννήθηκε. Κ' ἔχει, ἴσως, ἓνα δικαίωμα μεγαλύτερον. Ἄν παρέμβῃς γιὰ νὰ μὴ γεννηθεῖ, τοῦ κόβεις ἀπόλυτα τὴν δυνατό-

τητα μιᾶς ζωῆς πού τοῦ ἀνήκει, ἐνώ ἂν παρέμβεις στὸν γεννημένο, ἐπιβάλλοντάς του νὰ πεθάνει ἐνωρίτερα, τοῦ περιορίζεις μονάχα μιὰ πραγματικότητα ζωῆς πού ὡς ἓνα σημεῖο τὴν ἔζησε. Ἐὰν τὸ δεύτερο χτυπάει στὸ ἠθικὸ μας αἴσθημα περισσότερο, γιατί ὁποῖος ζεῖ ἔχει καὶ τὴ συνείδηση ὅτι ζεῖ, αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι ἔχουμε δίκιο θεωρώντας τὴν ἀμβλωση μικρότερο ἔγκλημα ἀπὸ τὴ θανάτωση. Γιατί, τάχα, εἶναι ἡ συνείδηση τοῦ ζωντανοῦ ἓνα ἀγαθὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ δικαίωμα κάποιου ἀγέννητου ν' ἀποκτήσει τὴ συνείδηση αὐτή;

Ἄλλὰ κι' ἂν δὲν ἦταν ἠθικὰ ἀπαράδεκτη ἡ λύση πού ἐγκρίνεται στὴν παρέμβαση τοῦ κράτους μὲ σκοπὸ τὸν περιορισμὸ τῶν γεννήσεων, θάταν ἀδύνατο νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ τέτοια λύση στὸν κόσμον ὁλόκληρον. Ἡ φύση δὲ μπορεῖ ποτὲ νὰ νικηθεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον. Εἶναι λογικὰ ἀδύνατο νὰ συμβεῖ ἓνα τέτοιο πρᾶγμα. Χρησιμοποιοῦμε συχνὰ τὴν ἔκφραση ὅτι ὁ ἄνθρωπος νικάει τὴ φύση. Ἡ σκέψη δὲν εἶναι ἐσφαλμένη, ἀλλὰ ἡ διατύπωση δὲν εἶναι ὀρθή. Ὁ ἄνθρωπος νικάει πραγματικὰ τὴ φύση, ὅσο εἶναι ὁ ἴδιος φύση. Δὲ μπορεῖ, ὅμως, ποτὲ νὰ τὴ νικήσει παύοντας ὁ ἴδιος νὰ εἶναι φύση ἢ νὰ χρησιμοποιεῖ μέσα πού τοῦ παρέχει ἡ φύση. Τὸ νὰ ἐγκληματήσῃ, σκοτώνοντας, εἶναι ἠθικὰ ἀνώμαλον, ἀλλὰ ὄχι ἀφύσικον. Καὶ τὰ θηρία τρῶνε τὸ ἓνα τὸ ἄλλο. Τὸ νὰ συστηματοποιήσῃ, ὅμως, τὸ ἔγκλημα, ἀνάγοντάς το σ' ἓνα παγκόσμιον νόμον καὶ ἀναστέλλοντάς τὴ φυσιολογικὴ διεργασία τῶν γεννήσεων, εἶναι ἀφύσικον καὶ ἀδύνατον. Θὰ ἐπαναστατοῦσαν οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι, ἂν προσπαθοῦσαμε νὰ τοὺς ἐπιβάλουμε ἓναν τέτοιον νόμον. Μετὰ τίς κοινωνικὰς ἐπαναστάσεις πού ἔχουν οἰκονομικὰ ἐλατῆρια, θὰ εἴχαμε, ἴσως, μιὰν ἐπανάσταση μὲ ἐλατῆρια βιολογικά. Κι' ἂν ἀκόμα ὑποθέσουμε, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, μὲ τὴν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς, θὰ ἔφθανε σ' ἓνα βιοτικὸ ἀπροχώρητον, θὰ προτιμοῦσε χωρὶς ἄλλο νὰ λείπει ἀπὸ τὴ γῆ παρὰ νὰ στερῆσει τὸν ἑαυτὸν τοῦ ἀπὸ τὰ δικαιώματα τῆς ἀναπαραγωγῆς πού τοῦ δίνει ἡ φύση. Τὸ μυστήριο τῆς μητρότητας εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἱερὰ μυστήρια στὴ φύση. Ἡ ὀρθολογιστικὴ ρύθμισή του εἶναι ἀδύνατη. Εἶναι, πάντως, ἀδύνατη σὲ τόσην ἔκταση καὶ σὲ τόσην διάρκειαν χρόνου, ὅση εἶναι ἀναγκαία γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ὁ σκοπὸς ἐκείνων πού περιμένουν, ἀπὸ τὴν τεχνητὴ μείωση τῶν γεννήσεων στὸν κόσμον ὁλόκληρον, τὴ λύση τοῦ προβλήματος πού συνδέεται μὲ τὴν

ένδεχόμενη αντίνομία ανάμεσα στην αύξηση του πληθυσμού της γης και στα μέσα διατροφής του.

Τὸ πρόβλημα, ἄλλωστε, δὲ βρίσκεται κἂν στὸ σημεῖο αὐτό. Δὲν ἔχουμε τὸ λογικὸ δικαίωμα νὰ προβλέψουμε μὲ βεβαιότητα τὴν ἐμφάνιση μιᾶς τέτοιας ἀντινομίας. Ἐπὶ τὴ στιγμή πού ὁ ἄνθρωπος μπήκε στὸ μυστικὸ τῆς μετατροπῆς τῆς ἐνέργειας σὲ ὕλη καὶ τῆς ὕλης σὲ ἐνέργεια, εἶναι σωστότερο νὰ προβλέψουμε ὅτι δὲν πρόκειται νὰ προκύψει, παρὰ ὅτι θὰ προκύψει ἡ παραπάνω ἀντινομία. Ἄν στάθηνκα στὸ πρόβλημα πού ἐμφανίζει ἡ μεγάλη αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γης, δὲ στάθηνκα γιὰ νὰ ἐπισημάνω τοὺς κινδύνους πού ὁ Μάλθος ἄρχισε νὰ ἐπισημαίνει, ἀλλὰ στάθηνκα γιὰ νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι μὲ τὴν αὐξηση αὐτὴ τοῦ πληθυσμοῦ ὁ ἱστορικὸς χώρος, ἂν καὶ εὐρύνθηκε ὅσο ἔπαιρνε περισσότερο, ἔγινε ψυχολογικὰ καὶ ἠθικὰ στενός. Σὲ πολὺ στενότερους χώρους, σ' ἄλλες ἐποχές, οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔνιωθαν τὸ στρίμωγμα τόσο, ὅσο τὸ νιώθουν σήμερα πού χώρος τους εἶναι ὀλόκληρη ἡ γῆ. Τὸ ψυχολογικὸ αὐτὸ γεγονὸς ἄλλαξε, ἀλλάζει καὶ θ' ἀλλάξει τὴ μορφή τῆς ζωῆς καὶ τὴ λειτουργία τῶν συνειδήσεων τουλάχιστον τόσο, ὅσο πάει ν' ἀλλάξει τὴ μορφή τῆς ζωῆς καὶ τὴ λειτουργία τῶν συνειδήσεων τὸ ἄλλο μεγάλο γεγονός, δηλαδή ἡ διεύρυνση τοῦ ἱστορικοῦ χώρου ἐπάνω σ' ὀλόκληρη τὴ γῆ. Τὰ δύο, ἄλλωστε, γεγονότα, τὰ δύο φαινόμενα, εἶναι συνάρτηση τὸ ἓνα τοῦ ἄλλου. Καὶ ὅπως ἡ διεύρυνση τοῦ ἱστορικοῦ χώρου σ' ὀλόκληρη τὴν ὑφήλιο, ἡ ἐξαφάνιση τῆς ἔννοιας χώρων ἀγνώστων ἢ καὶ νέων ἐπάνω στὴ γῆ, προκάλεσε, ὡς πού νὰ προσαρμοσθεῖ στὸ γεγονὸς αὐτὸ ἡ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ πολιτικὴ ζωὴ, μιὰ μεγάλη σύγχυση, ἔτσι καὶ τὸ αἶσθημα ὅτι ἐπάνω ἀπὸ δύο δισεκατομμύρια ἄνθρωποι ἔχουμε στριμωχθεῖ ὁ ἓνας πλάι στὸν ἄλλον, ὅτι ἑξακόσια ἑκατομμύρια Κινέζοι βρίσκονται γιὰ μένα, πού ζῶ στὴν Εὐρώπη, ὄχι μονάχα πέρα μακριά, στὴν «ἄπω» Ἀνατολή, σὲ τόπους ἐξωτικούς, ἀλλὰ ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα μου, τὸ αἶσθημα ὅτι, μὲ τὸ ρυθμὸ πού ἔχει ἡ αὐξηση τῶν κατοίκων τῆς γῆς, χωρὶς ν' αὐξηθεῖ κἂν ὁ ρυθμὸς αὐτὸς (πού μπορεῖ καὶ ν' αὐξηθεῖ), ὁ πληθυσμὸς τοῦ κόσμου στὸ ἔτος 2000 θὰ ἔχει ὑπερβεῖ τὰ δύομισυ δισεκατομμύρια καὶ θὰ πλησιάζει ἴσως τὰ τρία, τὸ αἶσθημα αὐτὸ ἐντείνει τὴ σύγχυση τῶν συνειδήσεων στὶς μέρες μας. Καὶ δὲν πρόκειται μόνο γιὰ σύγχυση συνειδήσεων. Συσσωρεύονται — καὶ καθαρὰ ἀντικειμε-

νικά — προβλήματα νέα, ξένα πρὸς ὅσα ἡ πολιτική, ἡ οἰκονομία καὶ ἡ ἠθικὴ ἀντιμετώπιζε ἕως χθὲς. Ἔτσι τὸ πρόβλημα τῶν φυλῶν καὶ τῶν χρωμάτων τῶν ἀνθρώπων πῆρε μιὰ νέα μορφή. Ἡ σχέση τῆς Εὐρώπης, τῆς προαιώνιας κοιτίδας τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀμερικῆς ποὺ εἶναι ἡ ἱστορικὴ προέκτασή της, πρὸς τὴν Ἀσίαν, παίρνει, ἄσχετα κι' ἀπὸ τὸν κομμουνισμό, μιὰ μορφή ποὺ εἶναι, ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ πληθυσμοῦ, σχετικὰ μειονεκτικὴ γιὰ τὸ δυτικὸ κόσμο. Οἱ λευκοὶ ποὺ νόμιζαν ὅτι ἔγραφαν μόνοι τους τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου (καὶ ποὺ πραγματικὰ ἕως χθὲς τὴν ἔγραφαν μόνοι τους), δὲ δικαιούνται πιά νὰ τὸ νομίζουν. Οἱ πηγὲς τῶν πετρελαίων δὲν εἶναι πιά στὰ χέρια δυο-τριῶν λαῶν ποὺ εἶχαν ἀσκηθεῖ στὴ διαχείριση τῆς ἱστορίας. Ἡ κατανομὴ τῶν πρώτων ὑλῶν στὸν κόσμο οὔτε μὲ τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο μπορεῖ νὰ ἐξασφαλισθεῖ, οὔτε ὅμως μὲ τὴν κυριαρχικὴ παρέμβαση ἐνὸς μοναδικοῦ μεγάλου κράτους ἢ ἐνὸς ὑπερεθνικοῦ καὶ βασισμένου στὰ γνωστὰ διεθνή καλούπια παγκόσμιου ὀργανισμοῦ. Καὶ πλήθος ἄλλα προβλήματα, πέρα ἀπὸ τὰ ψυχολογικὰ καὶ ἠθικὰ, προκύπτουν ἀπὸ τὸ ξαφνικὸ στρίμωγμα τῶν ἀνθρώπων ἐπάνω στὸ ἐνιαῖο καὶ παγκόσμιο θέατρο τῆς ἱστορίας.

Πῶς ἐνιωθε τὸν ἑαυτό του ὁ Ἀθηναῖος τοῦ 5' ἢ 6' αἰῶνα π. Χ.; Δὲν ξέρω θετικὰ πῶς ἀκριβῶς τὸν ἐνιωθε. Φαντάζομαι, ὅμως, ὅτι ἐνιωθε τὸν ἑαυτό του λίγο ἢ πολὺ κύριο τοῦ κόσμου ὁλόκληρου, ἐνὸς κόσμου ποὺ οὔτε τὴν ἕκτασή του ἤξερε, οὔτε τὴν ποικιλίαν τῶν φυλῶν καὶ τῶν λαῶν του. Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος ποὺ ξέρεي ὅλα ὅσα ὑπάρχουν καὶ συμβαίνουν στὴ γῆ, ὄχι μόνον κύριο τοῦ κόσμου δὲ μπορεῖ νὰ αἰσθανθεῖ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ κατέχεται, ἀντίθετα, ἀπὸ τὸ αἶσθημα ὅτι, ὅπου κι' ἂν σταθεῖ, εἶναι στριμωγμένος. Ὁ Ἀθηναῖος εἶχε βρεῖ τὸν ἑαυτό του, κ' εἶχε τὴ φωτεινὴ συνείδηση ὅτι ἐγκαινιάζει τὴν ἱστορίαν. Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος ποὺ ἀνακάλυψε ὅλους τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους στὴ γῆ, κινδυνεύει νὰ χάσει τὸν ἑαυτό του, κ' ἔχει τὸ σκοτεινὸ αἶσθημα ὅτι μπορεῖ νὰ κληθεῖ νὰ δώσει τέρμα στὴν ἱστορίαν. Ὁ Ἀθηναῖος εἶχε ἀνεση χώρου καὶ χρόνου στὸ στενὸ τοῦ ἄστυ. Ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς μας αἰσθάνεται ἀσφυξία καὶ μέσ' στὸν παγκόσμιο χώρο καὶ μέσ' στὸν παγκόσμιο χρόνο.

6.— Καὶ σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὰ δυὸ περιστατικὰ ποὺ ἀναλύσαμε, μὲ τὴ διεύρυνση τοῦ ἱστορικοῦ χώρου καὶ μὲ τὸ

στρίμωγμα τών ανθρώπων ἐπάνω στή γῆ, ἦρθε καί τὸ τρίτο περιστατικό, δραματικώτατο κι' αὐτὸ καί κρισιμώτατο: ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνικῆς ἔφθασε σὲ μιὰν ὑπερένταση, καί ὁ ἄνθρωπος — αὐτὸ εἶναι τὸ ψυχολογικὰ καί ἠθικὰ χαρακτηριστικώτερο — οἰκειοποιήθηκε φυσικὲς δυνάμεις καταστροφῆς ποὺ δημιουργοῦν τὸ αἶσθημα ὅτι μ' αὐτὲς μπορεῖ κι' ὀλόκληρη ἡ γῆ νὰ τιναχθεῖ στὸν ἀέρα, νὰ ἀποσυντεθεῖ ἢ ἔστω νὰ ἀλλοιωθεῖ ἔτσι ὥστε νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ζεῖ ὁ ἄνθρωπος ἐπάνω τῆς.

Τὴν ἐπίδραση ποὺ ἔχει στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας ἡ μεγάλη πρόοδος τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνικῆς, προσπάθησα νὰ τὴ συλλάβω στὸ τρίτο κεφάλαιο. Ἡ ἐπίδραση αὐτῆ — ἡ γενικὴ καί ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἄλφα ἢ βῆτα ἀνακάλυψη ἢ ἐφεύρεση — εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργηθεῖ μέσ' στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας τὸ μεγάλο μεταφυσικὸ κενό. Ἐδῶ θέλω νὰ προσέξω εἰδικώτερα τὴν ψυχολογικὴ καί ἠθικὴ σημασία ποὺ ἔχει τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος οἰκειοποιήθηκε μεγάλες φυσικὲς δυνάμεις καταστροφῆς.

Ἄς μὴν πᾶμε ἀμέσως στὴν ἀτομικὴ βόμβα ἢ στὴ βόμβα ὑδρογόνου. Πρὶν ὁ "Αἴνσταϊν ἀπευθύνει στὸν Φραγκλῖνο Ρούζβελτ τὴν περίφημη ἐπιστολὴ ποὺ ἀποκαλύπτει στὸν πρόεδρο τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τὴν καταστρεπτικὴ δύναμη μιᾶς ἀτομικῆς βόμβας — ἡ ἐπιστολὴ γράφηκε στὶς 2 Αὐγούστου, ἀλλὰ παραδόθηκε στὸν πρόεδρο στὶς 11 Ὀκτωβρίου τοῦ 1939 — τὰ μέσα καταστροφῆς ποὺ εἶχαν ἤδη οἱ ἄνθρωποι στὰ χέρια τους ἦταν μεγάλα. Ἡ ἀτομικὴ ἐνέργεια εἶναι, βέβαια, ἓνα τεράστιο πῆδημα, ἀλλὰ καί πρὶν ἀπὸ τὸ πῆδημα αὐτὸ (ποὺ ἄρχισε νὰ προετοιμάζεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19^{ου} αἰῶνα) εἶχαν γίνει βήματα μεγάλα πρὸς τὴ συσσώρευση καταστρεπτικῶν δυνάμεων στὰ βέβηλα χέρια τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ δυνάμεις αὐτές, ποὺ καί στὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον ἦταν φοβερές, ἔγιναν ἀκόμα φοδερῶτερες, μὲ τὴν χρησιμοποίησιν προπάντων τῆς ἀεροπορίας σὲ πολὺ μεγάλη ἔνταση καί ἔκταση, στὸ δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον. Ὁ πόλεμος — καί πρὶν ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ βόμβα — πῆρε μιὰ μορφὴ ἀπόλυτα νέα, προπάντων ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι τὸ θεάτρο του ξεπέρασε τὰ ὅρια τοῦ θεάτρου τῶν συγκεκριμένων μαχῶν. Ὁ πόλεμος, γιὰ χιλιάδες χρόνια (ἀπὸ τὴν προϊστορία ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας), ἦταν μιὰ ἔννοια συνυφασμένη μὲ τὴ σύγκρουση πολεμιστῶν σ' ἓνα ὀρισμένο πεδίο μάχης ἢ μὲ τὴν ἐπι-

δρομή πολεμιστών σε μιάν άνυπεράσπιστη συγκεκριμένη περιοχή. 'Η καταστροφή που μπορούσε να προκαλέσει ο πόλεμος (τουλάχιστον ή άμεση) ήταν συνάρτηση της βίας ή του πυρός που σε μιὰ πολύ περιορισμένη άκτίνα μπορούσε ο πολεμιστής να χρησιμοποιήσει. Καί μ' αυτήν την πυρίτιδα και τὰ πυροβόλα παλαιού τύπου, ή έκρηκτική δύναμη τών βλημάτων, ως τὰ τέλη του ΙΘ' αιώνα, ήταν σχετικά μικρή, τὰ βεληνεκή ήταν έπίσης μικρά (έπρεπε να βλέπεις με τὸ μάτι τὸν έχθρὸ που θὰ χτυπούσες ή να τὸν θεωρεῖς πολύ κοντά σου, πίσω ἀπὸ ἕνα ὕψωμα). Μετὰ τὰ μέσα του ΙΘ' αιώνα ἄρχισαν να χρησιμοποιούνται ὀπισθογεμῆ πυροβόλα, και μόνο στὰ τέλη του αιώνα έγιναν οἱ σημαντικὲς ἐκείνες τελειοποιήσεις (με τὴν ἄκαπνη πυρίτιδα και με ἄλλα μέσα) που και τὰ βεληνεκή ἔκαμαν μεγάλα και τὰ διαρρηκτικὰ γεμίσματα ισχυρά. 'Απὸ τότε αἰσθάνθηκε ὁ ἄνθρωπος τὴ δύναμη να σκοτώνει ἑκατοντάδες και χιλιάδες ἀνθρώπους με μιὰ μοναδική του ἐνέργεια, αἰσθάνθηκε τὴ δύναμη να προκαλεῖ καταστροφὲς πολύ πῖθὸ πέρα ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τών φυσικῶν ματιῶν του, αἰσθάνθηκε, μαζί με τὴ δύναμη, τὴ φοβερὴ ἐπιθυμία να κάμπει και να τσακίζει με μιὰ μοναδική του ἐνέργεια πολλοὺς και ἄορατους. Οἱ ναυμαχίες ἔγιναν ναυμαχίες με τὸν ἀντίπαλο ἄορατο, τὰ γερμανικὰ ὑπερτηλεβόλα, στὸ τέλος του πρώτου μεγάλου πολέμου, χτυπούσαν τὸ Παρίσι ἀπὸ ἀπόσταση 130 χιλιομέτρων, και ἡ ἀεροπορία ἄρχισε να ξεπερνάει τὴν πατροπαράδοτη ἔννοια του πεδίου τῆς μάχης και να μεταφέρει τὸν πόλεμο αἰφνιδιαστικὰ σε πολύ μεγάλες ἀποστάσεις, σχεδὸν σε ὁποιαδήποτε ἀπόσταση. 'Ο πόλεμος ἔγινε, ἔτσι, «ὀλοκληρωτικὸς» και πρὶν ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ βόμβα. 'Η ἰδέα του «ὀλοκληρωτικῶν» πολέμου εἶχε δημιουργηθεῖ κιόλας πρὶν ἀπὸ τὸ δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. 'Η ἰδέα αὐτὴ ήταν ἕνα φοβερὸ φάσμα για τὶς ψυχὲς τών πολλῶν, ἀλλὰ κ' ἕνας μεγάλος πειρασμὸς στὴ σκέψη ἐκείνων πού, μέσ' στὸ χάος τῆς ἐποχῆς μας, θεωροῦσαν τὸν ἑαυτὸ τους και τὸ λαὸ τους ταγμένο ν' ἀντίξει ἕνα νέο δρόμο πρὸς τὸ μέλλον. 'Ο Χίτλερ θάταν ἀδύνατο να ἐμφανισθεῖ στὴν ἱστορία, ἂν δὲν εἶχε σημειωθεῖ ἡ ἐξέλιξη τῆς πολεμικῆς τεχνικῆς, που ἔχειραφέτησε τὸν πόλεμο ἀπὸ τὴ στενὴ ἔννοια του πεδίου τών μαχῶν. 'Ο τύπος του Χίτλερ δὲ μπορούσε να συμβιβασθεῖ με τὴν παλαιότερη ἔννοια του πολέμου. Δὲ μπορῶ να φαντασθῶ τὸν Χίτλερ ὡς 'Αννίδα ή 'Ιούλιο

Καίσαρα ή Ναπολέοντα. Δέ μπορώ νά τόν φαντασθώ ώς καβα-
λάρη πού τò υπερήφανο ἄτι του θά σκοτωνόταν ανάμεσα ἀπό
τά σκέλη του καί θάπεφτε στό πεδίο τῆς μάχης. "Ασχετα μά-
λιστα κι' ἀπό τόν ἀνθρώπινο τύπο του, ó Χίτλερ καί τò ξεσή-
κωμα τού λαοῦ του συνδέονται ἀμεσώτατα μέ τὰ μέσα ἐκεῖνα
τού πολέμου πού ἀνοίγουν τò δρόμο γιά μιὰ παγκόσμια ἐπι-
κράτηση. "Όλες οἱ παλαιές ἔννοιες καί παραστάσεις κοσμοκρα-
τορίας ἦταν σχετικές. Δέ μπορούσε νά ὑπάρχει πραγματική
κοσμοκρατορία πρὶν γίνει ὀλόκληρη ἡ γῆ — ὀλόκληρος ó κό-
σμος — μιὰ ἐνιαία μονάδα ἱστορίας. Καί δέ μπορούσε νά γί-
νει ἡ γῆ ὀλόκληρη μιὰ ἐνιαία μονάδα ἱστορίας πρὶν ἡ ἐπιστήμη
καί ἡ τεχνική ὑπερνικήσουν τίς ἀποστάσεις, δημιουργήσουν
προϋποθέσεις ψυχολογικοῦ συγχρονισμοῦ τῶν ἱστορικῶν γεγο-
νότων σ' ὀλόκληρη τὴν ὑφήλιο, καί πρὶν τὰ μέσα καταστροφῆς
πάρουν τὴν ἔκταση καί τὴν ἔνταση ἐκείνη πού πῆραν στὸν
αἰῶνα μας.

7.—'Ὡστόσο, μ' ὅλη τὴ μεγάλη μεταμόρφωση καί σύγχυση
πού προκάλεσε στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου καί στίς συνειδήσεις
τῶν ἀνθρώπων ἡ πρόοδος τῶν πολεμικῶν μέσων καταστροφῆς
πρὶν ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ βόμβα, τò δραματικὸ πῆδημα πρὸς τò
ἱστορικὸ ἄγνωστο σημειώθηκε ἀπὸ τὴ στιγμή πού ó κόσμος
πληροφορήθηκε ὅτι μέ μιὰ μοναδικὴ βόμβα ἐπάνω στὴ Χιροσίμα
σκοτώθηκαν περίπου ὀγδόντα χιλιάδες ἀνθρώποι καί καταστρά-
φηκαν ἐξήντα χιλιάδες σπίτια. 'Η ἡμερομηνία εἶναι ἱστορική:
6 Αὐγούστου τοῦ 1945. "Ἐνα μοναδικὸ ἀεροπλάνο χωρὶς συνο-
δεία εἶχε ρίξει τὴ βόμβα. 'Απὸ τὴν ἡμέρα ἐκείνη ἕως σήμερα,
οἱ δυνατότητες καταστροφῶν μέ βάση τὴν ἀτομικὴ ἐνέργεια
ἔχουν πολλαπλασιασθεῖ. Καί ἀπὸ σήμερα ἕως αὔριο, κανένας
δὲ μπορεῖ νά προβλέπει τί μπορεῖ νά γίνει. 'Ο ἀνθρώπος πῆρε
στὰ χέρια του μιὰ φυσικὴ δύναμη πού ἡ ἔκτασή της εἶναι ἀνυ-
πολόγιστη. Καί μέ τὴ δύναμη αὐτὴ στὰ χέρια του, ἀνοίξε μπρο-
στά του ἕνα δρόμο πού θεωρητικὰ δὲν ἀποκλείεται νά ὀδηγεῖ
στό τέρμα τῆς ἱστορίας καί τῆς ἀνθρωπότητος. Οἱ δυνατότητες
— τουλάχιστον οἱ θεωρητικὲς — πᾶνε πρὸς τò ἄπειρο τῆς κα-
ταστροφῆς, ἀφοῦ τò τέρμα τῆς ἱστορίας καί τῆς ἀνθρωπότητος
ἐπάνω στὴ γῆ ἰσοδυναμεῖ γιά τὴ συνείδησή μας μέ τò ἄπειρο
σκοτάδι.

'Υπάρχει, βέβαια, κάτι πού λογικὰ εἶναι πολὺ πιὸ συντα-

ρακτικό και ψυχικά πολύ πιο ασύλληπτο από την εξαφάνιση του ανθρώπινου γένους, δηλαδή από το άπειρο εκείνο σκοτάδι που θάταν άπειρο μόνο και μόνο μ' έναν τρόπο «σχετικό», μ' άλλα λόγια σχετικό με την ανθρωπότητα. Πέρα απ' αυτό το «σχετικό» άπειρο σκοτάδι προβάλλει για την επιστημονική συνείδηση το «απόλυτο» άπειρο σκοτάδι. Πέρα από την εξαφάνιση του ανθρώπινου γένους προβάλλει ένας πολύ μεγαλύτερος κίνδυνος: η εξαφάνιση ολόκληρου του φυσικού κόσμου, του σύμπαντος. Οι νεώτερες κοσμογονικές θεωρίες καθορίζουν την ηλικία του σύμπαντος σε περίπου δυο τρισεκατομμύρια χρόνια. Παράλληλα και σε απόλυτο συσχετισμό με την ανάπτυξη των θεωριών για τη γένεση και δημιουργία του κόσμου αναπτύχθηκε και η θερμοδυναμική θεωρία που λέει ότι το σύμπαν βαίνει προς το θάνατο της θερμότητας, προς την κατάσταση εκείνη που θα εμφανίσει ολόκληρο τον παγκόσμιο χώρο να διέπεται από την ίδια θερμοκρασία, πράγμα που σημαίνει ότι δε θα υπάρχει πια καμιά θερμοκρασία, καμιά ενέργεια, καμιά ζωή, κανένας χρόνος. Έτσι, το σύμπαν, μετά την ανώτατη δυνατή διαστολή του, σύμφωνα με τη θερμοδυναμική αρχή της έντροπίας, θα εξαφανισθεί. Η φοβερή αυτή στιγμή, που θα σημάνει το τέλος κάθε ζωής, θα σημειωθεί — όπως υπολογίζεται «θετικά» — σε μερικά δισεκατομμύρια χρόνια, δηλαδή σε χρόνο μάλλον βραχύτερο από το χρόνο που απαιτήθηκε για να δημιουργηθεί, ξεκινώντας από τον πρωταρχικό πυρήνα του, (από το μοναδικό άτομο του 'Αβδᾶ Λεμαίτρ ή από τα όμογενή αέρια ασύλληπτης θερμοκρασίας του Τζῶρτζ Γκάμοου), το σύμπαν. Μπροστά στο ένδεχόμενο αυτό, που θά'ναι ή απόλυτη συντέλεια του κόσμου, δὲν είναι, τάχα, ασήμαντος ὁ κίνδυνος που ἐνσαρκώνεται στο τέλος της ανθρωπότητας ἐπάνω στο μικρό πλανήτη που ὀνομάζεται γῆ;

Ἡ απόλυτη συντέλεια του κόσμου είναι μονάχα ἓνα ὑποθετικό ἐνδεχόμενο. Ἡ ὑπόθεση που ἐπάνω της στηρίζεται τὸ ἐνδεχόμενο τούτο, ἄσχετα καὶ ἀπὸ τὸ ψυχολογικὰ σπουδαιότατο γεγονός ὅτι ἡ πραγματοποίησή του προϋποθέτει δισεκατομμύρια χρόνια (δηλαδή ἓναν ἠθικὰ «ἄπειρο» γιὰ τὴ συνείδησή μας χρόνο), εἶναι ἐπιστημονικὰ ἰσοδύναμη με τὴν ὑπόθεση ὅτι τὴν ανώτατη δυνατὴ διαστολὴ τοῦ σύμπαντος τὴ διαδέχεται ἡ διαδικασία τῆς συστολῆς (ἢ καμπύλη τοῦ σύμπαντος, σύμφωνα με

τῆ θεωρία τοῦ Ἄϊνσταϊν, εἶναι συνάρτηση τῆς ποσότητος τῆς ὕλης ποῦ περιέχεται στὸ σύμπαν), καὶ ὅτι μὲ βάση τὴν τέτοια περιοδικότητα καὶ ἐναλλαγὴ διαστολῆς καὶ συστολῆς τὸ σύμπαν εἶναι αἰώνιο καὶ δὲ θὰ χαθεῖ ποτέ. Τὴν ὑπόθεσιν αὕτη τὴν ἔχει ἀναπτύξει ὁ Τόλμαν. Καὶ ὁ Γουίπλ ἔχει πρόσφατα ὑποστηρίξει ὅτι μέσα στὸ σύμπαν δημιουργοῦνται ἀδιάκοπα, ξεκινώντας ἀπὸ ἀσήμαντα μόρια «κοσμικοῦ» κονιορτοῦ, καινούργια ἄστρα ποῦ ὁ σχηματισμὸς τους ἀπαιτεῖ ἕνα δισεκατομμύριο χρόνια καὶ ποῦ διαιωρίζουν τὴ ζωὴ τοῦ σύμπαντος. Ὅπως λέει ὁ Λίνκολν Μπάρνερτ, στὸ βιβλίον του «Τὸ σύμπαν καὶ ὁ Ἄϊνσταϊν», ὅπου μνημονεύει τὶς παραπάνω ὑποθέσεις, τὸ σύμπαν ἀνανεώνει μέσα του κυκλικά τὶς δυὸ ἀντίθετες καταστάσεις, τὴ δημιουργία καὶ τὴν ἀποσύνθεσιν, τὸ φῶς καὶ τὸ σκότος, τὴν τάξιν καὶ τὴν ἀταξίαν, τὴ θερμότητα καὶ τὸ ψῦχος, τὴ διαστολὴν καὶ τὴν συστολήν. Καὶ ἡ ὑπόθεσιν αὕτη, καθαρὰ φυσικομαθηματικὴ, ἐξ συνδυάζεται καὶ μὲ μεταφυσικὰς ὑποθέσεις ποῦ ὡστόσο καὶ αὐτὸς ὁ Ἄϊνσταϊν ὑποχρεώθηκε νὰ κάνει. Ἄν πᾶμε στὶς ὑποθέσεις αὐτὰς ποῦ εἶναι ἀναπότρεπτες γιὰ τὸ πνεῦμα μας, δηλαδὴ ἂν πέρ' ἀπὸ τὸ φυσικὸν σύμπαν προχωρήσουμε στὸ πνεῦμα τοῦ σύμπαντος, στὸ ὑπέρτατον ἐκεῖνον ὃν ποῦ κάνει δυνατὴ τὴ φυσικὴ πραγματικότητα καὶ τὴ συγκρατεῖ στὴν τάξιν ἢ στὸ χάος τῆς, στὴ θερμότητα ἢ στὸ ψῦχος τῆς, στὸ φῶς ἢ στὸ σκοτάδι τῆς, τότε κάθε ἀγωνία γιὰ τὴ μοῖραν τοῦ σύμπαντος ἐκτοπίζεται ἀπὸ τὴν ψυχὴν μας. Ἔτσι, ὅσο καὶ ἂν ἡ ὑποθετικὴ ἐξαφάνισιν τοῦ σύμπαντος προβάλλει λογικὰ ὡς κίνδυνος ἀσύγκριτα μεγαλύτερος ἀπὸ τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ὁ δεύτερος αὐτὸς κίνδυνος, ὁ ἀσύγκριτα μικρότερος, μπορεῖ νὰ ἔχει στὴ συνείδησιν τοῦ ἀνθρώπου μιὰν ἐπίδρασιν πολὺ πλεονεκτικὴν ἀπὸ τὸν πρῶτον. Τὸ ἀπόλυτον καὶ ἀνέκκλητον σκοτάδι σ' ὀλόκληρον τὸ σύμπαν (καὶ κάνουμε λάθος ὀνομάζοντάς το «σκοτάδι», γιὰ τὴν δὲ θᾶψαν, ἂν μπορούσε νὰ σημειωθεῖ, οὔτε σκοτάδι, οὔτε ψῦχος, οὔτε χάος, ἀλλὰ θᾶψαν μιὰ κατάστασιν ποῦ θ' ἀναιρούσε κάθε κατάστασιν θερμοκρασίας, κάθε ποσότητα ἐνέργειας καὶ κάθε διάρκειαν χρόνου) δὲ στέκεται ὡς ὑπόθεσιν μεταφυσικὴν, ἀντιμετωπίζεται μάλιστα καὶ ὡς φυσικὴν ὑπόθεσιν ἀπὸ ἄλλες ἰσοδύναμες φυσικὰς ὑποθέσεις ποῦ θεμελιώνονται ἐπιστημονικά. Τὸ σχετικόν, ἀντίθετον, σκοτάδι, δηλαδὴ ἐκεῖνον ποῦ μὲ τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἀπὸ ὑπαιτιότητα μάλιστα τοῦ ἴδιου τοῦ

άνθρώπου, θάταν υποκειμενικά συναρτημένο με την καθολική και τελεσιδίδικη απουσία ανθρώπινων ματιών και συνειδήσεων, είναι μια υπόθεση που όσο κι' αν περιορίζεται στη μοίρα του πλανήτη μας είναι φοδερή, ήθικά συγκλονιστική και, ύστερ' από την ανακάλυψη τής άτομικής βόμβας, λογικά θεμιτή.

8.— Είναι περίεργο, αλλά και χαρακτηριστικό, ότι δυο πνεύματα που στην ποιότητά τους ήταν αντίθετα, διατύπωσαν, μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και πολύ πριν από την ανακάλυψη τής άτομικής βόμβας, τη σκέψη ότι δε θάταν άσχημο ν' απαλλαγεί ή γή από την παρουσία του άνθρώπου, να λυτρωθεί από την ανθρωπότητα. Τα δυο αυτά πνεύματα είναι ο Άγγλος Ντάβιντ Χέρμπερτ Λώρενς και ο Γάλλος Ζυλιέν Μπεντά. Ο πρώτος έριξε τη σκέψη, στο έργο του «Έρωτευμένες γυναίκες» που βγήκε στα 1921, με τόνο τραγικό και συνδυασμένη με μια φοδερά βαρύθυμη θεωρία για την προοδευτική αποσύνθεση τής δημιουργίας. Ο δεύτερος την έριξε, λίγα χρόνια άργότερσ, σ' ένα αυτοβιογραφικό βιβλίο του, μ' έναν ήθικό κυνισμό που νόμιζε ότι τον καθιστούσε θεμιτό ή αντίρωμαντική του τάση και ή ψυχρή του λογική. Κ' οί δυο τους έπαιξαν με τὸ θέμα, άδιάφορο αν για τον Λώρενς τὸ παιχνίδι ήταν καταφύγιο άγωνίας, ενώ για τον Μπεντά ήταν επίδειξη άνωτερότητας. Δέν έχω λόγο να σταθώ περισσότερο στα όνόματά τους και στη σκέψη τους. Μου φαίνεται μονάχα χαρακτηριστικό ότι ή σκέψη τους διατυπώθηκε λίγο πριν γίνει ο άνθρωπος κάτοχος δυνάμεων που λογικά δέν αποκλείεται διόλου να όδηγήσουν στην έξαφάνιση τής ανθρωπότητας. "Ο,τι δέν αποκλείεται λογικά, δε σημαίνει, βέβαια, ότι μπορεί να γίνει και πραγματικό. Έχει, όμως, μεγάλη σημασία για τη συνείδηση του άνθρώπου τής έποχής μας ότι μπορεί να φοβάται κάτι που άλλοτε ήταν άδύνατο να φοβηθεί. Φοβόταν και άλλοτε — ή και προσδοκούσε — τὸ τέλος τής ανθρωπότητας ως αποτέλεσμα υπερκόσμιων ενεργειών. Σήμερα, όμως, φοβάται — κι' αυτό συμβαίνει για πρώτη φορά — ότι ανθρώπινες ενέργειες μπορεί να σβύσουν την ανθρωπότητα από τὸ πρόσωπο τής γής. 'Η «Αποκάλυψις» λέει ότι ο «καιρός» είναι «έγγύς». Κ' ήταν χιλιάδες και σ' αυτόν ακόμα τον 1Ζ' αιώνα, ειδικώτερα στην Άγγλία, που πίστευαν — κ' ένιωθαν και κάποιαν εύδαιμονία πιστεύοντας — ότι ή ώρα είχε έγγισει. Άλλά τὸ τέλος, τὸ μεγάλο και τρομερό ή σωτήριο τέλος, τὸ πε-

ρίμεναν από τὸ Θεό, ὄχι ἀπὸ ἐνέργεια ἀνθρώπινη. Ἡ καθολικὴ αὐτοκαταστροφὴ τῆς ἀνθρωπότητος δὲν ἦταν νοητὴ. Ὁ ἄνθρωπος ἦταν «ἀδύνατος» καὶ φοβόταν μόνο τὸ Θεό. Σήμερα, ὁ ἄνθρωπος εἶναι «δυνατός» καὶ φοβάται περισσότερο τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του παρὰ τὸ Θεό. Μιὰ φοβερὴ μετατόπιση καὶ μεταμόρφωση δυνάμεων καὶ ἀδυναμιῶν σημειώθηκε στὴν ἐποχὴ μας.

Ἐπὶ ὑπάρχει, ὅμως, πραγματικὰ ὁ μεγάλος κίνδυνος; Δὲ μπορῶ νὰ μῶ στὸ θέμα. Δὲν ὑπάρχουν ἀντικειμενικοὶ συλλογισμοὶ ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ μοῦ δώσουν τὸ λογικὸ δικαίωμα νὰ φθάσω σὲ συμπέρασμα. Δὲ μπορῶ νὰ πείσω οὔτε τὸν ἑαυτό μου ὅτι ὑπάρχει ἢ ὅτι δὲν ὑπάρχει ὁ κίνδυνος τῆς αὐτοκαταστροφῆς τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ἡ ὑπόθεση τοῦ κινδύνου εἶναι συλληπτὴ, ἀλλὰ τὴν πραγματικότητά τοῦ τέτοιου κινδύνου δὲ μπορῶ νὰ τὴ συλλάβω. Ἄλλωστε, καὶ ἡ πρόθεσή μου δὲν ἦταν νὰ λύσω αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Ἐδῶ μοῦ ἀρκεῖ νὰ διαπιστώσω ὅτι ἡ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων ἄρχισε νὰ κατέχεται ἀπὸ ἓνα νέο φόβο ποὺ ἦταν ἀνύπαρκτος πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μας, ἀπὸ τὸν ψυχολογικὰ φοβερῶτερο φόβο ποὺ ἔχει καταλάβει ποτὲ τὸν ἄνθρωπο. Δὲν ἰσχυρίζομαι, βέβαια, ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς μας, ὅλοι ἢ καὶ πολλοὶ ἢ ἔστω λίγοι, ἔχουν ἤδη κυριευθεῖ ἀπὸ τὸ φάσμα τοῦ κινδύνου τῆς αὐτοκαταστροφῆς μὲ τρόπο ποὺ συνθλίβει τὴ συνείδησή τους. Ὡς τὴν ὥρα αὐτή, διαβάξουν μονάχα κάπου - κάπου στὶς ἐφημερίδες ὅτι ὑπάρχει ὁ κίνδυνος, συζητοῦν ἴσως τὸ θέμα σὲ ὥρες ἀνίας ἢ ἀργίας, καὶ κατέχονται τὸ πολὺ - πολὺ ἀπὸ τὸ φόβο τῆς εἰδικώτερης καταστροφῆς ποὺ ἡ χρησιμοποίησις τῆς ἀτομικῆς βόμβας ἢ τῆς βόμβας ὑδρογόνου ἢ ὁποιοδήποτε πολὺ μικρότερου πολεμικοῦ μέσου μπορεῖ νὰ προκαλέσει στὸν τόπο ὅπου ζοῦν οἱ ἴδιοι. Ὡστόσο, ἂν ὁ φόβος τῆς καθολικῆς αὐτοκαταστροφῆς δὲν ἔχει γίνει ἓνα ἔντονο γεγονός μέσ' στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, ἀνοιξε ἡ πόρτα γιὰ νὰ γίνει. Καὶ τὴν πόρτα τὴν ἀνοιξε ἡ ἴδια ἡ φύσις. Φυσικὲς δυνάμεις εἶν' ἐκεῖνες ποὺ οἰκειοποιήθηκε ὁ ἄνθρωπος. Φύσις, ἐπίσης, εἶναι τὸ μυαλό του ποὺ τὶς ἀνακάλυψε. Καὶ οἱ σεμνοὶ νεαροὶ χημικοὶ ποὺ στα τέλη τοῦ 19^{ου} καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας ἄρχισαν ν' ἀνακαλύπτουν τὰ μυστικὰ τοῦ ἀτόμου, ἀντιμετωπίζοντας τὴν ἀντίδραση τῶν σοφῶν ἀκαδημαϊκῶν μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ αὐτάρκεια, δὲν εἶχαν κὰν τὸ αἶσθημα ὅτι πιάνουν μὲ τὰ χέρια τους μιὰ δύναμη ποὺ μπορούσε ν' ἀναστατώσει τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία.

Ἐδῶ βρίσκει ἀπόλυτα τὴν ἐπαλήθευσή της ἡ περίφημη, καὶ πραγματικὰ ὠραιότατη, φράση τοῦ Ζαρατούστρα: «Οἱ πιὸ σιωπηλὲς λέξεις εἶν' ἐκείνες ποὺ φέρνουν τὴ θύελλα. Σκέψεις ποὺ περπατοῦν μὲ πόδια περιστεριῶν, ὀδηγοῦν τὸν κόσμον». Ἐάν ἀντικαταστήσουμε τοὺς ὄρους «λέξεις» καὶ «σκέψεις» μὲ τοὺς ὄρους «σκέψεις» καὶ «πράξεις», ἡ ρῆση τοῦ Ζαρατούστρα, δηλαδὴ τοῦ νικημένου Νίτσε ποὺ γράφοντας τὸν «Ζαρατούστρα» ὁμολογοῦσε πῶς τὸ θεῖο πόνος τῆς μοναξιάς, ἰσχύει ἀπόλυτα γιὰ τὴν περίπτωση τῶν ὑπομονητικῶν καὶ σεμνῶν ἐρευνητῶν ποὺ, κλεισμένοι μέσα σὲ ἀπόμερα καὶ ἄσημα ἐπιστημονικὰ ἐργαστήρια, ἀγνοημένοι γιὰ κάμποσες δεκαετίες ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ τὴν πολιτεία, προετοιμαζαν μὲ τὶς πιὸ σιωπηλὲς σκέψεις καὶ πράξεις τὴν πιὸ μεγάλη θύελλα ποὺ γνόρισε ὁ κόσμος. Πραγματικά, μὲ πόδια περιστεριῶν περπάτησαν οἱ σκέψεις ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἀτομικὴ βόμβα καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσουν τὸν κόσμον στὶς πιὸ μεγάλες καταστροφές. Κι' ἂν δὲν ὀδηγήσουν στὴν τελεσίδικη καταστροφὴ τοῦ ἀνθρώπινου γένους, θὰ ὀδηγήσουν ὅπωςδήποτε, ἂν γίνῃ ὁμαδικὴ χρῆση τῆς ἀτομικῆς βόμβας, σὲ μιὰν ἐπανάληψη τῆς καταστροφῆς τῆς Χιροσίμα καὶ τοῦ Ναγκαασάκι σὲ κλίμακα ἀνυπολόγιστα μεγαλύτερη. Τὰ ὅρια τῆς καταστροφῆς δὲ μπορεῖ πῶς κανένας νὰ τὰ προκαθορίσει.

Ἐάν δὲν κυριεύθηκε, λοιπόν, ἀκόμα ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ὑπέρτατο τῶν φόβων, ὥστόσο οἱ πόρτες τῆς ψυχῆς ἀνοίξαν γιὰ νὰ μπεῖ ὁ φόβος αὐτὸς μέσα της. Μερικοὶ πνευματικοὶ ἡγέτες τὸ εἶπαν, μάλιστα, ἀμέσως, τὸ ἔγραψαν, τὸ φώναξαν. Ὁ Φρανσουὰ Μωριακ ἔγραψε ὅτι μὲ τὴν «ἀποσύνθεση τῆς ὕλης» πᾶμε πρὸς τὴν «αὐτοκτονία τοῦ πλανήτη» μας. Καὶ τὸ δελτίο τύπου τοῦ Βατικανοῦ, ὅταν ἔπεσε ἡ πρώτη ἀτομικὴ βόμβα, μίλησε γιὰ «τὴ δυσοίωνα σκιά ποὺ ἡ ἀνακάλυψη αὐτὴ ρίχνει ἐπάνω στὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητας». Δὲν ἀποκλείεται, λοιπόν, διόλου νὰ καταληφθοῦν λίγο - λίγο οἱ συνειδήσεις — ἢ καὶ νὰ κυριευθοῦν ἀπότομα — ἀπὸ τὸ φόβο τῆς καθολικῆς καταστροφῆς, ἓνα φόβο ποὺ εἶναι ποιοτικὰ ἀπόλυτα διαφορετικὸς ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ ἀτομικοῦ θανάτου. Ὅσο κι' ἂν ζεῖ ὁ ἄνθρωπος, εἴτε ἐμπνέεται ἀπὸ μεταφυσικὲς ἐλπίδες εἴτε ὄχι, μέσα στὰ ὅρια τῆς φυσικῆς του ζωῆς, καὶ θεωρεῖ τὴν παρουσία του στὸν κόσμον ὡς τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ ἐγκόσμιου ἑαυτοῦ του, ἢ ἰδέα ὅτι θὰ ὑπάρχουν ἄνθρωποι καὶ μετὰ τὸ θάνατό του

— ειδικώτερα, μάλιστα, ότι θα υπάρχουν φυσικοί ή πνευματικοί απόγονοί του — τὸν συγκινεῖ ιδιαίτερα καὶ ἐξουδετερώνει ὡς ἓνα σημεῖο τὴν ἰδέα τοῦ φυσικοῦ του τέλους. Δὲ συμμερίζεται ὁ κοινὸς ἄνθρωπος — κ' ἓνας κοινὸς ἄνθρωπος κατοικεῖ καὶ μέσ' στὴν ψυχὴ τῶν πιὸ ξεχωριστῶν ἀνθρώπων — τὶς πλαστὲς προσδοκίαις τοῦ Ντάβιντ Χέρμπερτ Λῶρενς καὶ τοῦ Ζυλιέν Μιπεντά. Τὸ ὅτι κάποτε, καὶ μάλιστα σ' ἓνα μέλλον ἄμεσο, μπορεῖ νὰ πάψουν πιὰ νὰ υπάρχουν ἄνθρωποι στὸν κόσμον, αὐτὸ εἶναι μιὰ σκέψη ποὺ ἀνατρέπει ὀλόκληρη τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση. Καὶ μπορεῖ νὰ τὴν ἀνατρέφει μὲ τρόπο σωτήριο, μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ τὴν ἀνατρέφει μὲ τρόπο ὀλέθριο.

Ὁ Ἰωάννης, στὴν Πάτμο, πρόβλεψε τὸν ὀλέθριο τρόπο προειδοποίησε, μ' ἄλλα λόγια, τοὺς ἀνθρώπους γιὰ τὴν ὀλέθρια σημασία ποὺ θὰ εἶχε ἡ πορεία τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν ἔνοχη αὐτοκαταστροφή τους. Ἡ «Ἀποκάλυψις» λέει: «Καὶ ὅταν τελεσθῆ τὰ χίλια ἔτη, λυθῆσεται ὁ σατανᾶς ἐκ τῆς φυλακῆς αὐτοῦ, καὶ ἐξελεύσεται πλανῆσαι τὰ ἔθνη τὰ ἐν ταῖς τέσσαρσιν γωνίαις τῆς γῆς, τὸν Γῶγ καὶ Μαγῶγ, συναγαγεῖν αὐτοὺς εἰς τὸν πόλεμον, ὧν ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ὡς ἡ ἄμμος τῆς θαλάσσης. Καὶ ἀνέβησαν ἐπὶ τὸ πλάτος τῆς γῆς, καὶ ἐκύλευσαν τὴν παρεμβολὴν τῶν ἁγίων καὶ τὴν πόλιν τὴν ἡγαπημένην· καὶ κατέβη πῦρ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ κατέφαγεν αὐτούς· καὶ ὁ διάβολος ὁ πλανῶν αὐτοὺς ἐβλήθη εἰς τὴν λίμνην τοῦ πυρὸς καὶ θείου, ὅπου καὶ τὸ θηρίον καὶ ὁ ψευδοπροφήτης, καὶ βασανισθῆσονται ἡμέρας καὶ νυκτὸς εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων».

Ἡ προειδοποίηση τοῦ Ἰωάννου εἶναι φοβερή. Ὁ σατανᾶς ποὺ θὰ λυθεῖ καὶ θὰ βγεῖ «ἐκ τῆς φυλακῆς αὐτοῦ» δὲν εἶναι ἡ ἀτομικὴ βόμβα· εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ μπορεῖ ἀλόγιστα νὰ τὴ χρησιμοποιήσῃ· καὶ εἶναι ἡ συνείδηση ποὺ, κυριευμένη ἀπὸ τὸ φόβο τῆς καθολικῆς αὐτοκαταστροφῆς τοῦ ἀνθρώπινου γένους, θ' ἀδιαφορήσῃ γιὰ ὅλα, θ' ἀνατραπῇ μὲ τρόπο ὀλέθριο. Ἡ συνείδηση ποὺ θὰ κυριευθεῖ ἀπὸ τὸ φόβο τῆς καθολικῆς αὐτοκαταστροφῆς τῆς ἀνθρωπότητος, ὅχι μόνο δὲν πρέπει ν' ἀδιαφορήσῃ γιὰ ὅλα, ἀλλὰ πρέπει, ἀντίθετα, νὰ ἐνδιαφερθεῖ γιὰ ὅλα· πρέπει ν' ἀνατραπῇ μὲ τρόπο σωτήριο, πρέπει ν' ἀνασυντάξῃ τὶς δυνάμεις τῆς γιὰ τὶς ὑπέρτατες θυσίες καὶ αὐταπαρνήσεις. Ἄλλὰ γιὰ νὰ τὸ κατορθώσῃ αὐτό, πρέπει νὰ ζεῖ μέσα τῆς ἡ μεταφυσικῆς ἐλπίδα. Ἐνῶ ὅμως ἡ τέτοια ἐλπίδα εἶναι σήμερα

πιὸ ἀναγκαίᾳ παρὰ ποτέ, ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐποχὴ μας ἔχει ἀκριδῶς ἀδειάσει, ὅσο σὲ καμιὰ προηγούμενη ἐποχῇ. Ξαναγυρίζω στὸ κρίσιμο μοτίβο ὀλόκληρου τοῦ βιβλίου μου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ βρίσκεται τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας. Σημασία δὲν ἔχει ἂν ὑπάρχει ἢ ὄχι ὁ μέγας κίνδυνος τῆς καθολικῆς καταστροφῆς. Σημασία ἔχει ἂν εἶναι ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου προετοιμασμένη καὶ ἱκανὴ ν' ἀντιμετωπίσει τοὺς ὅποιουσδήποτε φόβους καὶ κινδύνους, νὰ ὑποδεχθεῖ τὰ ὅποιαδήποτε «έρχόμενα», ν' ἀποτρέψει, μάλιστα, ἂν εἶναι ἠθικὰ πειθαρχημένα, τὸν ἴδιον τὸν κίνδυνο τῆς καθολικῆς καταστροφῆς ποὺ λογικὰ δὲν ἀποκλείεται.

9.— Στὸ τρίτο κεφάλαιο παρουσίασα τὸν κομμουνιστικὸ ὀλοκληρωτισμὸν ὡς ἓνα κίνημα καὶ μιὰν ἐπιδρομὴν ποὺ ἀπειλεῖ τὸ δυτικὸν κόσμον. Στὶς πρώτες σελίδες τοῦ κεφαλαίου τούτου εἶπα ὅτι ὁ κομμουνισμὸς, ἂν θέλουμε νὰ μὴν εἶμαστε στενόκαρδοι, δὲ μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ παρὰ μόνον ὡς ἓνα σύμπτωμα τοῦ φοβεροῦ μετασχηματισμοῦ ποὺ ἔχουν ὑποστῆ οἱ συνειδήσεις στὴν ἐποχὴ μας. Καὶ πρόσθεσα, μάλιστα, ὅτι ἂν ἔχουν ἀδειάσει οἱ συνειδήσεις τῶν κομμουνιστῶν ἀπὸ κάθε μεταφυσικὸ περιεχόμενον, ἄλλο τόσο ἔχουν ἀδειάσει καὶ οἱ συνειδήσεις τῶν πιὸ πολλῶν ἀνθρώπων ἢ, ἔστω, τῶν πιὸ ὑπεύθυνων ἡγετικῶν προσώπων στοὺς κόλπους καὶ αὐτοῦ τοῦ δυτικοῦ κόσμου, τοῦ λεγόμενου ἑλληνοχριστιανικοῦ.

Ὁ κομμουνισμὸς εἶν' ἓνα τέκνον τοῦ δυτικοῦ κόσμου (ἀδιάφορον ἂν διασταυρώθηκε μὲ τὴν μηδενιστικὴν νοοτροπία καὶ τὴν ψυχικὴν ἀσάφεια τῆς Ἀνατολῆς). Ὁ κομμουνισμὸς εἶναι, ἀκριδῶς, συνάρτηση τῆς διανοητικῆς ἐκείνης διαδικασίας στὴ Δύση ποὺ προκάλεσε τὸ ἀδειασμα τῆς ψυχῆς ἀπὸ κάθε μεταφυσικὸ στοιχεῖον. Ἡ ἐπιδρομὴ καὶ ἡ πολιορκία ποὺ ὑφίσταται ὁ δυτικὸς κόσμος στὶς μέρες μας γίνεται μὲ τὰ ὄπλα καὶ τὰ μέσα ποὺ ὁ ἴδιος ἔχει κατασκευάσει. Ὅσο γιὰ τὶς ἀντικειμενικὰ συνθήκες ποὺ ἔκαμαν δυνατὴ τὴν τέτοια ἐπιδρομὴν, αὐτὲς βρίσκονται προπάντων στὰ τρία βασικὰ γεγονότα ποὺ προσπάθησα ν' ἀναλύσω : στὴν προβολὴ ὀλόκληρης τῆς γῆς ὡς ἐνιαίου ἱστορικοῦ χώρου, στὸ στρίμωγμα τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἐπάνω στὸν αὐτὸν πλῆθος, ἂν καὶ εἶναι ὁ εὐρύτερος δυνατός, ἔγινε ὁ πιὸ στενὸς ἀπ' ὅσους γνώρισε ἡ ἱστορία, καὶ στὴν ὑπερένταση τῆς τεχνικῆς

προόδου, ειδικώτερα μάλιστα στην οικειοποίηση από τον άνθρωπο των πιο καταστρεπτικών φυσικών δυνάμεων.

Υπάρχουν, βέβαια, και άλλοι παράγοντες που ενίσχυσαν τον κομμουνισμό. Υπάρχουν οι κοινωνικές ανισότητες, ή κοινωνική δυστυχία, ή πικρία των καταπιεσμένων ή παραμελημένων κοινωνικών στρωμάτων. Η δυστυχία, όμως, και οι ανισότητες είναι φαινόμενα που υπήρξαν πάντοτε. Τα φαινόμενα αυτά, μόνα τους, δε θα μπορούσαν ποτέ να γεννήσουν και να κρυσταλλώσουν το παγκόσμιο κίνημα του κομμουνισμού. Τα φαινόμενα της δυστυχίας και της φτώχειας είναι μονάχα οι βοηθητικοί όροι που το ευνόησαν, δεν είναι οι μεγάλοι άρνητικοί ή θετικοί παράγοντες που το γέννησαν και το έκαμαν μια πραγματικότητα παγκόσμια. Χωρίς τους θετικούς παράγοντες, που αποτελούν τα τρία βασικά γεγονότα που έμνημόνευσα παραπάνω, ο κομμουνισμός θάταν ένα από τα πολλά τοπικά κινήματα των άδικημένων που γνώρισε η ιστορία, θάταν ένα ιστορικό επεισόδιο σαν το ξεσηκωμά του Σπαρτάκου ή σαν το κίνημα των Γερμανών χωρικών στον 1ο αιώνα. Χωρίς τον άρνητικό παράγοντα που αποτελεί το άδειασμα της ψυχής από κάθε μεταφυσικό περιεχόμενο, δε θα έφθανε στο μηδενιστικό φανατισμό, δε θ' άπαρνιόταν την έλευθερία των συνειδήσεων, θα στεκόταν στον Ντοστογιέφσκυ και θα ήταν ίσως το κίνημα ενός έμπρακτου Χριστιανισμού. Ο Μάρξ, όμως, πρόλαβε και χτύπησε ως ουτοπιστικό κάθε σοσιαλισμό που βασιζόταν στη χριστιανική διδασκαλία. Τον Λαμμεναί — τον συγγραφέα των δοκιμίων «Λόγοι ενός πιστού», «Το βιβλίο του λαού», «Για τη μοντέρνα σκλαβιά» — τον περιφρονούσε, δηλαδή τον φοβόταν πιο πολύ απ' ό,τι φοβόταν ή περιφρονούσε τον κεφαλαιοκράτη. Ίσως είχε δίκιο ο Μάρξ, όπως είχε δίκιο και ο Χίτλερ όταν άγνοούσε τον Ίησού ή χτυπούσε την ένεργό διάδοση της διδασκαλίας του. Πώς μπορούσε ν' άναπτυχθεί ένα κίνημα μεγάλης και παγκόσμιας άνατροπής, αν δεν είχε άνατραπεί πριν απ' όλα ή συνείδηση του ανθρώπου; Μόνο στις ώρες των πολύ μεγάλων θυσιών που στο διάστημα του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου ζήτησε ή Σοβιετική Ένωση από το λαό της (όχι πια για την κομμουνιστική επανάσταση, αλλά για την άπόκρουση μιās φοβερής επιδρομής), άναγκάστηκε ο Στάλιν — ο ισχυρότερος και πιο μονοκόμματος ήγέτης στον αιώνα μας — να θυμηθεί τον Χριστιανισμό και, ξεχνώντας τους όρισμούς της θρησκείας που

είχαν μπει στα κομμουνιστικά λεξικά και ιδεολογικά αλφαθητάρια — δέχθηκε να υποστηρίξει ή να ανεχθεί πάλι τη θρησκεία και την εκκλησία. Πρέπει, τάχα, να χαρακτηρίσουμε το γεγονός αυτό σα μιάν ήττα του κομμουνισμού; Κι' αν ακόμα επήγασε από σκοπιμότητα κ' ήταν μιὰ συνθηκολόγηση βασισμένη σε άπλη τακτική, ήταν ως ένα σημείο μιὰ ήττα. Δεν ήταν συνθηκολόγηση τής Μόσχας μ' έναν αντίπαλο· ή τέτοια συνθηκολόγηση δε σημαίνει πάντοτε μιάν ήττα. Ήταν υποχώρηση άπέναντι τής φυγής των ίδιων των κομμουνιστικών μαζών στη Ρωσία, κ' έτσι μιὰ θετική αναγνώριση ότι κι' αυτός ο κομμουνιστής — έστω, ο άνίδεος και άπλοϊκός — έχει ανάγκη, εκτός από τον κομμουνισμό, σε ώρες μεγάλων δοκιμασιών και θυσιών, κι' από κάτι άλλο. Καί, μάλιστα, όχι μόνον από ό,τι δήποτε άλλο, αλλά ειδικά από ένα ποσοστό μεταφυσικής έλπίδας, δηλαδή από το στοιχείο εκείνο που ή δογματική και άπόλυτη άρνησή του — ή σαρκαστική άποκρουσή του — ήταν ή προϋπόθεση για τή γένεση και τήν άποκρυστάλλωση του Μαρξισμού και του κομμουνιστικού όλοκληρωτισμού. Ή ήττα που σήμανε για τον κομμουνισμό ή αναγνώριση τής θρησκείας, όσο κι' αν δεν έχει ακόμα συνέπειες ιστορικές, είναι ένα φωτεινό σημείο μέσ' στον ίδιο τον κομμουνιστικό κόσμο. Τίποτα δε βάναι πιό ευχάριστο για τον κόσμο παρά να ήττηθεί ο κομμουνισμός από τον ίδιο τον έαυτό του. Ή τέτοια ήττα — ή και οποιαδήποτε ήττα του κομμουνισμού — δε θα σημαίνει, βέβαια, και νίκη των αντιπάλων του. "Αν ο δυτικός κόσμος διατηρεί τήν έπίφαση τής ήθικής και πολιτικής έλευθερίας, αυτό δε σημαίνει διόλου ότι δεν έχει κι' αυτός άδειάσει ως συνείδηση και ως ψυχή. Πρέπει κι' αυτός ο κόσμος — ο δυτικός — να ήττηθεί (όχι από τον κομμουνισμό, αλλά από τον ίδιο τον έαυτό του) για ν' αναλάβει και να σωθεί. "Υστερ' από τόσες μεγάλες νίκες στην ιστορία χρειάζονται τώρα και μερικές μεγάλες ήττες.

"Ας έξηγήσω τή σκέψη μου περισσότερο. "Ο δυτικός κόσμος, που ύφίσταται μιὰ μεγάλη έπιδρομή και πολιορκείται, άμύνεται. Άλλά κι' αυτοί που άμύνονται στις έπάλλξεις του δυτικού κόσμου δεν πιστεύουν, τουλάχιστον οί πιό πολλοί, στον έαυτό τους, δε γνωρίζουν το νόημα των επάλλξεων που υπερασπίζονται. Δείχνουν συχνά γενναιότητα και αυτοθυσία. Μήπως, όμως, δεν τή δείχνουν, σε βαθμό τουλάχιστον ανάλογο, και οί κομμουνιστές; Μήπως δεν είχαν δείξει γενναιότητα και αυτοθυσία και οί έθνι-

κοσσοσιαλιστές ή γενικώτερα και εκείνοι οι Γερμανοί στρατιώτες που δεν πίστευαν καν τον Χίτλερ; Τη στιγμιαία γενναιότητα και αυτοθυσία, σε ώρα πολέμου ή διωγμών, δε μπορούμε να τη θεωρήσουμε ως κριτήριο για την ύπαρξη ενός βαθύτερου ήθικου και, μάλιστα, μεταφυσικού νοήματος μέσ' στη συνείδηση των ανθρώπων. Οι γενναιότητες αυτές, οι στιγμιαίες, είναι τα πυροτεχνήματα της ιστορίας. Δεν πρέπει να μάς παραπλανούν και να μάς παραισύρουν στη σκέψη ότι, μ' αυτές, εξασφαλίζει ή ιστορία το μέλλον της. Οι τάφοι των γενναίων δεν είναι πάντοτε μνημεία· μπορεί ν' είναι μόνο σκοτεινές ρωγμές σε μια γη που σειεται. "Όσοι υπερασπίζονται τις επάλξεις του δυτικού κόσμου έχουν συνειδήσεις που σειούνται. "Ελειψε το βάρος που θα εξασφάλιζε τη σταθερότητά τους. "Ελειψε ή πίστη. Και δεν έλειψε μόνον ή μεταφυσική πίστη, αλλά έλειψε και ή έγκόσμια αισιοδοξία, ή πίστη σε σκοπούς έγκόσμιους, σκοπούς κοινούς και μεγάλους. Γι' αυτό πρέπει να ήττηθεί κ' ή δική τους άδειανή συνείδηση· πρέπει να τη νικήσει ο ίδιος ο άνθρωπος που ή συνείδησή του έχει άδειάσει· πρέπει ο άνθρωπος που λέει πως ανήκει στο δυτικό κόσμο, στον έλληνοχριστιανικό πολιτισμό, να υπερνικήσει το σημερινόν έαυτό του. Θάταν πολύ εύκολο το πρόβλημα της ιστορίας, αν θα μπορούσε να λυθεί με την έξωτερική ήττα του ενός από τους δυο κόσμους και την αυτόματη νίκη του άλλου. 'Η τέτοια λύση θα μπορούσε, βέβαια, να τακτοποιήσει πολλές άνωμαλίες που υπάρχουν στην επιφάνεια της ιστορίας, οργανώνοντας ως ένα σημείο τεχνικά τον ένιαίο ιστορικό χώρο της γης, δε θα σήμαινε όμως και την άναγέννηση των συνειδήσεων και την έξόρμηση του ανθρώπου προς ένα νέο μέλλον. 'Εκτός από τις έξωτερικές πληγές και καταστροφές, που κανένας δεν ξέρει πόσο μεγάλες θα ήταν, το κενό της ψυχής και το άσκοπο της ζωής (που αυτά τα δυο δε θα τα έπηρέαζε καμιά έξωτερική νίκη) θα ήταν άρκετά για ν' άφίσουν το μεγάλο πρόβλημα της έποχής μας άνοιχτό και άλυτο.

"Ο άνθρωπος της έποχής μας δε θα νικήσει με καμιάν έξωτερική νίκη. 'Η ήττα κανενός αντίπαλου του δε μπορεί να σημάνει νίκη δική του. "Ο άνθρωπος της έποχής μας πρέπει να ξαναπιστέψει. Πρέπει να ήττηθεί, νικώντας τον έαυτό του.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ε Ν Α Τ Ο

Ἡ πίστις

Η ΠΙΣΤΗ χτυπάει τὴν πόρτα τῆς ψυχῆς μας. Κουφαθήκαμε ἀπὸ τὸν πολὺ θόρυβο τῆς σύγχρονης ζωῆς καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀκούμε τὸ χτύπο. Εἶναι εὐκόλο, πολὺ εὐκόλο, ν' ἀκούσουμε τὸ χτύπο, ἂν θελήσουμε νὰ τὸν ἀκούσουμε. Δὲ φταίει ἡ γνώση, ἂν ἔφυγε ἀπὸ τὴν ψυχὴ μας ἡ πίστις. Φταίει μονάχα ἡ ἀδύνατη θέλησή μας.

Μέσα στὸ φοβερῶτερο βιβλίον τῶν αἰῶνων ὑπάρχουν μερικὲς λέξεις ποὺ εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ ἀπαλὲς καὶ πιὸ τρυφερές. Ἡ «Ἀποκάλυψις» εἶναι τὸ βιβλίον αὐτό, καὶ ὁ Ἰωάννης μεταφέρει στοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἀκόλουθους τρυφεροὺς λόγους τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ:

«Ἴδου ἔστηκα ἐπὶ τὴν θύραν καὶ κρούω· ἂν τις ἀκούσῃ τῆς φωνῆς μου καὶ ἀνοίξῃ τὴν θύραν, εἰσελεύσομαι πρὸς αὐτὸν καὶ δειπνήσω μετ' αὐτοῦ καὶ αὐτὸς μετ' ἐμοῦ».

Γιατὶ δὲν ἀνοίγουμε τὴν θύρα; Τὴν κρούει ὁ Ἰησοῦς. Ἄν τὴν ἀνοίξουμε, θὰ μπεῖ ὁ Ἰησοῦς καὶ θὰ δειπνήσῃ μαζί μας.

2.— Τὸ ὅτι δὲ φταίει ἡ γνώση, ἂν δὲν ἀκούμε τὸ χτύπο στὴν πόρτα τῆς ψυχῆς μας, αὐτὸ προσπάθησα νὰ τὸ δείξω στὸ τέταρτο κεφάλαιον. Μὲ τὰ μεγάλα, μάλιστα, βήματα ποὺ ἔκαμε στὶς μέρες μας, ἡ γνώση ἐπισημαίνει ἀκόμα περισσότερο τὸ μεγάλο καὶ ἀπόλυτον ἄγνωστο. Ἄν ὑπάρχουν ἀκραῖα προβλήματα γιὰ τὴν γνώση — προβλήματα ἀκραῖα ποὺ δὲ μπορεῖ ποτὲ νὰ λυθοῦν —, δὲν ἔχουμε κανένα δικαίωμα νὰ παραδεχθῶμε ὅτι τὰ ἀκραῖα καὶ ἄλυτα αὐτὰ προβλήματα εἶναι ἀκραῖα καὶ ἄλυτα μέσα στὸ ἴδιον

τὸ σύμπαν ἢ μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ σύμπαντος. Καὶ ἀφοῦ δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα αὐτό, ἔχουμε τὴν ὑποχρέωση νὰ προχωρήσουμε στὴ σφαῖρα τῶν ἀκραίων προβλημάτων μὲ τὴν πίστη, μὲ τὴ μεταφυσικὴ δύναμη ποὺ ὑπάρχει μέσα μας. Ἄδυναμία δὲν εἶναι ἡ πίστη· ἀδυναμία εἶναι ἡ ἀπουσία της.

Καὶ στὰ κεφάλαια γιὰ τὸ θάνατο καὶ γιὰ τὸν πόνο (στὸ πέμπτο καὶ στὸ ἕβδομο) προσπάθησα νὰ καθορίσω κάπως πιὸ πολὺ τὸ χῶρο καὶ τὰ μέσα ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ ἡ πίστη στὴ συνείδηση κ' ἐκείνου ἀκόμα ποὺ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του «μορφωμένο» καὶ «φωτισμένο». Ὁ μεγάλος χῶρος εἶναι ὁ θάνατος· καὶ τὸ μεγάλο μέσο εἶναι ὁ πόνος. Συνάρτηση τοῦ θανάτου καὶ τοῦ πόνου εἶναι ἡ ἀγάπη. Ὅποιος πονάει ἢ πεθαίνει, θέλει ν' ἀγαπάει ἢ θέλει, τουλάχιστον, ν' ἀγαπιέται. Ὅποιος ζεῖ πάντοτε — κι' ὅταν ἀκόμα δὲν πονάει ἢ δὲν εἶν' ἐτοιμοθάνατος — σὰ ν᾿ἔταν ἐτοιμοθάνατος ἢ σὰ νὰ πονοῦσε, ἔχει μεγάλες πιθανότητες νὰ εἶν' ἐνάρετος. Ἔτσι, στὸ βάθος, μόνον ἡ πίστη μπορεῖ νὰ γίνῃ ἡ πηγὴ τῆς ἀρετῆς. Τὸ ὅτι, στὴν ἱστορία, προβάλλουν καὶ ἐνάρετοι ποὺ εἶναι ἄπιστοι καὶ ἄθρησκοι, αὐτὸ δὲν κλονίζει τὴν ἀλήθεια ποὺ εἶπα. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, χωρὶς νὰ τὸ ξέρουν, ἀντλοῦν τὴν ἀρετὴ τους ἀπὸ κάποια πίστη στὰ βάθη τῶν αἰώνων ποὺ προηγήθηκαν. Ἡ γενεαλογία τῆς ἀρετῆς μᾶς ὑποχρεώνει ν' ἀνακαλύπτουμε παντοῦ τὴν πίστη.

Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ὁ μεγαλύτερος ὁδηγὸς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν πόνο, πρὸς τὴν ἀγάπη, πρὸς τὸ θάνατο, πρὸς τὴ ζωὴ. Ἡ «Ἀποκάλυψις» ἔχει δυὸ στροφῆς λόγου ποὺ εἶναι σημαντικὲς καὶ συγκλονιστικὲς: ὁ Ἰησοῦς εἶν' ἐκεῖνος «ὃς ἐγένετο νεκρὸς καὶ ἐζήσεν» κ' ἐσὺ ποὺ τὰ ἔργα σου εἶναι κακὰ «ὄνομα ἔχεις ὅτι ζῆς, καὶ νεκρὸς εἶ». Στὴν ἀληθινὴ ζωὴ — εἴτε πρὶν, εἴτε ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο — δὲν ὁδηγοῦν παρὰ μόνον ὁ πόνος καὶ ἡ ἀγάπη. Ἐπάνω σ' αὐτὰ τὰ δυὸ ἀτράνταχτα θεμέλια — ἀτράνταχτος εἶναι κι' ὁ πόνος στὸν κόσμον, ἀτράνταχτη εἶναι κ' ἡ ἀγάπη — στηρίζεται, ὡς τώρα, ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, στηρίζεται ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου. Τοὺς χίλιους κακοὺς καὶ ἀναίσθητους τοὺς ἔσωσε ὡς τώρα πάντοτε, σώζοντας ἔτσι τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία, ὁ ἔνας (ὄνομαστός ἢ ἀνώνυμος) ποὺ πονοῦσε καὶ ἀγαποῦσε. Ὁ ἕνας ποὺ πίστευε. Γιατὶ ὅποιος πονάει καὶ ἀγαπάει, πιστεύει. Καὶ στὸ μέλλον — ὁποιαδήποτε κι' ἂν εἶναι τὰ φοβερὰ γεγονότα ποὺ ἔρχονται — τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία θὰ τὴ σώσει ὁ

Ένας μέσ' στους χίλιους πού θά πονάει καί θ' αγαπάει. Ὑπάρχουν, ὅμως, τάχα ἐκεῖνοι πού ὁ καθένας τους — ὡς ἓνας μέσ' στους χίλιους — θά ἔχει τή δύναμη νάναί ἀληθινός Χριστιανός, νά κάνει τόν πόνο του ἀγάπη, νά ζεῖ τόν πόνο του καί τήν ἀγάπη του ὡς πίστη, νά ἐπηρεάζει τὸ περιβάλλον του ὄχι μόνο μέ τὰ λόγια, ἀλλά καί μέ τὸ παράδειγμά του, νάχει μπροστά στά μάτια του ἀδιάκοπα ὄχι μόνο τὸν Ἰησοῦ ὡς σύμβολο, ἀλλά τὸν κάθε ἄνθρωπο ὡς πραγματικότητα; Ὑπάρχουν, τάχα, ἐκεῖνοι πού ὁ καθένας τους — ὡς ἓνας μέσ' στους χίλιους ἢ μέσ' στους δέκα χιλιάδες ἢ, ἔστω, μέσ' στους ἑκατὸ χιλιάδες — θ' ἀποφασίσει καί θά μπορέσει νά γίνη ἀληθινὸς ὁδηγὸς συνειδησεων, ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ κάθε προσωπικὸ συμφέρον (ἢ, ἔστω, ἀπὸ τὰ συμφέροντα ἐκεῖνα πού τυφλώνουν) καί ν' ἀτενίσει τὸν κόσμον ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ ἐκείνη πού, ὅπως λέει ὁ Ἐδουάρδος Λῶρενς στὸ ἔργο του «Οἱ ἑπτὰ στύλοι τῆς σοφίας», εἶναι ἡ ὑψηλότερη στὸν κόσμο, δηλαδή ἀπὸ τὸ Σταυρό;

3.— Τοὺς ὁδηγοὺς αὐτοὺς τῶν συνειδησεων πού θάταν οἱ ἴδιοι παραδείγματα, θά ἔπρεπε νά τοὺς δώσει προπάντων ἡ ἐκκλησία, νά τοὺς δώσουν οἱ χριστιανικὲς γενικὰ ἐκκλησίες. Δυστυχῶς, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς λειτουργοὺς τῶν ἐκκλησιῶν ἔχουν κάνει τὸν Χριστιανισμὸ ἐπάγγελμα καί δὲν τὸν ἀσκοῦν ὡς ἔργο. Τὸ πράγμα εἶναι σχεδὸν φυσικὸ, γιατί κι' αὐτοὶ ζοῦν ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι, πιέζονται ἀπὸ ἀνάγκες καί συμφέροντα, συμμερίζονται καί γενικώτερα τὶς μορφὲς ζωῆς ἢ τὰ κενὰ τῆς ζωῆς τῆς κάθε ἐποχῆς. Δὲ μπορῶ νά γίνω αὐστηρὸς, ὅπως ὁ Κίρκεγκαρντ πού ὅπου δὲν ἔβλεπε μάρτυρες δὲν ἔβλεπε ἀληθινούς Χριστιανούς, καί κατηγόρησε ὅλες τὶς ἐκκλησίες ὅτι ἔγιναν πολὺ ἐγκόσμιες καί ὅτι τοὺς ἔλειψε ὁ ἡρωϊσμός. Ὁ ἐπίσκοπος Μποσσυέ, γράφοντας τὸν πανηγυρικὸ του λόγο γιὰ τὸν ἀπόστολο Παῦλο, ἐξαίρει ἰδιαίτερα τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μέγας νομοθέτης καί πολιτικὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐνῶ θά μπορούσε νά συντηρεῖται μέ τὴ βοήθεια τῶν πιστῶν, ἀσκοῦσε τὸ ἡρωϊκὸ του ἔργο δουλεύοντας ταυτόχρονα μέ τὰ ἴδια του χέρια γιὰ νά βγάξει τὸ φωμὶ του. Ἔχω, τάχα, τὸ δικαίωμα νά πῶ ὅτι ὁ Γάλλος ἐπίσκοπος, ὁ ἔντιμος ἄλλωστε καί σοβαρὸς στὸ ἦθος του, ἔπρεπε νά κάνει τὸ ἴδιο καί νά μὴ δέχεται νά ἀντλεῖ οἰκονομικὰ ὠφελήματα ἀπὸ τὴν ἐκκλησία ἢ ἀπὸ τὸ βασιλεῖα τῆς Γαλλίας; Θάταν πολὺ ὠραῖο, βέβαια, ἂν ἔκανε κι' ὁ Μποσσυέ ὅ,τι εἶχε κάμει ὁ ἀπό-

στολος Παύλος. Ὡστόσο, δὲν ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ τὸν κατηγορήσω πού δὲν τὸ ἔκανε, καὶ νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ὑμνήσει μιὰν ἀρετὴ τοῦ Παύλου πού ὁ ἴδιος δὲ μπορούσε νὰ συμμερισθεῖ. Θὰ ὑμνοῦμε καὶ τὶς ἀρετὲς πού δὲ μπορούμε νὰ τὶς ἀσκήσουμε οἱ ἴδιοι· κ' ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ τὶς ὑμνοῦμε, ἀρκεῖ νὰ προσπαθοῦμε ἀληθινά, σὲ χαμηλότερα ἔστω ἐπίπεδα, νὰ ἐμπνευσθοῦμε ἀπὸ τοὺς ἥρωες καὶ τοὺς μάρτυρες πού κατάφεραν νὰ τὶς ἀσκήσουν.

Ἐνῶ, ὅμως, ἡ πρόθεσή μου δὲν εἶναι τόσο αὐστηρή, ὅσο ἦταν ἡ πρόθεση τοῦ Κίρκεγκαρτ, ἔχω ὑποχρέωση νὰ σταθῶ στὸ πρόβλημα πού ἐμφανίζει ὁ ὑπερβολικὰ ἐγκόσμιος χαρακτήρας τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν πιὸ πολλῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν στὴν ἐποχὴ μας. Σὲ μιὰν ἐποχὴ, ὅπως ἡ σημερινή, πού στοὺς κόλπους της εἶναι ὅλα κρίσιμα καὶ ἀπειλητικά — κρισιμότερα καὶ ἀπειλητικότερα ἀπὸ κάθε κρίση καὶ ἀπειλὴ πού γνώρισε ἡ ἱστορία ὡς τὰ τώρα —, οἱ ἐκκλησίες καὶ οἱ ἡγετικοὶ λειτουργοὶ τους πρέπει ν' ἀντιληφθοῦν ὅτι τὸ βῆρος τῆς εὐθύνης τους εἶναι τουλάχιστον ἀνάλογο μ' ἐκεῖνο πού σήκωσαν ἐπάνω τους ἄλλοτε οἱ ἥρωες, οἱ μάρτυρες τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀφοῦ συλλάβουν τὸ μεγάλο καὶ φοβερὸ κενὸ μέσ' στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς μας, πρέπει νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ τὸ ἐξουδετερώσουν ὄχι μόνο μὲ τὴ διδασκαλία τους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ παράδειγμά τους. Καὶ ἡ διδασκαλία πρέπει ν' ἀνταποκριθεῖ στὸ πραγματικὸ νόημα τοῦ φοβεροῦ κενοῦ, προχωρώντας ἀπὸ τὰ σύμβολα καὶ τὰ δόγματα στὴν οὐσιαστικὴ ἐνατένιση τῶν προβλημάτων τοῦ πόνου, τῆς ἀγότης, τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ θανάτου, ἀλλὰ καὶ τὸ παράδειγμα τῶν διδασκάλων τοῦ πόνου καὶ τοῦ θανάτου πρέπει νὰ γίνεῖ κάπως ἀνάλογο μὲ τὸ ὕψος τοῦ πόνου καὶ τὸ βάθος τοῦ θανάτου. Ἄν δὲν ἐπιχειρήσουν μιὰ τέτοια ἡρωϊκὴ ἐξόρμηση οἱ ἡγέτες τῶν ἐκκλησιῶν — καὶ δὲν ἔλειψαν, βέβαια, οἱ λίγοι ἐκεῖνοι πού στὰ τελευταῖα χρόνια ἔκαμαν τὰ πρῶτα βήματα —, τότε ἡ ἀποστολὴ τους στὴν ἐποχὴ μας θὰ ἔχει ἀποτύχει καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ θὰ κινδυνεύσει νὰ χαθεῖ. Οἱ χριστιανικὲς ἐκκλησίες, ἀφότου ἐβραϊώθηκαν ὡς θεσμοὶ ἐγκόσμιοι, δὲν ἦταν ποτὲ σὲ μεγάλο βαθμὸ χριστιανικὲς. Τὴν ὥρα τούτη, ὅμως, πρέπει νὰ γίνουν, ἂν θέλουν πραγματικὰ νὰ διασωθοῦν. Θὰ διασωθοῦν, ἄλλωστε, σώζοντας τοὺς ἀνθρώπους πού κινδυνεύουν. Ἄν

χαθούν οί άνθρωποι ὡς συνειδήσεις, θὰ χαθούν κι' αὐτές. Τί νόημα θὰ εἶχε ἡ ἐκκλησία χωρὶς ἀληθινούς ἀνθρώπους;

4.— Τὸ χρέος, ὅμως, νὰ ξεπεράσουν κάπως ὡς ἄνθρωποι τὸν ἑαυτό τους, δὲν εἶναι μόνο χρέος τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν· εἶναι, στὴν ἐποχὴ μας, χρέος καὶ ὄλων ἐκείνων πού ἔχουν κάποια εὐθύνη ἡγεσίας σὲ ὅποιοδήποτε τομέα τῆς ζωῆς. "Ἄν γκρεμιστεῖ ὁ ἄνθρωπος μέσ' στὸ κενὸ τῆς ψυχῆς του, δὲ θα μποροῦν νὰ ἰσχυρισθοῦν ὅτι περίμεναν νὰ τὸν συγκρατήσῃ ἀπὸ τὴν πτώση του ἡ ἐκκλησία. Γιατὶ θᾶναι, τάχα, ὑπεύθυνη μονάχα ἡ ἐκκλησία πού τόσο πολὺ τὴν παραμέλησαν ἢ καὶ τὴν ἀγνόησαν τὰ κράτη, τὰ πολιτικὰ κόμματα, οἱ ἀκαδημίες καὶ ὅλοι οἱ ὀργανισμοὶ τῆς σύγχρονης κοινωνίας;

Ἡ τύχη τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμον συνδέεται μὲ τὴν εὐθύνη τοῦ κάθε ἀνθρώπου καί, εἰδικώτερα, μὲ τὴν εὐθύνη ἐκείνων πού τολμοῦν νὰ λένε ὅτι «ἡγοῦνται». Ὁ Ἰησοῦς δὲν εἶχε τολμήσει νὰ πεί ὅτι εἶναι ἡγέτης. «Ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου· εἰ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου ἦν ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ, οἱ ὑπηρέται ἂν οἱ ἐμοὶ ἠγωνίζοντο, ἵνα μὴ παραδοθῶ τοῖς Ἰουδαίοις». Χωρὶς νὰ τολμήσῃ ὁ Ἰησοῦς νὰ πεί ὅτι εἶναι ἐγκόσμιος ἡγέτης, ἔγινε ἐγκόσμιος μάρτυς τῆς ἀλήθειας, μὲ τοὺς λόγους του καὶ μὲ τὶς πράξεις του. "Ὅσοι τολμοῦν νὰ λένε ὅτι «ἡγοῦνται», ὅσοι ἔχουν «ὑπηρέτες» πού εἶναι ταγμένοι νὰ τοὺς προστατεύσουν ἀπὸ τοὺς «Ἰουδαίους», δὲν ἔχουν, τάχα, τὴν ὑποχρέωση νὰ γίνουν κι' αὐτοί, ὡς ἓνα σημεῖο, ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἀλήθεια, νὰ καταθέσουν ἔμπρακτα τὴ μαρτυρία τους γιὰ τὴν ἀλήθεια; Καμιὰ προηγούμενη ἐποχὴ δὲν εἶχε παρουσιάσει τὸν πληθωρισμὸ τῶν «ἡγετῶν» πού χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴ μας. Ἀμέτρητοι ἄνθρωποι «ἡγοῦνται», ἀσκοῦν σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς τομείους τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς ἡγετικά καθήκοντα ἢ μᾶλλον δικαιώματα. Σὰν ὄχλος προβάλλουν στὶς μέρες μας οἱ ἡγέτες. Κάθε δεῦτερος ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἀξίωση νὰ εἶναι ἡγέτης ἢ καὶ ἐπιβάλλεται συμβατικά ὡς ἡγέτης. Εἶναι ἀσύλληπτος ὁ καταμερισμὸς τῶν εὐθυνῶν, ὁ κατακερματισμὸς τῆς ἡγεσίας στὴν ἐποχὴ μας. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι μειώθηκε — σὲ κάμποσες μάλιστα περιπτώσεις μηδενίσθηκε — τὸ αἶσθημα τῆς εὐθύνης. Κ' ἐνῶ μειώθηκε τὸ αἶσθημα τῆς εὐθύνης, αὐξήθηκε καταπληκτικὰ τὸ βᾶρος τῆς, τὸ χρέος. Ἡ ἐποχὴ μας ζητάει ὅ,τι καμιὰ προηγούμενη ἐποχὴ δὲ ζήτησε ἀπὸ τοὺς «ἄρχοντες». Καὶ

«άρχοντες», ουσιαστικά, δὲν ὑπάρχουν ἢ εἶναι ἐλάχιστοι. Ἴσως, οἱ καλύτεροι βρίσκονται ἀνάμεσα στοὺς «ἀρχομένους», σ' ἐκείνους ποὺ δὲν ἡγούνται καὶ ποὺ ἔχουν παραγκωνισθεῖ.

5.—Ἡ ἐποχὴ μας ζητάει πίστη. Τὴ ζητάει πραγματικὰ ἢ μήπως μονάχα νομίζω ὅτι τὴ ζητάει;

Ἡ ἐποχὴ δὲ ζητάει, βέβαια, τίποτα. Ἀλλὰ ἐπειδὴ τῆς λείπει ἢ πίστη, γι' αὐτὸ κάνω τὴν ὑπόθεση ὅτι ζητάει ὅτι τῆς λείπει. Ὅταν μᾶς λείπει ὁ ὕπνος, ζητᾶμε νὰ κοιμηθοῦμε. Ἡ πίστη, ὅμως, εἶναι ἐγρήγορη· εἶναι ἢ πιὸ ἔντονη καὶ πιὸ μεγάλη ἐγρήγορη τῆς ψυχῆς. Μᾶς λείπει, τάχα, ἢ κατάσταση ποὺ λέγεται ἐγρήγορη μ' ἓνα αἶσθημα ἐξίσου κυριαρχικό, ὅπως εἶναι ἢ νύστα ποὺ αἰσθανόμαστε ὅταν μᾶς λείπει ὁ ὕπνος; Δυστυχῶς, ὄχι. Ἰκί' ὅμως κάνω τὴν ὑπόθεση — αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ τὴν κάνω — ὅτι ἡ ἐποχὴ μας ζητάει ἐκεῖνο ποὺ τῆς λείπει. Χωρὶς νὰ αἰσθάνεται ἢ ἴδια ἡ ἐποχὴ μας τί τῆς λείπει, τὸ αἰσθάνομαι ἐγὼ γιὰ λογαριασμό της. Ἔτσι δικαιολογῶ κάπως καὶ τὴν παρουσία μου μέσα της. Τὴ δικαιολογῶ, βέβαια, πολὺ λιγώτερο ἀπ' ὅτι δικαιολογοῦν τὴ δική τους παρουσία οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι. Ἴσως ἔχουν δίκιο οἱ περισσότεροι, γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους· ὡστόσο, ἔχω κ' ἐγὼ κάποιο δίκιο, γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου.

Ἡ πίστη ποὺ ἡ ἐποχὴ μας ζητάει (ἢ ποὺ νομίζω ὅτι τὴ χρειάζεται) εἶναι μπροστὰ μας. Μήπως κατάφερε ἢ γνώση νὰ καταργήσει τὸ θάνατο — ἢ, ἔστω, νὰ ἐξερευνήσει τὸ χῶρο του — γιὰ νὰ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι δὲ χρειαζόμαστε τὴν πίστη; «Θάνατός ἐστὶν ὁκόσα ἐγερθέντες ὀρέομεν», πρέπει νὰ ἐξακολουθοῦμε νὰ λέμε καὶ σήμερα, ὅπως ἔλεγε ὁ Ἡράκλειτος στὴ στροφή τοῦ ς' πρὸς τὸν Ε' αἰῶνα π. Χ. Μήπως κατάφερε ἢ ἐπιστήμη νὰ καταργήσει τὸν πόνο — ἢ, ἔστω, νὰ συλλάβει τὸ νόημά του — γιὰ νὰ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι δὲ χρειαζόμαστε τὴν πίστη; Μ' ὅλα τ' ἀναισθητικὰ ποὺ ἔχει ἐφεύρει ἡ ἐποχὴ μας, ὁ πόνος ὑπάρχει καὶ μένει κυρίαρχος. Εἶναι ἀδύνατο ν' ἀφομοιώσουμε τὸν πόνο ἢ τὸ θάνατο χωρὶς τὴν πίστη. Σὲ τί, ὅμως, πρέπει νὰ πιστεύουμε; Ποιὰ εἶναι, τάχα, ἡ πίστη ἢ ἀληθινὴ; Εἶναι, τάχα, «πίστη» ἢ κάθε μεταφυσικὴ τάση τῆς ψυχῆς; Δὲν ὑπάρχει πίστη ἀληθινὴ καὶ πίστη ψεύτικη; Ποιὸ εἶναι, τάχα, τὸ κριτήριον ποὺ μᾶς κάνει νὰ διακρίνουμε τὴν ἀληθινὴ ἀπὸ τὴν ψεύτικη πίστη;

Ὁ Ὄνορέ ντὲ Μπαλζάκ, στὸ διήγημά του «Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς στὴ Φλάντρα», μᾶς περιγράφει, βασισμένους σὲ μιὰ παλιά

φλαμανδική παράδοση, ένα θαύμα. Μια βάρκα που έκανε τη συγκοινωνία μεταξύ Μίντελμπουργκ και Όστάνδης, ανατράπηκε από τὰ κύματα, και οί φτωχοί επιβάτες σώθηκαν — άκολούθησαν, βαδίζοντας επάνω στη θάλασσα, έναν άγνωστο ταξιδιώτη που είχε μπει την τελευταία στιγμή στη βάρκα —, ενώ οί άριστοκράτες και οί πλούσιοι, κι' ανάμεσά τους μάλιστα κ' ένας επίσκοπος, πνίγηκαν. Οί φτωχοί είχαν την πίστη μέσα τους και τόλμησαν ν' άκολουθήσουν τόν άγνωστο με τὸ φωτεινὸ πρόσωπο. Ὁ άγνωστος τοὺς εἶπε: «Ὅσοι ἔχουν πίστη θὰ σωθοῦν ἄς μὲ άκολουθήσουν». Τὸν άκολούθησαν και σώθηκαν. Που, τάχα, πήγαν άκολουθώντας τόν άγνωστο (τόν Ἰησοῦ); Ἡ παράδοση λέει ὅτι ἔφθασαν στὴν άκτή τῆς Ὁστάνδης. Καί σώθηκαν. Καί ἔζησαν. Ἡ παράδοση μᾶς λέει μονάχα αὐτό. Δὲ μπορεί, ὅμως, νὰ ἔφθασαν μόνο στὴν άκτή τῆς Ὁστάνδης. Δὲ μπορεί νὰ σώθηκαν μόνο και μόνο ἀπὸ τὴ θύελλα και τὸ ναυάγιο, και νὰ ἐξασφάλισαν μονάχα τὴν παράταση τῆς ἐπίγειας ζωῆς τους. Ὁ Μπαλζάκ δὲ θέλησε νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὴν παράδοση. Ὅσοι άκολούθησαν τὸν ξένο ταξιδιώτη επάνω στὰ ὕδατα, δὲν ἐξασφάλισαν μονάχα τὴν παράταση τῆς ἐπίγειας ζωῆς τους και δὲν ἔφθασαν μόνο στὴν άκτή τῆς Ὁστάνδης. Τὸ θαῦμα, που προκαλεῖ ἡ πίστη, δὲν ἔγκειται στὴν ἐπίγεια πραγματοποίηση τοῦ ἀδύνατου. Ἐγκείται σὲ κάτι πολὺ περισσότερο, πολὺ μεγαλύτερο. Ὅσοι άκολούθησαν τὸν ξένο ταξιδιώτη μπῆκαν, ζώντας, στὴν αἰωνιότητα, και ἄραξαν, χωρὶς καν βάρκα (γιατὶ ἡ βάρκα τους εἶχε ανατραπεί), στὴν άκτή τοῦ Ἄγνωστου, στὴν άκτή τοῦ Ἀπειρου. «Ἴδου γὰρ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἐστίν». Τί σημαίνουν οί λόγοι αὐτοὶ τοῦ Ἰησοῦ; Σημαίνουν κάτι πολὺ ἀπλὸ και μεγάλο. Σημαίνουν — και ἀκριβῶς αὐτὸ εἶναι τὸ θαῦμα — ὅτι ὅποιος πιστεύει ἔχει ἀπὸ σήμερα τὴν αἰωνιότητα μέσα του. Κι' αὐτὸς ὁ Ἄντρέ Ζίντ, παρ' ὄλη τὴ δυστροπία τοῦ πνεύματός του, ἐρμηνεύει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τοὺς διάφορους ὑπαινιγμοὺς τοῦ Ἰησοῦ που συγχωνεύουν τὸ ἐπίγειο παρὸν μὲ τὴν αἰωνιότητα. Παλεύοντας μὲ τὸν ἀμαρτωλὸ και ὀλιγόπιστο ἑαυτὸ του — κ' ἡ πάλη του ἦταν τίμια και ἡρωϊκὴ — διατυπώνει ὁ Ἄντρέ Ζίντ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ στὰ σημειώματά του ἐκεῖνα που μὲ τὸν τίτλο «*Numquid et tu. . .?*» ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὸ «Ἡμερολόγιό» του. Κ' ἓνα πνεῦμα που πλησίασε ἀκόμα περισσότερο τὴν ἀλήθεια, ὁ Ἀλφόνσος ντέ Σατωμπριάν διατυπώνει τὴν ἴδια ἐρμη-

νεία μὲ τ' ἀκόλουθα σημαντικὰ λόγια ποὺ βρίσκονται στὸ βιβλίον του «Συγγράμματα τῆς ἄλλης ὄχθης»: «Ὁ Ἰησοῦς εἶπε: ἡ βασιλεία ἢ ἐμὴ οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, καί: ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἔστιν. Λοιπὸν, ἂν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ποὺ εἶναι ἐντὸς ὑμῶν, δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, αὐτὸ θὰ πεῖ ὅτι πραγματικὰ ὑπάρχει ἐντὸς ὑμῶν, ἀπὸ σήμερα, κάποιος ποὺ δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου». Ποιὸς εἶναι, τάχα, αὐτὸς ὁ κάποιος; Ἐσὺ ὁ ἴδιος.

Ναί, ἐσὺ ὁ ἴδιος. Ποιὸς εἶσαι ἐσύ; Ἐσὺ εἶσαι καὶ τούτος ἐδῶ, ὁ στιγμιαίος καὶ ἐνυπαρκτός, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνος, ὁ αἰώνιος καὶ ὑπαρκτός. Ὁ Ράϊνερ Μαρία Ρίλκε λέει στὸ «Ὠρολόγιον» (στὸ πρῶτο βιβλίον, «τὸ βιβλίον τοῦ μοναχικοῦ βίου») μιλώντας στὸ Θεό: «Τὸ ξέρεις, τάχα, ὅτι ἐδῶ καὶ μιὰ στιγμούλα ἤμουν ἀνυπαρκτός; Μοῦ λὲς ὄχι. Κ' αἰσθάνομαι, φτάνει νὰ μὴ βιασθῶ, πῶς δὲ μπορῶ ποτὲ νὰ χωρῶ παρέλθει». Ὁ Ρίλκε τὸ ξέρει καλά, καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον: μέσα στὸν ἄνθρωπο ὑπάρχει κάποιος ποὺ δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου καὶ δὲν παρέρχεται ποτέ. Δὲν παρέρχεται, ἀρκεῖ νὰ μὴ βιαστεῖ. Ἄν βιαστεῖς, παρέρχεσαι. Εἶναι, λοιπὸν, στὸ χέρι σου νὰ εἶσαι αἰώνιος; Στὸ χέρι σου εἶναι, ναί. Ἡ σύλληψη αὐτὴ τοῦ Ρίλκε εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ θαυμαστές. Εἶναι μιὰ σύλληψη ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ. Στὴν ἐπιστολὴ «πρὸς Ρωμαίους» λέει ὁ Παῦλος: «Τῇ γὰρ ἐλπίδι ἐσώθημεν· ἐλπίς δὲ βλεπομένη οὐκ ἔστιν ἐλπίς· ὃ γὰρ βλέπει τις, τί καὶ ἐλπίζει; Εἰ δὲ ὃ οὐ βλέπομεν ἐλπίζομεν, δι' ὑπομονῆς ἀπεκδεχόμεθα». Ἡ ὑπομονὴ εἶναι ὁ ὄρος τῆς αἰωνιότητος· ἡ βιασύνη σὲ κάνει νάσαι παρελθόν, νάσαι παρελθόν καὶ ὅσο ζεῖς, νάσαι παρελθόν καὶ ὅταν ἀκόμα νομίζεις ὅτι ἀνήκεις στὸ παρόν. Ἡ σύλληψη τοῦ Ρίλκε εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν σύλληψη τοῦ Παύλου. Ἄνάλογη, κι' ὅμως ἀπόλυτα πρωτότυπη. Οἱ συλλήψεις αὐτές, παράλληλες καὶ ἀπόλυτα πρωτότυπες, ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τοῦ νοῦ. Δυὸ - τρεῖς ἄνθρωποι σὲ κάθε αἰῶνα ξεπερνοῦν τόσο ἀποφασιστικὰ τὰ ὅρια τοῦ νοῦ. Καὶ λένε ὅσα ξέρει, χωρὶς νὰ μπορεῖ καὶ νὰ τὰ πεῖ, ὁ «κάποιος» ποὺ ὑπάρχει μέσα μας καὶ ποὺ δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, οἱ δυὸ - τρεῖς σὲ κάθε αἰῶνα, κάνουν τὴν πίστη, ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μέσ' στὸν καθένα μας, λόγο. Λόγο ἀνθρώπινο καὶ ὡστόσο αἰώνιο.

δ.— Δὲν ὑπάρχει κριτήριον λογικὸ γιὰ νὰ προσδιορίσω τὴν πίστη ἢ γιὰ νὰ ξεχωρίσω τὴν ἀληθινὴ ἀπὸ τὴν ψεύτικη. Ἄν

μπορούσε να προσδιορισθεί κ' ή πίστη, όπως προσδιορίζεται ή γνώση, θάταν κ' ή πίστη πεπερασμένη, όπως είναι πεπερασμένη ή γνώση. 'Η πίστη είναι μιὰ μεγάλη μεταφυσική εμπειρία. Είναι ή μεταφυσική συμβίωση τῆς ψυχῆς μας με ὅσα είναι πέρ' ἀπὸ τῆ γνώση καὶ τῆ ζωῆ μας. Οἱ περισσότεροι θεολόγοι, συγχέοντας τὴν πίστη με τῆ γνώση, προσπαθοῦν νὰ προσδιορίσουν καὶ τὸ περιεχόμενο πὸ πρέπει νάχει ή πίστη. Τὸ περιεχόμενο, ὅμως, είναι ἄπειρο καὶ δὲν προσδιορίζεται. Δὲ μπορεῖ ν' ἀρκέσθηκε ὁ 'Ιησοῦς νὰ ὀδηγήσει τοὺς πιστοὺς — τοὺς ταγμένους νὰ σωθοῦν — στὴν ἀκτὴ τῆς 'Οστάνδης. Καὶ τὸ πιὸ μεγάλο θαῦμα, ὡς ἐπίγεια πραγματοποίηση τοῦ ἀδύνατου, είναι μικρό. «Μὴν κάνεις γιὰ χατῆρι μοι κανένα θαῦμα», λέει σ' ἓνα στίχο του, μιλώντας στὸ Θεό, ὁ Ράινερ Μαρία Ρίλκε («Ὡρολόγιο», βιβλίο δεύτερο: «Τὸ βιβλίο τῆς προσκυνητικῆς ὁδοιπορίας»). Καὶ τὸ λέει αὐτὸ ὁ Ρίλκε, ἀφοῦ, λίγο πρὶν, σὲ μερικοὺς ἄλλους στίχους του, μᾶς βεβαιώνει ὅτι ξέρει πὼς ὁ Θεὸς θὰ μπορούσε «ν' ἀνοίξει τὶς φλέβες τῶν βουνῶν», ἱκανοποιώντας «τοὺς νωθροὺς καὶ τοὺς ὄνειροπόλους» πού, γιὰ νὰ πιστέψουν, θέλουν νὰ ἰδοῦν καὶ τὰ «βουνὰ νὰ αἱμοραγοῦν». Καὶ προσθέτει ὁ Ρίλκε μιλώντας στὸ Θεό: «Δὲ θέλω ἀπὸ σένα καμιὰ ματαιότητα πὸ θ' ἀποδείξει τὴν ὕπαρξή σου». Αὐτὸ είναι τὸ αἶτημα τοῦ ἀληθινοῦ πιστοῦ. 'Η πίστη πάει πολὺ πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὸ θαῦμα. Δὲ χρειάζεται ή πίστη τὸ θαῦμα. "Ο,τι κι' ἂν δοῦμε στὸν κόσμο — κι' ἂν ἀκόμα δοῦμε νὰ γίνεῖ δυνατὸ τὸ ἀδύνατο —, ή φυσική αὐτὴ εμπειρία μας δὲν είναι πίστη. 'Ο Θωμάς ἤθελε νὰ ἰδεῖ στὰ χέρια τοῦ 'Ιησοῦ «τὸν τύπον τῶν ἡλῶν». 'Ο 'Ιησοῦς τοῦ ἔκαμε τῆ χάρη «τῶν θυρῶν κεκλεισμένων», ἀλλὰ εἶπε: «Μακάριοι οἱ μὴ ἰδόντες καὶ πιστεύσαντες». 'Ο Θωμάς ἔγινε ὁ πατέρας τῶν θεολόγων. Πιστοὶ εἶναι, ἴσως, καὶ αὐτοί, ἀλλὰ ή πίστη τους εἶναι λίγη. 'Η μεγάλη πίστη βρίσκεται πέρ' ἀπὸ τῆ θεολογία καὶ τῆ θεογνωσία. Βρίσκεται μέσ' στὴν ψυχὴ ἐκείνων πού, ὅπως εἶπε ὁ 'Ιησοῦς, δὲν εἶδαν τίποτα καὶ ὡστόσο πίστεψαν. 'Ο πόνος καὶ ὁ θάνατος — καὶ ὄχι τὸ θαῦμα, ὄχι ὁ «τύπος τῶν ἡλῶν» — είναι ὁ μεγάλος δρόμος πρὸς τὴν πίστη. 'Η πίστη εἶναι εμπειρία μεταφυσική καὶ ὄχι φυσική.

'Ο 'Ιησοῦς ἔκαμε θαύματα. 'Ο Μωϋσῆς ἔκαμε, ἐπίσης, θαύματα μεγάλα. Δὲν εἶναι, λοιπόν, τὰ θαύματα πὸ πείθουν ὅτι ὁ 'Ιησοῦς ἦταν ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ. Οὔτε μπορῶ νὰ φαντασθῶ ὅτι ὁ

Ἰησοῦς ἐθεράπευε ἕναν ἄρρωστο γιὰ νὰ πείσει τοὺς ὑγιεῖς καὶ δύσπιστους ὅτι εἶναι Θεός. Ὁ Ἰησοῦς ἐθεράπευε μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ θεραπεύσει. Μόνο καὶ μόνο ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὸν ἄρρωστο. Τὸ θαῦμα, ἀκριβῶς, ποὺ δὲν ἔκαμε, ἦταν ἕνα γεγονός πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ θαύματα ποὺ εἶχε κάμει. «Ἄλλους ἔσωσεν, ἑαυτὸν οὐ δύναται σῶσαι», ἔλεγαν οἱ ἀρχιερεῖς, οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι, ἐμπαίζοντας τὸν Ἐσταυρωμένο. Ἡ παράλειψη τοῦ θαύματος, τὴν ὥρα ποὺ μὲ τὸ θαῦμα θὰ ἔσωζε τὸν ἑαυτό του, ἦταν μιὰ ἀπόδειξη γιὰ τὴ θεία του ὑπόσταση πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅλα μαζί τὰ θαύματα ποὺ εἶχε κάμει, σώζοντας ἄλλους, ὁ Ἰησοῦς.

Δὲν ὁδηγεῖ τὸ θαῦμα στὴν πίστη, ἀλλὰ ἡ πίστη ὁδηγεῖ στὸ θαῦμα. Σὲ ποιό, ὅμως, θαῦμα; Ὅχι στὴν ἐπίγεια πραγματοποίηση τοῦ ἀπραγματοποίητου καὶ ἀδύνατου. Ὅχι στὸ «φυσικὸ» θαῦμα. Ὅχι στὴν ἀνατροπὴ τῶν φυσικῶν φαινομένων μὲ μέτρα φυσικά. Ὁ Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ, στὰ μέσα τοῦ 19^{οῦ} αἰῶνα, νομίζοντας ὅτι ἡ ἐξυπνάδα εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, βάλθηκε νὰ ξεσκεπάσει τὴν πίστη καὶ τὴ θρησκεία. Κι' ἀνάμεσα στὰ πολλὰ ποὺ εἶπε ἀπευθύνοντας τὸ λόγο στοὺς ἐπαναστατημένους καὶ ἱκανοποιημένους ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους ἀστούς, διατύπωσε ὁ Φόϋερμπαχ, ποὺ ὡς ἄνθρωπος ἦταν σεμνὸς καὶ ζοῦσε στὴ μοναξιά, καὶ τὴ στεγνὴ καὶ ἀνόητη θεωρία ὅτι «ἡ πίστη στὸ Θεὸ καὶ ἡ πίστη σὲ θαύματα εἶναι ἕνα καὶ τὸ αὐτό». Καὶ προσθέτει («Ἡ οὐσία τῆς θρησκείας», 26^η παράδοση): «Ἕνας Θεὸς ποὺ δὲν κάνει πιά θαύματα, ποὺ ἐπομένως δὲν ἐκπληρώνει ἐπιθυμίες καὶ δὲν εἰσακούει προσευχὰς ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνες ποὺ ἡ ἐκπλήρωσή τους, θεμελιωμένη ἤδη μέσα στὴν πορεία ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ φύση, εἶναι φυσικὰ δυνατὴ καὶ ποὺ μ' ἄλλα λόγια θὰ ἐκπληρώνονταν καὶ χωρὶς αὐτόν, χωρὶς προσευχὰς, εἶναι ἕνας ἄχρηστος καὶ ἀνωφελὴς Θεός». Καὶ μονάχη ἡ φράση αὐτὴ δείχνει ὅτι ὁ Φόϋερμπαχ, ποὺ τὸν ὕλισμό του τὸν βρῆκε ἀντεπιστημονικὸ ὁ Κάρολος Μάρξ, δὲν κατάλαβε διόλου τί θὰ πεῖ πίστη. Ἄλλὰ καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς δὲν καταλαβαίνουν τί θὰ πεῖ πίστη. Ὁ Φόϋερμπαχ ἀπάντησε, οὐσιαστικά, μόνο καὶ μόνο στοὺς πιστοὺς καὶ θεολόγους ποὺ δὲν ξέρουν τί σημαίνει πίστη. Κ' ἡ ἀπάντηση, ποὺ ἔδωσε σ' αὐτούς, δὲν εἶναι ἐσφαλμένη, ἀλλὰ εἶναι ἀπλούστατα ἄστοχη. Εἶναι ἄστοχη, γιατί στόχος τῆς δὲν εἶναι ἡ πίστη· στόχος τῆς — στόχος ἀσήμαντος — εἶναι

μόνον οἱ «πιστοὶ» ποὺ δὲν καταλαβαίνουν τί θὰ κεί πίστη. Εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ πετυχαίνει κανένας τὸ λαθεμένο στόχο· μὴ ξέροντας ὁ Φόϋερμπαχ νὰ σκοπεύσει τὸν πραγματικὸ καὶ σωστὸ στόχο, ἰκανοποιήθηκε ποὺ πέτυχε ἕναν ἄλλον. Τὴν πίστη δὲ μπορεῖς νὰ τὴ σκοπεύσεις καὶ νὰ τὴ χτυπήσεις. Ἡ πίστη βρίσκεται πίσω καὶ πέρα ἀπ' ὅλα ὅσα βλέπεις, βρίσκεται σ' ἕνα βάθος ποὺ εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ βάθος τοῦ θανάτου, τοῦ ἀγνώστου, τοῦ ἀπείρου. Ὁ Φόϋερμπαχ πλανήθηκε περισσότερο καὶ ἀπὸ τοὺς ἀπλοϊκοὺς «πιστοὺς» ποὺ στέκονται στὰ θαύματα. Οἱ «πιστοί», τουλάχιστον, αὐτοὶ δὲ χρησιμοποιοῦν τὴ γνώση, ἐνῶ ὁ Φόϋερμπαχ πλανήθηκε χρησιμοποιώντας τὴ γνώση, τὴν «ἐπιστήμη», τὴν ἐξυπνάδα του. Κ' ἦταν ἀληθινὰ ἐξυπνος ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ποὺ δὲν ἀρνήθηκε τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ ποὺ ἀπλούστατα δὲν τὴ γνώρισε, δὲν τὴν ὑποψιάσθηκε κἄν.

Δὲν ὀδηγεῖ, λοιπόν, τὸ θαῦμα στὴν πίστη. Ἀλλὰ καὶ ἡ πίστη δὲν ὀδηγεῖ στὸ θαῦμα ἐκεῖνο ποὺ ἔγκειται στὴν ἐπίγεια ἀνατροπὴ τῶν φυσικῶν ὄρων καὶ μέτρων. Ἡ πίστη ὀδηγεῖ στὸ θαῦμα ποὺ ἔγκειται στὴ μεταφυσικὴ ἄφομοίωση τοῦ πόνου καὶ τοῦ θανάτου, στὴ συγχώνευση τῆς ψυχῆς μας μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ σύμπαντος. Ἡ πίστη δὲ μπορεῖ νάχει ὡς περιεχόμενο οὔτε «φυσικὰ» θαύματα, οὔτε «φυσικὲς» παραστάσεις τοῦ μεταφυσικοῦ. Ἡ θρησκεία ἐπικαλεῖται, βέβαια, καὶ «φυσικὰ» θαύματα, ὅπως χρησιμοποιεῖ καὶ «φυσικὲς» παραστάσεις γιὰ νὰ συλλάβει ἐποπτικὰ τὸ Θεό, τὸν Οὐρανό, τὸν Παράδεισο, τὴν Κόλαση. Αὐτά, ὅμως, εἶναι σύμβολα ἢ ἀλληγορίες· δὲν εἶναι περιεχόμενα ποὺ ἔχει ἡ ἴδια ἡ πίστη. Τὸ μεταφυσικὸ βίωμα τῆς ψυχῆς δὲ μπορεῖ νᾶναι ἐξαρτημένο οὔτε ἀπὸ φυσικὰ, οὔτε κἄν ἀπὸ ὑπερφυσικὰ στοιχεῖα. Κι' αὐτὸ τὸ ὑπερφυσικὸ εἶναι μιὰ προέκταση, μιὰ ἐξόγκωση τοῦ φυσικοῦ. Τὸ ἀληθινὰ μεταφυσικὸ δὲ μπορεῖ νάχει ὡς μέτρο τὸ φυσικό. Δὲ μπορούμε κἄν νὰ ποῦμε ὅτι μεταφυσικὸ εἶναι τὸ μὴ φυσικό, γιατί καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ θὰ χρησιμοποιούσαμε, ἔστω καὶ ἀρνητικά, τὸ φυσικὸ ὡς μέτρο. Τὸ πνεῦμα τοῦ σύμπαντος δὲ μπορεῖ νάχει ὡς μέτρο τὸ σύμπαν, δηλαδὴ τὸ φυσικὸ κόσμο, τὸν κόσμον τῶν φαινομένων. Ὁ πανθεϊσμός ἀγνόησε τὴ βασικὴ αὐτὴ ἀλήθεια. Τὴν ἀγνόησε κι' αὐτὸς ὁ Σπινόζα. Ἡ ἀφέλεια τοῦ Σθέντενμποργκ ποὺ μᾶς περιγράφει τὴ διάρθρωση τοῦ οὐρανοῦ καὶ τὸ καθετὶ ποὺ γίνεται κάτω ἀπὸ τὴν ἀγαθὴ ἐποπτεία τοῦ Θεοῦ, εἶναι σοφώτερη ἀπὸ τὴ σοφία τοῦ Σπινόζα. Ὁ πι-

στός και απλός Σθέντευμποργκ, που τόσο τον αγάπησε ο άμαρτωλός και πολύπλοκος Μίπωντελαίρ, δούλεψε με τη φαντασία του (κ' ή φαντασία μπορεί να βοηθήσει την πίστη), ενώ ο Σπινόζα δούλεψε με τη λογική, και μάλιστα με τη λογική των γεωμετρικών θεωρημάτων, και αγνόησε — δουλεύοντας με τη γνώση — κάτι το βασικό που μάς το λέει ή ίδια η γνώση: ότι ανάμεσα στα γνωστά και στο απόλυτο άγνωστο, ανάμεσα στο φυσικό σύμπαν και στο πνεύμα του σύμπαντος υπάρχει μια απόσταση που δε μπορεί να την καλύψει κανένας λογικός συλλογισμός. Ο πανθεϊσμός περιέχει μέσα του μια μεγάλη αντίφαση. Στηρίζει την πίστη στη λογική. Είναι ή πίστη των άπιστων. Η πίστη ως το μεγάλο μεταφυσικό γεγονός της ψυχής δεν έχει ανάγκη ούτε από λογικές αποδείξεις, ούτε από «φυσικά» θαύματα. Γεννιέται μέσ' από την εμπειρία του πόνου και του θανάτου ως ψυχικό γεγονός που άφομοιώνει μεταφυσικά τον πόνο και το θάνατο. Τον πόνο του Ίησού και του κάθε ανθρώπου. Το θάνατο του Ίησού και του κάθε ανθρώπου.

7.— Είπα παραπάνω ότι είναι αδύνατο ν' άφομοιώσουμε τον πόνο και το θάνατο χωρίς την πίστη. Άτομικά, χωρίς την πίστη και κοινωνικά, χωρίς την αγάπη. Η άτομική και ή κοινωνική μας ύπόσταση, ή πίστη και ή αγάπη, ή μεταφυσική και ή πρακτική μας άποστολή, είναι δυο πράγματα άλληλένδετα. Το «έγώ» είναι συνάρτηση του «έσύ». Η πίστη συνάρτηση της αγάπης. Δεν πιστεύει όποιος δεν αγαπάει. Και δεν αγαπάει άληθινά όποιος δεν πιστεύει.

Ο Βίκτωρ Ούγκώ έγραψε, προτού γεράσει, στην ώριμότερη αλλά και ρωμαλεώτερη ώρα της ζωής του, ένα μεγάλο έμμετρο έργο με τον τίτλο «Ο Θεός» που συνυφαίνεται χρονολογικά — προπάντων, όμως, όργανικά, όπως το λέει κι' ο ίδιος — με τα δυο άλλα περίφημα ποιητικά δημιουργήματά του: «Ο θρύλος των αίωνων» και «Το τέλος του Σατανά». Ο Ούγκώ ήταν άστος, ένα από τα μεγάλα άστικά πνεύματα. Ήταν άστος την ώρα που οι πρωτόγαλτοι στο ιστορικό προσκήνιο άστοί θαύμαζαν τον έαυτό τους, το μυαλό τους, την έπιστήμη τους, τις τεχνικές επιτηδειότητες της έποχής τους. Θαύμαζαν τόσο την ώρα εκείνη τον έαυτό τους και τα έργα τους οι άστοί, ώστε κάμποσοι άπ' αυτούς — προπάντων οι μορφωμένοι — θαρρούσαν πως είχαν το δικαίωμα να άγνοούν το άγνωστο, να παραβλέπουν το Θεό. Ο

Οὐγκὼ συμμερίσθηκε πολλὰς ἀπὸ τὶς ἀδυναμίας τῶν ἀστῶν, ἀλλὰ ἀντιστάθηκε στὴν ἀθεΐα. Ἐξῆσε μέσα του τὸν πειρασμὸ τῆς ἀθεΐας, ἀλλὰ κατὰφερε νὰ νικήσῃ τὸ φοβερὸ πειρασμὸ. Τὸ ἔργο του «Ὁ Θεὸς» εἶναι ὁ καθρέφτης αὐτῆς τῆς πάλης καὶ αὐτῆς τῆς νίκης. Μέσ' τοὺς χιλιάδες στίχους τοῦ ἔργου του αὐτοῦ περνάει ὁ Οὐγκὼ ἀπ' ὅλες τὶς δραματικὰς καταστάσεις τῆς ἀμφιβολίας, τοῦ σκεπτικισμοῦ, γιὰ νὰ φθάσῃ στὴν πίστη. Ἀλλὰ περνάει κι' ἀπὸ τὰ εἰδικώτερα περιεχόμενα ποὺ ἔχει πάρει ἢ πίστη, ἀπὸ τὴν πίστη τῶν Μανιχαίων, ἀπὸ τὸν παγανισμό, ἀπὸ τὸ Θεὸ τοῦ Μωϋσῆ, ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό καὶ τὴ μορφή τοῦ Ἰησοῦ («Οἱ κέδροι τοῦ Λιβάνου, ὅμοιοι μὲ γέροντες ἱερεῖς, μιλοῦν γι' αὐτὸν μὲ χαμηλὴ φωνή, καὶ ὁ ἴσκιος ὅλων τῶν ὄντων ὑποκλίνεται μπροστὰ του ὅλα τὰ πρωῖνὰ κι' ὅλα τὰ βράδυα», λέει σὲ τρεῖς στίχους του), περνάει κι' ἀπὸ τὴν πίστη τῶν ὀρθολογιστῶν, τοῦ «κραιο-ναλισμοῦ», γιὰ νὰ φθάσῃ στὸ τέλος στὸ ἀπόλυτο «Φῶς», τὸ ἀπόλυτα ἀσύλληπτο στὸ περιεχόμενό του, στὸν ἀπόλυτο ἄμορφο Θεὸ, στὴν ἀπόλυτα ἀπροσδιόριστη πίστη. Ὁ σκεπτικιστὴς μέσ' στὸν Οὐγκὼ διατυπώνει τοὺς δυὸ ἐξοχους στίχους: «Κι' ὁ Θεὸς — ἂν ὑπάρχει Θεὸς — ἐπλάσε καθ' ὁμοίωσίν του τὴ νύχτα τὴν παγκόσμια καὶ τὴν αἰώνια σιγή». Κι' ὁ Χριστιανὸς μέσα του λέει σ' ἓνα θαυμάσιο στίχο: «Ὁ Θεός, ἂν δὲ συγχωροῦσε, θάταν ὁ ἴδιος ὁ τιμωρημένος». Ἀλλὰ καὶ ὅταν φθάνει ὁ Οὐγκὼ στὸ ἀπόλυτο «Φῶς», τὸ δίχως κανένα περιεχόμενο, δὲ μπορεῖ ν' ἀποφύγει νὰ δώσει στὸ Θεὸ τὸ περιεχόμενο ἐκεῖνο τοῦ Χριστιανισμοῦ πού, πέρ' ἀπὸ κάθε μορφή καὶ πέρ' ἀπὸ κάθε πεπερασμένο περιεχόμενο, εἶναι τὸ μοναδικὸ στὸν κόσμον — καὶ χωρὶς ἄλλο πέρα κ' ἐπάνω ἀπὸ τὸν κόσμον — ἄπειρο περιεχόμενο. Ὅταν λέμε «περιεχόμενο», λέμε κάτι ποὺ ἀντίκειται στὸ ἄπειρο καὶ στὸ ἀπόλυτο· ὡστόσο, ὑπάρχει καὶ κάποιον περιεχόμενο — αὐτὴ εἶναι ἡ μεγάλη ἀποκάλυψη τοῦ Χριστιανισμοῦ — πού, ὑπερνικώντας κάθε ἀντινομία, εἶναι ταυτόχρονα περιεχόμενο καὶ ἄπειρο. Αὐτὸ τὸ κάποιον, αὐτὸ τὸ κάτι εἶναι ἡ Ἀγάπη. Καὶ λέει ὁ Οὐγκὼ: «Ὁ Θεὸς δὲν ἔχει παρὰ μόνον ἓνα μέτωπο, τὸ Φῶς, καὶ μόνον ἓνα ὄνομα, Ἀγάπη». Ναι, ἡ Ἀγάπη εἶναι τὸ ἄπειρο περιεχόμενο, ἡ μοναδικὴ οὐσία ἢ μορφή (οὐσία καὶ μορφή μαζί) πού, ἂν καὶ ὀνομάζεται, δὲ φυλακίζεται μὲ τ' ὄνομα πού τῆς δίνουμε, δὲ γίνεται, ὅταν τὴν ὀνομάζουμε καὶ τὴν προσδιορίζουμε, πεπερασμένη, ἐγκόσμια, φθαρτὴ, παροδική.

Κι' ἀφοῦ Θεὸς καὶ Ἀγάπη εἶναι λέξεις ποῦ λένε τὸ ἴδιο, πῶς μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος, ποῦ πιστεύει στὸ Θεό, νὰ πιστεύει χωρὶς ν' ἀγαπάει; Δὲν ἐπικοινωνεῖ στὴν ἔρημο μὲ τὸ Θεό του ὡς πιστός, ὅποιος δὲν ἐπικοινωνεῖ καὶ στὴν κοινωνία μὲ τὸν πλησίον του ὡς ἄνθρωπος ποῦ ἀγαπάει. Δὲ σώζεται μὲ τὸν πόνο τὸ δικό του, ὅποιος δὲν πονάει καὶ τὸν πόνο τῶν ἄλλων. Ποιὸς ὅμως — τὸ ἐρώτημα εἶναι ἀναγκαῖο — εἶναι ὁ πλησίον μου; Ὁ καθένας εἶναι ὁ πλησίον μου. Αὐτὸ δὲ σημαίνει διόλου ὅτι δὲν πρέπει νάναί καὶ ὁ τάδε ποῦ τὸν βλέπω καὶ τὸν ἐγγίζω. Ὁ Νίτσε (στὸν «Ζαρατούστρα»), ἀντιλέγοντας στὸν Ἰησοῦ, λέει ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀγαπάμε τὸν πλησίον μας, ἀλλὰ τὸν πιὸ ἀπομακρυσμένο. Δὲ θέλησε ὁ Νίτσε νὰ καταλάβει ὅτι ὁ Ἰησοῦς, μιλώντας γιὰ τὸν «πλησίον», ἐννοῦσε καὶ τὸν πιὸ ἀπομακρυσμένο, τὸν πιὸ ξένο, τὸν πιὸ ἄγνωστο. Ὁ Ἀντρέ Ζίντ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀντιλέγοντας στὸν Παῦλο ποῦ στερέωσε τὴν οἰκογένεια (κι' αὐτὴ ἀπαρτίζεται ἀπ' ὅσους εἶναι φυσικά, φυσιολογικά, πλησίον μας), ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἀρνήθηκε ἀπόλυτα τὴν οἰκογένεια. Οἱ ρήσεις τοῦ Ἰησοῦ ποῦ μνημονεῦει ὁ Ἀντρέ Ζίντ καὶ ποῦ στρέφονται κατὰ τοῦ οἰκογενειακοῦ δεσμοῦ εἶναι, βέβαια, βαρυσήμαντες. Τὴν ὥρα ποῦ λαλοῦσε «τοῖς ὄχλοις», ἀγαπώντας τοὺς πολλοὺς, ἀγαπώντας τοὺς ἀνώνυμους, ξεπερνώντας κάθε οἰκογενειακὸ ἢ ἀτομικὸ φιλικὸ δεσμὸ γιὰ ν' ἀγκαλιάσει τὴν ἀνθρωπότητα, ἦταν φυσικὸ ν' ἀποκριθεῖ, ὅταν τοῦ εἶπε κάποιος πῶς τὸν ζητοῦν ἡ μητέρα του καὶ οἱ ἀδελφοί του: «τίς ἐστὶν ἡ μήτηρ μου, καὶ τίνες εἰσὶν οἱ ἀδελφοί μου; καὶ ἐκτείνας τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ εἶπεν· ἴδου ἡ μήτηρ μου καὶ οἱ ἀδελφοί μου· ὅστις γὰρ ἂν ποιήσῃ τὸ θέλημα τοῦ πατρός μου τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, αὐτός μου ἀδελφός καὶ ἀδελφὴ καὶ μήτηρ ἐστίν». Σημαίνει, τάχα, ἡ συμβολικὴ αὐτὴ σκηνὴ ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἔπαψε ἀπὸ τὴν ὥρα ἐκείνη ν' ἀναγνωρίζει τὴ μητέρα του; Ἄν εἶχε πάψει νὰ τὴν ἀναγνωρίζει, ποῖο νόημα θὰ εἶχε ἡ ὑπέροχη σκηνὴ ποῦ σημειώθηκε πρὶν περὶ τὶς δυὸ τελευταῖες ἐπίγειες λέξεις του, τὶς λέξεις «διψῶ» καὶ «τετέλεσται»; Γιὰτὶ παραμερίζει ὁ Ἀντρέ Ζίντ μὲ μιὰ σοφιστικὴ ἐρμηνεία τὴ σκηνὴ αὐτή; Ἄ Ἰησοῦς οὖν ἰδὼν τὴν μητέρα καὶ τὸν μαθητὴν παρεστῶτα ὃν ἠγάπα, λέγει τῇ μητρί· γύναι, ἴδε ὁ υἱός σου. Εἶτα λέγει τῷ μαθητῇ· ἴδε ἡ μήτηρ σου». Τὴν ὥρα ἐκείνη ποῦ ἡ ἐπίγεια ὑπόστασις τοῦ Ἰησοῦ ἐφθάνε στὸ τέρμα της, ὁ Ἐσταυρωμένος

ζήτησε νὰ ἐνώσει τὰ δυὸ πιὸ ἀγαπημένα του πρόσωπα: τὴ μητέρα του καὶ τὸν Ἰωάννη. Κι' ἄς προχωρήσω πιὸ πέρα: ὁ Ἰησοῦς δὲν εἶπε μόνο — καὶ ὁ Ἀντρέ Ζιντ κάνει ἄσχημα ποῦ ἀπομονώνει τὶς σχετικὲς ρήσεις τοῦ Ἰησοῦ — ὅτι ὅποιος ἀπαρνηθεῖ καὶ ἐγκαταλείπει, γιὰ τ' ὄνομά του, τοὺς οἰκείους του, θὰ ἀμειφθεῖ, ἀλλά, σὲ ἄλλη εὐκαιρία, πρόσθεσε καὶ τὴ φράση: «εἰ τις θέλει ὀπίσω μου ἔλθειν, ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν καὶ ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ». Τὸ νόημα, λοιπόν, τῶν λόγων τοῦ Ἰησοῦ εἶναι βαθύτερο ἀπ' ὅ,τι τὸ εἶδε ὁ Ζιντ. "Ὅποιος μπορεῖ ν' ἀπαρνηθεῖ τὸν ἑαυτό του, ἄς ἀπαρνηθεῖ καὶ τοὺς οἰκείους του. "Ὅποιος μπορεῖ νὰ διαλύσει κάθε δεσμὸ μὲ τὸν ἑαυτό του, αὐτὸς ἄς προχωρήσει καὶ στὴ διάλυση κάθε δεσμοῦ μὲ τὴν οἰκογένειά του. Γιὰ ὅποιον δὲ μπορεῖ νὰ φθάσει στὴν ἀπόλυτη ἀπάρνηση τοῦ ἑαυτοῦ του, ὑπάρχουν ἄλλες φράσεις τοῦ Ἰησοῦ ποῦ δὲν ἀπαιτοῦν νὰ ἐγκαταλείψουμε ὅπωςδήποτε καὶ νὰ μὴν ἀγαπᾶμε διόλου τοὺς οἰκείους μας, ἀλλὰ ποῦ λένε μόνο νὰ μὴ τοὺς ἀγαπᾶμε περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἀγαπᾶμε τὸν Ἰησοῦ, δηλαδὴ τὴν ἀλήθεια: «Ὁ φιλῶν πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμὲ οὐκ ἔστιν μου ἄξιος· καὶ ὁ φιλῶν υἱὸν ἢ θυγατέρα ὑπὲρ ἐμὲ οὐκ ἔστιν μου ἄξιος». Ὁ Ἀντρέ Ζιντ — νέος ἄλλωστε ἀκόμα, ὅταν ἔγραφε τὸ σημεῖωμά του «Χριστιανικὴ ἠθικὴ» ποῦ ἔχει περιληφθεῖ στὸ «Ἡμερολόγιό» του — ὑπερβάλλει (εἶναι κοινὴ ἡ τάση τῶν λογοτεχνῶν, ἀπὸ τὴ γενεά του κ' ἐδώθε, νὰ ὑπερβάλλουν), ἐνῶ ὁ Παῦλος ἤξερε ποῦ βρίσκεται τὸ σημεῖο τῆς ἰσορροπίας. Σωστὴ εἶναι, βέβαια, καὶ ὠραία ἡ παρατήρηση τοῦ Ἀντρέ Ζιντ ὅτι ὁ Ἰησοῦς, μὲ τὶς ἐκφράσεις του, ἀποδλέπει στὴν «ἀπεριόριστη διεύρυνση τοῦ ἀντικείμενου τῆς ἀγάπης», ἀλλὰ ὑπερβολικὴ εἶναι ἡ προσθήκη ὅτι ἡ διεύρυνση αὐτὴ εἶναι μόνο τότε δυνατὴ «ὅταν ἀρνηθεῖ κανένας τὴν οἰκογένειαν». Εἶναι κρίμα ὅτι τὰ ὠραιότερα πνεύματα στὸν αἰῶνα μας ἐπιζητοῦν τὴν πρωτοτυπία τους στὴν ὑπερβολὴ καὶ τὴν παραδοξολογίαν, χωρὶς νᾶναι καὶ σ' αὐτὸ πρωτότυπα, ὅπως ἦταν τουλάχιστον ὁ Μπωντελαῖρ ἢ ὁ Νίτσε.

Ὁ καθένας εἶναι, λοιπόν, πλησίον μου. Γιὰ νὰ γίνω, ὅμως, ἱκανὸς νὰ θεωρήσω καὶ τὸν ἀνώνυμο πλησίον μου, πρέπει νὰ αἰσθάνομαι πλησίον μου καὶ τὸν ὄρατὸ καὶ τὸν ἀπτό, τοὺς οἰκείους μου ἢ τοὺς φίλους. Δὲν πρέπει νὰ σταματήσω στὸ σημεῖο αὐτό· ἀλλὰ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ ξεκινήσω ἀπ' αὐτό. Κι' ἀφοῦ ξεκινήσω ἀπὸ τὸ σημεῖο τοῦτο, πρέπει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν

ώρατό και τὸ γνωστό, νὰ αισθανθῶ πλησίον μου και τὸν ἀγνωστο. Ὁ πόνος και ὁ θάνατος τοῦ ἀγνωστου πρέπει νάναί, κι' αὐτός, πόνος και θάνατος δικός μου. Δὲν ξέρω ἂν μπορῶ, ὡς ἄνθρωπος, νὰ φθάσω ὡς ἐκεῖ. Ξέρω, ὅμως, ὅτι πρέπει νὰ τὸ ἐπιδιώξω. Γιατί, τάχα, πρέπει νὰ τὸ ἐπιδιώξω;

Ἡ ἀπάντησή μου παραμερίζει τὴν ἀντιθετικὴ σκέψη τοῦ Ἄντρε Ζιντ και πάει στὴ σύνθεση. Ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν οἰκεῖο ἢ τὸ φίλο μου πρέπει νάναί μιὰ ἄσκηση γιὰ τὴν ἀγάπη μου πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα, πρὸς τὸν ἀγνωστο ποῦ δὲν εἶναι οἰκεῖος ἢ φίλος μου. Κι' αὐτὸ γιὰ χατήρι κι' αὐτοῦ ἀκόμα τοῦ οἰκεῖου ἢ φίλου μου. Ἄν ἡ φιλία μου δὲν εἶναι μιὰ τέτοια ἄσκηση, τότε μειώνω τὸν ἴδιο τὸ φίλο μου. Τὸν κατεβάζω στὸ ἐπίπεδο ἐκεῖνο, ὅπου ὁ φίλος μου γίνεται ἀπλὸ ἀντικείμενο τῆς ἀρεσκείας μου. Στὸ πρόσωπο τῶν μαθητῶν του, ὁ Ἰησοῦς ἔβλεπε ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Γι' αὐτὸ και τοὺς ἔστειλε νὰ βροῦν ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ Ἰησοῦς, πρὶν πάει νὰ προὔπαντήσῃ τοὺς δημίους του, τὴν ὥρα ποῦ ἡ ἀγάπη του γιὰ τοὺς μαθητές του εἶχε ἐγγίσει τὸν ἴδιο τὸν οὐρανό, λέει στὸν Πατέρα του: «καθὼς ἐμὲ ἀπέστειλας εἰς τὸν κόσμον, καὶ γὰρ ἀπέστειλα αὐτοὺς εἰς τὸν κόσμον». Ναί, σ' ὀλόκληρο τὸν κόσμο τοὺς ἔστειλε, σ' ὅλα τὰ ἔθνη, τοὺς ἔστειλε νὰ βροῦν ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς ἀγνωστους, τοὺς ἄπιστους, τοὺς πονεμένους, τοὺς ἄρρωστους, τοὺς φτωχοὺς, τοὺς παραπεταμένους. Πλησίον τοὺς ἔπρεπε νάναί ὁ καθένας ἀπ' αὐτούς. Ἀλλὰ ποιὸς ἀπ' ὅσους τολμοῦν σήμερα νὰ λένε ὅτι «ἡγούονται», αἰσθάνεται τὸ χρέος αὐτό; Ὁ Ἰησοῦς δὲν εἶχε τολμήσει νὰ πεί τὸν ἑαυτό του «ἡγούμενος». «Ὁ μείζων ἐν ὑμῖν γινέσθω ὡς ὁ νεώτερος, και ὁ ἡγούμενος ὡς ὁ διακονῶν. . . Ἐγὼ δὲ ἐν μέσῳ ὑμῶν εἰμι ὡς ὁ διακονῶν», εἶπε ὁ Ἰησοῦς στοὺς μαθητές του τὴν ὥρα τοῦ μυστικοῦ δείπνου. Και ὁ Ἰησοῦς ποῦ δὲν τολμοῦσε νὰ πεί τὸν ἑαυτό του «ἡγούμενος», αἰσθάνθηκε τὴν εὐθύνη γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, εἶδε στὸ πρόσωπο τῶν μαθητῶν του ὅλους τοὺς ἀγνωστους.

8.—Ἡ ἐποχὴ μας χρειάζεται πίστη, χρειάζεται τὸ Θεό, τὸν κοῦ μακρὰν ἀπὸ ἐνὸς ἐκάστου ἡμῶν ὑπάρχοντα, ὅπως εἶπε ὁ Παῦλος μιλώντας στὸν Ἄρειο Πάγο. Και πρόσθεσε ὁ Παῦλος: «ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν και κινούμεθα και ἐσμέν». Κι' ὅταν πονᾶμε, μέσα στὸ Θεὸ πονᾶμε· κι' ὅταν ἀγαπᾶμε, μέσα του ἀγαπᾶμε· κι' ὅταν πεθαίνουμε, μέσα του πεθαίνουμε, μέσ' στὴν

ἀληθινή ζωή πεθαίνουμε. Ἡ ἀλήθεια αὐτὴ εἶναι πολὺ μεγάλη, εἶναι μεγαλύτερη καὶ πιὸ δυναμικὴ ἀπὸ τὸ πιὸ μεγάλο καὶ δυναμικώτερο φέμα, εἶναι μεγαλύτερη ἀπ' ὅλα τὰ φέματα ποὺ ἔχουν συγκλονίσει καὶ ἀναστατώσει τὸν κόσμον. Ὡς τώρα, τὸν κόσμον τὸν ἔχουν συγκλονίσει μεγάλα φέματα. Εἶναι καιρὸς νὰ τὸν συγκλονίσει ἡ μεγάλη ἀλήθεια, ἡ ἀπαλή, ἡ ἀθόρυβη, ἡ ἀνείπωτη. Εἶναι καιρὸς — γιὰτὶ οἱ καιροὶ ἔγιναν πολὺ δύσκολοι — νὰ ἐπιχειρηθεῖ τὸ πιὸ δύσκολο ἀπ' ὅλα, νὰ ἐπιχειρήσουν οἱ ἄνθρωποι νὰ πιστέψουν πάλι. Τὸ πιὸ δύσκολο εἶναι καὶ τὸ πιὸ εὐκόλο. Εἶν' εὐκόλο, εὐκολώτατο, νὰ ἰδεῖς μπροστά σου, ἀρκεῖ ν' ἀνοίξεις τὰ μάτια σου. Ἄν εἶναι δύσκολο νὰ τ' ἀνοίξεις, προπάντων ὅταν ὁ ὕπνος εἶναι βαρὺς στὰ βαρεῖα κλίματα τῆς ἐπαχθῆς μας, τίποτα δὲν εἶναι πιὸ εὐκόλο ἀπὸ τὸ νὰ ἰδεῖς ἀφοῦ τ' ἀνοίξεις. Καὶ τί θὰ ἰδεῖς; Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ φωτᾶς. Ἡ ἐρώτηση, στὸ χῶρον τῆς μεγάλης ἀλήθειας, εἶναι πειρασμὸς. Ἡ ὄραση δὲ θέτει ἐρωτήματα στὴ θεὰ ποὺ ἀνοίγει ἐμπρὸς τῆς. Ἔτσι καὶ ἡ ὄραση τῆς ψυχῆς ἀγκαλιάζει τὴ θεὰ αὐτόματα καὶ ἄμεσα, ταυτίζεται μαζί τῆς, γίνεται ἓνα πράγμα μὲ τὸ ἄπειρο τοπίο, μὲ τὸ Θεό. Ἡ πίστις εἶναι ἡ ὄραση τῆς ψυχῆς. Εἶναι ἡ ἀδυναμία τῶν παιδιῶν καὶ ἡ δύναμη τῶν ὠριμῶν ἀνθρώπων. Τὰ παιδιὰ βρίσκονται, ἀπὸ φυσικὴ ἀδυναμία ἢ ἀπὸ πρόσφατη καὶ νωπὴ πείρα γνωριμιᾶς μὲ τὸ ἀπόλυτο ἄγνωστο, πλησιέστερα στὸ Θεό. Γιὰτὶ, τάχα, ἡ ἐγκόσμια πείρα μας, ἡ δεμένη σὲ τόσα ἀσήμαντα καὶ ἐφήμερα, εἶναι σημαντικώτερη ἀπὸ τὴν πείρα τῆς ψυχῆς πρὶν ἐνωθεῖ μὲ τὸ σῶμα, πρὶν γεννηθοῦμε; Καὶ γιὰτὶ ἡ ἐγκόσμια πείρα μας εἶναι, τάχα, πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ τὴν πείρα ποὺ θ' ἀποκτήσει ἡ ψυχὴ μας μετὰ τὸ θάνατο;

Ἄπὸ τὴν παιδικὴν μας ἡλικίαν, ὅταν ἔχουμε γίνῃ ὠριμοὶ ἄνθρωποι, μᾶς χωρίζει ἓνα ἄπειρο. Ἐνῶ ὡς παιδιὰ — στὸ διάστημα ἐκεῖνο τῆς ζωῆς ποὺ χωρίζει τὸ νήπιον ἀπὸ τὸν ἔφηβον — εἴχαμε συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ μας (ἀδιάφορον ἂν λογικὴ ἢ ἄλογη), ὡς ὠριμοὶ ἄνθρωποι, ἀντὶ νὰ κάνουμε συνειδητότερον ὅτι ἦταν συνειδητὸ μὲς' στὸ παιδί, χάνουμε τὴ συνείδηση, ἀκόμα καὶ τὴ μηχανικὴ ἀνάμνηση, τῶν πιὸ πολλῶν πραγμάτων ποὺ εἴχαμε συνειδητοποιήσει μέσα μας ὡς παιδιὰ. Θυμόμαστε ἐλάχιστον ἀπ' ὅσα ζήσαμε στὴν παιδικὴν μας ἡλικίαν, καὶ νοσταλοῦμε κάπου - κάπου (οἱ ποιητικὲς ψυχὲς νοσταλοῦν, μάλιστα, ἀδιάκοπα) τὸ ἄγνωστο, αὐτὸν τὸν «ἄλλον» κόσμον, ποὺ μέσα του

ζούσε τὸ παιδί. Μήπως ζεῖ τὸ παιδί στ' ἀλήθεια μέσα σ' ἓναν ἄλλο ν κόσμον καὶ ὄχι σὲ τοῦτον; Δὲν ξέρω ἂν ἡ ἀπόστασή μας ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ παιδιοῦ εἶναι πολὺ μικρότερη ἀπὸ τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸν κόσμον τοῦ παιδιοῦ καὶ στὸν κόσμον ποὺ μέσα του «ζούσε» ἡ ψυχὴ πρὶν γεννηθεῖ τὸ παιδί. Κι' ἀφοῦ δὲν τὸ ξέρω αὐτό, δικαιολογημένος εἶμαι νὰ διατυπώσω καὶ τὴν ἀκόλουθη σκέψη: "Ὅπως ὁ ὄριμος ἄνθρωπος, νοσταλγώντας τὸν ἄγνωστο ἢ θολὸν κόσμον τῆς παιδικῆς του ἡλικίας, δὲ νοσταλγεῖ κάτι τὸ ἀνύπαρκτον, γιὰ τὸ παιδί καὶ ὁ κόσμος του ἀποτελοῦν μιὰν ἀναμφισβήτητην πραγματικότητά, ἔτσι καὶ τὸ παιδί, ὅταν πιστεύει καὶ φαντάζεται καὶ νοσταλγεῖ ὅσα γιὰ μᾶς εἶναι ἀσύλληπτα καὶ ἀπίστευτα, δὲ στρέφεται σὲ κάτι ἀνύπαρκτον, ἀλλὰ ζεῖ μέσα του, ἴσως, τὰ θολὰ ὑπολείμματα τῶν παραστάσεων ἑνὸς ἄλλου κόσμου ποὺ μέσα του ζούσε ἡ ψυχὴ του πρὶν γεννηθεῖ. Ναι, τὸ παιδί εἶναι πλησιέστερα στὸ Θεό. "Ἔτσι, πλησιέστερα στὸ Θεό, ἴσως ἀκόμα πλησιέστερα, εἶναι κι' ὁ ἐτοιμοθάνατος. Ποιὸς ξέρεῖ τί ἀρχίζει νὰ βλέπει πρὶν κλείσουν τὰ μάτια του! Καὶ ποιὸς ξέρεῖ τί βλέπει, ὅταν ἔχουν πιά κλείσει τὰ μάτια του! Ὅσο, ἂν εἶναι πλησιέστερα στὸ Θεὸ τὸ παιδί καὶ ὁ ἐτοιμοθάνατος ποὺ ἡ πίστη τους εἶναι ἀδυναμία, ἢ τὸ μεταφυσικὸν τους ὄραμα κάτι ἀναπότρεπτον, πολὺ πλησιέστερα κι' ἀπὸ τοὺς δυὸ εἶναι ὁ ὄριμος ἄνθρωπος, ὅταν πιστεύει, γιὰ τὴν ἢ πίστη τοῦ ὄριμου εἶναι δύναμη καὶ ἡ μεταφυσικὴ του ἐμπειρία ἀπόφαση καὶ θέληση δική του, κατόρθωμα τοῦ πνεύματός του.

9.—Ἡ ἐποχὴ μας χρειάζεται πίστη. Κ' ἡ πίστη εἶναι μπροστά μας, κάπου πλάι μας, ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς ψυχῆς μας. Χτυπάει τὴν πόρτα τῆς ψυχῆς μας. Γιατί δὲν τῆς ἀνοίγουμε νὰ μπεῖ; Γιατί δὲν ἀκούμε τὸ χτύπον της; Μήπως γιὰ εἶμαστε δυνατοὶ καὶ δὲν ἔχουμε ἀνάγκη νὰ τὸν ἀκούσουμε; Μήπως εἶμαστε δυνατότεροι ἀπὸ τὸ θάνατον, ἀπὸ τὸν πόνον, ἀπὸ τὴν ἀγάπην;

Ναι, ἴσως εἶμαστε δυνατότεροι. Ἴσως, ἡ ἐπιστήμη, οἱ δημοκρατικὲς ἐλευθερίες, ἡ κεφαλαιοκρατία, ὁ κομμουνισμός, ἡ σύγχρονη τεχνικὴ, μᾶς ἔκαμαν δυνατότερον ἀπὸ τὸ θάνατον, ἀπὸ τὸν πόνον, ἀπὸ τὴν ἀγάπην. Ποιὸς, ὅμως, τὸ σκέπτεται αὐτό; Ὅποιος μπορέσει νὰ τὸ σκεφθεῖ, θὰ πάψει τὴν ἴδια τὴ στιγμή νὰ τὸ σκέπτεται. Τὸ κακὸν εἶναι, ἀκριβῶς, ὅτι δὲν τὸ σκέπτονται οἱ ἄνθρωποι. Ἀφίνουν νὰ ὑπάρχει μέσ' στὴν ψυχὴ τους τὸ κενόν, χωρὶς νὰ τὸ ζοῦν οὔτε αὐτὸ ὑπεύθυνα. Ἄν μπορούσαν νὰ

φθάσουν στη βέβηλη σκέψη ότι είναι δυνατότεροι από το θάνατο, από τον πόνο, από την αγάπη, τότε θα τρόμαζαν μπροστά στην παράλογη αυτή συνέπεια του κενού που υπάρχει μέσα τους, και περνώντας από μια κρίση ιερής αδυναμίας θα γίνονταν αρκετά δυνατοί, τόσο όσο θα χρειαζόταν για ν' αναγνωρίσουν ότι είναι πολύ πιο αδύνατοι από το θάνατο, από τον πόνο, από την αγάπη. Και τότε θάνοιγαν την πόρτα της ψυχής τους. Κι' από την πόρτα που θάνοιγαν, θάμπαινε απαλά και αθόρυβα ή πίστη μέσα τους. Θάμπαινε ο Ίησους που κουράστηκε κρούοντας τη θύρα· θάμπαινε και θα δειπνούσε μαζί τους.

10.— Κι' αποκλείεται, τάχα, ν' αποφασίσουν οί άνθρωποι να ζήσουν υπεύθυνα το φοβερό κενό που υπάρχει μέσα τους; Αποκλείεται, τάχα, να περάσουν από μια κρίση ιερής αδυναμίας και να αισθανθούν, ύστερα, τη δύναμη ν' ακούσουν το χτύπο έξω από την πόρτα της ψυχής τους;

"Αν ξεκινούσα από την υπόθεση ότι αποκλείεται να τον ακούσουν, δε θα είχα το δικαίωμα να γράψω το βιβλίο τούτο. "Αν αποφάσισα να το γράψω, τ' αποφάσισα γιατί πιστεύω ότι οί άνθρωποι, χωρίς να ξέρουν τί τους λείπει, θέλουν, ωστόσο, να προετοιμάσουν την ψυχή τους για να υποδεχθεί τὰ γεγονότα που έρχονται. Ξέρουν ή διαισθάνονται ότι τὰ γεγονότα που έρχονται είναι πολύ κρίσιμα, ίσως και φοβερά. Τί τους απομένει να μάθουν ή να διαισθανθούν; Κάτι ελάχιστο πού, ωστόσο, μπορεί να γίνει μεγάλο για την ψυχή τους. **Ἄν ά μ ε σ σ α σ τ ά έ ρ χ ό μ ε ν α ύ π ά ρ χ ε ι κ α ι ό ἔ ρ χ ό μ ε ν ο ς . Ὁ αἰώνια Ἐρχόμενος. «Ὁ ὢν και ὁ ἦν και ὁ έρχόμενος».** "Αν τὰ γεγονότα που έρχονται είναι κρίσιμα και φοβερά, ὁ Ἐρχόμενος είναι πράος και απαλός. Χτυπάει τη θύρα τους τόσο ἡμερα και διακριτικά που δέν τον ακούνε. Ὡστόσο, μπορούν να τον ακούσουν. Θα τον ακούσουν σήμερα λίγοι, αύριο περισσότεροι. Και θα του ανοίξουν τη θύρα για να μπει. Και θα δειπνήσει μαζί τους.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- *Αδριανός σ. 20, 27, 29.
 *Αέτιος σ. 68.
 *Αθανάσιος, Μέγας σ. 132, 133, 137.
 Αιμίλιος Παύλος, Διόνειος σ. 111.
 *Αϊνστάϊν (*Einstein*) σ. 29, 47, 79, 86, 88, 91 - 96, 102, 197, 201.
 Αισχίλος σ. 6.
 *Αλέξανδρος σ. 67, 70.
 *Αλέξανδρος, Μέγας σ. 4, 6, 11, 12, 37, 121, 183, 187.
 *Αλκιβιάδης σ. 6.
 *Αλύπιος σ. 138, 139.
 *Ανδρέας, άπόστατος σ. 41.
 *Αννίβας σ. 6, 187, 198.
 *Αντίοχος δ' Γ' σ. 4.
 *Αντωνίος Η΄ος σ. 27, 29.
 *Αρειος σ. 123.
 *Αριστείδης σ. 6.
 *Αριστοτέλης, σ. 7, 10, 11, 39, 42, 83, 102, 115, 148.
 *Αρριανός σ. 11, 19, 20.
 *Αρχιμήδης σ. 39.
 *Ατιλάς σ. 67, 68, 73, 71, 139.
 Αίγυπτιακός σ. 40, 67, 131, 138 - 140, 155.
 Αιγυπτιακός Σελήνης σ. 29.

 Βάγκνερ (*Richard Wagner*) σ. 181.
 Βαβυλών (ή Τσιόλας) σ. 35.
 Βαλέρι (Valéry) σ. 62.
 Βάλντεκ Ρουσσώ (*Waldceek Rousseau*) σ. 182.
 Βασιλειός δ' Β', Βοστανγοπιάνος σ. 36.
 Βασιλειός, Μέγας σ. 40, 137, 138.
 Βελισσάριος σ. 35, 74.
 Βελλογράβιος, καρδινάλιος σ. 148.
 Βενέδικτος, άγιος σ. 35, 140.
 Βενέδικτος δ' Θ', Πάπας σ. 141.
 Βερλαϊν (*Paul Verlaine*) σ. 171.
 Βερνάρδος του Κλουζόν σ. 146.
 Βερνίκιος σ. 11.
 Βερντέβιος σ. 30.
 Βλαδίσλαβος σ. 36.
 Βολταίρος (*Voltaire*) σ. 176.
 Βουκατίνας, άρχιεπίσκοπος Μαργιτιάς σ. 35.
 Βουδδάς σ. 12, 174 - 176.
 Βύρων (*Lord Byron*) σ. 97, 98.

 Γαλιάνος σ. 29, 30.
 Γαλιλαίος (*Galileo Galilei*) σ. 54, 63, 148, 149, 150.
 Γαλιμαρός σ. 66.
 Γαζέριος σ. 139.
 Γιορντ (C. G. Jung) σ. 162.
 Γκόρντον (*George Gordon*) σ. 200.
 Γουόκελς (*Goebbels*) σ. 182, 184.
 Γουέρνερ (*Goering*) σ. 182.
 Γούτε (*Goethe*) σ. 62, 88, 159, 160.
 Γυλάδοτον (*Gladstone*) σ. 188.
 Γυζέκο σ. 140.
 Γουίππλ (*F. L. Whipple*) σ. 201.
 Γουλιέλμος δ' Β', της Γερμανίας σ. 182.
 Γουόρτσγουορθ (*Wordsworth*) σ. 159, 161.
 Γρηγόριος δ' Α', Πάπας σ. 140.
 Γρηγόριος δ' Β', Πάπας σ. 35.
 Γρηγόριος δ' Ζ', Πάπας σ. 141.
 Γρηγόριος δ' Ναζιανζηνός σ. 49, 133, 137, 145.
 Γρηγόριος δ' Νύσσου σ. 40, 138.

 Γάντης (*Dante*) σ. 62, 125, 171.
 Δαρβίος δ' Γ' σ. 187.
 Δαρβίνος (*Charles Darwin*) σ. 83.
 Δανθό σ. 2, 36, 37.
 Δημόκριτος σ. 39.
 Διογένης δ' Κυνικός σ. 13.

- Διογένης ὁ Λαέρτιος* σ. 105.
Αδόλφος ὁ Σουηδικός σ. 11.
Ανακλήτιος σ. 28 - 30, 67, 110.
Ἄννα Κάρολος σ. 19, 20, 21.
Ἄννα ὁ Χρυσόστομος σ. 20.
Λορμπαρό σ. 27.
- * Ἐκχαρτ (Meister Eckhart)* σ. 143, 152, 153, 171, 175, 176.
* Ἐλιοτ (T. S. Eliot) σ. 62.
* Ἐμπνδοκλής σ. 101.
* Ἐμπντ (Hébert) σ. 53.
* Ἐνγκελς (Engels) σ. 48, 51.
* Ἐπίσκοπος σ. 10, 15, 21, 103, 111.
* Ἐπίστητος σ. 15, 20.
Ἐνδοξία, αὐτοκράτειρα σ. 137.
Ἐνκαίδης σ. 42, 91.
Ἐνφνίδης σ. 10.
Ἐννυχίς σ. 131.
- Ζάουερμπρουχ (Sauerbruch)* σ. 163, 182.
Ζήνων, αὐτοκράτορας σ. 135.
Ζίτα (André Gide) σ. 216, 223 - 225.
- * Ηλιογράφος* σ. 20, 28.
* Ηράκλειος σ. 38.
* Ηράκλειτος σ. 9, 10, 13, 125, 186, 215.
* Ηροδότος σ. 12, 72.
* Ηρόδοτος σ. 7.
* Ηούδης σ. 2.
- Θαίης ὁ Μείλιος* σ. 13, 121, 122.
Θεοδόσιος ὁ Β' σ. 134.
Θεοδόσιος ὁ Μέγας σ. 151.
Θενδρίμχος ὁ Α' σ. 73.
Θομάς ὁ Ἀκινάτος (Thomas d'Aquinus) σ. 149, 154.
Θομάς, Ἀπόστολος σ. 218.
- * Τάμβλιχος* σ. 17.
* Τυκόσ σ. 36.
* Τεζνικήλ σ. 2, 3.
* Τεορμίας σ. 2, 3, 5.
* Τεορννμπος σ. 40.
* Τηροίης Χηροίος σ. 20, 23 - 26, 31, 36 - 38, 41, 44, 45, 116, 118, 128 - 130, 132 - 136, 140, 141, 143, 152, 154 - 158, 160, 161, 167, 169 - 171, 173 - 178, 207, 210 - 212, 214 - 218.
* Τηνοκίητος ὁ Γ'. Ἡώπης σ. 143 - 145.
* Τουλιαρός σ. 32, 40, 137.
- * Τουλίος Κάισος*, σ. 31, 36, 37, 66, 198.
* Τουοτιανός σ. 41.
* Τουλννγ. Ἐθαγγέλιος σ. 52, 172, 177, 205, 210, 224.
* Τουλννγ. ὁ Χηροστόμος σ. 46, 143, 137, 155.
* Τόθατος σ. 43.
- Καγιώ (Caillaux)* σ. 182.
Καλβίνος (Calvin) σ. 141 - 143, 145.
Καλεγοίλος σ. 27.
Κάντ (Immanuel Kant) σ. 81, 91, 102, 103, 115 - 117.
Κάριγλ (Carlyle) σ. 160.
Καρνίγυ (Andrew Carnegie) σ. 188.
Κάρολος ὁ Α', τῆς Ἀγγλίας σ. 129, 155.
Κάρολος Μπίρκελλος σ. 35.
Κάρολος ὁ Μέγας σ. 35, 41.
Καρτέσιος ἢ Ντεκάρτ (Descartes) σ. 52, 102, 150, 151, 173, 171.
Κάρζενβινγκ (Graf Arthur Keyserling) σ. 166, 167, 174, 176.
Κίβης σ. 9.
Κέπλερ (Kepler) σ. 34, 148 - 150.
Κιόρσον σ. 40, 41, 105, 111.
Κίρκεγκορντ (Kierkegaard) σ. 137 - 150, 212, 213.
Κλάβιος, Χηροτόμορος (Clavius) σ. 148.
Κλαύδιος, αὐτοκράτορας σ. 172.
Κλεισθένης σ. 39.
Κλεμανσό (Clemenceau) σ. 189.
Κλόβης ὁ Α' σ. 31, 69.
Κολόμβος, Χηροτόμορος σ. 185, 186.
Κομφούκιος σ. 17.
Κόντ (Auguste Comte) σ. 80.
Κοννιγιάκ (Condillac) σ. 53.
Κοπέρνικος (Copernicus) σ. 88, 148.
Κρημοίτος Κάρολος σ. 172.
Κρόιτος σ. 31.
Κρόμβελ (Oliver Cromwell) σ. 129, 145, 154, 155.
Κύριλλος σ. .
Κύριλλος, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας σ. 132 - 135, 145.
Κωνσταντίνος ὁ Ε', ὁ ἴστωρος σ. 136.
Κωνσταντίνος ὁ Μέγας σ. 28, 30 - 32, 67, 133, 137.
Κωνσταντίνος σ. 30.
- Λαβοουαζιέ (Lavoisier)* σ. 161.
Λαμηνναί (Lamennais) σ. 177, 207.
Λάιμπνιτς (Leibnitz) σ. 62.

- Λουδοβίκος* σ. 12, 13, 121.
Λευαίτης (abbé Lemaitre) σ. 200.
Λεονάρδο ντὸ Βίντσι (Leonardo da Vinci) σ. 54.
Λέων Α', Πάπας σ. 139.
Λέων Γ', ὁ Ἰσπανός σ. 134.
Λέων Γ', Πάπας σ. 35.
Λέων Θ', Πάπας σ. 135.
Λοκίτιος σ. 30, 31.
Λογγίνος σ. 19.
Λογολά Ἰγνάτιος (Ignatius Loyola) σ. 141, 142.
Λουδοβίκος ὁ Θ', τῆς Γαλλίας σ. 146.
Λούθηρος (Martin Luther) σ. 141 - 144, 148.
Λουκρήτιος σ. 15, 21, 111, 112.
Λουκρέτιος σ. 7.
Λάουρενς, Ἐδουάρδος (Th. E. Lawrence) σ. 212.
Λάουρενς, Ντέιβιντ Χάρμερς (D. H. Lawrence) σ. 202, 205.

Μάθθαιος (Matthias) σ. 192, 193, 195.
Μαρί σ. 138.
Μαρίλιος σ. 111.
Μάξγουελ (Maxwell) σ. 84.
Μαξέντιος σ. 30, 31.
Μαξιμιανός σ. 30.
Μαξιμίνος σ. 30, 31.
Μαξιμίνος ὁ Θράξ σ. 28.
Μαρία ἡ Μαγδαληνή σ. 172.
Μαρκία σ. 172.
Μάρκος Ἀδράμιτιος σ. 15, 16, 26 - 28, 30, 31, 72, 111 - 113, 123, 146, 156, 172.
Μάρκος, ἐπαγγελιστής σ. 177.
Μάρξ (Karl Marx) σ. 49 - 51, 54 - 57, 118, 188, 207, 219.
Μάρξ (Arthur March) σ. 81, 87, 88, 90.
Μάστερλινκ (Maeterlinck) σ. 107, 108.
Μεγασθένης σ. 11.
Μεθόδιος σ. 36.
Μίλλ (James Stuart Mill) σ. 114, 124.
Μίρως σ. 7.
Μιχαήλ Ἄγγελος (Michelangelo Buonarroti) σ. 99, 102.
Μιχαήλ ὁ Κρηθολόγιος σ. 135.
Μονταίνος (Montaigne) σ. 111, 112.
Μοντεσκιέ (Montesquieu) σ. 21.
Μόργαν (J. Pierpont Morgan) σ. 188.
Μποχμπερ Ἰάκωβος (Jakob Boehme) σ. 130, 152 - 154.
Μπαλζάκ (Honoré de Balzac) σ. 215, 216.

Μπάγκελ (Lincoln Barnett) σ. 96, 201.
Μπένθουμ (Bentham) σ. 114, 124.
Μαεντὰ (Julien Benoit) σ. 202, 205.
Μπερναρδ (Claude Bernard) σ. 80.
Μπερξόν (Henri Bergson) σ. 83, 109.
Μπίσμαρκ (Bismark) σ. 187, 189.
Μπλίικ (William Blake) σ. 103, 152.
Μπόλτσμμαν (Boltzmann) σ. 90.
Μποσσνέ (Bossuet) σ. 150, 212.
Μπρούνο (Giordano Bruno) σ. 63.
Μπουατελαίρ (Baudelaire) σ. 221, 224.
Μωάμεθ σ. 36 - 38.
Μωριάκ (Fr. Mauriac) σ. 204.
Μωυσής σ. 36, 218, 222.

Ναβουχοδονόσορ σ. 40.
Ναπολιόν Βοναπάρτης σ. 6, 121, 183, 187, 199.
Ναυαής σ. 35.
Νιζβας σ. 27.
Νέρων σ. 25 - 27.
Νεοτόμος, Ηιερωόρχης Κωνσταντίνος σ. 132 - 135.
Νεύτων (Newton) σ. 39, 47, 52 - 54, 73, 91.
Νικόλαος ὁ Α', Πάπας σ. 135.
Νίτσε (Nietzsche) σ. 118, 119, 162, 167, 170, 204, 223, 224.
Ντολμπερτ (D'Alembert) σ. 83, 91.
Ντεκάρτ ἢ Καρτεσιός (Descartes) σ. 52, 102, 150, 151, 173, 174.
Ντιντερό (Diderot) σ. 91.
Ντιραβίλι (Disraeli) σ. 187.
Ντοστογιέφσκυ (Dostojewski) σ. 169, 170, 207.
Ντόρερ (Albrecht Dürer) σ. 143.

Ξενοφών σ. 72.

Ἰδαίναθος σ. 66.
Ἰδουσοίς σ. 176.
Ἰουαβιανός, Ἀἴγυπτος σ. 27, 36, 172.
Ἰσηθός σ. 7, 62.
Ἰσάκιος σ. 110, 111.
Ἰσάκιος σ. 137.
Ἰσάιαν (Oscar Wilde) σ. 159 - 161, 171.
Ἰταλλεσιανός σ. 66.
Ἰάκωβ (Watt) σ. 54.
Ὀγκώ (Victor Hugo) σ. 62, 221, 222.
Ὀυίλνιφ (John Wycliffe) σ. 143.

Πάλμερστον (Palmerston) σ. 187.

Παραίτιος σ. 15.
Παρακελσός (Paracelsus) σ. 107, 108.
Παρμενίδης σ. 106.
Πασκάλι (Pascal) σ. 129, 142, 175.
Παύλος, Ἀπόστολος σ. 25, 32 - 31, 118, 130 - 132, 138 - 140, 143, 154, 157, 212, 213, 217, 223 - 225.
Πλάτων σ. 139.
Περσίδης σ. 111.
Πέτρος, Ἀπόστολος σ. 139, 111.
Πήκοκ (Peacock) σ. 61, 62.
Πίνδαρος σ. 62.
Πλάγκ (Plank) σ. 39, 80, 83, 84, 85.
Πλάτεν (Platen, Graf von) σ. 61.
Πλάτων 7, 8, 10, 11, 16, 18, 46, 105, 110.
Πλάτωνος ὁ νεότερος, σ. 29.
Πλάταρχος σ. 7, 11.
Πλατῖνος σ. 16 - 19.
Πολύβιος, γραμματεὺς Κλαυδίου σ. 172.
Πορφύριος σ. 16, 17, 19.
Πουανκαρέ (R. Poincaré) σ. 182.
Πολιχερσία σ. 134.
Πρόδικος σ. 72.
Πρόκιος σ. 17, 18.
Προτίμος, παιδαγωγὸς Ἀλεξανδρείας σ. 135.
Πολιμαῖος, ἄστρονόμος σ. 88, 148.
Πολιμαῖος ὁ Α΄, σ. 4.
Πυθαγόρας σ. 11.
Πύργος σ. 11.

Ράιθφορντ (Rutherford) σ. 39, 82.
Ρίλκε (Rainer Maria Rilke) σ. 56, 62, 109, 110, 153, 217, 218.
Ριχιέλι (Richelieu) σ. 187.
Ροδεσπιέρρος (Rodespierre) σ. 53.
Ρόζενμπεργκ (Rosenberg) σ. 162, 181.
Ρόκφελλερ (John Rockefeller) σ. 188.
Ροζβέλτ Θεόδωρος (Th. Roosevelt) σ. 187.
Ροζβέλτ Φραγκλίνος (Fr. Roosevelt) σ. 197.

Σαίξπηρ (Shakespeare) σ. 62.
Σαζόνωφ (Sazonov) σ. 182.
Σαπόνης ὁ Α΄, σ. 66.
Σατωμπριάν Ἀλφράντος ντὶ (Alphonse de Chateaubriant) σ. 216.
Σβέντμπουργκ (Swedenborg) σ. 220, 221.
Σεβαστιανός, ἄγιος σ. 140.
Σέλλερ (Shelley) σ. 62.
Σερένας σ. 111, 172.
Σιλέσιος (Angelus Silesius) σ. 152.
Συμμάς σ. 8, 9, 105.
Συμπτιον ὁ Ἀφρικανός, ὁ πρεσβύτερος, σ. 187.

Σλάιχ (Carl Ludwig Schleich) σ. 162, 163.
Σόλων σ. 7, 39.
Σοπενχάουερ (Arthur Schopenhauer) σ. 81, 103, 105 - 107, 110, 174 - 176.
Σουητόνιος σ. 26.
Σπάρτακος σ. 37, 207.
Σπένγκλερ (Oswald Spengler) σ. 182.
Σπένσερ (Herbert Spencer) σ. 123, 124.
Σπινόζα (Spinoza) σ. 102, 116, 173, 220, 221.
Στάλιν (Stalin) σ. 207.
Στράβων, σ. 4, 7, 11.
Σύλλας σ. 4.
Σουερίους σ. 8 - 10, 24, 25, 72, 195, 147.
Σουριέ (Chaumette) σ. 53.

Τίτατος σ. 26, 66, 70.
Τιβέριος σ. 172.
Τίτο οργατόρησ (Titus) σ. 190.
Τόλμαν (R. C. Tolman) σ. 201.
Τοσίλας (ἢ Βαδοσίλας) σ. 35.
Τραϊανός σ. 27, 29.
Τσάμπερλεϊν Ἰωσήφ (Joseph Chamberlain) σ. 181.
Τουγιτε Νάν σ. 183.
Τσούτσαϊ (Winston Churchill) σ. 189.

Ἕγνατια σ. 183.

Φαίφαξ (Fairfax) σ. 129.
Φαίσατα σ. 31.
Φανοσίνα σ. 31.
Φενελόν (Fénelon) σ. 150.
Φήλιξ ὁ Β΄, Πάπας, σ. 135, 139.
Φίλιππος, ἀπόστολος σ. 41.
Φόστερμπαχ (Ludwig Feuerbach) σ. 219, 220.
Φραγκίσκος τῆς Ἀσίζης, ἅγιος, σ. 109, 144, 145, 161, 175, 176.
Φρόνιος, Παιδαγωγὸς σ. 41, 185.

Χάξλεϊ (Thomas Henry Huxley) σ. 83.
Χάουπμαν (Gerhardt Hauptmann) σ. 119.
Χάρβεϊ (William Harvey) σ. 174.
Χεῖλων σ. 13.
Χίτλερ (Hitler) σ. 73, 74, 181, 183 - 185, 188, 189, 198, 193, 207, 209.
Χόλμπαχ (Hölldach) σ. 53.
Χόμης (Thomas Hobbes) σ. 150, 187.
Χούρ Ἰωάννης (Hus) σ. 141.

Ἐργιάνης, σ. 158.

«Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ»
ΤΟΥ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΤΟ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1952
ΣΤΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ «ΠΥΡΣΟΣ» Α. Ε.